नं०: १-६४
भूषणसारदर्पणः
पत्राणि १८५
वैयाकरण भूषणसार टीका

नं०: १-६४ पत्राणि १८५
भूषणसारदर्पणः
वैयाकरणभूषणसारटीका

नं०: १-६४-घ

भूषणसारदर्पणः

पत्राणि १८५

वैयाकरणभूषणसारटीका

नं०: १-६४-घ

भूषणसारदर्पणः

पत्रसंख्या: १८५

वैयाकरणभूषणसारटीका

श्रीबगलामारटीका दर्पणाख्या [illegible]
व्याख्यासहितः

१५४

व्याकरण

र भूषणसार दर्पण

२५

वै.द.
१

ॐश्रीगणेशायनमः रमाश्रेमामभ्रंजगदवनदक्षंमधुहनंश्रुतीनामाधारंनादपिजनितवेदानतमदम् श्रवणा
नंदादंनिखिलजनहृत्कञ्जनिलयंहयग्रीवंवन्देप्रकृतकृतिविघ्नवतिकृते १ सत्यंकस्मिंश्चिदपिवाच्यकेसमवहि
तमाप्यकसहस्रादपिकार्यान्यत्वेनदर्शनादपेक्षितत्वाच्छिष्टिप्रवृत्त्युपायोद्योपायात्वाच्छिष्टेनभगवत्स्तुतिरूपमङ्गलंशिष्यशिक्षार्थंमा
दौनिबध्नाति श्रीलक्ष्मीरमणमित्यादिना रमतेऽस्मिन्निमेत्यधिकरणाल्ल्युटंततोरमणशब्दस्तेनकर्मषष्ठ्यन्तलक्ष्मीशब्दस्यसमासः

श्रीलक्ष्मीरमणंनौमिगौरीरमणरूपिणम् स्फोटरूपंयतःसर्वंजगदेतद्विवर्तते १ ॥ राम ॥

ततः श्रीसहितोलक्ष्मीरमणइत्युत्तरपदलोपीसमासः शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वात् ततश्चशक्तिकस्यभ
गवतोजगन्निर्माणकारणत्वमित्याविष्कर्तुं श्रीसहितेत्यर्थकंश्रीतिविशेषणम् नौमीति णुस्तुतावितिधातोः
स्मरणाद्धात्वर्थयोगेपितदर्थस्यगम्यमानत्वाल्लडुत्तमपुरुषः अस्मद्युत्तमइत्यत्रैस्यानिस्मपीत्यनुवृत्तेः स्तुतिश्चोत्कृष्ट
गुणवत्त्वप्रयावर्णनम् तथाचोत्कृष्टगुणवत्त्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारोनुयात्वर्थः बोधरूपफलाश्रयत्वात्लक्ष्मी।

रमणस्य कर्मता एवंच वैयाकरणमते श्रीलक्ष्मीरमणाश्रयकोत्कृष्टगुणावच्छिन्नप्रकारकबोधानुकूलो मदभिन्नैकाश्रय
को वर्त्तमानः शब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वाक्यार्थः ननु वेनद्धोस्य प्रवर्त्तकत्वेनाभ्यर्हितत्वं मत्वा लक्ष्मीवल्लभात्मकमेव मं-
गलं किमिति न कृतमत आह गौरीरमणारूपिणमिति आकारप्रश्लेषेण रूपशब्देन गौरीरमणपदस्य षष्ठीसमासः ततो
दनन्तत्वनिबन्धनोपनर्थ्योपपत्तिः तथा च तदभिन्नमित्यर्थः तेन कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्यनियम्यत्वाज्जगद्रचनादिरू-
पकार्यवैचित्र्यप्रयोजकत्वेन तज्ज्ञानप्रधानमूर्त्तिपरिग्रहो वस्तुतो न तयोर्भेद इति प्रकृतस्तुतिकर्मत्वेनस्यापीति नोक्तदोष इति
ध्वनितम् गुणोत्कर्षमेवाह यत इति मायाशबलस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य वेदान्तसिद्धत्वाज्जनिकर्त्तुरिति पञ्चमी य-
स्मादुपादानादित्यर्थः स्फोटरूपं सर्वं जगद्विवर्त्तत इति योजना स्फोटेति स्फुटत्यस्मादभिव्यक्तो भवत्यर्थो यस्मादिति स्फोटः शब्दः रू-
प्यते निरूप्यत इति रूपमर्थस्तयोः समाहारः स्फोटरूपं वाच्यवाचकस्वरूपमिति यावत् नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः त-
द्विशेषणं जगदिति वर्त्तमाने पृषदिति निपातनात्साधुः प्रागभावविनाशप्रतियोगीत्यर्थः यत्किञ्चिन्नामरूपात्मकस्या-
प्यतोपि संभवादाह सर्वेति यावदित्यर्थकम् विवर्त्तन इति सम्यगुत्पद्यत इत्यर्थः यद्वा यत इति सप्तम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्त-
सिः यस्मिन्नित्यर्थः तथा चोक्तविशेषणविशिष्टं नामरूपात्मकं भूतमात्रं मिथ्यात्मना प्रतिभातीत्यर्थः शुक्ताशाकपश्चाद्दा
यितस्यापि मध्ये भानेऽधिष्ठानसत्ताया एव नियामकत्वाद्धेदांतिषतेः तात्त्विकान्यथाभावस्यैव विवर्त्ततया प्रस्तुतस्तरूप
स्यैव वस्तुनो जगद्रूपेण विवर्त्तनादिति सर्वोत्कृष्टत्वावगतिः ग्रन्थेऽस्मिन्विषयकरतिभावस्य हेतुत्वं लंकारो गम्य १ ॥ ॥

वे॰दे॰
२
2

जगदुपादानत्वेन तत्त्वेदानीं निःश्रेयससाधनज्ञानविषयत्वेनैतत्कार्यस्य याव्यात्मशेषभूषणत्वेन वस्तुविशेषप्रतिपादि-
तसमस्तानि दान्तज्ञानशमेये प्रार्थयते अशेषेति फलं चतुर्वर्गात्मकं स्वर्गादि मारित चेत् किं विफलं यन्नत्वस्मादेव तायामपि
संभवादाह शेषेति तथा चापवर्गरूपफलस्याप्यशेषपदेन संग्रहान्न हानत्वस्यानन्यसाधारणस्य लाभात्तत्त्वपनावच्छे-
दकधर्मावगतिस्तदेवाह भवाब्धीति भवपवाब्धिरिति रूपकम् अब्धीपदग्रहादिसदृशकामक्रोधाद्यभिख्यामत्ताद्येवत-
दारोपः तेन चैतस्य दुस्तरत्वं व्यज्यते तस्य तरणमीप्सितयावदेषणाभिन्नस्मिन्निरर्थः तरिं साधनं यद्यपि तरिपदार्थस्त-
रणसाधनं स्त्रियां त्रोतरणिरिति कोशात्तथापि विशेषणस्य तरणस्य समभिव्याहृतपदेनैव लाभाद्धि शेषमात्रपरतोक्ता

अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम् ॥ गम ॥

मुक्तिसाधनज्ञानविषयमिति यावत् तमेव विदित्वेति श्रुतेः मुक्तिश्च वेदान्तिमते स्वरूपप्राप्तिः तच्च ज्ञानेनावरणा-
ज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपेणावस्थानमिति तदर्थः ननु ज्ञाननिवृत्तेरधिकरणानतिरिक्ततया स्वरूपस्यापि चासिद्धत्वात्सा-
ध्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न परैः प्रागभावस्यैवासिद्धत्वात् ज्ञाननिवृत्तेर्योगक्षेमसाधारण्या। साध्यतायाः संभवात् अपि
कमत्यन्तावधेयम् नैयायिकास्तु आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मुक्तिः ध्वंसस्यात्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावास-
मानाधिकरणत्वम् एतेन च तज्ज्ञानस्योपयोगः विशेषाशास्त्वसामग्र्यापत्तेः संभवान्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा मन्याद्भः ॥

२

शेषाशेषेति कर्मधारयोत्तरपदः षष्ठीतत्पुरुषः तत्स्वबलाभपदेन समासोऽल्लाभायेदमिति विग्रहे चतुर्थ्यंतस्यार्थपदेन समासः शेषः पतञ्जलिः तस्य शेषांशत्वात् तथा च शेषोक्तभाष्यप्रतिपादितनिखिलसिद्धांततत्त्वानां येत्यर्थः शेषाभूषण मिति शेषोऽनंतः तस्य भूषणं यस्येत्यर्थः यतोऽस्य भूषणं शेषोऽतोऽस्य शेषोक्तसिद्धांतलब्धेः प्रार्थनमिति साभिप्रायस्यविशेष्यस्यो पादानात्परिकरांकुरोऽलंकारोऽत्रैवदेवविषयकरत्यंगम् २ प्रेतावत्सूत्रनयेऽरुतग्रंथेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कर्षप्रदर्शनीयविषयप्रयोजन संबंधाधिकारिणां मध्ये विषयप्रदर्शनीयं विषयं प्रदर्शयति पाणिन्यादीति शंभावबाग्देवतामिति पितविशेषणम् शुंभोभावोय स्या इति अधिकरणपरपूर्वपदकः कर्मधारयोदेवतापदेन ग्रथ्यचापुं भावशब्दोऽर्थाद्यप्रजंतः तथा चाविकृतपुंविग्रहो समस्त

शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थ्ये यच्छेषभूषणम् २ पाणिन्यादिमुनीन्सर्वाण्यपितरं रंगो जिमे हेभियं द्वैतध्वांतनिवारणादि
फलिकांशंभावबागदेवताम् ॥

तिमित्यर्थः नह्यद्वैषप्रां द्वैतध्वांतेति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितो ज्ञातो द्वौ तौ विरुद्धो भयधर्म प्रका रकज्ञानविषयो धर्मीत्यर्थः यद्वा द्वयोर्भावो द्विता स्वनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितोभयप्रकारतासंबंधेन विरुद्धनानाधर्मांशोऽयमि णोभावेन संभवाद्विता पदार्थे यस्यैव तत्र भवं द्वैतं उभयथापि द्वैतपदार्थः संशयात्मकंज्ञानम् ग्रथ्यवाद्वयोः सदसतो र्भावो द्विता नानात्वं तत्र भवं प्रकारतासंबंधेन तत्रजायमानं परमार्थदशायामद्वितीयेऽपि ब्रह्मणि नेह नानास्तीति श्रुत्या बाधि तनानात्वावगाहि अतः कारणत्वविविशेषरूपमविद्यापरपर्यायं द्वैतं मिथ्याज्ञानं तदेव ध्वांतं तमस्तन्निवारणादिरूपफलप

वै॰द॰
३
3

इति गणपतिम् इदमपि प्राणिनामक्रियापंकमेतत्पान्वयि सिद्धांतानिति भाष्यकारादिग्रंथकृद्भिर्वर्णितार्थाः सिद्धान्ता-
स्तानित्यर्थः उपपत्तिभिः साधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिः दूषयेऽहमिति बाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिरित्यर्थः।
एतेनान्यग्रंथेभ्यः स्वग्रन्थस्योत्कृष्टत्वं ध्वनितं तथा च वैयाकरणसिद्धांतोऽत्र विषयः प्रदर्शितस्तेनैव तज्ज्ञानं प्रतिपाद्यप्रति-
पादकभावः संबंधस्तज्ज्ञानजिज्ञासुरधिकारीति त्रयमप्यर्थात्प्रदर्शितप्राय इति भावः ३ ग्रंथादावनुष्ठितस्य मंगलस्य तन्नि-
बंधनस्य च फलं दर्शयति प्राचीसिनेत्यादिना समाप्तये इति विघ्नप्रतिबंधकोपशमनायेत्यर्थः विगीतशिष्टाचारानुमितफल
इति गौतमजैमिनीप्रवचनव्याख्यातृभिर्द्वेषितान्सिद्धांतानुपपत्तिभिः प्रकटयेतेषां च वो दूषये ३ प्रारिप्सितप्रतिबं-
धकोपशमनाय कृतेष्टफणीश्वरणरूपं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥
मंगलस्य विघ्नध्वंस एव
फलम् जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टानां मंगलाननुष्ठानान्मंगलसमाप्त्योः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यकारणभा-
वस्य कल्पनीयतया तस्य च नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारेण समाप्तेस्तत्वासंभवात्किंतु कार्यमात्रं प्रतिबंधकाभावस्य हेतुतया
याऽदृष्टरूपप्रतिबंधकनिरासपर्यवमंगलस्योपयोगो न तु समाप्तावपि विघ्नध्वंसेनान्यथासिद्धत्वात्तस्य समाप्तिस्त्वन्यत्र कृत्स्न
कारणकलापादिति सूचयति फणीश्वरणेति शेषाख्यधाममामकमिति भगवद्भक्तेस्तत्स्मरणस्यापि विघ्ननिवारकत्वात्
मंगलस्य नतिस्तुत्यादिभेदेन नानात्वसूचनाय स्मरणरूपं मंगलं प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञाफलं तु शिष्यावधानमिति बोध्यम् ॥

उद्धरणकर्तृकां ज्ञापयन्नाह अस्माभिरिति निरूप्यत इत्यस्य ह्यर्थादिति बहुकारिकाभिरिति शेषः तत्र स्फोटरूपार्थबोधजनक
त्वात्तेनैवार्थसमाप्तेश्च वाक्यस्फोटेति निष्कर्ष इत्यादिशेषेन सिद्धान्तयिष्यमाणत्वेपि शक्तिवाक्यं संकेतग्रहासंभवान्नद्वा ।
ख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च तत्कल्पनया पदानि विभज्य पदेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययभागांस्तथैव विभज्य कल्पिताभ्यामन्व
यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थे प्रकृतिप्रत्ययानामनादिसंकेतबोधनद्वारा साधुत्वान्वाख्यापकेस्मिन्महर्षिपाणिनिप्रणीते ।
शास्त्रे प्रक्रियानिर्वाहाय पदवर्णस्फोटावपि संमतावितिदर्शयंस्तिङन्तार्थप्रधानेस्मिन्मते तिङन्तवाक्यरूपे वाक्यं वा तदर्थस्य प्राधान्या

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते १ उद्धृत इत्यत्रास्माभिरिति
शेषः भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ इत्युक्तिः शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासार्थं अन्यथा तन्मू
लकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितत्वापत्तेः तत्र निर्णीत इत्युक्तिः स्तोपयोगिक
निरूपितस्तु अस्माभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुं ॥ अनेनैव निरूपयितुमाह मूले फलव्यापारयोरिति तिङन्तधात्व
र्थयोः समस्तत्वा इति विशेषणवाचकं पदम् विभिन्नवचनत्वात् विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्ध ।
संख्यायास्तु विवक्षायां विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानवचनत्वनियमात् अन्यवच्च वेदानीलाइत्यादेर्न साधुता तर्हि
वक्तायां नवेदाः प्रमाणमित्युक्तौ मा ह्व सोविशेष्य वा इत्यादौ विधेयवचनत्वमपि न च न हि वक्तायां प्रकृतेनिदानोपल ।
ब्धिरतो वचनविपरिणामेनान्वयं दर्शयति भूषणसारे धात्वर्थस्येति सूत्र इत्यवाचकत्वेनेत्यादिः ॥ ॥

वै.दे.
४

तत्वपदेशेनप्नते लौकिकत्वाशङ्काविरवगतानन्तं फलत्वं श्रृङ्गदेशपत्वमिति यावत् पक्वौदनभोजनादिलोकतोवग
तेफलम् यस्माद्देवस्वर्गादिप्राप्तिस्तोवगतेफलेनतुकेहाशिणा यस्यार्थस्यप्रसिद्ध्यर्थमारभ्यंतेपचादयः तत्प्रधानं फलेने।
यानपाकादिप्रयोजनमितिस्वरिनजितरनिस्तव्यप्रधानदेशेणफलपदेश प्रक्तवतोमहर्षेरप्यपमर्शः संमतः तथाचतादृशफ।
लस्यधात्वर्थत्वेविक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्यापिधात्वर्थत्वेफलस्यनादृशधात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात्कर्मत्वानुपपत्तिरित्याशंक्याह
फलेविक्लित्त्यादिरिति प्रथमाशयः लोकेद्यमीफलशब्दस्यतादृशार्थोपस्थापकत्वेप्यत्रपारिभाषिकार्थपरत्वमेवतत्र
तिनपूर्वोक्तानुपपत्तिः तत्रचनतावत्तज्जन्यत्वेसतितत्ताद्वज्जन्योपस्थितिविषयत्वं जन्यत्वंचकर्तृविहायत्वंकविवक्षितमपि

फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतुतिङःस्मृताः फलेप्रधानंव्यापारस्तिङर्थस्तुविशेषणम् २ धातुरित्यत्रस्मृतइति
तमेवगमयति यथाव्यापारजन्यविभागेतित्यागमिवारणायविशेष्यं तदर्थं वा ववतनपरिणामेनान्वयः मुख्यभावनाभिधा ॥
पारेतिप्रसंगवारणाय तत्त्वं ततश्चविक्लित्त्यादीनामवते तस्यापिशाकान्तानरूपेणैववतन्त्र्पेणैवफलत्वोपपत्तसर्वानुभवे
सिद्धत्वात् उक्तरूपेणपरिचायकमात्रंधातत्वादयजानतोपितद्धात्वर्थमितिभावः परेतुकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेतद्धा
त्वर्थजन्यत्वेसतितद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वं जन्यताचारोपिमानारोपिताचेत्यन्यदेतत् विभागा
दिजन्यसंयोगादेः फलत्ववारणायाभयमितिकर्माख्यातेफलस्यविशेष्यतयैवभानात्तत्रातिप्रसंगवारणायकर्तृप्रत्यय
समभिव्याहारइति तत्र प्रत्यगतफलत्वानिरुक्तेः विभागजन्यसंयोगस्यपतनधात्वर्थत्वाभावेनतथात्वासिद्धेश्च ॥

विवि

यिकमग्रेवक्ष्यते ननु व्या
पारत्वंन फलप्रयोजिकाक्रिया आत्माश्रया
त क्रियात्वस्यैवहितत्वात् दंडादिव्यापारस्यापि धात्वर्थत्वापत्तेश्च न
वेष्टापत्तिः धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यैव कर्तृत्वेन दंडादेः कर्तृत्वापत्त्या कर्तृराख्यातेना
भिधानाद्दंडेन देवदत्तः पचतीत्यादौ दंडादिपदोत्तरं प्रथमापत्तेः कर्तृकारकसंज्ञयोराकडारीयतया
संज्ञारूपसमावेशाभावेनाऽभिमतकरणसंज्ञायाः परत्वात्कर्तृसंज्ञया बाधात् किंच प्रयोजकत्वं यदि साक्षाज्ज
नकत्वं तदा कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थत्वानापत्तिस्तस्यापि करणादिव्यापारद्वारैव फलजनकत्वात् यदि जनकत्वं तदा तंडुलरूप
णस्यापि फलप्रयोजकक्रियात्वात्तद्दशायामपि पचतीति प्रयोगापत्तेः आत्मादीनां ज्ञानात्मादिकर्तृत्वानापत्तेश्च न
दर्थव्यापारस्यात्ममनःसंयोगादेर्ज्ञानादिरूपफलं प्रति साक्षाज्जनकत्वस्य धात्वर्थत्वासंभवात् उभयसाधा
रणप्रयोजकत्वस्य व्यवहितत्वाद्दृष्टस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च भूतपचनतज्जन्यत्वे सति तज्जनकज
नकत्वरूपं तेष्वंतरप्रसिद्धं तत्र तदवच्छिन्नस्य धात्ववाच्यत्वे विक्लित्त्यव्यवहितपूर्वं हृन्नि
तज्जनकांतिमाग्निसंयोगदशायामेव पचतीति प्रयोगः स्यात्तत्र यविश्रय
णादशायामपि तस्यांतिमाग्निसंयोगेनान्यथासिद्ध

वै॰ द॰
५
5

त्वाद्भिक्रियाजनकत्वादित्यत आह व्यापारस्तत्रेति साध्यत्वेनेति उपलक्षणेऽत्र तृतीया तथाच पदान्तरसमभिव्याहारप्रयोज्य
साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वं व्यापारत्वमित्यर्थः घटं करोतीत्यादौ कृञादिसमभिव्याहारे घटादीनामपि साध्यत्वप
प्रतीतेरतिप्रसंगभंगाय पदान्तरसमभिव्याहारप्रयोज्येति प्रतीतिविशेषणं अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तक्रियाकलाप
स्य पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणापि धातोः साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वादुक्तव्यापारत्वमविकलमिति तद्व्यक्तित्वेऽपि व्यापारिवा
च्यतेति भावः उक्तार्थस्य स्वोक्तेहितत्वं निरस्यति उक्तं चेति यावदिति सर्वमित्यर्थः तदेवाह सिद्धमित्यादिना सिद्धं वि

साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया उक्तं च वाक्यपदीये यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूप
त्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति नत्व साध्यत्वेनाभिधानेमानाभावः ॥

यमानधर्मप्रतियोगि अपाक्षीदित्यादौ असिद्धं
वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं पचतीत्यपाक्षीदित्यादौ यद्वा सिद्धत्वासिद्धत्वे अवयवगते एव अत एव तदुद्भूतत्वयो
नक सर्वत्वविशेषणासार्थक्यं साध्यत्वेनेत्यादि क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वप्रतीतिविष
योभवतीत्यर्थः यद्वा साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव तत्प्रकारकेत्यादि पूर्ववत् एतेन क्रियाशब्दस्य रूढत्वं प्रदर्शितम् यौगिकत्व
मपि तस्याह आश्रितक्रमरूपत्वादिति आश्रितक्रमरूपं यस्याः तत्त्वात् पूर्वापरीभूतावयवत्वादित्यर्थः तदीयावयवानामपि
अधिश्रयणाद्यधःश्रयणपर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदस्य व्यवहार्यता फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्येणानैव भान

पाक इति यद्यपि साध्यत्वेनोपस्थितिरन्यापन्नतापन्नस्तोकं पाक इत्यादौ स्तोकादीनां कर्मत्वं तथापि यत्नपस्यापस्य सिद्धत्वेनैवान्व
भिधायात पर्यवसितार्थमाह तथा चेति क्रियान्तरेति अयं भावः पचत्याद्यर्थे साध्यतया ज्ञाते क्रियान्तराकांक्षानुदयात्कर्मणि मंत्रादि
मायेन तत्साध्यत्वज्ञानस्य क्रियान्तरविषयकाकांक्षाप्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं तथा च क्रियान्तराकांक्षानवच्छिन्नप्रतिब
ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं साध्यत्वप्रकारकतया प्रतिबन्धकीभूतज्ञानेन तस्यावच्छेदकत्वात् इति वस्तुतस्तु
सिद्धत्ववत्तानेसिद्धे साध्यायायोपयुज्यत इति न्यायेन साध्याकांक्षावत् पचत्यर्थे साध्यतयावगते किमस्य साधनमित्याकांक्षो
दयेन साधनाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकत्ववत्त्वमेव साध्यत्वं अत एवैतेन देवदत्तेनाग्निमग्रं प्यसंगतिरन्यथा पचति भवतीत्यादौ
पचति पाकः करोति कृतिरित्यादौ धात्वर्थानामवगमाविशेषेपि क्रियान्तराकांक्षानाकांक्षयोरसमानत्वात् तथा च
क्रियान्तराकांक्षाव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साध्यत्वं तद्रूपवत्त्वमेवासत्त्वभूतत्वं ॥ ॥
इदं च तद्रूपस्याभावेन न तदसंगतिः स्पष्टैव साधने हि क्रियां निवर्तयतीति भाष्यस्याप्येतत्कल्पनया न कल्पमिति प्रवर्तितोऽलीकः
पंथा इति येन च क्रियान्तराकांक्षाव्यापकतावच्छेदकधर्मरूपसाध्यत्वेन धात्वर्थोपस्थितौ हि तेन मे चेत्स्वयं यायादित्यादा
वाकांक्षाभावेन क्रियान्तरान्वयो न स्यादिति वाच्यम् तत्रापि चेच्छत्वसमभिव्याहारेणाकांक्षोत्थापनात् हि कृगादीनां क्रियाप्रत्या
ययवहारस्य क्रियामात्रविशेषणत्वात् अत एव न हि कृगाद्यर्थे कारकाणामन्वयः तेषां क्रियान्तराकांक्षासत्त्वात् इति भावः केचि
त्तु पचतीत्यत्र गत यत्नप्रकारतापवित्रारिकं न्यातिः तथा च कृमिकाने कथञ्चिद्व्रजानिरेवयविक्रियासाध्यत्वे च तस्याव्रजि

सोररवदस्याः क्रमवद्भिः सैोगमिश्चद्भिः तदुक्तं जातिमन्येक्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीं असाध्या व्यक्तिरूपेण साध्येवोपलभ्यत
इत्याहुः तद्रूपवत्त्वमेवेति एवकारेणासंख्योकारकाणामपि तत्त्ववबेदः एवमुक्तौ धावतोस्याद्यौ धावनादिक्रियायाः कर्मत्वेन दृश्य
पर्यनयेन मतो नेरक्रियायां संख्यानयस्य सत्वेन नयभिवागत पतरेवेति निरुक्तसाध्यानरूपासत्त्वभूतत्वमेवेत्यर्थः तिङ्पदैरि
ति बहुवचनोततिङ्प्रसरस्यास्यत्वनतिङं तव्यटकपालभिरेवेत्यर्थः यन्नोघंतपालभिः सत्त्वावस्थापन्नस्यापि बोधनादिति भा
वः अभिधीयते इति नभस्त्वधाभूतस्यैव पतीतेरिति भावः तिङ्पदैरिति भावारव्यानाभिधेयोणोतिकेचित् परेत पवतिभव
तिभद्रागच्छतीत्यादौ पवतिभक्तेत्यायर्थो नो क्रियाकांक्षादर्शनेन निरुक्तवैजात्येनाभानान्नैकारकान्वयापत्तिसूतहाच॥

पत्तरेवारापासत्त्वभूतोभावश्च तिङ्पदैरभिधीयते इति वाक्यपदीयं दृश्यं अधिश्रयणाद्यापारः फूत्कारन्यायः संतापन
वपनत्वादितत्तद्रूपेणावाच्यः पचतीत्यत्र तत्कारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ कातंपत्यादौ नाप्येवं कुत्सनमेव

ऋत्यादौ चेत्यदेना कोतो स्यापनेपिनै है जात्येनाभानादोष एवतस्मात्साध्यत्वे निष्पाद्यत्वमेव अतएव सहकारकत्वोगतिर्गता
वित्यत्र भाष्येउक्तम् एवमेनत् कर्तृधातुः साधनेनयुज्यत इति कर्तृधातुः साधनेन युज्यत इति यदुक्तं सत्यमेवैतत् साधनं
हि क्रियां निर्वर्तयतीति तत्संबंधं विना साध्यत्वप्रतीतेरपर्यवसानादित्यर्थः कर्मत्वं हरिरपि प्रयोगाद्धेप्रसिद्धः सम्मेद्यो
विशेषयोः प्राकच साधनसंबंधात्क्रियाणे वा पजायत इत्याह उपरमतिङ्न्तिस्ते भाष्ये विस्फुरे पमर्थ इत्याह अपवति
साध्यत्वेन प्रतीयमानो व्यापारस्वेत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वादिति अतएव व्यंजनादिनावह्निप्रज्वालनरूपा फूत्कार एव दृष्टो

नचनानेति नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वं नत्वरूपस्याद्यावत्तमितितदापत्तिरित्यर्थः फलांश
मादायतत्त्वं त्वाशंकितत्विशिष्टमेवेत्याशयः तदादीति बुद्धिविशेषादेरिति स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनेतिशेषः
बुद्धिविशेषविषयतावच्छेदकत्वादेरितियावत् अयमर्थः तदादीनां चैत्राद्यपर्यायोपस्थापकत्वेपि बुद्धिविशेषविषयतावच्छेद
कत्वेनैवत्वत्वमैत्रत्वादीन्यनुगमय्यतत्तदवच्छिन्नेशक्तेषांशक्तिर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणत्वान्नतेषांतेनरू
पेणशाब्दबोधेभाने अननुगततनानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्त्वस्यैवनानार्थत्वप्रयोजकभावादेतेषां

नचनानार्थत्वापत्तिः तदादिस्थापेतबुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् आख्यातेति क्रिये
कत्वस्याप्यवच्छेदकबुद्धिविशेषैकमादाये ५ ॥

ननानार्थत्वमितितदादिशक्तिनिरूपणोनिर्णीतमस्माभिस्तत्रहृद्धिहाप्यवसेयमिति नचपूर्वापरीभूतदानानवयवानां
पावराणांमेलनासंभवात्तत्तदात्मकक्रियायाअनेकत्वात्क्रियेतिरूपप्रत्ययप्रभाष्यासंगतिरतआह आख्यातेति प्रतिपाद्य
त्वेसमप्यर्थः तथाचतिङ्तप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्थापीत्यर्थः अवच्छेदकबुद्धिविशेषैकामिति संकलनात्मके
कबुद्धिरूपावच्छेदकैकमादायेत्यर्थः तथाचावयवाश्रयंपौर्वापर्यसमुदायमेकत्वमितितदाद्यपोक्तभाष्यमितितत्वहि

वै. द
७

तत्र शमामाह उक्तं चेति क्रमिकैतद्व्यापारसमूहे इति गुणभूतैस्तत्तद्रूपेणाभासमानैरवयवैस्सम्वलितः संकलात्मकैकव
बुद्ध्याप्रकल्पितामेदरूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियत इति कारिकार्थः तादृशव्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाभावात्तदुद्देश्यक
मिति निरूप्यत्वस्य संक्षेपेणाम्नायादिः धात्वर्थक्रियायाः कारकसाकांक्षतया निरूप्यकर्त्रादेः स्थलत्वात् क्रमत्वस्य साधारण्याद्वि
रूपाणां तत्तद्विशेषणाश्रयत्वयार्थनिरूपणस्यावश्यकत्वात् धात्वर्थनिरूपणानन्तरं निरूप्यमिति आनन्तर्यलभ्यत्वादिति आनन्त
लभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः एतेन कृतिमतोऽवैयाकरणतो वा कर्तुः शक्यत्वेऽनेककृतिव्यापाराणां शक्यतावच्छेद
उक्तं च गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुद्ध्याप्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति धात्वर्थे निरूपिते निरूप्येति
रूपयति आश्रयेतीति फलाश्रये व्यापाराश्रये चेत्यर्थः फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्ता तत्र फलस्य व्यापारस्य चो धा
तुलभ्यत्वान्न तिरस्कारे दोषापत्तिः अवश्यलभ्यत्वात् शक्यतावच्छेदकं वाश्रयत्वं तत्र का किं विशेषरूपमिति स्व
यं निर्णयं वक्ष्यते ॥ राम ॥ कत्वे गौरवमिति निर्णये पाणिकाद्युक्तं दूषणमसम्भवान्नाज्ञानविजृम्भितमिति सूचितं ।
तत्राश्रयस्य निरूप्यत्वे आश्रयत्वे शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् तस्य च स्वरूपाभिन्नतया नानात्वं धावकेऽभिन्नतया नानात्वा ।
ज्ञानानुगमो व्यभिचारश्चेत्यत आह शक्यतावच्छेदकं चेति वक्ष्यत इति द्वितीयार्थनिरूपणावसर इत्यर्थः तथा च ।
तत्राविंशोपाधिरूपस्याश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रतिपादनात् तत्रानानवयस्तो दोष इति भावः ॥

७

ॐ मीमांसकादिमतं निराकरिष्यन्कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वं व्यवस्थापयितुं शंकते नन्विति नन्वपचद्धोधकं तन्नरस्थेकत्रों
मिति नियमादाख्यातजन्यकर्तृकर्मप्रतीतिरेवप्रमाणमतआह प्रतीतेरिति सलाभसंभवासम्भवादित्यनेनान्यथापिसंभवेह
न्तनाह ॐ लक्षणयेत्यादिना नत्वाख्यातस्याश्रयलक्षकत्वे भावनाप्रतीत्यनुपपत्तिस्तदुपपत्तये तत्र शक्तिकल्पने तन्नाश्र
येलक्षणासंभवो गुणप्रधानभावविरोधादित्यत आह गुणेत्यादिति आक्षेपोऽनुमानं तस्मादित्यर्थः तथाहि अन्विताभिधा
नवादिमते पदार्थानां विशेषणत्वं तैरेवार्थोपस्थापकतया ऽख्यातार्थभावनाया विशेषणत्वानुपपत्त्याभवतितस्याश्रयात्।

नन्वयोऽऽख्यातार्थत्वे किंमानम् प्रतीतेर्लक्षणायास्त्वाश्रयमात्रपराहि संभवादिति चेन्न अत्रोच्य
नेत्ताः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति स्मृतेरेव॥ ॥ ॥

मापकत्वं अनुमानेनाख्यातपदवाच्या भावना किं विशिष्टा विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकत्वादृष्टपदवाच्यघटत्ववत् समा
नसंवित्संवेद्यत्वेन ताहेयः प्रमेयमित्याश्रयभाने भावनायाश्च भानात् भावनापदजन्यभावनाबोधे आश्रयाभानाच्चेति भावः
ननु यागादिप्रतिसंधानेविना आश्रयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् कथंचित्सत्त्वेऽपि सर्वत्राश्रयभानार्थमाख्यातशक्तिस्तत्रावश्यकी
त्यत आह प्रत्ययमात्रपरत्वेति समभिव्याहृतप्रत्ययमात्रतत्त्वे धात्वादिपदादाश्रयप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः एवं चाश्रयप्रतीतिरन्यथैवो
पपन्नाचरमलभ्यत्वान्नतत्राख्यातशक्तिः प्रामाणिकीति भावः॥ राम ॥

मानमिति यथाश्रयस्याश्रयत्वेन भानार्थं तत्राख्यातस्य शक्तिरावश्यकी त्येव मन्त्रवं वक्ष्यति तत्र यथा विधानेः फलव्यापा
रयोः शक्तिराख्यातस्याश्रयत्वे शक्तिरिति मते आश्रयत्वेनाश्रयभानलाभान्नाश्रये लाभिमताख्यातशक्तिः सिध्यतीति तत्सा
धनार्थं सूत्रमेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमिति ध्येयं लः कर्मणीति सूत्रे कर्त्रे वाचकपदानुवर्त्तनात्कर्त्तराख्यातस्य कर्त्तृवाच
कत्वे प्रमाणमित्याशंकां निरस्यति ग्रहणेति नवेन न सूत्रेण लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकेनाख्यातस्येत्यत आह
बोधकतारूपामिति बोधजनकत्वरूपामित्यर्थः इदं चादेशविशेषशक्तिवादे प्रमाणमादेशिस्मरति द्वारा बोधौपयिकत्वमिति

मानम् ग्रहविकाराकर्त्रादिकृदिति सूत्रस्थं कर्त्रादीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपेति वा दिशक्तिं तस्या ॥
न्तित्वेन कल्पिते लकारश्चोत्पलकाराः कर्मणि कर्त्रादिवानेन विधीयन्ते नकारविसर्गादिनिष्टोक ॥ १८ ॥
मेकवर्णादिशक्तिमादाय शास्त्रादिविधानवत् न च सूत्रे कर्तरि कर्मपदे कर्त्तृत्व कर्मत्वपरे तथा च कर्त्रे

मत निरासायोक्तं यथा चैतन्नव्यावद्यते विधीयन्ते इति तथा च वर्णस्फोटपदेभ्यः यमाणां वर्णानामेव वाचकता या च व
स्याः पि प्रमाणतयालः कर्मणीति सूत्रस्याति वादिशक्तिग्रहः एवंतान्यथा वधारणेन संभवति तस्याख्यातशक्तिसा
धक प्रमाणत्वमितिभावः कर्तरि कर्मपदे इति ग्रस्यानुवृत्तो पात्रेश्यादिः कर्तृत्व कर्मत्वपरे इति भावप्रधाननिर्देशादिति भा
वकर्त्रे त्वं कृतिरिति कृतो पन्नवाचकत्वेन तत्र कृतिक कर्त्रर्थः तज्जनकर्त्तरि वस्य कृत्याश्रयवाचकतया तत्प्रकारीभूत

[illegible] ८

कर्मत्वे फलमिति कर्मणो व्यस्य फलाश्रयेच्छाविषयत्वमित्यर्थो यौगिकेनेन विषयत्वमित्यर्थो वस्तेयः सचाप्तावेविकोऽनुपपन्नश्चेति
तद्रूपेति ने शंक्यमिति तथानन्तरं च बलान्वकर्तृकर्मणो व्याख्यातशक्तिः सिध्यतीति भावः दर्शनेनेतरीयेति दर्शने-
शास्त्रेन्यायदिशन्यन्नदर्शनेनेतरीयागमादिवाक्यैः फलं धात्वर्थ इति मीमांसकाम्मन्येनेतन्मते व्यापारस्यान्यलभ्यत्वा-
भावान्नञ्लकारविधानं किं विधायकमिति भावः यत्पत्युक्तरीत्या व्यापारे शक्तिसिद्धावपि फले शक्तिबोधकं कर्म-
णीत्यनुपपन्नमेव तथाप्यनभिधानादिव वस्थार्थं न च क्लृप्तिकल्पनमित्याशयात् कृतामपीति णपलनन्तादीना

कर्मत्वे फलमेवार्थोऽस्त्विति शंक्यम् फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन लकारस्य तु न तत्र शक्तिकल्पनायोगा
न् न्यायदर्शनेनेतरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावान्नञ्लकारविधिः स्यादिति चेन्न हि कृतामपि कर्तृकर्म-
द्विवाचित्वेन सिद्ध्येत्कर्तरि कृदिति बलः कर्मणीत्यनेन तस्य योगादेतन्मम ॥

मित्यर्थः ननु कर्तरि कृदित्येव तत्र शक्तिसाधकमत आह कर्तरि कृदिति वेति तत्सूत्रादेव च कर्तरीत्यत्रानुवर्तितेनाप्य-
नुक्तत्वे सूत्रस्य कर्तृपदस्यापि बोधकत्वे ज्ञाप्यते तत्स्य तस्यापि बोधकत्वे शत्रु धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरत्वेन स्मात्र
देवाह तस्योपगतेमेति फलव्यलाभो योगः लभ्यते तांते ममेवं बलः कर्मणीत्यस्यानन्यलभ्यभावनायाऽग्राख्यातार्थत्व
प्रतिपादकत्वोपगमे शक्तिसाम्यात्कर्तरि कृदित्यस्यापि कृतां भावनाशक्तिग्राहकत्वे स्यात्तस्या शक्तेतत्पारेवलाभानवक्ले

गं.त.क्रि.प्रतिपादकत्वे तिपक्तिवत्ते ॥

वै॰ट॰
९
१

कर्मणीत्यपिनाख्यातस्य भावनाशक्तिग्राहकमितिसमानमित्यर्थः ननु कर्त्तरि कृदितिसूत्रस्य कर्त्तृपदस्य धर्मिपरत्वे ण्वु
ल्तृचस्य तस्य शक्त्याधिकाराश्रयणेन गौरवाविति सूत्रस्य पूर्ववाक्ये क्रियापरकर्मशब्दस्य क्रियापरस्योत्तरवाक्ये कर्मका
रकपरत्ववत्कर्तृत्वपरत्वसंभवान्नोक्तदोषः यदि च शक्त्याधिकाराश्रयणं तस्यैव गामकेप्युक्तेतन्तदाश्रयणे तु समासाभावो
ल्लाघवात् कृत्यादिपरत्वकल्पने गौरवं चेति विभाव्यते तदा शक्तिकारकं शक्तिमत्कारकं तत्कारकमिति पदद्वयस्याकर
सिद्धतया तदि कल्प्यस्येति कृतोर्थं वस्थितत्वाश्रयणाद् र्थाधिकारपरतायामप्यविरोधान्नोक्तदोषान्त इत्याह अपि

अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातस्य कर्त्तृवाचित्वमसत्त्वभावनायाप्यवाच्येण कृतादिवत्सत्वेनेति संभवे
न तस्यावाच्यत्वं मानं तथा सतितस्याः प्राधान्यं न स्यादिति वेन्न वर्त्तमाने पेत्यादावादिमबलेप्रधानमवगपपत्तेः पचती
त्यादे ॥

वेति तथा च वैषम्येवीजाभावा — द्रुभयत्रैवैकार्थ्यपरत्वेन तस्यान्याय्यमिति भावः ननु आख्यातस्य व्यापारवाचक
त्वेष्येतन्न स्यात्तथेतन्याह भावनायाइति कृदादिवदितिसमस्यन्ताहृतिः आदिपदं संपादनायाकृत्यपयस्पलइत्यर्थः कृ
त्ववृत्स्यवातहिशेषपरत्वेन तज्जादिवदिनिवापावः पथ्याभवमनेधातोर्व्यापारवाचकत्वेन कृदर्थकर्त्रीतिसभावनायाः वा
धविषपत्वं तद्वदाख्यातेपीतिभावः तथा सतिभावयाप्राख्यातावाच्यत्वे सतीत्यर्थः तस्याः भावनायाः प्राधान्यं मख्येविशे
ष्यत्वं वर्तमानेपेतिज्ञातिः पदार्थः इतिमतेनामादिमवटादिष्विकेर्थं प्राधान्येनभानं तथादिसभावनायाअपिप्राधान्येनभा

तथाप्यकर्तृत्वपरत्वमर्थः ॥

२

भावनायाविवरणेति नन्वसमानार्थकपदेनैरेणानर्थकपनस्य विवरणातया प्रकृते पचतीत्यस्य पाकभावनेत्याख्यातस्य भा
वनापदेन विवरणेन समिष्ठक प्रसिद्धेनाख्यातस्य भावनावाचकत्वं सिद्धमितीत्यर्थः पाकानुकूलव्यापारेति पचतीत्यस्य क
र्तृकार्यविषयितिविवरणस्यापि दर्शनेनाख्यातस्य भावनायां शक्तिः ननु कर्तुरीत्यत्र विनियामकाभावान्न तेनापि भावनावा
चकत्वनिर्णय इति भावः इतरेतरयोगद्वन्द्वे इति समाहारे विनिर्णीत्र परत्वस्यार्थसमाहारस्य च विवरणादृष्टमिति रेतरयो
गेति धवखदिरौ छिन्धीतिवत् द्वन्द्वे प्रयोगे विशेषणीभूतसाहित्यस्य विग्रहवाक्यस्य वशाद्धेन विवरणाच्च विरिंज्य घेः नत्र साहित्यस्या
हित्वायतिरिक्तस्यानुभवान्नस्य चाहि वचनादिनैवोपस्थितेः पूर्वपरस्योत्तरपदस्य वा न च लक्षणानभ्युपगमादिति भा
भावनाया विवरणादर्शनादाख्यातत्वमिति चेन्न पाकानुकूलव्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाविशेषा
त् न च कर्तुर्विवरणं नान्यत्र पचार्थविवरणं पाकं करोतीत्यत्र चार्थकत्वेन विवरणादर्शनेन द्वन्द्वे साहित्याश
विवरणवद्धेति न न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यं भावनायामपि तुल्यत्वात् किंच ॥ वः भावनायामकर्तृ बोधा
स्य स्वस्वस्वत्वप्रत्ययत्वसाधितयार्थान्तरविवरणस्य नार्थनिर्णायकत्वमित्युभयोः समानमिति भावः नन्वाख्यातस्य क
र्तृवाचकत्वे कर्तृत्वातिमभावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिः न चाकृतिवादे जात्यादिवत् व्यक्तिवत् प्राधान्यमुपपादितमेवेति वा
च्यम् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् तथाहि कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकतया भावनाश्रीयते तस्याश्च धर्मिग्राहकमा
नसिद्धगुणत्वे न प्राधान्यासंभवः केनीवजात्यानुपरिच्छेद्यतयावगतेऽ व्यक्तेश्च स्वानैवाहितपाद्भवति तस्य प्राधान्यमिति प्रया

वे॰र॰
१०
10

अभेदान्वयदर्शनादिति देवदत्तादिभिन्नैककर्तृकोऽवगम्यमानो व्यापार इति बोधस्याकारः संमतत्वादित्यर्थः तदनुरोधेनेति अभेदा
न्वयानुरोधेनेत्यर्थः आवश्यकमिति अन्यथानुभूयमानसर्वसंमततादृग्बोधस्यापलापापत्तेरिति भावः नियामकमिति
नहि भक्त्येतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बोधं प्रति विशेष्यतासंबंधेन नहि भक्त्ये
तनामजन्योपस्थितिर्हेतुत्वस्य नीलो घट इत्यादौ क्लृप्तत्वादिति भावः तत्रेति अभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकत्वे

पचति देवदत्त इत्यत्राभेदान्वयदर्शनात्कर्तृबोधकत्वमावश्यकं पचति देवदत्त इतिवत्तत्र त्वभेदबोधे
समानविभक्तिकत्वं नियामकं नत्वत्र तन्नास्तीति वाच्यं सोमेन यजेत सोकस्य च तिराजसूय इत्या
दावप्यभेदबोधानापत्तेः न च लक्षणाया कर्तृकत्वात् ॥ रामाय रामचंद्राय नमः ॥ ॥
॥ ॥ राम ॥ ॥

चेत्यर्थः अत्र देवदत्तः पचतीत्यादेरेतादृशनियमस्य व्यभिचारेणासंभवे दर्शितेऽपि व्यतिरेकव्यभिचारस्याज्ञानात्सोमे
नेति तत्रत्र करणत्वेन सोमस्य यागेन्वयेनाभेदान्वये समानविभक्तिकत्वस्य व्यभिचार इति चेन्न सोमेन यजेतेति हि वि
शिष्टविधिः अप्राप्तयोरेव सोमयागयोरनेन विधानात् सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टैकवाक्यत्वे नवाक्यभेदः
नत्वत्र मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्य यागेऽन्वयः संभवति अतो विशिष्टविधिर्नोपपन्नो मे सावश्यकी ॥ राम ॥

१०

तथा हि यदि सोमयागयोरैकरूप्येण भावनायां करणत्वेनान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति तदोभयविधाने वाक्य
भेदः सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिर्यागार्थत्वानुपपत्तिश्च प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समा
नपदोपात्तयागेन करणाकांक्षायाः निवृत्तत्वेन विभिन्नपदोपात्तसोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च प्रसज्येत ना
पि वैयधिकरण्येन सः यागेन सोममित्यन्वये समानपदोपात्तप्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वितस्य याग
स्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेर्यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च न चेष्टापत्तिः श्रुतदृष्टद्वयकल्पनापत्तेर्न हि यागस्य।
सोमार्थत्वे दृष्टद्वारासंभवति हि हि व्रीहिवद्यातेनैव यागेन सोमे कस्यापि दृष्टस्याजननात्तस्यात्तेन सोमे किंचिददृष्टं जननी।
यं प्रोक्षणेन व्रीहिष्वपि एवं यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वाच्यः भावनाकरणत्वं च
भाव्यनिर्वर्तकत्वमेव न च सोमेः दृष्टमन्तरेण फलोत्पादनायालं गृहे गृहे होतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य भस्मीभा
वात् श्रुतो दृष्टद्वयापत्तिर्यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः संभवति करणत्वेनोपस्थित
स्य सोमस्य साध्यत्वेनानन्वयापत्तेश्च सोमेन यागमित्यन्वयाभ्युपगमे तु यद्यपि सोमस्य यागार्थत्वाद्यऽगानिर्दृष्ट
मेव प्रयोजनं संभवतीति नादृष्टद्वयकल्पनापत्तिः नापि करणत्वेनोपस्थितस्य साध्यत्वान्वयोपपत्तिः करणत्वे।
नैवान्वयात्तथापि प्रत्ययार्थभावनाकरण ॥

त्वेनान्वितस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिर्दुष्यतिदुष्परिहरैवेति सोमपदस्य मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भा
वयेदित्येकविशिष्टार्थविधिस्तत्रेति मीमांसकसिद्धान्तः मैवं समानविभक्तिकत्वस्यान्वयप्रयोजकत्वेनुपपन्न इति व्य
तिरेकव्यभिचारान्नतादृशनियमः इति स्तोकस्य पचतीति गृहापिधानार्थफलके संविभक्तनाम्नां स्तोकस्याभे
दान्वयदर्शनाच्चेति नसङ्गत्यर्थः नन्वसमानाभिभक्तिकनामार्थयोरन्वयेनामत्वेसत्त्वेन तेन स्वार्थे तेनामे त्याभिस्तु
क्तोक्तेः प्रकृते नेवोभयोर्नामत्वाभावान्नोक्तदोषान्तस्याह राजेति यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवदत्तः पचती
त्यादावपि समानविभक्तिकत्वस्याभेदबोधे तत्रतत्रपाः अभिमन्तव्यो यान्तरे यान्क ओदिवाविलमाख्यातस्य
सिद्धमेव तत्याप्रिस्नत्यत्रैनीनानाम्नोश्च भेदान्वयस्त्वाहि समानविभक्तिकयोरेविति मद्वयविषयत्वेपि व्यभि
चारोद्धरद्भरएवेत्याशयेननामद्वयपदेतिस्यले प्रदर्शितमिति बोध्यं नैयायिकमते नेदं नैः कर्मथा
रयेषष्टीतत्पुरुषेचलक्षणस्य संबन्धिन उत्तरपदार्थे भेदेनान्वयोपगमात् स्वमते तु जहत्स्वार्थलक्षणाभ्यु
पगमेन तत्रपदार्थयोरन्वयस्यैवाभावात् इदं चपललक्षणं षष्ठ्यापर्यवहुव्रीहेरपि तथा वनत्रोभयोरपि
नामार्थयोनविभिवारोद्धवाः इति भावः प्रमेन्द्रकथ्यापित्रिध्याम विषयासमासेनसतिवापके समस्त
पदयोरव्यवहितत्वपूर्वापरीभावपवाभेदान्वयप्रयोजकत्वेति नात्रोक्तदोषस्याद्रः ॥ ॥ ॥

सामानाधिकरण्यमिति पदार्थयोरभेद इत्यर्थः यौगिकानामिति योगोऽवयववृत्तिस्तन्मात्रपुरस्कारप्रवृत्तानामर्थः इत्थं
भिन्नानापत्तेरिति धर्मिवचकतानाः पत्तेरित्यर्थः एवमिति लक्षणायैव सामानाधिकरण्याभ्युपगमे इत्यर्थः वैश्वदेवीत्यादि त
द्धितानामिति इत्थं वाभिन्नानापत्तेरिति निरूढेनामविषयेवं गुणाधिकरणैकदापत्तिरित्यर्थः तथाहि तप्ते पयसि दध्यानय
ति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते अत्र संशयः किमनयोश्चन्याः मिक्षावाजिनोभयगुणकमेकं कर्म
विधीयते पृथग्वा तत्र गुणादेवताभेदं भिन्नं कर्मद्वयमिति नत्र वाजिनानुनामिदा रूपेण संबंधाद्वाजिनो विश्वेदेवास्तानु
पवाजिनगुणा विधीयन्ते तेनोभयगुणकं वैश्वदेवमेकं कर्मेति पूर्वपक्षे देव्यामिक्षेत्यत्र नहितस्य देवतासंबंधं प्रतिकल्प्याद्योतः

सामानाधिकरण्यं पिंगाक्ष्यादिपदानामपि यौगिकानां इत्थंवा भिन्नानापत्तेः एवं वैश्वदेवीत्यादिरन्वितानामपि

अनेकमन्यपदार्थे सा अस्य देवतेत्यनुशासनेनापि पिंगाक्ष्यादि गणोऽस्या विश्वेदेवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात् ॥

संबंधो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाक्येन मः पदान्तरापेक्षायामपि स्वाभिन्नार्थकपदान्तरसापेक्षत्वाभावात्रत्वबाधः संबंधस्य
पदत्वाभिन्नार्थकपदान्तरापेक्षात्तेनैव वाक्यस्य प्रामाण्यात् एवं च वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तद्धितस्य प्रागनवादेन नवानिनगु
णविधानं श्रौतत्वं श्रेणानियकोऽस्त्वान्तरतः कर्मान्तरविधिर्वाजिभ्य इति चाप्तवदेवताविधानमिति सिद्धान्तः यदि च तद्धितस्य
देवतासंबंधपरत्वशक्तिस्तदा वाजिनामित्यत्र यौवाक्यविनियोगस्य तस्मात्या दामिक्षा इत्येव णादेवतासंबंधस्य श्रौतत्वमिति सिद्धं
तात्पर्यतः नवत्वविततः इत्यमारादपश्रौतत्वेवाजिनं तत्र नियमतिसिद्धान्ताशय इति वाक्यं एवं हि नारते वेदे इति निषेधस्या।

वै०२
१२

पिशुन्या उक्तार्थवाक्यैः वाच्यत्वसाधनप्रयासो वैफल्यापत्तेः । कः नु धर्मेण सिद्धान्तसिद्ध्या कर्तृविकरणोक्ते रथसंगाद्वैतिभा
वः शुक्लाः सन्न लाभा इति उपलक्षणमिदं शुक्लेऽपि न तथाहि घटपदार्थत्वप्रकारकबोधवहेऽप्यादिपदादेः संबंधवाति
न्यादिप्रतीतिः सर्वजनानुभवसिद्धा न त्वाकृत्याधिकरणत्वाधिकरणाद्यापन संबंधमात्रवाच्यं स्यात् नपदेऽपवदनस्य गोसमवायिन्यत्वेन
घस्य संसर्गबोधकत्वे संगच्छते वस्तुमित्यादौ घटकत्वार्थवत्त्वबोधकत्ववत् घटकनिजसबोधप्रकारस्यात्वप्रत्ययार्थत्वादिबोध
स्य संसर्गस्य कथं तत्तद्बोधः इति तत्तन्मतानामेव विशेषणमेव यतस्तस्य स्यादिति सर्वत्र संसर्गांशे प्रकारतया भानात् एवं मत्वर्थवि
हितवत्वं ब्रीहेरपि पक्वं हायनमस्याः इति विग्रहे देवतार्थकतद्धिते पि विश्वेदेवता अस्याः इति विग्रहे च षष्ठ्यर्थसंबंधस्यैव भाना
प्रधानषष्ठ्यर्थपदार्थवाच्यत्वासत्त्वलाभात् तथा वाक्यस्य पिण्डस्य पक्वहायनस्याः समं क्षीणपानीतिवाक्ये द्रव्यान्वक्षेरु
हाणस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्यपदान्वयप्रतिपादः ॥ राम ॥
न्यदर्शनात् तस्यैव ह्रस्ववाच्यत्वनिर्णयः उक्तं च पाणिनौ त्वया पदार्थैर्वबहुव्रीहिर्विधीयते तस्याविशेष्यपार्थेनान्तसंबंधस्य प्रधानत्वेति
न च गोमानित्यादौ संबंधिप्रतीत्यनुपपत्तिः उभयाश्रितेन संबंधेनाक्षेपात्त्ववकरत्वसंबंधवत् न चास्मन्मते सम्भूतसंबंधस्यैवविभ
क्त्यर्थत्वेन पदान्तरस्य बोधविहितमन्नु वादेस्तावद्विशसंबंधकत्वेन त्रिलिङ्गसंख्यान्वयानुपपत्त्यासत्त्वभूतसंबंधप्रवात्वशासनानादेशा
शक्तिरभ्युपेया इत्यत्र चतस्त्रमेवार्थो मत्वर्थीनामसत्त्वसंबंधस्यादेपलम्भपदवकिं न स्यात् किंच मत्वर्थैः संबंधमात्रस्यार्थकत्वाभ्यु
पगमे संबंधान्तरपर्यापत्ताव्याप्तेः तद्विशेषार्थकत्वस्वीकारणीयं न तत्वात्र योगिप्रतियोगिनिरूपणं तत्थैकस्यानिरूपकस्य प्रकृत्यापि

=
दि
१२

पनेप्यनन्वयोगिनिरूपितनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पने त्वतीवगौरवमिति वाच्यं मनुवादे
ऽसत्वभूतसंबंधस्यैव वाच्यत्वेन एवसंबंधानामनेकत्वेः लिंगकत्वेपि च दंडादिशब्दानामे-
कवचनांतत्वे नानालिंगकत्वेच संबंधिनां तथात्वप्रसंगात् हृदयोगदर्शनात् तथाच मन्
न्ववर्थसंबंधो लिंगाद्यन्वयासंभवात्त्वया वपद्मातैरेवात्तपः संबंधिनः प्राख्यातार्थ
संख्यायैवकर्त्रादेः लिंगसंख्यानन्वयित्वरूपमसत्वभूतत्वमपि षष्ठ्यादावर्थसिद्धं प्रत्यया
र्थे लिंगसंख्यादेः प्रत्ययार्थएवान्वयासंभवात् प्रत्ययानामिति सूत्रस्येव एवं च नासत्व
भूतरूपेण संबंधः षष्ठीवाच्यः यत्तूक्तं अन्वयोगिनिरूपितनिरूपकभानार्थं तत्र शक्तिकल्पने त्व
तीवगौरवमिति तदपि किंवच· संबंधत्वेनैव हि यावद्दाश्रयभानापेक्षानन्तवशात्तेषैनत
त्वशक्तिकल्पनागौरवं संबंधशक्तिवादिमते संभाव्येतन तस्मान्नत्र मनवादेः शक्तौ न किंचि-
द्बाधकमिति प्रपंचितं चैतदन्यत्र एवं चैकद्वाघन्यादिपदानां संबंधवाचकतायामन्वया-
सनस्यान्तरस्य गुणायां वकीनां प्रकीनां वसंतानामेवशक्तिः सिद्धेन
संबंधिनीत्यादिविट्ठलार्थः ॥

मू॰मा
१०.११
13

अरुणाधिकरणोच्छेदापत्तिरिति तथाहि अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति श्रूयते तत्र किमरुणिमा वाक्याद् ।
क्रयप्रकरणे निवेशनीयः किं वा क्रीणातिना संबध्यते न तद्गमेकहायन्यादिरिति संशये क्रीणातिना संबद्धमात्रस्य गुणाक
रणाकांक्षत्वाद्वाक्यसामर्थ्येन समानतंत्रकमिति नाम्ना क्रयसंबंध इत्यतः प्रकरणे निवेशनीय इति पूर्वपक्षः सिद्धांतस्तु ।
संभवति समन्वये न पदार्थानये प्रकरणे निवेशानवितः पिंगाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनत्वेन तद्द्वारैव द्रव्यैः सह प्रत्यल्पमेनतद्द्वा
रा क्रीणात्यर्थेन संबंधाद्धा कारकत्वेन भवतस्येति महावाक्यपक्षः पिंगाक्ष्यादियौगिकानामस्य कप्रकृत्या संबंधार्थेन पादृष्टस्यैते
रनुपादानात् किंच पूर्वपक्षे प्रसंभवकूलिकः पिंगाक्षैकहायनीगवि यो रक्तप्रकृत्वे वसर्वपार्थबोधकत्वेन पिंगाक्षैवेक

काहन्याधिकरणोच्छेदापत्तिः द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलपक्षेः ॥

हायनीनबोधकतया तयोरप्यमूर्तत्वात्करणत्वासंभवेनाक्रीणातिकरणत्वस्येतद्द्वाक्यादलाभादारुण्यस्य वाक्यभेदप्रसं
कायाप्यभावात् त्रिषु पिलहितद्रव्यविधायकत्वे वाक्यभेदप्रसंकापाम्लशेषित्वाच्च बहुव्रीहिणारुणाषदस्य वलात्तद्गुण
कद्रव्यविधायकतायाः प्रविष्टत्वेन बहुव्रीहेरेव द्रव्यविधायकत्वेनारुणापदस्यैतत्रविनिगमकाभावात् वाक्यभेदे
न प्रकरणे निवेशस्यासंभावितत्वाच्च तथाहि प्रकरणेष्वमूर्तत्वात्क्रियाभिः कारकत्वाच्च द्रव्येणापि संबंधोऽसंभवी प्रत्नुपा
त्तानिवद्द्रव्याणां कर्तृत्वेनानेन संबंधेन त्सीययाथाकारिणाकद्रव्याणप्रत्यगुणात्तत्वात्किंदकत्वेन विधीयते न विधीय
ते धर्मिबोधकत्वात्तरतीयायाश्च तद्द्रव्याणामनपायित्वमर्थान्वयित्वेऽकेशाकं यातिविभक्त्यर्थे इति सिद्धांतभंगापत्तेरिति ॥

१३

समानाधिकरणपदस्येति अभेदान्वयबोधस्येत्यर्थः उक्तरीत्येति संबन्धिलक्षणाकल्पनेनेत्यर्थः प्रपंचितमिति मत्कृताशयः
भूषणाइति व्युत्पत्तिशक्तिनिर्णये समासशक्तिनिर्णये चेत्यर्थः वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानाधीनत्वादुपजीव्योपजीव
कभावसंगत्या वाक्यार्थनिरूपणापेक्षया प्रथमं पदार्थं निरूपयति विशेषणेइति आधाराधेयभावसंबंधेन प्रकारावित्यर्थः
संख्यायाव्याख्यानार्थं कर्तृकर्मविशेषणत्वे हेतुमाह समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति पदेन तत्पदोपात्तत्वापि तथापदार्थसमा

समानाधिकरणपदस्योक्तरीत्यैवोपपन्नेरिति प्रपंचितं भूषणे पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति फले इत्यादिना फ
लेविक्लित्यादिफलं प्रतीतिरित्यर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे संख्या कर्तृप्र
त्यये कर्तरि कर्मप्रत्यये कर्मणि समानप्रत्ययोपात्तत्वात् अन्यथा वाच्याख्यानार्थं संख्याप्रकारकबोधे प्रति व्याख्यानज
न्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावफलितः नैयायिकानामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमांतपदार्थ

श्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रथमांतपदार्थेनैवान्वित इति ध्वन्यते एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वादिति तदर्थः आख्या
तजन्योपस्थितेः कालेपि सत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय तो कर्तृकर्मविषयत्वेन विशिनष्टि तथा चेति यद् इत्यादावा
कत्वादिसंख्याप्रकारकबोधे व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटावाख्यातार्थेति तदर्थकालप्रकारकबोधे त
द्वारणाय संख्येति सा कर्माख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वे दृष्टं पिंडं प्रसंगान्मामते निराकरोतीति नैयायिकानामित्यादि

अन्वयादिति समानपदोपात्तयोरेकार्थान्वयित्वयित्वस्योचित्यावर्जितत्वादिति भावः आख्यातार्थकालप्रकारकबोधेन प्र
थमांतपदजन्योपस्थितेरनपेक्षणादाह संख्येति इतराविशेषणत्वेति इदं च प्रथमांतार्थविशेषणं तथा च इतरविशेष
णतापन्नार्थविषयकोक्तोपस्थितिः कारणमित्यर्थः एवं च चैत्रभोजनादीनां प्रथमांतार्थत्वेपि वाक्यसादृश्यव्रजन
क्रियादिविशेषणतानां व्यभिचारः यदिति इति तदविषयकप्रतीत्याविषयकारणतावच्छेदकताके इत्यर्थः तदवच्छि
न्नावच्छेदकताककारणताग्रहविषय इति यावत् इतराविशेषणत्वेनेतरविशेषणतात्पर्याविषयत्वेनेति शेष

एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमांतपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः
सोपि चैत्रस्त्वमहं देवदत्तो भक्ता व्रजन्तीत्यादौ चैत्रत्वार्थयोरनन्वयादितराविशेषणत्वपदेति ॥

इत्थं च तीत्यादौ खलेकपोतन्यायेन बोधे चैत्रीयं
सादृश्यमित्यवांतरबोधाभावेन चैत्रस्येतरनिरूपितप्रकारताशून्यत्वरूपेणेतराविशेषणत्वसत्त्वेपि क्षतिः अविशेष
णत्वेपि विशेषणतात्पर्याविषयत्वादतः तथा चाख्यातार्थसंख्याप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बोधं प्रतीतर
विशेषणत्वतात्पर्याविषयविषयकप्रथमांतपदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन कारणत्वमिति पर्यवसितोऽ
र्थः प्रकृते चैत्रस्तानार्थयोरिवार्थसादृश्यपान्वर्थे व्रजनादिविशेषणतात्पर्याविषयत्वान्न क्षतिः ॥

चैत्रेण स्पृष्टत्वादेव चैत्रकर्तृकः स्वापश्रुतिबोधाद्विशेष्यस्यापेक्षत्वपवारणाय पृथग्मानेति पदविशेषणं यद्येवमपि चैत्रपा-
ठपवत्त्वादेवान्ययोगव्यवच्छेदार्थकैवकारपदार्थान्यस्मिन्मैत्रस्य विशेषणत्वात्त्रसंख्यान्वयानुपपत्तिरिति विभाव्यतेन
रैविशेषणतामात्रतात्पर्याविषयत्वेन विशेषणीयमित्यंशस्यापि निवेशप्रयोजनाभावात् उक्तस्थले मैत्रस्य सख्यविशेष्य
त्वविशेषणत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात्त्रसंख्यान्वयानुपपत्तिरिति तन्मतनिष्कर्षः धृतिगौरवमिति ग्रन्थलभ्यक्षतेश
क्तिकल्पने संख्यान्वयबोधकत्वोपस्थितौ विभिन्नपदजन्यत्वनिवेशापेक्षया गौरवं शक्यमानतपदार्थस्य विशेषणत्वमात्रतात्पर्या
विषयत्वेन विशेषणत्वमिति गौरवमित्यर्थः। इदमपि उपदर्शितकार्यकारणभावकल्पने लाघवमपि यद्यपि तन्मते भावनाव

इत्यतिगौरवं इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे॥ येति संख्यान्वय इति नियमाराख्याते।
नभावः विषयकसंख्याबोधस्य क्लृप्तजनकताकावच्छेदकत्वसंख्यान्वयावच्छिन्नव्यापकतयाख्यातधर्मावच्छिन्नसा
मग्र्याः फलेजननीयेन व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या ग्रहेतितेन यावि विशेषणतामात्रतात्पर्याविषयत्वविशेषणविशिष्टप्रथमा
न्तार्थोपस्थितिरूपायाः सत्त्वाभावादेवन चैत्र इव स्पादीत्यादौ व्यभिचारः समस्तीति न संख्यान्वयबोधकारणतावच्छेदककोटि
प्रविष्टविशेषणांशवैशिष्ट्यापि क्लृप्तिः शङ्कितुमर्हतीति भावनावयवे घकारणतावच्छेदककोटावेवोक्तत्वे न विशेषणतादि
निवेशप्रयुक्तगौरवं तन्मते स्पष्टमेतत् प्रथमान्तपदार्थस्य विशेषणतायैवाविशेष्यत्वेन चैत्रादेरेकत्वविशेषणतान्वितस्यापरत्वविशे
षणतयान्वयनिराकाङ्क्षत्वनर्थकभावे न तन्नविशेषणापादनप्रयुक्तगौरवमिति तात्पर्यानवबोध इति भावः स्याय विस्तरलाघव ॥

भू॰सा॰
द॰ १५
15

वोपयंहितप्रभृतिकं स्वेनाख्यातस्य धर्मवाचकत्वसिद्धावुत्तरकालकस्याताद्दशकार्यकारणभावग्रहणे गौरवं विषादस्य
पञ्चम्यधिकरणान्यायेनाकिं वक्रकारं फलमुख्येनान् किंवचेद्धातुपमानेनाख्यातार्थसंख्यान्वयाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः नत्वत्र
रतन्वयेमोहरणप्रयोजनकधर्मोल्लाभेनाप्रत्यार्थेनाघनेस्तनस्यमत्काशनापत्तेश्चकृतायर्थेन्वयोगपत्त्वादेवनान्वयः तथा
वनेतराविशेषणत्वविशेषणाग्रहणकृतगौरवशंकापीतिप्राहुः कर्तृकर्मणोः संख्यायाश्चव्यापारविशेषणतां व्यवस्था
प्यकालस्यतांव्यवस्थापयति कालस्त्वित्यादिना व्यापारे धात्वर्थव्यापारे इत्यर्थः ननु प्राख्यातस्य कालशक्तिपरि।
च्छेदके भूतवर्त्तमानेलडित्यादिसूत्रे शुभ्यापारवाचकपदानुपादानात्कथं कालस्य तद्विशेषणत्वे तस्याशंकायामाख्यातार्थका

कालस्तु व्यापारे विशेषणं तथाहि वर्त्तमाने लडित्यत्र विकारग्रहणतो रितिलयंतद्व्यापारार्थे वर्त्तमानाथा व्या
पारे भवग्रात्क्ष्यतीतितिनैवविवक्षितान्वयः ॥ कालस्य व्यापार विशेषणतायां मानं प्रदर्शयितुमाह तथाहीति त
थाहि तत्पदं चेत्यर्थः धात्वर्थमिति फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः भूसत्तायामित्यादिगणपाठाद्भ्वादिसूत्रशामा
एयाच्चेतिभावः व्यापारे तदनपेक्षेण मात्राश्रायामित्यादिनितिसेयविशेषतयोपस्थितत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेति एवका
रेण फलव्यवच्छेदः प्रधानान्याहुर्गौणं वपरार्थत्वात्संबंधः समत्वान्स्यादितिन्यायात्स्वान्तयार्थस्य सामान्य कृत्यर्थे विशे
ष्यान्वयित्वनियमाश्च प्राधान्यादि तु क्रियाकर्मार्थेनाख्याते फलस्य प्राधान्येनतमते फलएव नन्वत्र कालान्वय इतिधनितम शाह

पचीति कालान्वयि कालविशेषणत्वमपीत्यर्थः ॥ १५

कर्तृकर्मणोरिति समानप्रत्ययोपात्तत्वादिति भावः पचतीत्यापत्तेरिति कर्तुर्विद्यमानत्वादिति भावः एवमग्रेऽप्यन्वेयम्
नापि फलतृतीके विन्नफलव्यापारयोः पृथक्शक्तौ नयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयसौ
त्सर्गिकत्वात्तथात्वपवोधेनतत्वहानत्तत्तद्बोधस्य प्रतिबंधकताकल्पनेन गौरवम् तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापाराव
च्छिन्नफलेच धातोर्नानाशक्तिः कर्तृकर्मणोरेकतरस्य समभिव्याहारस्थलेतत्तद्बोधे नियामकः गौरवं च प्रामाणिकत्वान्न दो
षाय इत्यंचकर्त्राख्याते व्यापारस्य प्राधान्यं कर्माख्यातेतु फलस्य यदायस्य प्राधान्यं तदा तत्र कालान्वयः स्वत्रस्य धा
त्वर्थत्वात्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शेषः प्रतीतभावनाके कर्त्रि पचतीत्यापत्तेः व्यापारादित्यनापत्तेश्च व्या
पारारंभदशायां कर्तृसत्वेपचतीत्यनापत्तेश्च नापि फलेतदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्वेपचतीत्यना
पत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम् नचाम्मवातनजडीकृतकलेवरस्यांत्यानानुकूलयत्नसत्वाङ्गच्छतीतिप्रयो
गापरतरभयोरपिप्राधान्यनोपयोगापत्तिः परम्परितस्याज्ञानादप्रयोगात् ॥ स्थितत्वात् फलावत्पत्तिदशायामार
ब्धपाकेवर्तमानत्वारोपाद्व्यापारेफलत्वारोपाद्वापच्यत इत्यस्योपपत्तिः एकावयवेऽपि समुदायारोपादधिश्रयणकाले
पचतीतिप्रयोगवत् आरोपंचप्रतीतिरेवमाने व्यापारविगमेफलसत्वेऽपि विदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्पत्ति
घटितत्वात् व्यापारेप्याख्यातार्थकालान्वये दूषणमाशंक्य निराकुरुते नचेति यत्नसत्वादिति व्यापारस्य वर्तमानत्वेन
विषयावाधात् ममतुफलेकालान्वयोपगमेनेतदानींफलासत्वान्नेयमापत्तिरिति भावः ॥

मू॰ सा॰
र॰ १९
१०

नत्वपरप्रयत्नस्य विजातीयात्ममनःसंयोगरूपस्याभावात् प्रयत्नत्वेनानुमानेन चेष्टादिलिंगकेन तत्र स्वगमनावस्थितीतिप्र
योगापत्तिरिः समाधेयमेवेत्याशंक्येष्टापत्त्यापरिहरति किंविचेष्टादीति इयं च चेष्टा पत्तदीयप्रयत्नजन्या पत्तत्कृतिविनाऽस
म्भवतिसत्त्वात् पत्तदीयचेष्टां तत्र दृष्ट्वा तत्र यतिचेष्टा पत्तत्कानुमानेन चेष्टानुमितानाविनाऽर्थः वस्तुतस्तु नत्वप्रयत्नस्योत्थानोद्देश्य
कत्वेपि उत्थानप्रयोजकत्वाभावादनपत्तवत्रोत्थानाधपत्तनतः स्येवप्रयोगः यागयागकाल्यादेश्यपककुंटुमडपतंउल्कप
णादिव्यापारदशायां यागार्थं यतत इति वक्ष्यतीति प्रयोगवारणाय प्रयोजकताविशेषस्यैव सत्वे यत्नायाप्रवश्या।

किंविचेष्टादिनावगतो वायमत्रिष्टतिप्राज्ञाभावात्फलेन जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् एवं च तिङर्थो वि
शेषणमेषणमेव भावनैव प्रधानं यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमस्यत्रेहेष्टत्वेन स्थापि ॥

भूयेपत्वाच्च नदानीमत्रिष्टतीतिप्रयोगापत्तिरित्यवधेयं उपहरति एवं चेति विशेषणमेवेत्येवकारेण तस्य स्वत्व
विशेष्यत्वव्यवच्छेदः भावनैवेति धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः प्रत्ययार्थभावनायाः प्राधान्यस्य परैरभ्युपगतत्वाद्यथा स्तु।
तार्थासंगतेः एवकारेण फलस्यातिङर्थकर्त्रादेश्च व्युदासः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरितिविभज्य निर्विरोधमाशंकते यद्यपी।
त्यादिदृष्टमित्यंते प्रत्ययेति पक्षेत्यादावित्यर्थः इष्टमिति नत्थाच भावनाप्राधान्याभ्युपगमेन हितरोधइति भावः ॥

१९

भावप्रधानमिति नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन चतुर्विधं पदं प्रक्रम्य नामाख्यातयोर्लक्षणप्रदर्शकमिदं वाक्यं आ
ख्यातं भावप्रधानमिति योजना यथाश्रुते वाक्यप्रयोगः प्राधान्यमित्यादौ हि प्रथमलक्षणमित्यभिप्रेत्याक्षाणामन्वयो
ऽपि हि ... वाऽऽदेशपतयोरसमनिर्दिष्टस्य विधेयतयाविवक्षितार्थान्वयलाभासंभवात् श्रुतप्रवणतानां शतानाम्
ध्यावच्छेदक विधेयधर्मे केन गुणेनापायेनावबोधानुपपत्तिराशंकिता वर्द्धमानोपाध्यायैः ...
... विशद् ... मंगलार्थकत्वोक्तिरनुपपन्नसंगच्छते तेनैव मन्यव्याख्यातव्यमेवमेयदरप्रसक्त्याप्य
... इत्यादावविमृश्य विधेयांशानादोषप्रसक्तो विधेयस्य प्रथमोपादानादित्यालंकारिकसरणिरिति प्रकृतम्।

भावप्रधानमाख्यातं ॥

तमनुसरामः आख्यातत्वावच्छिन्नं प्रधानभावार्थकलक्षणलक्षणविधानेनान्यथावधारणाच्च लक्षणवाक्या
... दमर्थ्योरपा ... पदार्थद्वयाभेदभानेऽपि न क्षतिः लक्ष्यतावच्छेदकं च तिङ्ः तत्वरूपमाख्यातत्वमनन्त
तिङ्त्वमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौ ... व्याख्यानपदस्य शक्तावधारणात् भवकालकारकसंख्या ... आख्या
तस्य तत्र भावः प्रधानमिति प्रकृतनिरुक्तभाष्यानुवर्तनं हि ... एवं संभावनायेन तत्प्रयत्नापि ...
... तिङ्ः प्रधानभावार्थकत्वप्रतिपादकमेव तत्र तिङ् ... प्रसक्ताः लव ॥

भू॰ सा॰
द॰ ७
17

णेऽप्रधानभावशङ्कने भावत्वेचात्रनिश्चयेते नातः कर्माख्यातस्यफलविशेषकबोधकबोधकतावादिमतेनेनत्राति
प्रसंगः तत्रप्रधानशक्तिवस्यनाममात्रेभावशक्तत्वस्यभुङ्क्तेत्यादिनाम्प्यतिप्रसक्तत्वाद्विशिष्टस्यपाके प्रधानत्वंचस्यवाचको
त्रप्रत्ययपार्थ्यनिरूपिते तेनकाष्ठैः पाकइत्यादौपाकादिनाम्निप्रत्ययार्थकरणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्य
र्थकेनातिप्रसंगः इतराविशेषणत्वघटितत्वनत पचतिभवतीत्यादिवाक्यघटकपभवतीत्याद्यर्थक्रियायांतदसत्वात्प्र
वतीत्याख्यातेसाम्यापत्तेः क्त्वार्थविचारेतः पूर्वकालार्थकत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वाल्लभुक्त्वेत्यादिनाम्प्यतिप्रसं
गः पाकइत्यादावविवक्षरमिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशइतिभाष्येणतस्यसत्त्वातिदेशात्तदर्थस्यसाध्यत्वाभावादेवनातिप्र
संगइतितत्त्वमत्र पतेः साध्यत्वान्वाख्यापकव्याकरणस्यत्यापत्तेर्द्रव्यभावेलिंगकारकसंख्यान्वयबोधानुभवसिद्धत्वस्मि
न्नेवतदतिदिश्यतेयथापाकइत्यादौघञर्थभावस्यक्त्वार्थस्यतल्लिंगसंख्यान्वयानभवेनातिदेशाविषयत्वात् क्त्वार्थस्यत
त्वेपिपूर्वकालार्थस्यासत्त्वरूपत्वानपायाच्चस्पष्टीभविष्यतिचैतदग्रेइति पतेनतद्धारणाय क्वचित्क्रियांतरनिष्ठविशेष्यता
निरूपितविशेषणतानाभावत्वंतेनप्रकृतलक्षणघटकक्रियायाविशेषणान्वयेत्वेत्यादावतिव्याप्तिः पचतिभवतीत्यादौप
चत्यर्थक्रियायाभवत्यर्थविशेषणत्वाक्कविदितिनदसमभिव्याहारेविशेष्यतैवभावनादिनिकेषांचित्प्रलपितमपास्तं

म ॥

सत्त्वप्रधानानि नामानीति अत्रापि पूर्ववदेवोद्देश्यविधेयभावकल्पना लक्षणावच्छेदकं च कृदाद्यन्तप्रकृतिकविभक्त्यन्तत्वरू
पं नामत्वं प्रकृति प्रत्ययो विभक्तिरित्येतन्नाम सत्त्वाद्यर्थं लिङ्गसंख्यावचनामात्र्यं इति तद्व्याख्यात् क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधा
नेनामपनः क्रियांप्रष्टलिङ्गाचष्टे किं करोति पचतीति इत्येवं प्रष्टः कर्तावष्टिकनरोदेवदत्तोयः पाचकइति प्रशंसायामिति सूत्र
स्याभाष्याच्च तत्र कृतेनस्यान्तं तत्र कृत्निकस्त्वेनेनेत्यर्थः कृतादृच्याभिधानेपि न केवलेति न्येयेन केवलस्यान्तं तस्यान्तरं
स्यप्रयोगानर्हत्वानन्निरुक्तभाष्यस्यविभक्तिपदस्वारस्याच्च सत्यन्तिपत्नमवलम्बवेदनानः प्रत्यन्तेष्वतिप्रसंगः लक्षण।

सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तास्वारसिकवैदिकक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाशयान्यमप्यवसीयते ॥

मारु सत्त्वप्रधानानीति सर्वलिङ्गसंख्यान्वययोग्यव्यक्तिः सा प्रधानं यत्रेति विग्रहाल्लिङ्गाद्यनिष्टप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यताशाल्यर्थकत्वं नाम्नां लक्षणमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्य निपातानामप्याख्यातादावतिप्रसक्तत्वाल्लिङ्गेति व्यक्तिबोधस्य जाति
विषयकत्वनियमेन तानि प्रकारतानिरूपितत्वस्यातिव्याप्यवारकत्वान्न्यदन्नपादाने यद्यपि वस्तूपलक्षणं यत्रेत्यादिना सर्व
नामपरामर्शी योग्यत्वमपि हृद्यतमङ्केन तथापि निरुक्तभाष्यालोचनया न तादृशाद्यन्वयचरितेन लक्षणं निरुक्ताभिप्रेतमि
त्यवगतेनेन तथा व्याख्यातं लक्षणलक्षणतावच्छेदकानाक्रान्तेभ्यस्वरादिष्वप्रत्ययेष्वव्ययेष्ववगोणांस्मार्थं न तनिवं पनं नाममतमिति न

सर्वः उपसर्गादि ॥

भू॰ मा॰
२॰ १८

त्तरां तु वक्ष्यते भूवादिसूत्रेति इत्थं हि तत्र भाष्यं कानहीं पंवा वोक्तिः पचति भवति त्वं पचसि भवति त्वं पच्यति भवतीति से
षेषा वाचोयुक्तिः पचादिक्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवतीति नेन वा कृत्स्नप्रधानार्थक्रियाणां कर्तृत्वेन भवनादिक्रियावि
शेषणत्वं प्रतिपाद्यते धात्वर्थक्रियायाश्चाख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमे तत्र स्वस्वकर्तृत्वरूढत्वेन नयोः कर्तृत्वेनैवाकांक्ष्य
णाभवत्यर्थक्रियायामाख्यातार्थविशेषणपच्यादिक्रियाणां कर्तृत्वान्वयासंभवेन तत्र हि तयोः प्रतिबंधप्रवृत्त्यादिति भा
वः सूत्रादाविन्यादिनाप्रधानायामिति सूत्रपरिग्रहः ननु भावप्रधानमित्यनेन तिङंते भावनापरपर्यायभावप्राधान्यं
प्रतिपाद्यते सा चैनैयापि कर्तृपेकर्त्राख्याते कर्तृत्वकृतिः कर्माख्याते कर्मत्वफलत्वरूपिताश्रयत्वे वा तेः संख्या काला
तिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनात्वोपगमात् भावाख्यातेन भावप्रधानवादः कल्पोदाख्यातस्य श्रायासंवृत्तस्याः प्रकृत्यर्थ
पेदे समानश्रव्या स्पष्टापालज्ञाय यर्थकालापनयोपगमेननरूपेदं च उक्तभाष्येपि क्रियापदार्थस्तत्समनभावनेवानु
एव क्रियाप्रधानमाख्यातमितिहेरित्येवोक्तं न तु तिङंतेनेति कृत्यादिरूपभावनायाश्चाख्यातपितेमानेन भूवादिसूत्रस्य कथं
ज्ञायते यत्प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति पचतीति केः व यद्यतिरेकाभ्यां शक्तिग्रहः पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दोऽश्रूयते एव
घाद्वेः श्चकोरानोऽतिश्रप्रत्यय प्रकृत्योपि कश्चिद्गम्यते विक्लित्तिः कर्तृत्वमेकत्वं पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते।
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी पच्छब्दो हीयते पठशब्द उपजायते प्रतिभावस्थानयोः प्रत्ययोपि कश्चिदुपजायते कश्चि
द्धीयते कश्चिदन्वयी विक्लित्तिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमेकत्वं चान्वयीति तेन मन्यामहे यश्शब्दो हीयते तत

१८
६

सावर्थ्यो योर्थ्यो दीयते पश्यन्त्युपजायते तस्या सावर्थ्यायोर्थ्य उपजायते यः शब्दो ऽवधीयते तस्या सावर्थ्यो योर्थ्यो ऽवधीयते भाष्यं नव्यासेः
प्रत्ययत्वस्यैकैकस्मिन्नर्थे वाचार्यैः कल्पनादिति प्रशस्यपदेनोक्तं पच्यते पठतेत्यादावप्युक्तान्वयत्वात्तिर्यकोहेतुकमेतत्स्याद्व्याख्या
तार्थत्वेनैतदेवावधार्यते तथाचाख्यातार्थविशेष्यकबोधवादिमतेनेन निरुक्तभाष्ये शान्तिहृत्वं वक्तृतस्तु भावप्रधान
माख्यातमिति निरुक्तं तदाख्यस्वरस्यात्कालकारकसंख्याविशिष्टक्रियाधात्वर्थ इत्यभिमतमेवाश्रित्य अतएवनामलक्षण
निर्वचनेतद्भाष्येकारकस्य तन्नामार्थत्वेनोल्लेखः तस्य धात्वलभ्यत्वान्नामार्थत्वासंभवात् संबोधनस्यापि क्रियान्वयित्वान्न
द्यपि कारकवत्पर्यायोत्पत्तिसंभवान्नो चक्रियान्वयित्वात तन्मात्रे शेषषष्ठ्यर्थ इति तदाशयः नच क्रियायां रूपप्रत्ययस्य भाष्य
प्राभाण्यादेकत्वमज्ञेयपि द्विन्वादिमत्त्वे प्रमाणाभावात्कथं तन्मनोक्ति संभव इति वाच्यं परेत्वित्यादिना वस्तु प्रमाणारीत्या कार
कगतायास्तस्यस्वत्राद्योपसंभवात् लडादीनामेकवचनादीनां च कालसंख्यायोनकत्वस्य सर्वैरेवोपगमात्कारकस्या
पियोग्यत्वमेव तस्य प्रत्ययार्थत्वोपगमे पाचकः पक्ता इत्यादावेवपवतीत्यादावपि प्राधान्यापत्तेः जात्यतिरिक्तपदार्थ
स्यविशेषणतायोग्यत्वस्यैवतंत्रत्वात् अतएवस्त्रियामितिसूत्रे भाष्ये प्राधान्यापत्तिभियालिंगस्यवाच्यतापत्तेरुपेक्षि
तः वाच्यस्यापि प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वे तु तदसंगतिः स्पष्टैव तत्रकर्त्रे कर्मणोस्तिङ्द्योतकत्वं तदर्थो विहितस्वविभक्ति
स्वप्रत्ययेषां कारकाणामपि समभिव्याहृतपदघटकतत्तद्विभक्तिः नहि सोत्रेश्व ।।

भू॰ सा॰
२॰ १९
19

यथैव स्वविशेषणद्योतका इति नियमः उपसर्गादीनां तदनापत्तेः अत एव निरूढभाष्ये इवं लिंगसंख्याचनामार्थ
इत्येवोक्तं द्रव्यस्य संख्याविशेषितस्य तत्त्वेनामयरात्संख्यायाश्चाभानेन तदरोयासंभवादपितस्यतन्निहिशिष्टार्थकत्वमा
वश्यकमिति तद्भावः अत एव च भावकालकारकसंख्यास्तत्वेनोभ्यामाख्यातस्येत्यत्र कारकपदस्य संख्याचितत्वि
नापि स्वरसतः संगच्छते तस्मात्कालकारकसंख्याविशिष्टभावनायां धात्वर्थ इति तन्मतनिष्कर्षः नवीनास्तु तिवद
हुक्ति विप्रतैरपि प्रक्रियादशायामेवापितत्वं शक्ति आगंवत्वं प्रकृतिप्रत्यययोः अर्थ विवेचनं चतुर्भिरेतत्पादैः तथाहि का
रकविशिष्टक्रियायां धात्वर्थत्वे लः कर्मणि तत्वादि विधिवैयर्थ्यापत्तिः न च द्योतकताशारूकतांतस्य कर्त्रादेरिति
तत्प्रयोगहेमनयाशानन्वादेरपि द्योतकतापत्त्या तत्र कर्त्रादीनां विशेषणतापत्तेः किं च धात्वर्थत्वेपि तत्संख्यायास्तत्रभाने
पि वस्तुतस्तद्देशिष्ट्याभावात् कारकगतायास्तद्दर्शनं संबंधेन तत्र संख्याया अव्यवहितत्वया विशेषणत्वाच्च किंच पद
र्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः पश्य मृगो धावतीत्यत्रैव धात्वर्थैकदेशकारके देवदत्तादीनामन्वयासंभवः विशेषणा-
नां पालोकारिपरत्वव्यवस्थितत्वापत्तिश्च अन्यपदोत्तरप्रत्ययस्यान्यार्थद्योतकतायाः क्वाप्यदृष्टचरत्वाच्च अपि च
क्रियाविशेषणत्वेनोपस्थितस्य कर्तुर्विशेषणाकांक्षाविरहात् पचतीत्यत्र कः कीदृश इति प्रश्नानुपपत्तेश्चैवस्याति
हितस्य कृत् न हि गुणीभूतः कर्त्रा निषेधसंज्ञान्वेन गृहीतमलमिति अत एवेतन्नामात्मकत्वः प्रत्ययवाच्यत्वं धात्वर्थ

॥
विशेषणत्वेविवक्षातः ४
१९

न्यायार्थे प्राधान्यस्य वक्तृनिर्भरस्य स्वरवशित्वात् न च भावनायाः प्रत्ययार्थतावादिमतेऽपि मातुः समायेयेति शंक्यं शाब्दभ्रमात्तत्र
णयावोपस्थितस्य कर्तुः साकांक्षत्वसंभवात् किंच प्रत्ययानामिति स्वतन्त्रैर्विभक्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति प्रकृतिजन्यो।
पस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुतायाः स्वरूपादौ दृष्टत्वाद्याख्यानकर्तरि तदभावात् तत्र संख्यान्वयसंभवः आख्यातार्थसं।
ख्याप्रकारकबोधे आख्यातार्थकारकोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन लाघवस्य स्फुटत्वमेव आख्यातार्थेयभावेनान्वयेऽभिन्नपदो
पस्थितेः सहत्वादन्यथा हर्यादिपदोपस्थापितानामपि सूर्ययोरपि तथान्वयबोधापत्तेः विभक्त्यर्थकर्तृलिंगान्वयितोऽन्य
त्वेन तत्संख्यान्वयासंभवात् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायाच्च मन्यतेऽयोग्यत्वापात्तप्रकृत्यर्थान्वयासंबंधेऽपि प्रकृत्येनेतरार्थान्व
यस्य नियमोऽनत एवाणोऽपि विशेषाय च सायकर इति न्यायात् किंचाख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे राज्ञः पुरुषो गच्छतीति वद्रा
ज्ञः पुरुषो गच्छतीति प्रयोगापत्तिः न च तत्र षष्ठ्याद्यावश्यकतया ऽस्त्वेव प्रयोगे गौणभावमिति वाच्यम् तत्र दर्थस्य प्रकृ।
त्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षायामेव द्वितीयादिविभक्तीनां साधुत्वमित्यर्थस्य सम्यक् निवेदयिष्यमाणत्वात् न च नामार्थयोरि
त्यादिनियमावकाशः आख्यातार्थकर्तुरनामयात्वर्थत्वात् प्रसन्नतयोगपत्तावेव तत्रान्वयः न च तत्र वापि चैत्रस्य पा।
कात् क्तलाकृतिरिति वैत्रस्य पचतीत्यापत्तिः षष्ठ्यर्थस्य नामार्थत्वात् साकांक्षतया पाकृतेरपि प्रयोगमात्रपदोपस्थापितार्थसा
कांक्षतयापरस्पराकांक्षाविरहात् गुरुविप्रतपयोग्रुद्गतानामित्यादौ तेषामिमयाख्याताः यदि च तत्र स्थातारं विना।
पितत्रषष्ठ्याः साधुत्वमभ्युपेयते तर्हि तत्र हरेवान्नापि केयमाश्रयत्वस्य तस्य संबंधविवक्षया ताटृशप्रयोगदृष्ट एवेत्यलम्।

मू॰ सा॰
२॰ २॰
20

नस्मादाख्यातेधात्वर्थक्रियायाः प्राधान्येनिरूक्तनिरूक्तमानोपस्थापनेन तात्पर्यानालोचनविजृंभितमेवेतिकोविदा
विदांकुर्वन्तु पचतिभवतीत्यादौतत्पाकानुकूलकृतौभवनाप्रधानस्वरूपभवतीतिङ.तार्थभावनान्वयोपगमेनपाक
विशिष्टकृतौभवनकर्तृत्वेवगतेविशेषणीभूतपाकस्यापितत्कर्तृत्वलाभात् कृतेरपिव्यापारतयापवादयः क्रि
याभवनक्रियायाः कर्त्रीभवतीतिभाष्यस्यादिपदस्यपूर्वधातुवाचिनः प्रकृतेरेतत्प्रत्ययान्तत्वाविनाव्यापारोपलक्षक
षष्ठ्यन्तपचाद्यशस्यस्वमासेपचाद्यर्थहेतवः क्रियाः कृत्यात्मकव्यापाराः भवतिक्रियानिरूपितकर्तृत्ववंतोभवं
तीत्यर्थस्यनतोलाभाद्वातत्पैककर्तृत्वस्यास्माभिरभ्युपगमान्नभूवादिसूत्रस्यभाष्यविरोधोस्मन्मतेपि नाख्
याभाष्यप्रमाणादेवचभवन्मतेधात्वर्थप्रकारकबोधेधातुजन्योपस्थितिर्हेतुत्वकल्पनवन्मतेप्याख्यातार्थभा
वनाप्रकारकबोधेतिङ्जन्यपदार्थान्तराविशेषणीभूतभावनोपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वकल्पनेनो
क्तबोधस्योपपादनात् तत्रचसप्तभिव्याहृतचैत्रादिपदार्थानामाधेयतासंबंधेनैवपाकानुकूलकृतावन्वयाभ्यु
पगमेनतिङर्थभावनायास्तत्राविशेषणत्वरूपश्रविशेषणाविकल्पात् नचचैत्रः पचतीत्येतावन्मात्रप्रयोगेपिचैत्रादेरा
ख्यातार्थकृतावाधेयतासंबंधेनान्वयबोधापत्तिरितिवाच्यम् प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधेविशेष्यतयातिङर्थवि
शेष्यतायत्नभावनोपस्थितेरपिहेतुत्वाभ्युपगमेनादोषात् अधिकरणसंज्ञान्वयानुपपत्त्यासमभ्यर्थाधेयत्वप्रका
रकबोधेनाम्नकर्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुतायावश्यमावश्यकत्वाच्चैत्रः पचतीतिप्रयोगापत्तिः एतेनाख्यातार्थकृति

विशेष्यकतयान्वयिद्वेवैवाकाङ्क्षाहेतिरितिविरुद्धविषयोग
पूर्वोक्ति ॥
२॰

नवचैत्रः पचतिभवतीत्यादौ चैत्रेणाज्ञायत इत्यादावविवक्षितीयायपक्षिंडुवीरवेतिवाच्यम् यात्वर्थविशेषणीभूता
येयत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयाविवक्षायामेवतन्त्रस्मरादित्यरुचेराह अपिचेति अभेदान्वयादिति इदंचक
त्राख्यातार्थइतिसौयवासनात्रमाशेणोक्तं नैयायिकमतेप्रकृतेराख्यातार्थेनयातस्याश्रयत्वेनैवान्वयादि

अपिचाख्यातार्थप्राधान्येन स्यादेवदज्ञादिभिः सममभेदा
न्वयात्प्रथमांतपदार्थस्य प्राधान्यापत्तिः तथाचपचत्यस्यगो
भावतीत्यत्रभाष्यसिद्धैकवाक्यतानस्यात्प्रथमांतपदार्थ।

न्वयेप्ययमभाष्यसिद्धेति क्रियापिकृत्रिमंकर्मक्रियपयेप्सिताभवतिकयाक्रियपादर्शनप्रार्थनादिक्रियपयेतिकर्म
णायमभिप्रैतीतिसूत्रस्यभाष्यसिद्धापचादिक्रियाभवतिक्रियायाः कर्त्रीभवंतीतिमूवादिसूत्रस्यभाष्यसिति
द्धावेत्यर्थः त्वन्मतेधावनात्कूलकृतिमात्स्वगाइत्यवांतरबोधस्यतत्रजायमानत्वेनधावनस्यकर्तृत्वावकृहतताः

एकत्र विशेषणतयान्वितस्यापरत्र विशेषणतयान्वयेनैराकांक्ष्येणानस्य कर्मतया दर्शनेन्वयासंभवात् किंतु धाव
नानुकूलकृतिमान्मृगो दर्शनाश्रय इत्येव बोधः एवं चैकस्मिन् विशेष्यकबोधजनकत्वरूपैकवाक्यत्वस्यत
त्रासंभवेन तस्य तिपा कर्माख्यविशेष्याप्रसिद्ध्या तद्बहुव्रीहेरभावः ननु एवं सति धावनानुकूलकृतिमतो मृगस्य क।

स्यादेतत् क्रियाविशेष्यस्य दृशिक्रियायां कर्मतापत्त्या
द्वितीयापत्तेः नचैवमप्रयुज्यमानसामानाधिकरण्याच्च
त्रादिप्रसंगः ॥

र्मतया दृश्यर्थेन्वयान्नेदं दूषणमत आह प्रयुज्यमानेनेति कर्मत्वापत्तेरिति कर्मणः प्रकारतापत्तेरित्यर्थः कर्मता
संबन्धेन मृगस्य दर्शनक्रियायामन्वयस्य संभवेन नामार्थधात्वर्थयोरिति व्युत्पत्तेः द्वितीयायापत्तेरिति कर्मणो
ऽनभिधानेनानभिहिताधिकारीय कर्मणि द्वितीयेत्यस्य प्रापकत्वादित्यर्थः ॥

एवं श्रुतपदेनैवं द्वितीयापादेन शाब्दबोधोल्लङर्थकर्त्तुः प्रथमान्तार्थासमानाधिकरणेन विशेषितत्वात् श्रुतपदेनैवं।
द्वितीयासत्वेन तदापत्त्या द्वितीयानभिधानीति शङ्कितुराशयः नहि द्वितीयायत्रिः शब्दादिप्रतिबन्धिका किन्तु कर्मणो
ऽभिधानेऽप्रकृतेतदभावेन द्वितीयोत्पत्तिर्ङे वोध्या इत्याशयेन समाधत्ते एवमिति असंभवापत्तेरिति श्रुतस्य कर्मतया दृश्य
र्थेनान्वयोपगमे यावत् श्रुतपदस्य पतीति वा काङ्क्षेवावितत्वादित्यर्थः नन्वर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति
जैमिनिवचनाद्विभागे विभक्तियपाठसाकाङ्क्षत्वेऽसत्येकार्थप्रतिपादकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थो लभ्यते न याच सत्वे।

एवमपि द्वितीयायाद्वतीत्येन पश्यपश्रुतेइतिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेः नचयश्येत्यत्रैव नमित्यध्याहार्यं वाक्यभे
दप्रसंगात् अन्वयापत्तेश्च एवंच भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरितिनैयायिकोक्तं

नादरणीयम् ॥

स्यतस्याज्ञाभावेपिसाकांक्षत्वमिति वंधनगोत्रैकवाक्यत्वकल्पव्यवहारोनिरावाधइत्यतो हृष्ट।
रोन्तरमाह अन्वयापत्तेश्चेति तत्पदेनश्रुतस्यधावनान्वयलक्षितिमन्त्रगस्यवापतामर्षोपिपस्मिनस्यधावनक्रिया
यां दृश्यपर्यकर्मत्वबोधस्यततोलाभेननाद्दृशवाक्यप्रयोगस्यैनरर्थक्यापत्तेरितिभावः उपसंहरति एवंचेति आख्या।
तार्थविशेष्यकबोधाङ्गीकर्तृमतेउक्तदोषस्याख्यावाख्यायत्वादेवेत्यर्थः ॥

मू॰ सा॰
१॰ २२

22

स्वमतनिष्कर्षमाह किंचिति फलेच्छाभिचारव्यारणायोपस्थितिविशेष्यतानाभावनात्वावच्छिन्नत्वेन विशेषिता इदं चक
ञ्चीयात्ताभिप्रायेण प्रवृत्तोयादिति भाष्यकृत्स्यमनेकवाक्यत्वस्यान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ननु यावन कर्तृत्वविशि
ष्टस्य मरणात्पूर्ववाक्यार्थस्य कर्मत्वाद्दर्शनेन बधः एवं चनत्तामार्थ्यथार्थ्यो वेति प्रवृत्तिविरोधः न स्यानामत्वात्
विशिष्टस्याप्रतिपादिकत्वाच्च न ततो हिनी यापत्तिरपि यावन विशिष्टस्य कर्मत्वया विशेषणी भूतयावन स्यापि
कर्मतालाभाच्च न प्रतिपिपारयिषितान्वयालाभः चैत्रः पचति भवती त्यादौ तत्र करि ऐकवाक्यत्वमपपादितमे

किंत्वाख्यातार्थप्रकारककर्तृबोधे धात्वर्जन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतयाकारणमिति कार्य
कारणभावो दृष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधं प्रति च कृज्जन्योपस्थिति वद्धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि
कारणम् पश्यन्गोपवति पचति भवतीत्यायवत्तोयादित्यादिक ॥

च नष्याचोक्तकार्यकारणभावकल्पने कथं नरत्नरोगोमा
नमतन्प्राहरिगीति तदर्थस्त्वेवं नैकवाक्येकवाक्यतायाः सिद्धावपि भाष्यकृदनुरद्दीनपरेकवाक्यतयान्वय
स्यालाभएव किंच नीलविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपिपारयिषिते नीलं घटं जानातीत्यादौ हिनीयानुपपत्तिरिति
नैयायिकास्तकर्मना संसर्गेण यावन क्रियाकर्तृत्वावच्छिन्नस्य दृश्यार्थत्वयोपगमान्न परेकवाक्यताभंगः तदवहद

=
ष्ट
ष्ट ११

नरत्वपि तया तात्पर्यविषयत्वे नैवं तंडुलस्यापि कर्मतासंबंधेनान्वयसंभवात्तंडुलः पचतीत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वापत्तेरि-
ति वाच्यम् यतो नवर्थसामान्यतः कर्मत्वादिभेदसंबंधेन नामार्थस्य धात्वर्थे ऽन्वयमभ्युपेमः किंतु क्रियान्तरकर्तृत्वावरुद्धा-
स्यैव शक्तेन तंडुलादेः क्रियान्तरकर्तृत्वानवरुद्धस्य धात्वर्थे कर्मतया संसर्गत्वासंभवात् अत एव काष्ठं भस्मराशिः करो-
तीति न प्रयोगः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियंत इत्यादौ न कर्मत्वान्वयविशेषणतापत्त्या क्रियायां नत्वनवरुद्धस्यापि प्रम-
त्रिवेविज्ञात् नतु नस्य तत्संसर्गत्वानभ्युपगमे वाक्यभेदापत्तेः न ह्याकाङ्क्षबोधस्य काष्ठं नाशयते भस्म क्रियत इति वाक्यजबो-
धस्यैव काष्ठस्य विकृतिर्भस्मान्यस्यैवेति संशयनिवर्त्तकत्वानापत्तेरित्याद्यत्र प्रपंचितं प्रवेवाग्रेतन्त्रशीघ्रैकवाक्यतोपपत्तेर्भा-
वनाप्रकारकबोधे धात्वजन्योपस्थिते वहत्वे निष्प्रमाणकमेव नैवं नाशयते यदः करोति चेदित्यादिप्रयोगापत्तिरिष्टत्वात्
स्मादीनां कर्मतयान्वये हि तीयापत्तिरित्यपि न प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वविवक्षायामेव तस्याः साधुत्वाभ्युपग-
मात् संसर्गस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणादेव षष्ठ्या अप्यनवकाशात् प्रातिपदिकार्थप्रकारकसंबंधविशेष्य-
कबोध एव षष्ठीशेषे इति सूत्रेण तद्विधानात् अत एव चैत्रेणालीयमानो न चैत्रादिपदान्न षष्ठी प्रतियोगित्वस्य प्रातिपदि-
कार्थविशेष्यतयाऽविवक्षणात् किंतु प्रातिपदिकार्थे प्रथममेव नापि नीलो घटो जानातीति प्रयोगापत्तिः नत्र घटस्य क्रिया-
न्तरकर्तृत्वानवरुद्धत्वेन कर्मत्वान्वयविशेषणतानापत्त्यापि ज्ञानान्वयिक्रियायां कर्मतायाः संसर्गताया असंभवात् एव
लक्षणायां पर्यवसायकः परमधार्मिक इत्यादौ वर्त्तमानप्राशस्त्ये वक्तृतात्पर्ये तंडुलः पचतीत्यादेस्तादृशविशिष्टबोधजनकत्वात्।

भू॰ सा॰
२॰ २२
23

पादनेनविचारसहं कर्मतासंसर्गकतंडुलप्रकारकपाकविशेष्यकबोधस्याशसिद्ध्यैवापाश्चात्यासंभवात् तंडुलंपचतीत्या
दैशाचीननयेविभक्त्यर्थकर्मत्वसंबंधेननाहशबोधस्यशसिद्धिरितिचेन्नहिनाहशबोधेहिनीयांतनंडुलपदसमभिव्याह
तपचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्यहेतुत्वेनतदभावादेवानतिप्रसंगात् नद्धेकेयादशेफलेकंचिन्नसिद्धं नाहशस्यैवायत्ति-
संभवतीति एतेनपश्यलक्ष्मणायायामित्यादिव्याख्याते ध्रुवित्तिर्भवतीतिपरास्तुप्रयुज्यमानापक्षेतीतिभाष्यस्यापि-
शब्दस्वारस्यात्सर्वत्रयोगस्यतदभावपवमतेरव्याहारस्यपर्थेलाभेनावदशनादिक्रियाणांवाकार्पितियोषिकारणेसत्वेन
तदध्याहारेमानाभावाच तथाचाख्यातार्थविशेष्यकबोधेनकिंचिद्वाधकं अतएवयोगः सूत्रस्यपचतिहितोत्रसोति
निर्दितद्यदचप्रधानपरामर्शिनदाहिनस्यपरामर्शः संगच्छतेपतेनपचतिकल्पंचेत्तःपचतःकल्पंचेत्याविन्यादौकल्प
वाद्यंतस्यतद्विशेषणवाचकपदस्यविशेष्यवाचकपदसमानलिंगवचनत्वापत्तिरितिनिरस्तेताशक्रमपास्तेभिष-
क्त्यायित्यादेशकृत्यर्थतावच्छेदकयातकस्मिंत्वप्रतिपादनवदन्नक्रियागतेषदसमानत्वस्यकल्पबादिनाप्रतिपा
दनात् सत्त्वासत्त्वाभ्यांप्रकृत्यर्थतावच्छेदकसमानस्वभावस्यतदर्थस्यप्रतिपादकेनप्रसक्तेकवचनांतत्वयोरविशा
पादत्वात् कल्पवाद्यंतस्यनामत्वेननरदप्रवृत्तेः प्रथमांतार्थः भेदान्वयापत्तिरितिनिरस्तमुखप्रलपितमेवतादृशप्र
त्ययानवसतिबाधकइतिविशेषणस्यनिवेशनेनप्रकृतेबाधानवसंभवादित्याहुः इत्यलंपरमतप्रकाशनेन ॥ २३

॥ रामयरामभद्रायरामचंद्रायविनमोनमः ॥

फलितमाह इत्थं चेति व्याख्यानार्थकत्वप्रकारकबोधं प्रति धात्वजन्योपस्थितेर्हेतुत्वे चेत्यर्थः भावनेत्यस्य वर्तमाने त्यादिः
कर्माख्याने भावनाविशेष्यकबोधोपवर्णनेन शाब्दबोधे नेतन्मात्रपक्षे लङ्लङ् इत्यादौ कर्मकर्तृतिङ्व्यापारप्रकारकफ।
लविशेष्यकबोधस्य दृष्टत्वेन कर्माख्यानेऽपि फलविशेष्यकबोध एव न्याय्यः एवं च प्रत्ययार्थप्राधान्य कृदर्थविशेष्या
न्वयित्वमिति सूत्रविरोधोऽपि नाविरुध्यते अत एव चैत्रेण इत्यर्थे पुत्रीयतीति न भिन्नार्थकत्वात् किंतु त्रमिकृतीत्यर्थे
एवंतिसुपपत्त्यात्मनः इति सूत्रे भाष्ये उक्तम अत एवोभयत्रापि त्रकर्मकेभ्यश्च कृत्यपाल्येनभिन्नार्थकत्वकथनम।

इत्थं च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना पच्यत इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति
बोधः ॥

गतिरस्मन्मतेनैकत्र व्यापारो विशेष्योऽन्यत्र फलमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव कर्तृतेनानुकर्मणि प्रत्ययो द्वितीयो कर्मकत्वात्
ऽकर्मकैर्यदा क्रियाफलस्य शाधार्म्येन तदा वाक्यमेव यद्यतेऽत्र इति मत्कर्तृतत्त्वस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुपपत्त्याद
रिति इत्थं च तेङ्लः पच्यत इत्यादौ भावनाजन्यैकत्वैङ्लाश्रयिका विक्लित्तिरिति पच्यत इति कर्माख्याने बोध इत्याह: भावा
र्थकलकारेण भावनैव विशेष्यान्तर्थे वानुभवानतिः नत्रवाचकपदभावस्य किंतु लङ्त्वादिना कालार्थकः संख्यार्थक
त्वेन तस्य कर्त्रादिरूपार्थोप ॥

म॰भा॰
२॰२४

स्थितत्वात्मकहेतुभावेनैकवचनार्थस्य संख्यायाश्चान्वयाश्रसंभवात् किं तु साधुत्वार्थमेकवचनमेवात्र एकवचनमुत्स
र्गतः करिष्यत इति सिद्धांतात् कालेष्वकाभिसरणेमुद्दंतेमृगमोदिकाः उष्ट्रासिकाः समासेनेमाषं तेहूतशायि ।
का इत्यत्र बहुवचनं तु भाष्यकारप्रयोगादेव साध्विति भावः परे तु एकवचनस्यौत्सर्गिकत्वमपि सन्त्येव गामकेयथाश्रया ।
त्रदुमपुत्रावक्षयादाप्नुयइति अत एव अस्त्राविति सूत्रभाष्ये लिंगेऽनेन प्रत्ययनं तु स्त्रीमात्रंका इति उसंख्यायाउक्तत्वान्नेति स
माहितभाष्ये त्वद्वकरीत्यातिङाकारकगतसंख्यायाउक्तत्वेपितत्प्रकृत्यर्थगतसंख्यायाश्चानुक्ततया एकवचन ।
स्यौत्सर्गिकतयावैकवचनस्याप्रकावारणत्वेनतरसंगत्यापत्तिः अकर्मीत्यादेलः कर्मणीत्यनेनैकवाक्यताबि
लकाराः कर्मादौ भवंतीति तेषांवस्यात् एकत्वादौ तिवाद्यइत्याकारैव नहि तत्र द्वितीयं कर्मणीत्यायत्तियेन सं ।
ख्यायाः कारकविशेषणतानाप्रतीयेत अभिहितो च तत्प्रमाणं तस्मात्सर्वत्र संख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः कस्ये कु
त्वादावित्याकांक्षायामुपस्थितप्रकृत्यर्थस्यैवान्वयौचित्यात् कर्मणीत्यादेरपि विधेयं प्रतिविशेषणत्वेन गुणतो
वपरार्थत्वाद्द्वितीयायेन संख्यायामसंबंधात् कर्मणीत्यादेरपि कस्य कर्मणीत्याकांक्षात्वेननत्र धात्वर्थोन्व ।
यस्यस्त्र्यमात्वाच्च क्रियायामप्येकत्वमस्त्येव एकाक्रियेति रूपसूत्रभाष्यात् एवं च तस्य प्रकृत्यर्थेनान्वयादेकवचनं द्वि
त्वादिकं तस्यानन्वयानिङ्वाच्यकारकगतेतु त्वारोप्यत इति कर्त्रेकर्मेतिऽप्यु द्विवचनादिसिद्धिः अत एव साधनेन द्वित्वा
दिसंशयः क्रियागतसंख्यारोपस्य साधनसंख्यानिमि ॥

२५

त्त्वात् एवैकः पचतीत्यादावनुरोधेन साधने आरोपितसंख्याप्रतीतेस्तस्या एव स्वरूपाभ्युपेयत्वात् तस्याप्यन्वयः प्रकृत्य
र्थ एव प्रकृतेस्तत्त्वशाधिकाः शाब्दं तु इत्यादौ चहतत्त्वशायनमप्रदशानीत्यर्थके उपमाने वङ्गत्वोपपादनसामर्थ्येनोपमे
येति उ.चैः क्रियारूपे उपमानगतवङ्गत्वारोपेणावङ्गवचनं तिङ्. वा वाचकारकगताया एवारोपो नान्यकारकगताया
इत्यत्र तत्र शक्तिस्वभाव एव बीजम् अत एव भावे द्विवचनादिः उक्तं च एकत्वेऽपि क्रियाख्यातेन साधनाश्रयसंख्यया

देवदत्तादिपदप्रयोगेन स्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदेनान्वयः
वदेन पचतीत्यत्रापि वदाभिन्नाश्रयकोनाशानुकूलो व्यापार इति बोधः ॥

मियनेनेत्तलिंगाख्याभेदस्तत्र न दोषाय इति एवं चाख्यातार्थप्रकारकबोधे धात्वर्थोपस्थितिः कारणमित्येक॰
एव कार्यकारणभावः एतेन इति लाघवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिपालनं च इत्या॰
देवदत्तेन पच्यते इत्यत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयकभावनाजन्यतण्डुलाभिन्नाश्रयकविक्लित्तिरिति बोध एवम
न्यत्राप्यूह्यमिति दिक् ॥

मू० सा०
६० २५

ग्राख्यातार्थकर्त्रादिभिरिति समानविभक्तयोरेवाभेदान्वय इत्यस्य प्रागेव दूषितत्वादिति भावः अकर्मकस्थले ।
ऽपि फलव्यापारोभयस्य धात्वर्थतामनुभवसिद्धां वदन् प्रागुक्तदोषप्रकारमाह घटो नश्यतीति नचनाशातिरिक्तव्या
पारस्य सत्त्वे प्रतिपादयति प्रतियोगित्वविशिष्टेति प्रतियोगितावच्छिन्नाया नाशसामग्रीमुद्गरप्रहारादिरूपानन्त ।
समवधानमित्यर्थः वैशिष्ट्यंच सामानाधिकरण्यसंबंधेन मुद्गरप्रहारादिसमवहितंप्रतियोगित्वमितियावत् अतएव ।

समवधानः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानं अतएव
घटोनश्यति नत्वन्यपेनघटत्वद्यावच्छेदेन ध्वंसोत्पादिप्रयोगाः ॥

वनश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे
त्वद्रायोति नार्किकाः अतएवेतियतो नाशमात्रं नार्थः किंतु व्यापारोप्यत एवेत्यर्थः । फलव्यापारयोरैकाधि
करण्याच्चतस्य कर्मकत्वे नस्यांमत्याकिति नन्वद्यतीतानामभावित्यर्थः अयमाशयः यन्मते नाशरूपव्यापारमात्रंधा
शधातोरर्थस्तन्मते नाशस्य सर्वदा नाशोत्पत्त्यनन्तरं सत्त्वात्सर्वदा नश्यतीति प्रयोगापत्तिः तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वाच्च न ध्व
इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरतो नाशरूपफलातिरिक्तो व्यापारो धात्वर्थस्तेनावश्यमभ्युपेय इति नैयायिकमतं तल्लकाराद्यर्थनिरू

=
[illegible] २५

ज्ञानार्थादीनां सविषयार्थकानां ज्ञानातिरिक्तव्यापारार्थकत्वानभ्युपगमे सकर्मकत्वानुपपत्तिं सूचयन् स्वमते षष्ठ्याद्दोषं दर्शा-
यति देवदत्तो जानातीत्यादिना इच्छतीत्याद्यभिप्रायेणाह क्वचिदिति सर्वेति ज्ञानानुकूलव्यापारस्यैवार्थः तत्र चैव ज्ञाना-
यामात्ममनःसंयोगस्यैव सत्त्वादाह अत एवेति तदनुपस्थित्याविवक्षार्थः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती

देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः सर्वोऽनन्त
तत्राश्रयतेनैवेति रीत्योक्तम् नन्वाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे पचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत्कर्म
मात्रबोधापत्तिरित्यत आख्यातार्थग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः व्यापारे शप्श्नमाद्या
स्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम् इति तङादयः फले आश्रयान्वयं द्योतयन्ति फलाश्रयस्य कर्मत्वात् द्योतकाः कर्मद्योतन
काः व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वाच्छबाद्या द्योतकाः कर्तृद्योतकाः इति समुदायार्थः द्योतयन्तीति तात्पर्यग्राहकंपेति ३॥

तिसरूपसूत्रभाष्यसंमतत्वात्कर्तृनैकदार्थद्वयबोधो न त्वाह कर्तृमात्रबोधवदिति मात्रशब्दो व्यवधारणे तात्पर्येणेत
त्रर्थप्रतीतिर्यद्याप्यस्ति न तु स्वरूपवत्तु नास्त्यर्थग्रहजनकमित्यर्थः अत एव कर्तरि शबित्यादौ कर्तरीत्यादि सार्थकमन्यथा
नः कर्मणि णिकर्तरि कृदित्यादिभ्यो लादेशानां कर्त्रर्थकत्वबोधनात् द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः उभयोर्हि तत्संगत्या च शबादीनां द्यो

नकर्तानिरूपणमिति बोध्यं ॥

S. 54
M. 131.

मू॰ सा॰

र॰ २९

26

व्यभिचारइति अन्वयव्यतिरेकेचव्यभिचारइत्यर्थः यागादिसत्त्वेपि फले आश्रयान्वयावोधात्क्वचाथभावेपि व्यापारे।
आश्रयान्वयवोधात् तमेवोपपादयति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामिति सौकर्यातिशयद्योतनेनचदेवदत्तादेर्व्यापा
रस्यप्रधानताऽविवक्षणे ओदनादिव्यापारस्यविवक्षणेवावीजम् वस्तुतस्तु विक्लित्यादिफलमेवनाशकस्यलेपान्वयं

नन्वेवंकर्मादसंज्ञानारंभइत्यवोधिसइत्यादौ पच्यतेऽोदनः स्वयमेवेत्यादौव्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविव
क्षायांकर्तृलकारेसति कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगा
दिसत्त्वेपिकर्तुरेववोधाद्व्यापारएवाश्रयान्वयादवोधीत्यत्रापि उच्यते कर्तरिलइ. इदंपदजननेतिविणविणो।
लिगिनिसाधनादित्याशंकायामाह उत्सर्गोयंकर्मकर्तृविषयादौविपर्ययात् तस्माद्यण्णोवितंत्वेयद्योतक
त्वंयथायागमेकर्मकर्तृविषयादौपच्यतेऽोदनः स्वयमेवेत्यादौ आवश्यकोदनभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलोव्या
पारइतिवोधः ॥

तत्रैववाश्रयान्वयः व्यापारगतपौर्वापर्यारोपेणफलस्यापिक्रियात्वेनभानात्तदाश्रयस्यकर्तृत्वेनतस्यधात्वर्थत्वंचेति
पूर्वोक्तिनाविसर्जनंव्यमितिसाधनादिति तथाचव्यभिचारान्तरंतडादीनांद्योतकत्वेनेतिभावः ॥

२९

कुमारिलपादेति कर्मकर्तृविषयाशङ्केति मूलस्यादिपदेनार्थः सामान्येत्यादि कुमारिलमतविवरणे सविषयकार्थधात्वाच्य
कर्मणो विषयत्वे पर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह विषयकेति भावनाधारणेति विषयभावकर्मणः साध्यधात्वर्थे कर्मणि तद्वि
हितेत्यर्थः तेनरीयजनेनेति विहितस्य न संग्रहः सकर्मकधातुसमभिव्याहृतयागादेर्न कर्मत्वं न कर्तृत्वाभावात् क्रमसक
र्मकेति पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ तन्न तथा किं त्वातिदैशिकः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति निर्देशात्तस्याकर्मकत्वमिति न
कुमारिलमतादिपदग्राह्यं सुत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वकप्रकाराद्यविषयकज्ञानानुकूलः कृत्साध्यप्रयत्नो नीतो
व्यापार इति वाच्यः यथा चिन्तमिति सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावनाधारणादिविधिविषये यं चिणयागादिकर्मणो
नकर्मिति भावः ध एवं सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वा कार्यम्पवर्गफलजन्यं तेन भावनाया वाच्यत्वं वदतः
प्रभाकरादीन्प्रति प्रतिज्ञातेऽपि धातोर्व्यापारवाचित्वं स्वव्यस्थापयति व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया कृ
तो कर्मकत्वापत्तेर्न हि त्वोत्पत्तिश्च्यते पचतीति पाकमुत्पादयतीति पाकानुकूला भावनातात्पर्यप्राप्ते लिविवरणा
वान्वितव्यभिचार इति भावः पचतीति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ननु फलव्यापारयोरित्यनेन सामान्यतोः फलव्यापारवाचि
त्वकथनेऽन्तरे तत्र यत्र पचतीपपत्तिभिन्नस्य व स्थापनेकश्रेष्ठविते न तत्र वाचार्थे निरूपणानन्तरं तेनैतदुक्ते रादित्याशंकायामाह सू
तीकुर्वदन्यायेनेति तथा च निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिप्रथममेवाकार्यो सिध्यति तत्सामोदयाद्यन्तकार्यो निरूपितेन तथा
त्वर्थो निरसनीयं च बहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनानन्तर इति भावः लाघवं तत्र इत्यत्र कर्मणि विज्ञानवद्धर्मविहिताधातो विन्य

भू॰सा॰
२॰२१

27

सर्वनाम्नां पर्यायेणोद्देश्यविधेयपरत्वान्तरलिंगकत्वस्य दोषत्वं हि पत्यावश्यकतिर्जलस्येत्यादौ दर्शनान्न मेति स्त्रीलिंगनिर्देश्या
नुपपत्तिः ननु यथा क्रिया भावना सैवोत्पादनापि चेत्समाख्यातेष्वके पि कृतेर्भावना लाभाद्व्यापारपरं व्यर्थमत आह भूयत्वा सा
ऐव्यापारपरं चेति तथा च भावविहितशब्दस्य यौन क्रियाया शब्दान्तरमते कृत्यर्थकत्वस्य यदि नान्वयाद्भेदेनैव भावनात्वादि
लाभः स्यात्तथापि स्वयणादीनां व्यापारपरोपादानेन व्याप्रियत इति पुन्न्यायात् फलानुकूलयावतामभिमतभावनात्वमि
ति हि स्याशयः तदर्थं स्वचनापैचौ कमपत्नानामिति अत एवेति फूत्कारत्वादिना फूत्कारस्य धात्ववाच्यत्वादेवत्यर्थः स

व्यापारपरं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारादिरूपेणावाच्यत्वं तोषनपि न सम्यक्तम् अत एव पचतीत्यत्राधःसं
तापनत्वयत्नत्व तत्तद्रूपविधारणत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः न चैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कृतित्वमेव
तदवच्छेदकं ॥

चेत्सिद्ध इति अत एव पचतीत्यत्र के फूत्कारादिमान्न वेति न संदेह इति भावः व्यापारत्वेन व्यापारः पच्यादिधात्वर्थः न
न्तत्तद्रूपेण अत एव यागः इत्यत्र तत्तद्वेति विशेषतिपत्तिः सामान्यधर्मप्रकारकबोधस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञा
साजनकत्वात् फलस्य तत्तद्रूपेण शक्यत्वबोधनवद्व्यापारस्य तत्तद्रूपेण बोधनार्थमर्थनिर्देशपक्षेऽप्यव्यापारत्वस्यसं
योगविभागाद्यन्यतमत्वरूपस्य गुरुत्वेप्यनायत्यानरवच्छेदेन धातोः शक्तिः कल्प्यते अत एव संभवति समनियते
लं यौ धर्मयोरितरभावादित्यत्र संभवतीत्यन्तेऽके दीधितौ व्यापारत्वस्याखण्डोपाधित्वेनानमानं सविषयार्थककरोत्यादीनां

॥ भावभूषणम्

२२

त्वादिरेवार्थः अचेतनेस्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् कृतिविरहादिनोयत्नाद्यर्थबोधस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् भूवादिसू
त्रेगतिगमनार्थकवाशब्दोपादानमेवात्र कर्तृत्वादौनतरचप्राप्रयोर्थः कर्तृविहिताख्यातस्यतु कृतिरर्थः पचती
त्यादितःपाकानुकूलयत्नप्रत्ययात् कृतित्वस्यजातित्वेनतस्यशक्यतावच्छेदकत्वेलाघवाच्च जानातीत्यादौत्वाख्यात
स्यातस्याश्रयत्वेनशपतीत्यादौचप्रतियोगित्वेलक्षणायात्तानाश्रयत्वादिबोधनिर्वाहः लःकर्मणीत्यस्यापिकर्त्रादौबो
ध्यइत्येवार्थः चैत्रःपचतीत्यादावाख्यातार्थकृतेःप्रथमान्तार्थविशेषणतयाभानोपगमेनकर्तृत्वज्ञानबोधविषय

वाच्यंस्वर्थंगच्छतिजानातीत्यादावाश्रयत्वादिप्रकारकबोधेलक्षणयेतिनैयायिकरीतिः ॥

त्वस्याविकलत्वात् अनभिहितइत्यस्याप्यबोधितइत्येवार्थोनातउक्तस्यलेःनभिहिताधिकारीयतृतीयादिप्रसक्ति
रितिनैयायिकमतंतन्निराकरणपरतयाकृञोकर्मकत्वापत्तेरितिमूलमवतारयति नचैषामित्यादिना नेत्यस्यसमाधी
त्यनेनान्वयः पचेफूत्कारत्वादीनां नरत्वकेटकमिति धात्वर्थतावच्छेदकमित्यर्थः वाच्यमित्यस्यलाघवात्रपाचत्वर
वच्छिन्नस्याख्यातार्थत्वलाभात्तत्तस्यधात्वर्थत्वमितिशेषःयतोवह्त्यतिफलमात्रमर्थइतिपर्यवसन्नमिति ॥

भृ: सा:
२.२९

धात्वर्थोपधत्वेन यत्नः फले वार्थो नन्वयत्नातिरिक्तव्यापारोऽपि पचतिधाके करोतीति पचत्यर्थक करोतिना सर्वाख्यातवि
वरणात् किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च कृञ्जस्य यत्नाभिधायकत्वे यत्नजन्यत्वाज-
न्यत्वप्रतिसंधानात्पदार्थयोः कृताकृतव्यवहारात् रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणेति नैयायिकमतोप
मपूर्वकरूपणादालंबनमूलकत्वेनाख्यातस्य यत्नो वाच्यः तत्र प्रक्रमसंख्यानालोचनमूलकमाख्यातपदस्य यत्नपरत्वभ
ममूलकं चेति तथा नव्याख्याते ननु कृतेराख्यातार्थत्वे रथो गच्छतीत्यादावनुपपत्तिरत आह रथ इति व्यापारादीत्यत्रैव
पादः अग्रसंयोगानुकूलनोदनादिमति गच्छतीत्यप्रयोगात्तत्राप्याश्रयताया एव बोधकत्वं यत्नादिति भावः नैया

सार्थी शक्यतावच्छेदकत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुरुण्यपि संभवान्नयोर्वैषम्ये बीजाभावात् ॥

यिकेति नैरुक्तरैक्षीत्यर्थः असाधुत्वमेवोपपादयति शक्यतावच्छेदकत्वस्येति गंगातीरत्वस्य गुरुत्वात्येतत्या गुरु
त्वेपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्व्यापारत्वस्य कृतित्वापेक्षया गुरुत्वेपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः। ननु गौरव
मेव बाधकमत आह नयोरिति शक्यलक्ष्यतावच्छेदकयोरित्यर्थः बीजाभावादिति अवच्छेदकत्वं चेत्स्वरूपसं
बन्धरूपत्वस्य गुरुधर्मेणापि संभवात्किमनुपपन्नं यदि तदतिरिक्तं तदा गुरुधर्मेपि स्वीकारस्यावश्यकत्वात् गंगा
तीरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति व्यवहाराद्गुरुज्ञानकाम्यतावच्छेदकत्वस्योभयत्रसाम्यात्तत्राप्यनतिरिक्तवृत्तिस्वरूप

वच्छेदकत्वमप्यवच्छेदकतादिविशेषितस्य वृत्तित्वमिति भावः ॥

क्रियास्थिताश्रयत्वादिपरि
ष्कारह कवि

२९

यत्नार्थककरोतिनोऽनुकूलव्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि परं कृञ्योः कृताकृतव्यवहारात्कृञो यत्नार्थकत्वमा
वश्यकमिति ध्वनयति विवरणादिति तत्प्रतियायार्थप्रतिपादकपदघटितादित्यर्थः तथाचाख्यातपदे यत्नत्वविशिष्ट
शक्तेर्बाधकं विना यत्नत्वविशिष्टार्थककरोतिप्रतिपादितार्थकत्वयद्विशिष्टबोधकपदप्रतिपादितार्थकं भवति त
त्तत्र शक्तमिति सामान्यमुखीव्याप्तिः पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवदित्यनुमानविषयावि
वरणस्यापि शक्तिग्राहकस्य सत्वादिति भावः सर्वथेति व्याख्यातार्थ इत्यर्थः यत्नपदेनेव कारणव्यापारत्वादीनां व्या

न च पचति पाकं करोतीति विवरणाद्यत्नपदव्याख्यातार्थ इति वाच्यम् रथो गमनं करो
ति बीजादिनांकुरः कृत इति दर्शनात्कृञो यत्नार्थकतायाप्यसिद्धेः ॥

रादीनामाख्यातशक्तत्वव्यवच्छेदः कृञो यत्नार्थकत्वपदव्याख्यानार्थं संभावनातो देवगगनकुसुमायमानमित्याह
रथो गमनं करोतीत्यादिना रथादावचेतने कृञो यत्नरूपार्थबाधादिति भावः अंकुरः कृत इति प्रयोगस्येश्वरकृतिमा
दायापि संभवादाह बीजादिनेति तथा चोक्तप्रयोगानुरोधेन कृञश्चेतनाचेतनसाधारणव्यापारार्थकत्वमेवेति नोक्त
विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति भावः ननु व्यापारजन्यत्वस्योभयत्राविशिष्टत्वेऽपि घटं कृञ्योः कृताकृतव्यवहा

भू॰ सा॰
टी॰ २९
29

कर्तृप्रत्यययोगात्प्रायवाच्च कृञो यत्नार्थत्वमावश्यकं वीजादिनांकुरः कृत इत्यादिप्रयोगात्तु अंकुरादेरीश्वरकृतिजन्यतया
वीजादिनेति तृतीयायाः करणतार्थकतया चरूपपादाः रथो गमनं करोतीत्यादयस्तु कृञो व्यापारलक्षणया न चोक्तरीतिः
साधीलक्षणायाश्च कथमीवच्छिन्नत्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादत आह किं चेति प्रवाच्यत्वे इति धात्वशक्यत्वे इत्यर्थः।
द्वितीया स्यादिति उत्पत्तिरूपधात्वर्थफलस्य घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि घटे सत्त्वादसम्मतेत्व धातूपात्तव्यापारा
श्रयत्वेन तस्य परपाकर्तृसंज्ञापाधायकत्वेनापत्तिरिति भावः न च घटो गच्छतीत्यादौ कृत्याश्रयत्वरूपमुख्यकर्तृत्वस्याभावे।
पि धात्वर्थफलानुकूलाख्यातार्थाश्रयत्वरूपगौणकर्तृत्वस्य घटादौ सत्त्वात्तदादायकर्तृप्रत्ययवदुक्तस्थले कर्तृसंज्ञा।
किं च भावनाया अवाच्यत्वे च घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीयापत्तिः न च घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया
वाधात्कर्मेति वाच्यमनुगतकर्तृत्वस्य तन्मते दुर्वचत्वात् कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादा
वानिरन्वयाद्यत्वात्तथा कर्मसंज्ञावाधावश्यंभावेन द्वितीयापत्तिरित्याशंकां निराचष्टे न चेति सेति द्वितीयेत्यर्थः अनुगतेति
चेतनाचेतनसाधारणेत्यर्थः दुर्वचत्वादिति तथा च माख्यातार्थमादाय प्रशास्त्रवाक्येनार्थगौणार्थमादाय प्रशास्त्राप्रवृत्तेर्वक्ष्य
माणतया दृष्टान्तासिद्धेस्तेन न मुख्यकर्मत्वस्य वाधायोगात् उक्तकर्तृत्वस्य ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ देवदत्तादयव्याप
कत्वाद्यननुगतत्वमिति भावः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्येति तत्त्वानर्थोऽयनिखिलकारकप्रवर्तकत्वरूपस्येत्यर्थः
कारकमात्रनिष्ठापकत्वादिति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं सर्वस्यापि कारकस्य क्रियाजनकत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

२५

न च कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव कर्तृत्वं तच्चेतनस्यापाराननधीनत्वप्रकारकविवक्षाविषयव्यापाराश्रयत्वं व्यापारस्य च क्वचि
त्कृतिः क्वचित्संयोगादिरेव तादृशापूर्वधर्मी स्वतंत्रपदार्थो न तु धात्वर्थव्यापाराश्रयः स्वतंत्रोपाहृतः सैवान्यप्रेरणापी
नस्यापारानधीनव्यापारवत्त्वं स्वतंत्रपदार्थत्वबोधनात् न तं च तादृशस्वतन्त्रव्यापारवत्सामर्थ्याच्च तादृशकर्तृत्वमादायैव शा
स्त्रेण नन्नत्वार्थमनव्याख्यायते अन्यथा लौकिककृत्याश्रयत्वमादायैव शास्त्रवाचिनिरार्थ्यं किं तेन अत एवं कारकत्वसू
त्रे भाष्ये प्रधानेन समवायि स्थालीपरतंत्रा अवायस्वतंत्रा किं पुनः प्रधानं कर्ताकथं ज्ञापने कर्म प्रधानमिति यत्तद्वै

अपि च भावनायाश्च वाच्यत्वे धात्वंशस्य कर्मकत्वकर्मकत्वव्यवहारोऽनुचितः स्यात्स्वार्थफलव्यधिकरणव्या-
पारवाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा भावनाया वाच्यत्वमंतरेणासंभवि ॥

एवं विवक्षिते च कर्त्राऽप्रवर्तनेऽपि ताभवतीत्युक्तं स्थाली काष्ठैः पचतीत्यादौ स्थाल्यादेवतन्त्रत्वे न विवक्षिते तिन्नदाशयः ता-
दृशभाष्यादेव कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य कृत्याश्रयत्वस्य वा मुख्यकर्तृत्वलाभोऽधिकमग्रे वक्ष्यते एवं च निरुक्तव्यापाराश्र-
यत्वरूपकर्तृत्वस्य चेतनस्वान्यतंत्रतया कर्मसंज्ञायाबाधान्वहितोयापतितकस्य लक्षणतः स्वाहापि चेति स्वार्थफले-
ति शक्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टाश्रयकत्वेनार्थस्य विशेषणाच्च न जीवात्मादावतिप्रसंगः अधीगर्थदयेषामिति सू-
त्रभाष्यस्थविवक्षितकर्मत्वाभ्युपगतभावलकारोमानः स्वर्यतस्त्वरादिकारोणस्यातावतिप्रसक्तिवारणाय कर्मवि

वक्तृविरहेऽपि प्रत्येकाविर्भावः ॥

भू.सा.
२.३.

30

अन्यतमत्वमिति पश्चादित्यादन्यस्य ग्राहिकयोपारोपनावच्छिन्नमिन्नत्वमित्यर्थः ननु अन्यत्वे सकर्मकत्वे दर्शनादि।
ति पर्यैकस्यैव जिधातोः स्वीकरणार्थे सकर्मकत्वस्यान्यत्र भवनेः कर्मकत्वस्य च दर्शनान्नसकर्मकधातुलक्षणा
प्रवेशान्यनीभवनार्थके तत्रातिव्याप्त्यापत्त्याप्रवेशे च स्वीकरणार्थके निव्याप्त्यापत्त्या मन्तव्यम् तत्राभेदसंभवादित्यर्थः
यद्यपि तन्नरथे विशिष्टान्यान्यपूर्वोक्तरीत्यारोपनावच्छिन्नमन्यतमत्वस्य सकर्मकत्वनिर्वचनेनोक्तदोषस्थापि वज्रलेपत्वमेव

अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेदेकस्यैवार्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वदर्शनान्नेत्यभिसंधायाह कृञ इति
अयं भावः व्यापारवाच्यत्वे फलमात्रमर्थ इति पर्यवसिते तथा च करोत्यादेर्यत्नमात्रप्रतीतेस्तन्मात्रं
वाच्यमभ्युपेयं तथा च यतते प्रयत्न इतिवत्फलस्यानीयत्नमात्रवाचकत्वाविशेषात् कृञोऽस्याऽकर्मक
तापत्तिर्दुर्वारेति तथा च नहि यत्नः क्रियाफलस्यानीयेत्यर्थः ॥

निरर्थकमिति निस्सरणार्थत्वेनत्राभक्करणार्थतावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वासंभवेन तन्निर्देशे च दिन स्यात् तस्य लक्षणत्वासंभवे
तारर्थ्यमिति तदेतदिति पूर्वोक्तदूषणगणमित्यर्थः ननु कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति ग्रन्थस्य कृञो यत्नार्थकत्वनिरास
परस्य कथं यत्नमात्रस्य व्यापारार्थसाधकपरत्वमित्याशंकाशयं प्रकाशयति अयं भाव इत्यादिना फलमात्रमिति मात्र
पदेन व्यापारस्य व्यवच्छेदः करोत्यादाविति आदिना सविषयार्थकज्ञानात्यादिपरिग्रहः तन्मात्रमिति यत्नादिरूपविषयार्थे

उत्करोत्येति ऊर्द्धकलक्षणलक्षितसकर्मकधातुभिन्नधातुत्वमकर्मकत्वमिति ग्रन्थाशय इत्यर्थः। यथाश्रुते धातोर्व्यापा
रावाचके स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्याभावादसंभवः उक्तिकत्वापत्तेः न च विदानीपत्यादेरपि व्या
पारवचनत्वस्यासिद्धत्वात्सकर्मकत्वापत्तिरितियोग्यप्रसिद्ध्याभावात् करोत्यापि नाकर्मकत्वापत्तिः संभवतीति चेन्न
पत्यादीनां संयोगानुकूलज्ञानादिनिष्ठक्रियात्मकफलार्थकत्वस्य फलमात्रस्य धात्वर्थत्ववादिनामसत्त्वे कृतत्वं नाज्ञादि

कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषाम
अकर्मकता सकर्मकता वा स्यादिति भा
वः ॥

निष्ठक्रियायाः संयोगादिरूपफलानुकूलत्वात् लोकप्रसिद्धेश्च व्यापारत्वसत्त्वादृशधातूनामादायैव कथंचित्त्वमिति
योगिप्रसिद्धेः संभवादित्याशयात् अकर्मकतापत्तिरिति व्यापारस्य धात्ववाच्यत्वे स्वार्थफलेत्यादि पूर्वोक्तलक्षणाना
क्रान्तत्वान्नस्येति भावः तथाचैतन्न्यायोपपादितमनुपपन्नमेव केचित्तु अकर्मकतापत्तिरिति विषयपर्यन्तकृञादीयाभि
प्रायेण प्रक्रान्तत्वात्तेषां एवं वचनाप्रसिद्धिरित्याहुः ॥

भू॰सा॰
द॰ ३१
31

नन्वेनावनाकृञादिस्वविषयार्थकानांव्यापारार्थकत्वंसिद्धंनधातुमात्रस्येत्यतोमूलस्थकृञ्पदंधातुमात्रपरतयाव्या
चष्टे कृञइति धातुमात्रोपलक्षणमिति कृस्वदंशकलस्याधारणाधातुत्वेनाजहल्लक्षणयासकलधातुबोध।
कं तथाचधातुमात्रस्याकर्मकत्वापत्त्यानफलमात्रार्थकताकिंतुव्यापारार्थकतापीत्यकार्थलाभइतिभावः अक
र्मकतेति नयत्यादिभिन्नानांसर्वेषामित्यर्थः यदिवफलवाचकत्वमेवसकर्मकत्वंतदासर्वेषामेवविशेषणासकर्म

अन्यथाव्यापारोभावनासैवत्यहेत।
धातोर्व्यापारवाचित्वं ॥ ॥

त्वापत्तिरित्याह सकर्मकत्वेतितवमतेसर्वधातूनांफलमात्रवाचकत्वादितिभावः अन्येदंतच्चम् उक्तार्थस्यसकर्मक
त्वेऽप्यास्तिताभूसपद्भत्वादौकर्मत्वानुपपत्तिः तत्रशीङादीनांफलसमानाधिकरणव्यापारवचनत्वात्भूस्यादेःफ।
लानाश्रयत्वात्व्याप्युपसृष्टानांतेषांस्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वाभ्युपगमेऽधिशीङ् ॥

३१

स्यास्यामित्यादिसूत्रे वैयर्थ्यापत्तिः कर्त्तुरीप्सिततममितिसूत्रेणैव कर्मसंज्ञासिद्धेः किंतु कर्मसंज्ञाकार्या धात्वपार्थ्यकत्व
मेव तत्त्वमेवं च नोक्तसूत्रे क्रियाव्यापारार्थकत्वसाधिका किं तु भ्वादीनां धातुत्वानुपपत्तिः मैत्रेण पाचयतीत्यादौ मैत्रादे
कर्तृत्वानुपपत्तिश्च वक्ष्यमाणरीत्या अत एव तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यत्र शासनसंगतिः सेगच्छते च निर्द्दिष्टत्र शेषणा
ह्वानोः प्राकृते पाणिनिषिष्यत इति दिक् ननु कृञो कर्मकर्त्तापत्तेरिति ग्रंथेन मीमांसकमतनिराकरणपरः तस्यत
स्मात्करोतीत्यादिना निराकरिष्यमाणत्वात् नापि नैयायिकमतनिराकरणपरः नैयायिकैः फलव्यापारयोरुभयो
रपि धातुवाच्यत्वोपगमात् अत एवोक्तं वा फलव्यापारयोरुभयोर्वा धात्वर्थताविनिगमनाविरहेत्यादि दीधितिकारेणोक्तं फलाव

च्छिन्नफलांशस्यापि तत्सापेक्षत्वे नैयायिकाभ्युपगतं ज्ञानानि करोत्यादेः केवलज्ञानपर्यवसायिक्रियामात्रवाचित्वे
च्छिन्नव्यापारार्थकत्वे फलस्य हेत्वाभाना हृष्यति कज्ञ इति मुख्यभावः ॥ पञ्चा फलव्यापारयोः ऽस्त्युभयोरेव शक्तिर्ज्ञापय
मीति तच्चवः फलस्य धातुवाच्यत्वे परं केचिद्धि प्रतिपादयन्ते तस्य कर्माख्यातेनाहूतीत्यादिना चलाभसंभवादित्यलं व्यु
विस्तरः व्यापारस्य धात्वर्थत्वे तु न कस्यापि विप्रतिपत्तिः स्याकरोतेरपूर्वोक्तताऽऽह शमनानुपलंभाच्च किं चैतन्नये यस्य धा
तुमात्रस्य व्यापारवाचकत्वं च व्यापकत्वं तथा यो धातोरकर्मकतापत्तेः फलमात्रार्थतानहीं त्येव भूषणाच्चावतेवाक्या
र्थलाभसंभवान्न तत्कृञ इत्यपि तोषादर्थान्तरपरतया व्याख्यानं मूलमवतारयति कृष्यवेति प्रसाध्यति ॥

भू.सा.
ध.१२
३४

व्यापारो भावनेति ह्युक्तेर्हेतुस्वविवरणपरतया क्रियाया धातुवाच्यत्वलाभार्थं व्याख्यानादिति भावः तदिति धातुवाच्यत्वमि
त्यर्थः जानातिकरोत्यादेरिति सविषयार्थकोपलक्षणं क्रियामात्रेति मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रापराः
फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं फलव्यापारोभयार्थकत्वं वा जानात्यादीनां तु ज्ञानादिरूपव्यापारार्थकत्वमेव ततो ज्ञा
नादिमात्रप्रतीतेरकर्मकाणां तु सर्वेषां न फलार्थकत्वं तस्य ततोऽननुभवात्किंतु व्यापारमात्रार्थकत्वमेवेति नैयायिको।
द्घोषादिति भावः वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफल वाचकत्वस्य कर्मसंज्ञकार्थान्वयार्थकत्वरूपसक

फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वो
च्छेदापत्तिः न च कृञ्जादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तं ॥

र्मकत्वस्य च संग्रहः तस्य वाच्यत्वे धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वस्यापि चैत्रादीनामसंभवेनोक्तस्याप्यसंभवात् सकर्म
कत्वोच्छेदापत्तिरिति करोत्यादौ तद्व्याप्त्यापत्तिरित्यर्थः परे तु धातुमात्रस्य फलावाचकत्वेन तदसंभवो बोध्यः द्विती।
याद्यर्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वेन तन्निर्वचनेन तु नैतत्कल्प्यं दोषद्वयमित्याहुः कृञादावित्यस्य विषयत्वात्त्वप्य
र्थकत्वमादायेति शेषः भाक्त इति भज्यत आस्वाद्यते तिरोधीयते शक्यार्थोऽनयेति भक्तिर्लक्षणा अथवा भज्यते सेव्य।
ते घटकी क्रियते शक्यार्थोऽनयेति भक्तिः तस्याः शक्यसंबंधरूपायाः शक्यार्थघटितत्वात् वाञ्छलकात्करणोक्तिन् तत्सम

व्यवहारस्य भाक्तत्वेपीति लक्षणानिर्वाहकत्वेपीत्यर्थः कर्मणीति मध्यमसकर्मकत्वमादाय शास्त्रचारितार्थ्येगौणोतद्व्यापारेऽ
माणाभावादिति भावः तत्र लौकिकदृष्टान्तमाह नहीत्यादिना गंगायां घोष इत्यादौ गौणव्यापारेऽव्यधिकरणसंज्ञाप्रयुक्तसम
मीरशंनाद्भाक्राजपदव्यवहारार्थेणाराज्ञ प्रयोगेहिनादिनानदीपकार्थप्रवर्तनाल्लौकिकत्वापत्तेकरूप्याभावात् किंच महद्
भूतश्चंद्रमा इत्यत्राल्महदादिति शास्त्रत्ववारणाय श्रमाच्छिन्नगौणाणामुख्यस्यायस्यविशिष्याथ्र्योपस्थापकविशिष्टपदोपादान
विधेयपरकार्थ्यविधायकत्वस्यात्रव्यवस्थापितत्वान्नतदिष्यतेतिचिन्त्यमेतत् परंत्वेतद्व्यासीपकर्मसंज्ञकार्थत्वव्य
व्यवहारस्य भाक्तत्वेपिकर्मणालकारसंभवात् नहिगंगापदस्यतीरे भाक्तत्वेपितेनस्नानादिकार्थ्यकर्तृशक्यं एवंचन
हिपत्न्यइत्यत्रपत्नमात्रेनार्थः अतएवाह किंत्वित्यादिनमेवातः कर्मत्वस्यायगात्यपि कर्मकर्तृत्वंमध्यमयाप्तत्वभवेन्नदृशो
रिव उत्पादनमुत्पत्तिरूपफलसहितपत्नादिकर्तृजयंइत्यर्थः फलस्यवाच्यत्वे प्रकारांतरमाह अतइत्यादिपनः कृजोप
त्तमात्रमर्थोनेष्यतेऽतः कर्मत्वस्यादित्यनेनकर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइतिसूत्रेलक्ष्यते ॥
र्थकत्वमेवसकर्मकत्वं सकर्मकशब्दाच्छदमर्थारयाहर्वीतकार्थालाभात्सुः कर्मणीत्यादौसकर्मकपदाद्धोपादानापत्तेः
कर्मणासहेत्यर्थकस्यसकर्मकपदस्यहर्वीतकार्थेशक्त्यग्रहात् तदनन्वयप्रयोजकत्वमकर्मकत्वं तेनाक्रांसितानुभूयपइत्या
दौकर्मणोऽकुः सिद्ध्यति अत्रयस्यप्रत्ययोपस्थितसंसर्गरूपतयानीवत्यादिषुनदोषइत्याहः आमात्यादीनांयथ्यात्सवेम
वसकर्मकत्वेनथ्यानवत्येनैयायिकमताविरुद्धेनवदयते नतुकर्मवस्यायगादिकमितिमूलस्यकर्मवयगादिकंस्याद्

भू॰ सा॰
द॰ ३३

33

सूत्रविहितं लत्वं तत्र इत्यर्थः यथाश्रुते स्वघटितत्वेन सूत्रलक्षणायामपि तस्य घटादिकर्मण्यपेते नानन्वयापत्त्याविवक्षितार्थ्या
संगतेः अत एव स्वार्थ इति लक्षकोदाहरणाद्ग्रिमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु त्वादिति हृदयम् धातोः कर्मस्थक्रियकत्वाभावादित्यर्थः
विषयावच्छिन्नेति ननु कृञ्जनकरणे इतिगणपठितस्य कृञ्जो तोकस्य त्रिसहितयत्नार्थकत्वाभ्युपगमे तत्रानारोपदितानां ना
नास्यारीनामपि विषयावच्छिन्नावरणाभंगानुकूलत्वानादिरूपस्य धात्वर्थकत्वमपि तुल्यप्रमाणाभ्युपेयं एवं च तेषां कर्मस्थ।

अयमर्थः यत एतस्योत्पादनार्थकता तऽोदनः पच्यते स्वयमेवेति यत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयो न प्रपद्यन्ते अ
न्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्स्वहेतोरेव तु यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न दर्शनस्य च दाहवृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति
तथा प्रयोगानापत्तेरिति नन्वेवं कृञादेरिव ज्ञानात्पादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभंगादिरूपफलवाचकत्वमाव।
श्यक मन्यथा सकर्मकत्वमनापत्तेस्तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात् एवं गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीति
शंकां मनसि कृत्वाह निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्मवद्भाव इष्यते न तु प्राप्यकर्मणीति सिद्धान्तोऽयमवस्थितः ॥

क्रियकत्वापत्तिः कर्ममात्रवृत्तिफलकत्वस्यैव तत्त्वात् कर्तृस्थक्रियकत्वानापत्तिश्च कर्तृकर्मोभयसाधारणार्थरूपफलप्र
तिपादकत्वस्यैव तत्त्वात् न तु कर्मनिष्ठविशेषाधायकत्वं कर्मस्थक्रियकत्वं कर्तृनिष्ठविशेषाधायकत्वं कर्तृस्थक्रियकत्वं प
च्यादिकर्तरि श्रमरूपविशेषदर्शनात् दृश्यादिकर्तरि क्रियाकृतविशेषादर्शनात् उक्तलक्षणयोरतिव्याप्त्यव्याप्त्योरापत्तेः कर्तृस्थ
भावकानां फलक्रियायाः कर्ममात्रवृत्तित्वोऽस्तीत्यर्थकं न च कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति भा ॥ ॥

३३

ध्यमपि पूर्वोक्तकार्येण गुणमिति चेत्सत्यं अकृतेव्यावरणस्यभंगो यस्मादित्यत आह णसंवित्तानवद्धी हिणज्ञानादिरूप।
फलवाचकत्वमेवावश्यकमित्यर्थान्न दोषः व्यावरणभंगस्य ज्ञानादेर्धात्वर्थत्वात्सकर्मकत्वानुपपत्तिरिति भावः आव
श्यकमिति न यावत्तदनुकूलज्ञानादीनामेव व्यापारत्वमभ्युपेत्य सकर्मकत्वमुपपादनीयमिति भावः ज्ञानायेति ज्ञान
रूपफलेवाचकत्वे इत्यर्थः अनापत्तेरिति घटादेर्ज्ञानरूपफलानधिकरणत्वेन ज्ञानव्यधिकरणव्यापारार्थकत्वासंभवा।
दिति भावः नचोक्तपदेसमवायेन ज्ञानस्यासत्वात्सकर्मकत्वानुपपत्तिरिति शंक्यं शाब्देज्ञानमिवच्छेदेज्ञानमिति प्रत्य।

ईप्सितं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च
तत्राद्ययोः कर्मवद्भावो नान्यस्य ॥ ॥

येन विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वस्य घटेऽभ्युपगमेनोक्तापत्त्यसंभवादिति ननु निर्वर्त्यविकार्ययोः कर्मणोः कर्मवद्भावो
न प्राप्यकर्मणोऽत्र किं मानमत आह मूले सिद्धान्तेत्यव्यवस्थित इति अत्र कर्मवत्कर्मणेति सूत्रभाष्ये तत्र हि कर्मवत्
सूत्रे धातोरेकाच इति सूत्रादनुवर्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया तदर्थलाभेन साध्यसिद्धिच्छेन स्थाल्या पचतीत्या।
दौ करणाधिकरणयोस्तत्क्रियैकरणत्वाद्यवस्थापि यावस्त्वतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाभावादेकाननिप्रसंगक
र्मग्रहणमतिरिच्यमानं कर्मस्थक्रियाल्लभ्यत इति सिद्धान्तिनामित्यर्थः कर्मस्थभावकत्वं च प्राप्यभिन्नकर्मण्येव संभवतीति ॥

भू० सा०
टी० ३५
35

दर्शयन्नेव प्रथमं तावत्कर्मविभागमाह भूषणसारे ईप्सितं कर्म त्रिविधमिति एवं च लक्षणानि तत्सर्वथा निर्णेयत्वं स्फुटीभविष्य-
ति वक्ष्यत इति क्रियाकृतविशेषाणामित्यादिग्रन्थेनेति शेषः तथा च कर्मगतविशेषाधायकत्वं कर्मस्थक्रियकत्वं तच्च नदर्श-
दीनामिति न तत्र कर्मवद्भाव इति भावः तदेवमन्यादपि तत्कर्मस्थक्रियकत्वं सकर्मवद्भावप्रयोजकस्य तदन्यव्यतिरेको दृष्टान्तादि-
ष्वदर्शनं न तत्पयमित्यादिना ग्रन्थेन गमितमिति ज्ञातव्यमित्यर्थः सोमं सुनोतीति ग्रस्य प्रकृतिकर्मसमभिव्याहार इति शेषः प-

प्राप्यत्वे च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति सर्वथा निर्णेये वक्ष्यते न रूपं चरः केनचिद्दृष्टो ग्रामो यं केन।
विकृत इति शेषं कर्मदर्शनेनावगन्तव्यं चरकं करोतीति निवर्त्यं सोमं सुनोतीति विकार्यं च तज्ज्ञाने शक्यमिति न तत्रा-
प्यं तथा च चरादेर्दृष्टान्तादौ प्राप्यकर्मत्वावगतत्वातिप्रसंग इति भावः ॥

व्याख्यानेन वक्ष्यमाणनिर्वर्त्यलक्ष-
णाक्रान्तत्वात् दृष्टाद्युपादानासंगतेः घटादेर्निर्वर्त्यकर्मणः सोमादेर्विकार्यकर्मणश्च क्रियाकृतविशेषदर्शनोपलभ्यमा-
नत्वात्करोति सुनोत्यादेः कर्मस्थक्रियकत्वमिति भवति न तु कर्मवद्भाव इति भावः नेयापि कमनेन तत्र कृज्जन्य त्रिरूपफ-
लेलक्षणाभ्युपगमात्कर्मवद्भावापत्तिः न नन्वतिप्रसंग इति उक्तनिष्कर्षेण दृष्टपर्यन्तानस्य विषयतासमवायाभ्यां ग ॥

३५

स्वार्थफलस्य च समवायेनैव कर्तृकर्मोभयनिष्ठत्वात्तनयोः कर्मस्थक्रियकत्वमिति वाच्यम् परेत्वज्ञानं करोतीत्याद्य-
प्रयोगात्करोत्यादीनां नोत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वं किंतु सकर्मकत्वानुरोधाद्विषयत्वावच्छिन्नयत्नादिवाचकत्वमे-
व विषयत्वात्मकफलयत्नादिरूपव्यापारयोः पृथक् शक्तिर्वा विषयतारूपफलाश्रयत्वाच्च घटं करोति जानातीत्यादौ घ-
टादीनां कर्मत्वमत एव तेषां स्वार्थविषयत्वरूपफलव्यधिकरणज्ञानादिरूपव्यापारवाचकत्वे सकर्मकत्वं अत एव ज्ञा-
तताया एतादृशस्थले फलत्वं मेनिरे भट्टपादाः कृञस्तु कर्मनिष्ठविशेषाधायकत्वरूपव्यापारार्थकत्वात्कर्मस्थक्रियकता-
तेन कर्मवद्भावो न तु जानात्यादीनां तदर्थस्य कर्मनिष्ठविशेषानाधायकत्वात् यदि च विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यव-
स्थिता क्रियायद्वत्स्यात्तन्येषां पाठे वैषकल्पितेति हरिकारिकायामुत्तरार्द्धेन कर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वं कर्मस्थ-
क्रियकत्वं कर्तृकर्मोभयवृत्तिफलार्थकर्तृस्थक्रियकत्वं वा कर्म तच्च न धात्वर्थफले विषयत्वे संभवतीति विभा-
व्यतेन रागद्वेषकृते ऽन्यवृत्तिरूपफले कृञो लक्षणया कर्मवद्भावो निर्वाह्यः तावतापि तत्कल्पे सकर्मकत्वाद्युपपत्तेः सामं-
जस्येन संभवात् विषयत्वे व्यापारजन्यत्वं चारोपितमेव तेनेन तस्य फलत्वानुपपत्तिर्जन्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव
तल्लक्षणे निवेशात् यत्नाद्यर्थकधातूनां न यत्नरूपव्यापारमात्रमर्थः सकर्मकभिन्नधातुत्वमात्रादेव तत्राकर्मत्व-
व्यवहारोपपत्तिरिति नव्यनैयायिकानामयं निर्व्यलीकमिति प्राहुः ॥

धातोः फलव्यापारोभयार्थकत्वे दर्शनान्तरीयां युक्तिमाह धातूनामितित्वनिगमयोरिति धात्वर्थमात्रोपलक्षणं पर्य्यापताप
त्तिरिति तच्छक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तत्वस्यैव पर्य्याप्यतापदार्थत्वादिति भावः नन्वागमेः संयोगोपलक्षितव्यापारार्थ
कत्वं त्यजेस्तु विभागोपलक्षितव्यापारार्थकत्वमेवं च पर्य्याप्यलक्षणाशक्यतावच्छेदकांशे तत्तदुपलक्षितत्वविशेषणा
त्वतदापत्तिः उपलक्षणत्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वे सति शक्तिविषयत्वे न शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषयत्वे न श

धातूनां फलवाचकत्वेत्यजिगमयोः पर्य्यापतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेप्येकक्रिया
पापवपूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति तस्मादावश्यकमेव सकर्मका-
णां फलवाचकर्मकाणां तत्त्वविविवादमेव भूसत्तायामित्यनुशासनाच्च अतएवक्ष्मार्थः पचिरिति भाष्यं संग-
च्छते इति दिक् ॥

क्तिविषयत्वं च विशेषणत्वमित्यन्यत्र नि
रूपितमत आह उपलक्षणत्वेपीति जनकत्वादिति तथा च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्यत्वस्य विशेषाद्गमयर्थव्या
पारे संयोगस्यैवोपलक्षणत्वेनो विभागस्य तत्र विनिगमकाभावादुभयस्यैवोपलक्षणत्वे पर्य्याप्यतापत्तिर्दुर्वारेत्यर्थः अत्र ग्रामं
गच्छतीत्यादौ ग्रामादिपरोत्तरदेशितीयार्थसंयोगादिरूपफलान्वयिनस्यागमकत्वाद्गमनक्रियायां फलस्यैवोपलक्षणत्वमिति

क्रीतिः साधी यमीत्यत्र स्तोपि वदंति भ्रांतं सूचितः उपलक्षणमिति तस्मादिति उक्तयुक्तिसंहतेरित्यर्थः निर्विवादमेवेति ।
स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वस्य फलार्थकत्वं विनानुपपत्तेरिति भावः ननु सकर्मकत्वं
पूर्वोक्तमेव न स्थित्वधात्वर्थत्वं वाकर्मकत्वमिति नोक्तावुपपत्तिरत आह भ्रूसंज्ञायामितीति संज्ञायाः फलत्वमभ्युपेत्येदं ।
म्रतएवेति धातोः फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्व्यर्थ इति फलव्यापारोभयार्थ इत्यर्थः ननु द्व्यर्थः पचिरिति भाष्ये न धातो

नन्वेवं सिद्धान्त फलव्यापारयोर्वाच्यत्व किं त्वा
ख्यातवाच्यैवसाभावनानन्तधातोः ॥ ॥

फलार्थत्वप्रतिपादकं किं तु तंडुलानोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदननिर्वर्त्तनरूपव्यापारद्वयवाचकत्वबोधकं पचेरित्यत आ
ह दिगिति विक्लेदनस्य विक्लित्त्यनुकूलव्यापारात्मकतया निर्वर्त्तनाया निष्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपतया तयोस्तदर्थ
तयामनुकूलतयातद्विशेषणीभूतफलयोरपि तस्माल्लाभसंवादिति भवति धातोः फलार्थतायां न पांतत्प्रमाणमिति
हरिमर्षोवसेयः ॥

भू॰सा॰
द॰३९
36

नन्वाख्यातार्थे भावनांशे सैवेत्यादिग्रन्थदर्शितविवरणोक्तनाख्यातार्थस्य धात्वर्थत्वनिर्णयः पचति पाकं करोतीति विवरणेन तस्याख्याता-
र्थत्वस्यापि संभवादित्याशंकासमाधानपरतया मूलमवतारयितुमाहे मीमांसकमतं दर्शयति नविष्यादिना वाच्यत्वमिति तिङ्-
तज्जन्यबोधविषयत्वमित्यर्थः तथा च पाकानुकूलभावनेति विवरणेन पचतीत्यस्य पाकानुकूलभावनाबोधकत्वमस्तित्व

प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्ववाच्यतायाः प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायविरुद्धत्वात् तदागमे हीति न्यायविरु-
द्धत्वाच्च एवं च स्वप्रकृत्याख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वमाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वं वक-
र्तृत्वं वाच्यमिति वदन्तं मीमांसकंमन्यं प्रत्याह तस्मात्करोतिर्धातोः स्वाह्याख्यानेन नत्वसौति उं पक्ववान्कृतवान्वा-
कं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥

र्थः यथाश्रुते धातोर्भाव-
नावाचकत्वनिर्णये किं त्वाख्यातवाच्यैव सेत्यत्र ग्रन्थविरोधापत्तेः प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य दावादीनां वाचकत्वप-
देऽव्यभिचरितत्वात्संख्यादौ व्यभिचारात् इत्यत आह तदागमे हीति पशुना यजेतेति श्रूयते तत्रैकवचनोपात्तमेकत्वं
यागविशेषणमुत प्रकृत्यर्थविशेषणमिति संशये पशुपदार्थस्य यागं प्रति गुणत्वात्संभावितयावत्पशुकरणोपादाना

=
लि॰ ३९

प्रधानत्वमेगायपन्नायावक्तृणोऽप्रधानाहेत्वेर्योगात् विभक्त्युपस्थितैकत्वविशिष्टपशोर्विधानेनैकत्वस्य पशुविशेषणत्वा
न ह्ययागाङ्गत्वाभावान्नद्भावेपि यागावैगुण्यान्नद्विवक्षितमेव स्यादिति तत्रैकत्वस्य पशुतांगमर्थस्य गुणभूतत्वान्न इति सूत्रे
णाहूर्वं पठिते शाब्दवत् नूपलभ्यते तेन तदागमेपि दृश्यते तत्स्वशक्त्यानेयथान्येषामिति सिद्धान्तसूत्रं शाब्दवत् तदाच्यं यथा भवति तथो
पलभ्यते करणादिवत् एकत्वं हि यतस्तदागमे एकवचनादिशब्दागमे दृश्यते अतस्तस्य प्रधानत्वशक्त्यानेयथान्येषामाहु
गुणादीनामिति तदर्थः एवं च समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रख्यासङ्ख्याविभक्त्यर्थकरणानि तत्साकरणाधिकरणमायेन तदाशब्द

तस्मात् प्रसिद्धिप्रमस्यहेतोः सर्वेत्यंफलमात्रप्रधान
र्थत्वेशामोगमनवानिति प्रयोयापत्तेः ॥ ॥

मेक्रियायामन्वयः प्रस्त्रावात् कृत्यर्थेन यावच पक्षे कत्वोभयकरणको याग इति वोधान्नस्य यागांगत्वावगमात् नानेकप
प्रभिर्याग इति तद्भावः एवं च यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमिति तदागमे तेति न्यायाकारः प्रकृतेव प्राधान्येन प्रतीयमानभा
वनायाः प्रत्ययावाच्यत्वे उक्तन्यायविरोधापत्तेरित्यर्थः ननु सकर्मकत्वावगतकर्तृत्वयोर्द्वैवत्वमेतन्मते हूषणामना
ग्राह एवं चेति तथा चारब्धे पाके फलानुत्पत्तिदशायां याको नानेनानवेति प्रश्ने भविष्यतीत्युत्तरानुफलमात्रे यातवा

मू॰ सा॰
८॰ १२
37

चमितिमीमांसकाशयः परन्त्ववयेपमतेतेनोः पूर्वमनुक्ते स्तत्पदार्थं विद्योतीति अभिप्रायस्येति प्रयोगापत्तेरिति भाव
स्तेनेन गमनपदार्थस्य संयोगानुकूलफलस्य योगाभावाद्ग्रामसंयोगवानिवत्रमनवानिति प्रयोगस्य ग्रामागणापत्तेरित्यर्थः
एवमग्रेऽपि भवतीत्यनापत्तेरिति पाकपदार्थस्य विक्लित्तेस्तदानीमसत्त्वादित्यर्थः फलोत्पाददशायामर्थाद्व्यापारदशाय

संयोगाश्रयत्वात् फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तेः व्यापारविरामे फलसत्त्वे पाको विनष्ट इ
त्यापत्तेश्च यत्तु चजादेर्भावप्रत्ययस्यानुकूलव्यापारवाचकत्वान्नानुपपत्तिरिति तन्न कर्तृप्रत्ययानवरुद्धत्वे रिक्त इव
न एव तत् हि धात्वर्थलाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेस्तद्विरोधापत्तेश्च ॥

त्तेरसंभवादुक्ते फलानुत्पादेति फलानुत्पाददशायां व्यापाराभावेनादशाप्रयोगस्य सर्वाननुमतत्वादुक्तं व्यापारसत्त्व इति ए
वमग्रेऽप्युक्तं विनष्ट इत्यापत्तेश्चेति व्यापारांशपरित्यागेन फलमात्रस्य धात्वर्थत्वाभिप्रायेणानभविष्यतीत्युत्तरं पाकस्यापाद
यतीति विवरणं चेति भावः अनुकूलव्यापारेति अत्रानुकूलत्वोत्कीर्तनं तत्त्वविताभि ॥

१२

धानवारिनां मनमेतदित्याविकल्पेन नानुपपत्तिरिति भावविहितल्युड्घञाद्यर्थव्यापारस्य तथाभावे वा धात्वर्थमेवाग।
मनवानित्यादिप्रयोगापत्तिरित्यर्थः। विशिष्टमन्तूल्यत्वघञर्थव्यापारस्यैवकर्तृत्वनियाभवनादावन्वयात्तृप्त्वौक्तप्रयोगा
नुपपत्त्यापत्तीर्इतिभावः। कर्तरि कृदित्यनन्तरं नवकर्तरि कृदिति विहितकृतः पक्तापाचक इत्यादौ कर्त्रर्थकत्वदर्श
नात्तद्विहितघञादीनां न व्यापारार्थकत्वसिद्धिरित्यनन्तरं तदर्थकत्वप्रतिपत्तये भावविधायकानुशासनवारितार्थ
मनन्तरं तद्गुणांशदृष्टान्तमाह कर्त्राख्यानवदिति तथा च लः कर्मणीति विहितकर्त्राख्यातस्यापि पचतीत्यादौ तत्र।

स्रथव्यापारोपिधात्वर्थइतिचेन्नहिधातत एव सक
लव्यापारलाभसंभवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिः ॥

मतेव्यापारार्थकत्ववत्कर्तरि कृदिति विहितघञादीनामपि व्यापारार्थकत्वसंभवाद्भावविधायकानुशासनवैय
र्थ्यापत्तिरिदं वारयैवेति भावः। व्यापारस्य घञर्थत्वे तिङ्वीवाच्यपि कर्त्रोते पक्षे भवात्पाकोऽदेवदत्तस्यापद्ये भयापि वोध्यं न
हि तोधापत्तेश्चेति कृतिरित्यादौ भावविहितघञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वान्न योगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति स्वोक्ति
विरोधापत्तेश्चेत्यर्थः। आख्यातमित्यस्य विवरणं विवरणमिति ॥

भू॰ सा॰
२॰ १८

अतस्तद्रूपेति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः इति अपि नाम कृतिप्रत्ययावितिदृश्यमानत्वाद्यस्मात्त्वयः धातो
यथा विवरणं तत्तवाख्यानार्थं संख्याकालस्थापारणामथैयापारस्य कृत्नां संख्यादेस्तु ऽन्वरति ऽविवरणवद्वात्तर्थे व्यापा
रस्याप्युपपन्नमिति तत्तराख्यानार्थत्वसाधकं अतएव कथं तार्यत्ते किं पाकवचनाः पचादयः येदेषां करोतीति नाम समानाधि

कल्पेनेगौरवमिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्माकरोतिर्धातोरेवव्याख्यानेविवरणमतस्तदपिना
ख्यातार्थत्वसाधकमितिभावः मीमांसकोक्तंवाचकमद्दंसलन्मतंदूषयति नलिमादिना नासौतिऽव्याख्या॰
नेपक्कवानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौसहार्थंब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः ॥

करणंपकिंकरोतिपचतीतिभूवादिसूत्रेभाष्य उक्तं तेनविवरणमपिधातोरेवेतिस्पष्टमेवोक्तमितिभावः पक्कनानिति
मूलंकरोतेनाख्यातविवरणत्वाभावसाधकत्वपरंततपाख्यावष्टे पक्कवानित्यादावितिनदेवविशदयति अयंभावइ॰
ति सहार्थमिति संवद्दार्थमित्यर्थः कृतोवोपपत्तः स्वकृत्नोपस्यापपत्तः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्य

१८

प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतामित्यर्थः तदेव विशदयति विशेष्यतयेत्यादिना तथा च प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतीत्यर्थः हेतुरिति विशेष्यतासंबंधेनेति शेषः प्रकरणाधिकरणादीत्येति
प्रकरणेत्यादिपदोपादानामाकरणादीनां प्राधान्यं क्रियायामन्वयः तेषां परस्परमन्वये दोषस्तु पार्ष्टिकस्तनिस्वरूपाणामधिकरणे
प्रतिपादितं वक्ष्यमाणस्पष्टीत्येति कारकत्वस्य क्रियाजनकत्वरूपतया क्रियाजनकमिति ज्ञाते कास्य क्रियेत्याकांक्षोदये
प्रधानमित्यस्य हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तत्तत्कारकान्वयजनकोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारण
भावः फलितः तथा च पक्वतानित्यत्र पाकः कर्मकारकं कृतवत्प्रत्ययार्थः कर्तृकारकं तयोश्चाकरणाधिकरणादी
स्याद्वक्ष्यमाणास्पष्टीत्या चान्वयासंभवः इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति नियमस्येवाभावे व्युत्पत्त्याधान्यबोधकद्वन्द्वका
र्यकारणभावः न च संबंधमात्रस्य तत्र प्रत्ययार्थत्वार्थभावयोः तदेकांशनिवेशेन व्यापारोऽस्मान्वियतइति भर
पादीकरीत्याकारकाणां संबंधसामान्येनान्वयः शंकाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
न क्रियायामुपजनकाकांक्षयाथ परस्परान्वयोचित्यमित्याशयेन क्रियात्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति स्ववर्ण्य
निर्णयवक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः संबंधमात्रमिति यजेनेति प्रत्यायानाभारव्यानार्थपाताभावनयो। संबंधसामान्यप्रतिपादयते
तयोः क्रियाकारकभावरूपसंबंधविशेषणान्वयेतस्याः श्रुतेनैकपरिच्छ्यापारस्तथाचक विभक्त्याद्यभावादिति कारिकार्थः
तथा चपजेनेत्यत्र यागसंबंधिनीभावनेति बोधेन तद्यागकरणिकास्मेतितद्धत्त्वकृतेयाक संबंधिकर्त्तेति बोधः ॥ ॥

भू॰सा॰
८॰ ३५

39

कर्मत्वादिना वोपपत्तिः क्रियायाश्चापेक्षणादिति शंकितुराशयः अयोग्यत्वात्तादृशान्वयबोधोऽप्यसंभवत् किं करिष्यतीत्याह योग्यता।
विरहादिति ननु तत्स्वार्थे तत्पदार्थवत्त्वे योग्यतास्त्येव पाकप्रयोजकतायाः कर्मसंबंधित्वेन कर्तृविशिष्टत्वात् आहाभावेऽपीति अत एव साक्षि
देशान्यदेन जलमाहरेत्यत्र नसन्निधिरस्य वैर आहरणान्वयोऽयोग्यतादित्युक्तं ननु वदेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतर घटत्ववत्त्वकृते किं
कारकान्वयप्रयोजकं परभावादन्वयापत्तिरित्याशंकेतेनाह क्रियान्वयमेवेतीति ननु कुत्र दृष्टं कर्त्रादिविशिष्टभावनायायाः कारकेता।
कर्मत्वादिना न्वयस्य लभ्यमानत्वात् सम्भवो किंविशिष्टतेनैतदाह वस्तुतस्त्विति प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति सूत्रस्वर।

योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य सत्त्वात् क्रियान्वयमेवहि कारकान्वयिनामाकांक्षकमिति वदन्ति तदंत
र्विभक्तेर्विवरणेन यान्वयोक्तवत्पयोः कर्तृकर्मनेदर्शयति कुत्रवाक्यकमिति वस्तुतस्तु प्रत्ययार्थप्रधानमि
त्यस्यार्थः प्रधानप्रत्ययार्थः पः प्रत्ययार्थः सप्रधानमिति वानार्थः अज्ञाध्वाभ्यागीत्यादौ प्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्रा

मोपः प्रधानमित्यर्थे तदागमे हि धात्वापत्तेः कागणादेरनन्वयापत्तेश्च ॥ तिन्यायश्चयः प्रत्ययार्थस्त्यर्थे मूलमिति बोध्यं त
दुभयमपि निराकरोति अजेत्यादिना अजेत्यादौ प्रधानार्थस्यादेः प्रत्ययार्थतापत्तेः वाचपदस्य डष्टानादवकाह
नीयेदूषणमाह अजेति इत्यापतिमाशंकादजाणादेरिति स्त्रीत्वविशेषणीभूतजागादेश्वागीति इष्टस्त्रीत्वादेरितिवार्थः
अनन्वयापत्तेरिति एकत्वविशेषणतयानितस्यापरत्वविशेषणतयान्वयस्याग्रुत्यत्वेन प्रत्ययार्थस्त्रीत्वावकरुद्धजागपरा।
र्थस्यकारकान्तरेनिराकांक्षतेनास्याश्चागीगच्छतीगच्छतीत्यादौ प्रथमानपदार्थस्याभ्यादिनिष्ठस्त्रीत्वस्यागमनादावयोग्यत्वेन

३५

ननु तर्हि साधुत्वज्ञिरपार्थैव स्यादत आह किं त्वसौ गौणमिति तथा च तादृशसाधुत्वज्ञैः कृत्रिमहितमात्रविषयकत्वेन न नसावैत्रि
कत्वमिति तादृशसाधुत्वज्ञिबलान्न व्यापारस्याख्यातार्थत्वमिति भावः ननु कथं न लोकव्युत्पत्त्याधारविशेष्यबोधो न स्यादाह विशे
ष्यत्वादिनेति तथा च बोधो साधुत्वज्ञानानुसारी न तु बोधानुसारिणी साधुत्वज्ञिरेवं च तादृशसाधुत्वे योगीकरणान्न तथैव बोधो मादृशा॰
साधुत्वज्ञिमतामन्येषां तन्न स्यादपीति भावस्तदेवाह ज्ञानपदेनेति लक्षणाकेपि नाकियेति कार्यप्रकारापत्तिस्तु त्वपर्यालोचनप्राश
क्यतावच्छेदकारोपविषयतानिरूपसंबंधस्यैव लक्षणान्वङ्गागांयायोषस्यारोपंगावेनैवनीतादिप्रतीतिरतएव नतो वैयंज

किं त्वसौ गौणं विशेष्यत्वादिना बोधस्तत्र स्वसाधुत्वज्ञिनिरोधात् अतएव नैयायिकानां शक्यान्तार्थविशेष्य
कपदबोधः लक्षणायामालंकारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारकपदबोधो न नैयायिकानां ॥

निकीशान्यपावनतप्रतीतिः जातालक्षणाहि शेत्ल इत्यादौ कनककलतात्वादिनैव नायकादिबोधोऽन्यरूपेणबोधस्य चमत्का
रानाधायकत्वादिति भावः नैयायिकानामिति संबंधितावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य तन्मते भानात् अतएव कवन॰
त्रस्यातिवदनं चन्द्रनात्कवमेऽरलेऽवसतीमोदोऽकवत्वादिना बोधो न ताम्भाधायकः किं तु राहुत्वादिनैवेति शक्यतावच्छेद
कमपि न लक्ष्यतावच्छेदकं प्रकारान्तरेणात्ताते भवति लक्षणान्त्यभिप्रेकोकत्वादिति तत्त्वाशयः ॥ ॥

मू॰ सा॰
८॰ ५॰

घटः कर्मत्वमिति कर्मत्वपदे स्मरणभ्रमदशायां घटपदस्य वह्निनोद्भूतस्य दन्तरूपाकांक्षाज्ञानसत्वात्‌ विषयाबाधाद्वा तत्रा-
पि घटप्रकारककर्मत्वबोधो भवतीति तेषामभिप्रायः नैयायिकनव्यानामिति दोष इति स्वमते दोवेशामूलिकैव तथाभ्रमद-
शायां तत्र तादृशबोधस्य सर्वैरनभ्युपगमात्‌ अत एवेति बोधस्य घटत्वज्ञानानुसारित्वादेवेत्यर्थः घटत्वज्ञानानुसारित्वादिति कार्य्य-
कारणभावग्रहाधीनत्वादित्यर्थः इदमापाततः बोधानुसारिणो हि घटत्वेनैव तत्वज्ञानानुसारी बोधः अत एव तोपमतिनिमित्ता

घटः कर्मत्वमित्यादौ विपर्य्ययेणाघटत्वज्ञानां नैयायिकनव्यानां बोधे न तद्घटत्वविरहितानामन्येषां तेषां निराकां-
क्षत्वमेव तदित्यादि संगच्छते अत एव प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्याह भगवान्पाणिनिः प्रधा-
नप्रत्ययार्थवचनेन कर्त्तव्यमर्थस्य तथाभूतस्यान्यप्रमाणत्वाद्घटत्वज्ञानानुसारित्वादिति तदर्थः ॥

वस्तुतस्तु न निमित्तमस्तीत्याशयेनाह इति प्रामाणिकाः अन्यप्रमाणत्वादित्यस्यापि बोधानुरोधकल्पनीयहेतुताका-
त्वादित्येवार्थः प्रधाने प्रत्ययार्थ इत्यस्य सूत्रकृतानादरोऽपि प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायस्य तदागमे हीत्यादिनाऽनेमि-
निसंमतस्य निराबाधत्वाद्घटादीनां घटनकत्वस्य स्त्रियामिति सूत्रे भाष्यकृता समर्थितत्वाद्कस्यले प्राभिवरितत्वा-
देतस्य पेयम्‌ प्रतीयमानार्थस्य प्रत्ययार्थत्वमिति तदादिन्यायाकार इत्यभिमानेनाह ॥

८

तदादीति श्रुतिरुपात्तमिति तच्छ्रंगकमनुप्रसक्तेनेतिरुक्तीविशेषणैककवचनान्तत्वाच्च पञ्चमीत्वरितमित्यर्थः तमेव विशदयति कृतेत्या
दिपङ्क्तिमित्यत्रापीति पङ्क्तिबाधितत्वाद्वा स्याद्भावनायाः प्रतीयमानत्वेऽपि प्रत्ययवाच्यत्वानुपगमाद्धामिवाभ इत्यर्थः किं कृ
तमित्यत्तो व्यापारस्याविज्ञातस्त्वावगतेः पङ्क्तिमित्यस्य तदवबोधकत्वे उक्तरत्वानुपपत्त्या व्यापारबोधकत्वं येन प्रत्ययार्थता
पत्तिरिति भावः इत्थमित्यनिराकरणपरतयाऽमूलमवतारयति नन्विति अपि त्वद्रूसमुच्चितार्थं प्रकटयति तथा चेति उ
एवं सत्यपि तिपाम् कापि तद्गोभावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तवचनमेव गृहीतमिति निमयीमि गृहमन्तरा ॥
मेहीति व्यापारविवरणं चाति व्याप्तमित्याह किं कृतं पङ्क्तिमिति कृत्वा विवरणं प्रतीति अपूपङ्क्तिमित्यत्रापीति तत्रा
पि भावनावाच्यास्यादिति भावः नन्वस्तु तिङ् इव कृतामपि भावनावाच्यत्वं तत्राप्यपीति तथा चोभयसाधारण्ये
न तत्प्रतीतिरुभयसाधारण्यात्त्वेव वाचक इति भावः भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात्साधारण्यापत्तिश्चेति इष्टत्वम्
साधकान्तरमाह किं कार्यं पचनीयं वेत्यादि इष्टेर्हि कृत्स्वपि किं च क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वमेव न कार्यं वि
भयसाधारण्येनेति व्याख्यातं कृदन्तसाधारण्येनेत्यर्थः तत्प्रतीतेरिति भावनाप्रतीतेरित्यर्थः उभयसाधारणत्यत्ति उभ
यघटकाइत्यर्थः तथा चोभयप्रयोगानुगतधातुसमभिव्याहारे भावनायाः प्रतीत्या तेन न्यायेन भावनाया धातुवाच्यत्वं सि
द्धे इति तस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽलाघवात् तन्ननुगततिङ्कृत्साधारणतन्मात्रः तिङ्कृद्विषयोरुभयोः पाकानावच्छेदक
त्वे गौरवात्तस्याश्चाभिचाराच्चेति भावः न तत्तांपरिहरति भवद्रीत्यापि तस्मते पक्षकृत्स्वपि प्राप्यमाणत्वमागतं भवति ॥

मू॰सा॰
२॰ ५१
51

कर्मणीति तयोरेवेति नियमादिति भावः । णिनिरिति भूतइत्यनद्यतने करणे यजइति सूत्रेणेत्यर्थः । एतइति एवकारस्य इ
त्यर्थः । प्रव्यादिधातूनां कापारावाचकत्वे कारकइत्याधिकृत्य विहितानां करणादिसंज्ञानां तत्रासंभवे तत्र विधीय
मानप्रत्ययानुपपत्तिर्ध्रौव्यापारस्य यातव्वाच्यतामादिपतिपीनत्वानुपपत्तिरिव तृतीया भोजनमिति भावः । तदेवाह विना
क्रियामित्यादिना गम्यमानेत्यस्य तद्रूपस्याप्यकपदाभावेपीत्यादिः । तथा त्वापत्राविति तल्लभ्यत्वागम्यमानक्रिया

कर्मणि णपत् पचनीयमित्यत्रानीयर आदिनाज्योतिष्टोमयाजीत्यत्र करणउपपदे कर्तरि णिनिः । एतेन
क्रियायोगमंतरेणासंतत्तल्लक्ष्यतां बोधयंतिविना क्रियां कारकत्वासंभवेन तद्वाचकप्रत्ययस्याप्यसंभवात्
नच गम्यमानक्रियामादायकारकयोगइतिभाटदीक्षितैः साधी आख्यातेपि तथात्वापत्तौ तत्रापि भावनाया
वाच्यत्वासिद्धापत्तेः । कर्तरिलिंगसंख्यान्वयानुरोधात्कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमितितेनाते याद्भावनाप्रत्ययः स्या
दिति मतेन हि संख्यान्वयोपपत्त्ये आख्यातेपि कर्तावाच्यः स्यात् पक्वानित्यत्र कालकारकानुरोधाद्भाव
मादाय कर्तृकर्मार्थकप्रयोगोपपत्ताविन्यर्थः । तत्रापि आख्यातेपीत्यर्थः । नायाश्रपितस्यावश्यकत्वाद्वेति भावः ॥
लिंगसंख्यान्वयानुरोधादित्यस्य याचकत्वात्सविन्यादिः । आवश्यकमित्यस्य कृतइति शेषः । तथा च कृत्स्विरूपित वाच्यतं
कर्तुरवश्यमंगीकरणीयमित्यर्थः । तेनेति कर्त्रेत्यर्थः । आतेयादित्यस्यस्वरूपनिरूपकतयेत्यादिः । प्रत्ययइति बोधयइत्यर्थः ।

५१

असामर्थ्यादिति विशिष्टार्थोपस्थित्यजनकत्वादित्यर्थः निराकांक्षत्वादिति यावत् कर्तृकरणकारकयोः क्रियासा-
कांक्षतया भिन्नत्रातेत्यादिपदानां तद्गतधातोर्व्यापारवाचकत्वे त्रातेत्यादिपदानां परस्परसाकांक्षार्थोपस्थापकत्वाभा-
वात् रुष्टो नरो भार्यादेवरघ्नेत्यादौ नरो भार्यैत्यत्रैव समासानापत्तिरित्यर्थः इदमुपलक्षणं कारकविभक्तेरपि
क्रियान्वयाभावेन स्याद्यपि विक्रममायमानत्वादित्यवधेयम् अध्याहृतक्रियामादायेति व्यापारसामान्यार्थककृ

अपि नाहेत्वेन तत्समन्वयः तथाहि नखैर्भिन्नो नखभिन्नो हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ कर्तृकरणे कृता ब-
हुलमिति समासो न स्यात् अरुष्टो नरो भार्यादेवरघ्नेत्यादिवत् सामर्थ्यात् न चाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्य-
दध्योदनगुडधानादिवत् अन्यथाप्यनेन व्यञ्जनेन भक्ष्याणां मिश्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यम् तत्र वि-
धानसामर्थ्यात् ॥

रोत्यर्थमादायेत्यर्थः। तथा च नखैर्भिन्न इत्यादौ नखैः कृत्वा भिन्न इति रीत्याऽध्याहृतकरोत्यर्थमादाय सामर्थ्यसत्त्व-
मिति भावः तत्र दृष्टान्तमाह दध्योदनेत्यादि विध्यानर्थक्यादिति तत्रोपसेचनाद्यध्याहृतक्रियामादाय सामर्थ्यानुपपा-
दनेनेति व्यञ्जनमित्यादेः परविधित्वेन तत्र समर्थपरिभाषोपस्थानस्यावश्यकतया समानाद्योः सामर्थ्येनाविधिवै-

स्वीकारे इति । प्रयाणान्तरतः क्रियामादाय सामर्थ्योपपादनेऽपीत्यर्थः हरिं कृतमिति अत्र कृधातोर्व्यापारार्थकत्वस्य स्वीकरणान्न
विरूपितकर्तृत्वस्य हरौ सत्त्वात् अभेदेनान्वयात् विनैव सामर्थ्योपपत्त्या श्रासस्य वारितार्थे हरिज्ञानत्वाद्यारोपे परपदार्थसंबंधेन
तस्य हन्तो सामानाभावात् समासमनुपपत्तिः प्रकृते कृञो व्यापारार्थकत्वान्नयरामेव अध्याहृतार्थस्यापि व्यापारत्वात्सं
भवाच्छास्त्रस्यैव पर्यमेव स्यादिति मतमिति कृस्यार्के कृतमिति मीमांसकानयपिनस्तु हरिरागाज्ञानत्वाद्यो कृतो वरतो
पार्थकत्वादिति मभावनामादायनत्वेति भिन्नत्वन्तृपिकर्तृवाचकतनीयानप्रयोगस्याव्यपकत्तयानर्थकत्वादिति म
स्वीकारेऽपि हरिं कृतमित्यादौ सामानाद्यानर्थान्वये नोपपद्यमानस्य कृकर्तृत्वरूपस्य सामानापरंपरासंबंधेनस्य
योगात् नैवकक्रियावपितमेव सामर्थ्यमितिशंकां अत्र हर्षोपपन्नात्यादेः समयमास समस्तत्वानापत्तेः इष्टापत्तौ कृतः स
वैयर्थ्यं त्रिकयेत्यत्रापि कृतमव्रतिकरत्वापत्तेः नवाश्यसामविपायकाभावः सहसूपेत्यस्य सत्त्वात् अन्यथाः
भावनाद्यारात्तीयार्थकरणस्यापि व्यापारसाकांक्षतयानतादित्तिमभावनाद्यानावापरत्वपस्य सामर्थ्योपपत्तौ नतरत्वरोयोभा
वनायाधानवाच्यतसाधकः तथाच हरिं कृतमित्यादौ कृतः फलार्थकत्वेऽपि न समासानुपपत्तिरित्याहुः तत्त्वशक्तिः का
रकमितितत्त्विद्धातमेगापत्तेः एकक्रियावपितमेवेतियववरितावित्यादौ न सहष्टत्वेनान्वयसामानाद्यरंपरायावान् सादाप स
मासोपपत्तिरितिभावः अत्र हर्षोपपन्नाइति अत्र सप्रतिपयार्थकतनोवस्यमाणात्याक्रियातपितनियमेन सूर्यस्यापि कर्म
कारकतयानजरारकर्तृकरणेनक्रियावपितेनभवत्कसामर्थ्यस्यतत्रसोलभ्यादिति भावः कृतमवेन त्रिकरत्वापत्तेरिति ।

प्रकर्तृत्वापत्तेरिति । अस्मिन्मते तु णिजर्थकृतिप्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वेन विश्वामित्रस्य कर्तृत्वेन यानन्तरतीयानुपपत्तिरिति ।

भावः ननु विश्वामित्रस्य कर्तृत्वाभावेपि तस्य करणत्वविवक्षया तृतीया निर्वाहः स्यादत आह ग्रामं गमयतीति गमिक

र्मत्वानापत्तेश्चेति कर्तुरीप्सिततममित्यनेन कर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञाविधानादुक्तमते विश्वामित्रस्याख्या

तार्थव्यापाराश्रयत्वेनाकर्तृत्वात्तन्निष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयस्य ग्रामस्याप्यकर्मत्वेन तन्नाधावकप्रयोगत्वं हि तीयानापत्तिः

व्यापारजन्यधात्वर्थफलाश्रयस्यैव कर्मत्वाङ्गीकारे तु णिजन्ते तु णिजन्तकर्मत्वेवस्यात्तु गमिकर्मत्वेति भावः उपलक्षणमिदं

किं च भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति पचतीत्यादौ वर्तिर्पचतीत्यपि स्यात् धात्वर्थफलाश्रयकर्मत्वसत्वात् न चाख्या

तार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्नस्तत्पात्वावान्नहि तीयेतिवाच्यं आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वेपात्वपत्तिरेवतो

विश्वामित्रेणास्त्रविश्वामित्रस्याकर्तृत्वापत्तेस्तृतीयानापत्तेः गामं गमयति देवदत्तो विश्वामित्रमित्यादौ विश्वामित्रस्या

कर्तृत्वापत्तौ ग्रामस्य गमिकर्मत्वानापत्तेश्च तथा च ग्रामो गमयति देवदत्तो विश्वामित्रमित्यपि नस्यादुक्तधात्वर्थकर्म

त्वानिष्टत्वेन गत्यर्थकर्मत्वेण्वत्वनिहितानात् एतेन णिजन्ते आख्यातार्थत्वमपेतराश्रयत्वादेवदत्तयज्ञदत्तयोः

विश्वामित्रस्य करणत्वे देवदत्तस्य कर्तृप्रयोजकत्वायोजकोहेतुश्चेति हेतुसंज्ञायाश्च भावे णिचोऽसंभवस्य स्पष्टापन्नत्वा

ह तथा वेति केषांचिन्मतं निराकरोति एतेनेति आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः णिजन्ते पादपत्या

दौ अमयमिति प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वात् आख्यातार्थव्यापारद्वयाश्रयत्वादित्यर्थः अयातामि

ति अयं भावः आख्यातस्य प्रयोज्यप्रयोजकोभयनिष्ठव्यापारद्वयाभिधायकत्वेन विश्वामित्रस्य कर्तृत्वोपपादनेपि तत्कर्तृ

मू॰ सा॰
८॰ ५१

वद्रूपकर्तृत्वेन सोभयोरस्य विशिष्टत्वात् प्राधान्याप्राधान्यव्यवहारोच्छेदापत्तेश्चेति न च गौणाज्ञाख्यातान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं
कर्तृत्वं तथा च नद्वैकाद्यपपत्तिर्गौणकर्मणीत्यस्यापि व्यापारजन्यगतिरूपफलार्थकर्मणीत्यर्थान्तर्ग्रामायगमयती
माद्देवदत्तर्थ्यनुपपत्तिरित्यत आह किं चेति उक्तदूषणापत्तेरिति आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य केवलानपेक्षितयाः यावत्कर्तृक।
त्वापत्त्यातस्मिन्प्रयोगेऽत्याद्यवश्यं तल्लक्षणे निवेशनीयमेव चैवं च पक्षेऽस्या व्याख्यानस्य प्रयोगे कृदर्थकर्तृत्वे तत्प्रयो
गवदरकाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्याप्रसिद्धाः व्याख्यापत्यात तथा च कर्मशक्तावाररिति भावः ननु यातृत्वाश्र
किं च तस्मिन्प्रयोगे यत्राख्यातेऽन्यत्र सावयवकत्वेनाख्यातप्रत्येऽदेवदत्तः पक्षेऽस्मादेवदत्तादेः कर्तृत्वापत्तेरि
तिरिक्तस्त्वानुपपत्तिमपि मानत्वेन दर्शयन् कृताशुभस्यैवास्मिन्निदितत्वानिरस्यति किं चेति धातुमन्नाविधायके
भूवादयो धातव इति सूत्रे तत्र भू इत्याद्यस्यैति द्वन्द्वः प्रादिशाव्यपादेवस्याप्रकारत्वाविनेरेकशेषः भू वै आदी येषामिति
विग्रहः भू इति मतयो वा सदृशा इत्यर्थः सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं
धातुत्वं पर्यवस्यति ॥
न्यपदाद्व्याप्तिमान्यतरव्यापारा श्रयत्वं धातुत्वमिति विशेषणात्तु करणत्वे धावाच्या।
व्यापाराश्रयेणातिव्याप्तिः उक्तस्थले आदिमव्यापाराश्रयत्वमविकलमेव तेन दोषो तत्राह हरिरिति एवं दीत्याकर्तृ
त्वमिति चेत्तनापेक्षया धातोरेव व्यापारार्थकत्वमप्रगम्यतर्थव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वं तु लिङ्गकं गुरुत्वं लाघवादित्या।
दिरित्यर्थः सोऽस्मिन्नतमिति निर्मूलस्य कल्पनाल्पितत्वमित्यर्थः ॥

५१

वर्त्तनादिरूपक्रियावाचकइति यथाश्रुतमनुरुध्येदं हि रुगायत्र्यां क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येना
भानात् किंतु तावन्मात्रोक्तौ वाणवयन्तादावतिव्याप्तिरिति वोध्यं नैयायानान्वेशाब्दविषयतया साधुत्वापत्तिरिति वोध्यं
तावन्मात्रोक्ताविति मात्रपदेन क्रियावाचकत्वव्यवच्छेदः नचवाशब्दानर्थकं भूवादीनां वकारो यं मंगलार्थः प्रयुज्यते
इति वार्त्तिककृतानान्तफलस्पर्शनादिति भावः २ द्वापत्तिमाशंक्याह तथाचेति यापत्स्याहितीयोनत्वं भूवपित्वंप्र

स्वक्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्जनादिरूपक्रियावाचके हि रुणानेत्यादावतिव्याप्तिरिति गणपठितत्वमुक्तं
मू ८ तावन्मात्रोक्तौ चाह सर्वनामाव्ययादीनामप्रसंगतः नहि तत्पाठमात्रेण धुक्त्वमित्याकरे स्फुटं
गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामाव्ययानामपि धातुत्वस्यात् तथाच यः पश्यतीत्यादावातो धातोरित्याका
रलोपापत्तेः नच लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्सर्वनाम्नो ग्रहणं लाक्षणिकत्वादतन्ग्राहवे

रूपसीत्युक्तिः लक्षणेति लक्षणेनैवोपस्थितो येन तेनेति लक्षणं सूत्रेण तदनुसंधानजन्योपस्थितिकत्वात् लाक्षणिकमपि लक्ष
णं यथा पिबतेः स्वरूपान्तरेण रूपं विलक्षणोपस्थितिकं लक्षणानुसंधानसापेक्षत्वात् प्रतिपदोक्तं तु तन्नानुविभक्तिविशे
षानुवादेन विहितं यो योपस्थितिकमिति तस्यैव ग्रहणं यथा पिबतेः पारूपं श्रीयो योपस्थितिकत्वं प्रतिपदोक्तग्र
हणं बीजेन ञ्जपाः इति गणपठितप्वन सर्वनाम्नीति भावः ॥

भू॰सा॰
टी॰ ५५

अथवेवाऽत्यादाविति आदिनाऽस्त्यपसर्गस्य मा माङि इति स्वरयोः संग्रहः एवञ्च करणापादानयोरुपसर्गस्य वृत्तिनिर्देशकात्सा
धारणेतु ग्रहणाय परिभाषिकत्वोपदेशात्त्वस्य तत्रापि संभवात् प्रयोगः स्यादिति उपलक्षणं चैतत् समीचीनत्ववर्जनाय यथेह
वतिमिमीते मानीति यथोगापञ्चे: उप्रमत्वमाउ: मामाने इति धातोर्नासज्ञानवविर्णयासंभवात् मत्वे तोक्तो त्वन दोषः वाध
धर्मस्य विकल्पादेर्भूतभविष्यत्कालासंबन्धेन क्रियाया अभावादिति भावः नियामक इति गणपठितानामेव धातुत्वम्
भिधाने तत्वेऽर्थनिर्देशस्यैव पर्युपासनान्निर्दिष्टार्थानामेव तेन धातुत्वेत्तापत्तेरिति भावः तस्येति अर्थनिर्देशस्येत्यर्थः प्र

अथवेवाऽत्यादावतिप्रसङ्गः तादृशस्यैव गणपाठे तत्त्वनिर्णयासंभवात् तथा च विकल्पार्थको वातीति प्र।
योगः स्यादिति भावः न च गणे तिगो यत्नाद्यर्थनिर्देशो नियामकः तस्याधीनादेशनादिति भाष्यपर्यालोचनया

र्थस्य सत्त्वादिरूपार्थस्यानादेशना ऽऽधुनिकत्वलाभात् ५ ॥ इत्याद्यनादित्वादिति तदर्थः आधुनिकत्वलाभादिति भी
मसेनाद्याधुनिकवर्णितत्वावगतेरित्यर्थः अत एव परिमाणग्रहणाकर्षं च कृतेत्येतत् भूवाद्यो धातुसंज्ञो भवति न त
न्नर्थे यशादृश इति भूवादिसूत्रे भाष्ये उक्तमिति भावः वस्तुतस्त्वर्थनिर्देशमात्रस्याधुनिकत्वे क्वचित्सूत्रकृताऽपि तन्निर्दे
शात् अत एव वृद्धिरिति सूत्रे परस्यमिति: काश्चित्तु मन्त्रवत्कात्यायनिरुक्तादिनिशामनेऽस्य कृदिङ्गितिशाख्योर्णयोरिति तेन वे
दितामिदितामिति भाष्ये उक्ते तथा च भाष्यस्य प्रमाणत्वे धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे ततन्निर्देशस्य नियाम
कत्वमित्येव न्यायः तु लेपादीनां स्तम्भादीनां च काश्यपेनकारोपमितिवचनादित्यादिकरणाच्च धातुत्वबोध्यमिति दिक् ५ ॥

५५

धात्वर्थपदेनेति फलमेवेत्यर्थः तथा चैतेन स्वरूपानुपपत्तिर्याता: क्रियावाचकत्वसाधिकेति भावः स्थितावन्योन्याश्रय
स्यादोषतया धात्वर्थतावच्छेदकं तत्तद्रूपं तथा व्याख्यावैशद्येन हि धातुत्वग्रह इत्यादिना ग्रन्थेन मतत्वमिति ग्रन्थाघटकग्रन्थाघन्या
न मतत्वमित्यर्थः नातो विकल्पार्थकवादादतिप्रसङ्गः वैयर्थ्यापत्तेरिति तावतैवातिप्रसक्त्यभावे सूत्रस्य गुरुधर्मावच्छि
न्नशक्तिप्रतिपादनपरस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः केचित्तु पचादिषु धातुरित्यनुगतव्यवहारात् क्रियात्ववद्धा

धातुत्वे

ननु स्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं क्रियावद्धात्वर्थपदव्यापारेत्याद्याकांक्षसमाप्ते धात्वर्थत्वं क्रि-
यात्वं चेद्धातुत्वं च क्रियार्थता ग्रन्थोऽन्यसंश्रयस्यस्फुरत्समादत्वयथाकरं यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्व
ग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्र
न्थार्थः इत्यपि त्वावाख्येयम् यथाश्रुतेऽन्योन्याश्रयस्यान्यत्रोक्तत्वेनैव अप्रतिबन्धकत्वेनासंगत्यापत्तेः न चात्र त
मतं धातुत्वं भूवादयस्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः अपि तु व्यापारसंतानः क्रिया तद्वाचकत्वे सति गणपठित
त्वमित्यर्थः ॥

तत्त्वमपि जातिरेव प्रसक्तिबाधके शङ्कते वच्छेदकतयैव शक्ततावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेर्निष्प्रत्यू
हत्वात् तादृशजातिपरिचायकप्रदर्शकं च भूवादिसूत्रमिति नान्योन्याश्रयशंका प्रतियात्यादिप्रदर्शनं तु परिचायकरू
पस्यैव सूत्रस्य बाधावृत्तारस्येन च क्रियापदस्य व्यापारसंतानपरता सूत्रोपन्यासस्तु स्वोक्तेति तत्त्वमात्रनिरासायेत्याहुः ॥

मू॰ सा॰
ए॰ ५५
45

ननु सत्रादीनां फलत्वे तत्र क्रियात्वानुपपत्तिरित्यत आह यावदर्थत्वादिति भाष्यादौ कृत इत्यकर्मवत्कर्मणोऽतिसृ त्रस्य भाष्या
द्वित्यर्थः आदिपदात्सदोपादिपरिग्रहः यथा चैतत्तथा कमप्यस्तात् प्रतिज्ञास्मेऽहमिति नदर्थेवातीत्यस्यानभिधानात्प्रय
ोगत्स्वगतिसत्वेः प्रकमितिभावः प्रसैवेत्येवकारेण फलमात्रवाचकस्यव्यवच्छेदः धर्म्यंशस्य भाव्यतायामेव विवाद

ननु सत्रादिरूपफलांशानन्यतमत्वेनाराधनत्वावचकत्वेऽसति गणपतित्वं लक्षणमनुचितं यावदर्थत्वात्तेषां क्रि
याशेनत्वव्यवहारोऽपि भाष्यादौ कृत इत्यपपन्नमनइतिवाच्यं अन्यतमत्वमध्ये विकल्पस्यापि विकल्पनीतिप्रयोगा
न्वेरोधेनावश्यकत्वेन तदर्थं केवेत्यस्य ये उत्कर्षान्यागणपतित्वमत्वेनातिव्याप्तेरिति १ ननु स्वेवं यागे वैली
स्यादौ क्रियात्वं तीत्यभावान्न दवान्नरवावकानामनधीतत्वप्रसंग इत्यत आह यस्यादावपि यर्मशो भाव्यस्तेव हि भा
वना अन्यत्रांशेषु भावान्नमानत्वानवकाशात् ११ अस्यादेशत्र भवीत्यादौ धर्मांशधर्मिभागो भाव्यो भाव्यत्वेन
विवक्षिते अस्येव प्रतीयत एव अयमर्थः सततो गतोऽनवतिप्रसंगमहत्ता पत्वेनास्तीति प्रयोगे सत्रादेः फलाभा

राद भावात्वेन विवक्षित इति भावना वनाप्रतीयत एव ॥ अयमपि कारकविवक्षाविषये सतीत्यर्थः तत्र विधिवेद्य
नयाकर्तृत्वमित्यकारेण भावनाविवक्षायामिति यावत् विवक्षास्थलमेव प्रत्याह अत्मनेऽदर्शयति सतद्रोगतो नेव
तिगत इति गात्यर्थाकर्मकेति कर्त्रेरितः प्रयत्नेनव्यापारस्य जित्वा स्वत्वबोधयति प्रयोग इति उत्त ॥

५५

स्वाकाङ्क्ष्यार्थः प्रतीयत इति प्रसक्त्यातत्त्वेन निरोधः ननु सततो गतो न वा किमिति वाक्यान्तरपदार्थे वैशिष्ट्यावच्छिन्नेन तस्य
दार्थे गोहावधिकगमनकर्तृत्वतदभावान्यतरस्य जिज्ञासत्वमवगम्येत महतायत्नेनास्तीत्यस्मान्न प्रसक्त्यातो विपरा-
र्थकत्वाभ्युपगमेऽपि चैत्रादिकर्तृकसन्नानुकूलयत्नप्रवेति कथमस्यान्वयत्वं तथाहि यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्न
स्य संबंधो यन्निष्ठवाक्यान्नीयते तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मविशिष्टधर्मावच्छिन्नसंबंधबोधकवाक्यस्यैव तदन्वयत्वं यदाह
जिज्ञासितार्थबोधकं वाक्यमन्वयमिति यथा कस्मादुदय इति वाक्यस्योदयत्वावच्छिन्ने जिज्ञासितत्वावच्छिन्नसंबंधबोधकस्य

उत्पन्नादियोगेन सततं रोहितो लोहितादासीद्धूमस्यस्सतो भवदित्यादिदर्शनात् ॥

प्रश्नरूपस्योदयाद्धुदय इति यदत्वावच्छिन्ने जिज्ञासात्वमाप्यदेउन्नावच्छिद्धेतद्धेतमज्ञावसंबंधबोधकमन्वयं प्रकृते न सत
तो गतो न वा छिमिमस्यागत इति किंवा नेत्यन्वयं प्रश्नस्य नेश्याकाङ्क्षबोधीयान्यतरकोटेः प्रतिपादकत्वात् न चास्तीति प्र-
सक्त्यातो गतो न तदभावे चलचणायाय घाकर्षी चिद्गमनकर्तृत्वाभावरूपकोटिप्रतिपादकत्वेनान्वयत्वप्रतिपादनेन नाभि
मतत्वाप्यपरार्थकत्वसिद्धिः किंत्र नहाकेन स्थितावगतायां तयागमनकर्तृत्वाभावोऽन्वयतात्परं परयाजिज्ञासितकोटि
प्रतिपादकत्वान्न स्यान्वयत्वेवक्तव्यं तदुन्नयनेन तस्य सन्नामात्रार्थकत्वेऽपि संभवतीति नोक्तप्रसक्त्यादोभावनावाचकत्व

सिद्धिरत्नसार ॥

मू. सा.
२. ४९
46

उत्पत्त्यादिप्रयोगेतश्चनतामिति व्यापारार्थकत्वमिति शेषः शुद्धाश्रयताबोधप्रयोजकमयमनयविनिर्विवादनयामेव स्वाध्यवेला
भिधीयमानताव्यापारः पौर्वापर्यं चतनस्त्वामश्नाद्यामिवकालगतमारोपितमेवेति भावः ननु आश्रयतायाधात्वर्थत्वकल्प
नेस्वाग्रहमूलकमेव तत्रोत्पत्तिमात्रार्थकत्वे पिधानोरोहिताश्रपिकानयतनभूतानुग्निरित्यभिहितार्थबोधसंभवादि
त्यतआह किंचेति तस्यापवेति भावनायापवेत्यर्थः पवकारेणफलस्यव्यवच्छेदः यथाचैतत्तथोक्तमपस्तात् नहिधा।
तात् तत्रहरिसंमतिमाह क्रियाभेदायेतितत्त्वमर्थोरितिवचनथी क्रियाभेदनुकालः लडादिवाच्यः प्राक्प्रोक्तस्तद्इति शेषः लडा

किंचात्रभावनाविहेलडादिवाच्यस्यानस्यात्स्यापववर्तमानत्वादिविवक्षायांतद्विधानात् क्रियाभेदायका
लस्तुसंख्यासर्वस्यभेदिकेतिवाक्यपदीयात् नन्वेवमस्तीत्यत्रकृतेनानुपपत्तिरित्यतआह कृत्यत्रेति आशेष
भावादिति भावनायाः फलसामानाधिकरण्यात् तथाचभावनायाः फलसामानाधिकरण्यंतदस्यशब्देरो

इतिभावः ॥

पर्थकालः क्रियाभेदकइतियावत् विभक्त्यर्थरूपात्संख्यासर्वस्याधातोरुपदामाख्यातपदं तु शातिपदिकार्थस्य
भेदकेतितदर्थः अशेषभावादिति शेषफलस्यादिति [illegible] रिको भवत्यसितिनिभावोधिकरणेपस्यसशेष
भावः फलस्याधिकरणः भावशधानत्वनिर्देशः तेनचेनत्रसमासेफलस्याधिकरणताभावादितिशेषार्थः फलितमाह
भावनायाः फलेतिपकमात्राधिकरणकफलसामानाधिकरण्यस्वरूपसंबन्धव्यापारबोधप्रतिबंधकताम्युपगमाद्वासौ

सौतेनभावनायाः स्पष्टप्रतीतिरिति भावः ॥

एवं गम्यादीनां व्यापाराश्रयकत्वे फलनियतत्वात् फलव्याप्यत्वात् भावनायाः फलनिष्ठान्यत्वानतिरिक्तवृत्तित्वनिरूप-
कत्वादिति यावत् सकर्मकतापत्तिरिति फलावच्छिन्नव्यापारवाचकत्वस्यैव सकर्मकत्वादिति भावः भिन्नाधिकरणावृ-
त्तितायामिति कर्तृव्यतिरिक्तावृत्तित्वमर्थः तथा च स्वार्थव्यापारानधिकरणावृत्तिफलवाचकत्वमकर्मकत्वमि-

ननु एवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरमिव आस्ते इत्युत्तरं स्यादिति चेदिष्टापत्तिः प्रश्नविनाशं कंचिद्धि दृष्ट्वा किं
करोतीति प्रश्नेऽस्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात् इतरथा तस्य तथा निश्चितेः किं करोतीति प्रश्नः पचादिगोचरप्र
वृत्तविषयकत्वोत्तरमिति ९ ननु भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य कर्मत्वात् सर्वेषां सकर्मकत्वाप
त्तिरत आह फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ एकनिष्ठता
यामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादेः फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः अकर्मको यथा भ्वादिः तयोः फलव्यापारयोराश्रयभेदे सकर्मक इत्यर्थः उक्तं च वाक्यपदीये आ
त्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ॥

ति भावः लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति भ्वादिरिति तत्र सत्तारूपफलस्य तदनुकूलव्यापारस्य च कर्त्रेकमात्रवृत्तित्वात् गम्याद्य
र्थसंयोगादिरूपफलस्य व्यापारानधिकरणग्रामादिवृत्तित्वान्नातिप्रसंग इति भावः ननु तयोर्धर्मिभेदे इति मूले ॥

भू. सा.
द. ५७

न स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकस्य स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकस्य वा सकर्मकत्वोक्तौ वैयधिकर-
ण्यं च तदधिकरणावृत्तित्वं तन्न लक्षणद्वयस्य गम्यादावव्याप्तिः ग्रामसंयोगात्मकफलस्य व्यापाराधिकरणवृ-
त्तित्वात् सत्त्वात् व्यापारस्यापि संयोगाधिकरणवृत्तित्वभावादत आह भूषणे आश्रयभेद इति तथा च तदनधिकर-
णावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्ये मूलतात्पर्यं कल्पनान्नाप्रसंगोऽतोपदिष्टवैलक्षण्यापि नाश्यामिति विभाव्यते तदाह

गुणत्वभावाच्चैतेनास्तो कर्मणा न सकर्मक इति विभुरिति स्वधारणानुकू-
लव्यापारोऽपि गम्यत इति भावः तेन कर्मणः सर्वकर्तृकत्वेन गुणत्वभावा-
त् लांशेन सामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥

पाराधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन फलस्य विशेषणीयत्वात् तादृशफलानधिकरणत्वस्य विशिष्टाधिकरणतया
अतिरिक्तत्वेन सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः गुणत्वभावादिति धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः तथा च कर्मसंज्ञका
र्थान्वयित्वरूपसकर्मकत्वस्य तत्रानवकाशः इष्यमुपस्थितयोरेवान्वयित्वनियमादिति भावः स्वोक्तलक्षणानुसारेण
त्यावरं फलांशेनेति स्वकर्मकधारणरूपफलेन सह तदनुकूलव्यापारस्यैव अधिकरणादित्यर्थः अत्रोदाहरणदोष

नन्वात्मानं जानातीत्यादौ सकर्मकलक्षणस्याव्याप्तिः ज्ञानरूपफलेन तदनुकूलव्यापारस्य वैयधिकरण्या
भावादतिव्याप्तिश्च फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकलक्षणमित्याशंकां समाधत्ते आत्मानं जानातीत्यादिना आ
न्तरात्मा अंतःकरणावच्छिन्न आत्मा शारीरात्मा शरीरावच्छिन्न आत्मेत्यर्थः तथा चात्मन एकत्वेपि अवच्छेदकभे

आत्मानं जानातीत्युक्तेत्यादौ च ह्यात्मानं अन्तरात्मा शारीरात्मा च नत्वंतरात्मानं कर्मकरोतीति येन शारी
रात्मा सुखदुःखेष्वभवतीति कर्मवत्कर्मणेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सक
र्मकत्वं समवधेयम् ॥ ननु सत्वभूतभावनायायान्वयित्वे पाकं कृत्वादावपि तत्सत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः
कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यविरोधात् तत्राह आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनव
र्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रे सत्त्वनादिष्वपि क्रमः आख्यातशब्दे पश्यन्ति गोभावनीत्यादौ ॥ ॥

योपाधिकल्पितात्मभेदं धर्मिरूपनदोषः इत्याशयेनाह भिन्नाधिकरणेति ॥ असत्त्वभूतेति क्रियान्तराकांक्षानुत्था
पकतावच्छेदकधर्माक्रान्तायां इत्यर्थः तस्य सत्वापत्तिरिति नेनरूपेण क्रियान्तरापत्तिरित्यर्थः भाष्येति तत्सती
त्यभावरूपायाय व्यतिरेकनिरूपणस्य भाष्यसंमतत्वेन ना ॥

भू॰सा॰
२॰५८

तृशापन्नाविशल्यासंभवादित्यर्थः कर्तभिहितत्वइति कृदन्तोदितोभावोद्रव्यवत् इत्यधर्मोत्संख्याकारकान्वानिरस्तानीतितदर्थ॰
थः एवंवोत्तस्यलेक्रियायास्तेनरूपेणाबोधाभ्युपगमे लिंगाद्यन्वयश्चयोग्यकतृपवनयोग्यताभावेनपचतीत्यादावितरत्वलिं
गाद्यन्वयासंभवेनतदन्वयबोधकभाष्यस्याशमाणापन्नाः सत्वभूतक्रियायानपावर्थत्वमितिभावः व्याख्यानेशब्दैश्चास्मि
न्नितिबहुव्रीहिणावाक्यमन्यपदार्थइत्याशयेनाह पश्यतीति तिङन्ताभ्यामिति पचपतिपावतिभ्यामित्यर्थः पावतेः साधन

भागाभ्यांतिङन्ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामितिविवरणोक्त
मर्थव्याख्याने पचतीत्यत्रापिभागद्वयसत्वात् ॥ ॥ ॥

त्वेनपचपतेः साध्यत्वेनक्रियाबोधक॰
त्वाद्दृष्टांततोपपत्तिरतएववद्यतीयात्यर्थंविशेषइति प्रकृतीत्यादिव्याख्यानेविवरणोक्ते व्याख्यानेयमाहइति कर्म
धारयइतितद्भावः अपव्याख्यानेहेतुमाह पचतस्येतितत्थावकेवलाख्यानपदेनवतिङन्तद्वयेनपचत्यादितिङ॰
तद्रूपार्थलाभेनतद्वन्नपारूपरवैयर्थ्यमस्तनेनशाब्दपरस्यबहुव्रीहिलाभसंपादकतयातत्परस्यतिङन्तद्रूपपरितिवा
क्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्यसाध्यसाधनत्वत्रित्वपिक्रियायाः साधनत्वेनतनोःबोधादृष्टांतत्वासंभवइतिभा

वं॰ नैरुक्तिकप्रकरणम् ॥ ५८

साध्यसाधनतेति प्रकृत्येत्यस्यपाकः स्यादित्यादिः प्रकृत्यादिधात्वर्थानन्वयोलिंगसंख्यान्वयिनानन्वयित्वेनैवेष्यताकथं
दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावेनग्राह्य इत्यतिति तथाचपाकंविहृत्यैवत्वेनग्राह्यगुणस्यविवक्षणान्नदोष इतिभावः तत्त्वधावतेःक
मेकारकत्वेनदर्शनात्क्रियान्वयित्वं कथंकारकाणामन्वयित्वरूपमसत्त्वभूतत्वेधात्वर्थ[illegible]नामितिचेत्क्रियानाधारकारकत्वेना
नन्वयित्वेलिंगानन्वयित्वेवाऽसत्त्वभूतत्वं कर्तृकर्मणोस्तुसाक्षात्क्रियाधारकारकत्वेनतेनरूपेणान्वयेप्युक्तासत्त्वभूतत्वा
नपायात् साधनाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमसत्त्वभूतत्वमितिनिष्कृष्टं पदेहण्शंकायापवादस्यानाश्रुतत
साध्यसाधनरूपतायथाक्रमंग्राह्या साध्यत्वंक्रियात्वसाकांक्षोत्थापकरूपवत्त्वंसाधनत्वंकारकत्वेनान्वयित्वं प
तदिष्यतीति प्रकृत्यासाध्यावस्था प्रत्ययेनसाधनावस्था इत्यविशेषः तत्राद्यपदस्यापालिंगसंख्यान्वयिनी
कारकान्वयिनीच ग्राह्यानांतेतयाधात्वर्थैनैवं तथापिकारकविनान्वयित्वमात्रेणदृष्टांतदार्ष्टांतिकतेत्यवधेय
मनवद्यत्वंतेधातुनातयाभिधानेमानाभावः ओदनस्यपाकइत्यादौमेषष्ठ्यापत्तमानत्वात् ॥ ॥
यथाश्रुतकारकानन्वयित्वमात्रेणत्वे पकवाक्यताश्रुतिपादकभाष्यविरोधात्क्रियानभ्यस्येलिंगक्रियानाधारका
रकैः असत्त्वरूपतानस्यादयमेवावधार्यतामितिवाक्यपदीयाद्युक्तिभावः तथाभिधानइतिसाध्यावस्थापन्नक्रिया
भिधानइत्यर्थः कर्मषष्ठ्याइति कर्मषष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः यत्नेनेनासिद्धस्यैवाभिधानेकारकाणांसाध्यस्वभावक्रियान्व
यित्वनियमेनतत्रधात्वर्थस्यचजेधेनयासंभवात्तत्रषष्ठ्यनुपपत्तेरेवमानत्वादितिभावः षष्ठ्यर्थेसत्त्वंयस्ययजधेनयसंभवाद्

भू.सा.
द.५५
49

क्रियात्वपादिति नच भवतीत्यध्याहारेपि कथमोदनस्य तत्कर्मत्वमिति वाच्यं उत्पन्नत्वफलव्यापारो भवतेरर्थः उत्पत्तिरू
पफलस्यौदनेनैवपादनात्तस्य कर्मत्वेन तथा चौदनस्य पाको भवतीत्यत्रौदनाश्रयकोत्पन्नत्वफलव्यापार इति बोध इत्यभिमानात् प्रभा
पवेत्यत्र कारणमिति ङ. नच व्यवच्छेदः ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य कृदन्तेन यावत्समभिव्याहारे कर्तृकर्मणोरर्थयोः षष्ठीत्यर्थो
नतु कृदन्तेन यावत् षष्ठीति पाठः कर्तृकर्मणोः सत्येव कृदन्तसमभिव्याहारे ओदनस्य भवतीति नेत्यत आह नलोकेतीति।
इदं च समाधिसौकर्यार्थं भवतेः फलसमानाधिकरणव्यापारवचनत्वात् कर्तृयोगसंभवेन च तत्र कृतिप्राप्तेः साध्यत्व
भावक्रियावाचकत्वमेन तेनाकर्मकत्वस्य दृढरूपपादनात्तस्य यथा कृदन्तसमभिव्याहारे यदं करोतीति निषेधसंदने भवतीत्यस्य।

नच भवतीत्यध्याहृतमिति ङ. तत्क्रियान्वयात् षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति कृदन्तेन योगएव तन्निधानात् नलोकेति
लादेशयोगषष्ठीनिषेधाच्च ॥

व्यापद्येतेति निबोध्यं नचौदनस्य पाक इत्यादौ मा भूत्कृद्योगषष्ठी किंतु शेषषष्ठ्येव नलोकेति निषेधो व्यनेन तस्येतिन्यायात्
त्कर्तृकर्मणोरिति विहितषष्ठ्या एव नचैतत्षष्ठ्याः कृद्योगानिमित्तत्वादोदनपाक इत्यादौ कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति
वार्त्तिकेन समासो न स्यादिति शंक्यं तदशायामपि षष्ठ्यन्तेनैव समाससंभवादिति चेन्न संबंधषष्ठ्यैव निर्वाहे कर्तृक
र्मणोरिति विधिवैयर्थ्यापत्तेर्धरिवनगतः कर्तृत्वादेः सर्वानुभवसिद्धकर्मत्वप्रकारकबोधानुभवनिर्वाहार्थं ग्रागतिका
रकोपपदादिति कृद्ग्रहणस्य कृतिकस्वरनिर्वाहार्थं च कारकषष्ठ्यास्तत्समासस्य चावश्यकत्वेतिविभाव्यतेनतएव

क्तिनित्यतिकिमवः ॥
५९

नच सत्त्वभूतक्रियायाः पच्यादयः कृत्प्रत्ययैर्वाच्याः काष्ठानां तत्र निरूपितकरणत्वस्यापि संभवात् द्रवतीत्यादयः पथ्याहारोऽपि काष्ठैः पाकः स्याद्
पि समस्ते तस्याः शब्दाभिधायाः प्रथमापत्तिरूढ इति एवं सति वस्तुतस्तु संबंधिभेदेनैकस्यैव वाच्यार्थत्वमात्रलत्ववल्लिंगसंख्यादि सं
बंधिभेदेन सिद्धत्वसाध्यत्वयोरविरोधादेकस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिसंभवो बोध्यः एवमिति यथोक्तरीत्या स्वकर्म
त्वानुपपत्त्या सत्त्वभूतव्यापारोपलक्षितवाच्यत्वाद्वा इत्यर्थः तात्पर्यफलस्य नवा वाच्यत्वेऽनुपपत्तिं दर्शयति अत एव
वेति अस्तु सत्त्वभूतफलस्य यच्छक्तिवाच्यत्वादेवेत्यर्थः स्तोकं पाक इति नाहमर्थत्वेन तस्य परेऽशिवद्भावेन फलस्यापि
एवं रीत्या काष्ठैः पाकः स्यादपीष्टमेव एवं फलांशेऽपि धात्वर्थतावच्छेदकस्यापत्रापत्रयवोच्यते अत एव स्तोकं पचतीतिवत्स्तो
कं पाक इत्युपपद्यते एतदेव स्पष्टयति साध्यत्वेन क्रियात्वं तेन रूपेणैतद्वंशजासिद्धभावस्य यत्तस्याः स्यजादिनि
र्देशनः नच यजादिनासिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः पाको भवति नष्टः स्यादौ भावनाभिप्रायेण शयोगेऽप्राको
फलसंबंधिनयाकर्तोऽस्यानेसैवमाननम धात्वर्थस्याप्यायोगात् संभवस्याकृतत्वात् ॥ मत्वेन तत्समानाधिकरणस्तोका
दिशब्देभ्यो द्वितीयोपपत्तिः तत्र स्तोकादिशब्देभ्यः कर्तृकर्मणोरिति षष्ठीत नकर्तृसमासत्वर्थेणाधाननिषेधेऽशब्दविन एवक
र्मणास्तत्रग्रहणात् अत एव दृष्टजनानाष्टिनितमितिसूत्रे दारुणां यथा भवति तत्वाध्यापकस्यत्वर्थेदारुणाध्यापकसिद्धार्थेऽमलो
पवनमाश्रयं भाष्येऽप्यस्य याकर्मणोरिति विहितषष्ठ्यन्ते समासे तन्हेयत्वं स्पष्टमेवेत्यत्र विस्तरः अत एव ज्ञापकः सूत्रे
वर्तनेऽस्याधिकारेण तस्य चतुर्थ्यमपि लोमकूलमित्यत्र द्वितीयान्तेन चतुर्थ्यर्थकं क्रियाविशेषणा द्वितीयेत्यस्यार्थस्यन त

स्तोकार्मर्थः समफलत्वं निरूपितकर्मत्वमपि चेत् फलस्य यात्वा ५ ननद्वाचकेभ्यः ॥ ॥

भू. सा.
टी. प.
३०

षष्ठीश्रवणमेतेनाप्युक्तः उक्तत्वादिति क्रियान्तराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साध्यत्वमित्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः क्रियान्तराकां
क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वेनोपस्थिते क्रियान्तरान्वयासंभवादिति भावः तेन रूपेणोपस्थितेः पश्य मृगो धावतीत्या
दौ व्यभिचरितत्वादाह श्लोकः पाकस्त्यक्तापत्रेश्चेति यत्रासिद्धावस्थक्रियायाबोधने श्लोकस्य क्रियाविशेषणतया तद्वाच
कस्य लिंगसर्वनामनपुंसकत्वापत्तिरिति भावः तदेव विशदयति तस्मादिति यत्नेनेति यत्नः सिद्धावस्थापन्नक्रियावाच
कत्वघञ्वस्थापनेनेत्यर्थः प्रयोगसाधुतामात्रमिति मात्रपदेन तेषां वाचकत्वव्यवच्छेदः नैयायिकनवोक्तमिति यात्रना

श्लोकः पाकस्त्यक्तापत्रेश्च तस्माद्भावघञाद्यन्ते लोकादिशब्देष्वोक्तितो यायज्ञर्थान्वये प्रयोगमात्रलिंगनाचे
तिनतिसूत्रयोर्यजादिशाक्तिरूपयापत्तनयजादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमितिनैयायिकनवोक्तमयुक्तं ॥ ५ ॥
न च घञ्जेतमात्रयस्थाप्यान्वये श्लोकः पाक इति भवतीति वाच्यं घञन्तानुष्ठ्यो: शक्ततावच्छेदकत्वेनौर

सविभक्तिप्रकृतिवाच्यर्थे न विभक्त्यर्थसंख्याकर्मतादीनामन्वयानुपपत्त्या घञन्तस्यापि धातोरिव क्रियावाचक
त्वमभ्युपेतव्यं प्रकृत्येकदेशार्थस्य विभक्त्यर्थान्वयाभ्युपगमे तु पचपाककर्त्रादेर्हि नारिकं वा यत्ने पाकादेश्चैत
स्वाधिनं तत्रपचेत्तोपश्यति पचमानो पश्यतीति प्रयोगापत्तेः यात्रपस्थाप्यार्थस्य वर्थान्वयबोधे प्रतितन्त्रसूत्र
दर्शनाय यथासिद्धिर्कि विरोधापत्त्वस्तानसपूत्रनिवर्धकतवोपगमेनातिप्रसंगावारणे चयोरवमेवं वपत्र यात्रमात्रस्यपा
कादेनान्वयोऽर्थं नत्रतद्विशेषणवाचकपदायस्तत्रतद्विशेषणवाचकपदं तत्समानविभक्तिकमेवेति तदाशयात्

५

ननु भावाख्यातवद्भावविहितघञादीनामपि धात्वर्थानुवादकत्वे स्थिते शाब्दबोधयोग्योपपत्तयेनापि स्यादेवं तेनानुपूर्व्याः शाक
तावच्छेदकतत्त्वीकारस्यावश्यकत्वस्याह पुनरनुशासनादिति तथा च गुरुभूतानुपूर्व्याः शाकत्वापत्तेर्यानुशासनानुरोधाद्गु
रुपयोगोपपत्तयेऽयं स्वसैव शाकतावच्छेदकत्वस्य कल्पितिभावः ननु घञादीनां धात्वर्थानुवादकत्वेऽपि क्रियाविशेषणतां द्वि
तीयां तत्त्वमिष्यत्र क्रियापदस्य सार्थकत्वप्रयोजनं धात्वर्थस्यापि क्रियापरत्वया लोकः पाकं करोतीत्यादेः पाकस्याकं क्रियात्वाभावा

ननुशासनाद् घञादेरेव तथा शक्तिकल्पनादिति किं ननु कारकाणां क्रियान्वयनियमप्रवाद्दत्स्य पाकं करोतीत्यादे
कर्मत्वस्यानुरोधेन भावनायावाच्यत्वेऽसिद्धान्तप्रवर्त्तकतत्स्याशेषाकांक्षसमाधाने संबोधनोत्तेन कृत्वार्थः कारकं प्रथ
मो वर्त्तिः धातुसंबंधाधिकारनिषेधेनसमस्तनन संबोधनेतस्य क्रियायामन्वयः लेवकृहिदेवदत्तं न्यायादौ नियातनानुरोध
तस्मानवाकेनियातत्वमरस्य द्वारे घात्वनिःसमानवाक्यप्रवलनहिद्यानात् उक्तं हि वाक्यपदीये संबोधनपदं यच्च
तत्क्रियायां विशेषणं व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति निघात इति भवति देवदत्तत्वन्यायादौ मूत्रभाष्यादीनामेकवाक्य

त्वेन ह्यवकविशेषणपदात् द्वितीयापत्तिरत आह दिगिति न देशेत्यस्य धात्वर्थक्रियाविशेषणानामिति वाक्यं यदि स्वतंत्रमनुशास
नं भवेत्तदेवं न किं त्वस्मद् कात्यायनफलितकथनमेवेति न तस्य प्राप्तेत्यलोकेपाकं करोतीत्यनापत्तेः श्रुतार्थक्रियायाः सार्थकत्व
योतयातु प्रत्ययस्यापत्ताभावादिति क्रियायामिति पञ्चमेनाविशेषक्रियायामित्यर्थः न द्वन्द्वेषु घञ्निगमाणयति लेवकृहीति
ख्यातेऽस्य विशेषणतां वाक्यमिति समर्थसूत्रस्य भाष्यमात्रात्पर्यायाद्यर्थनिरार्थानितत्क्रियाबोधकाख्यातसंबंधेवाक्यता

मू॰ सा॰
३॰ ५१

51

शालीनां नेत्रदत्ते दास्यामीत्यादौ शालीनामित्यादेः समानवाक्यस्थत्वमिति रूपेणैवं रूपेणेति एवंविधे भवतीत्यत्रापि भवतीति द्वे॰ तार्थ्ये
स्य पाककर्तृत्वे विशिष्टभवनक्रियाबोधकत्वात्तद्वत्त्वं प्रकृते च संबोधनविभक्तेर्न तवार्थविशेषणतया ऽन्वयः स्याविधेयस्ताकृ
न्तत्वाद्विधेयता वाच्यक्रियानिष्ठत्वेन तस्यामेव संबोधनान्तार्थान्वयो विशेषणतत्संबोधनान्तस्य समानवाक्यस्थत्वात्तदन्यानिपातो
ऽपपत्तिस्तथा चैवं ब्रूहि देवदत्त इत्यादावभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयो देवदत्तो देशकप्रवर्तनाविषयत्वरूपं कं भाषण
मिति बोधः इति भावः संबोधनान्तार्थस्य क्रियायामन्वये ऽदृशं सम्मतिमाह उक्तं चेति संबोधनपदमिति संबोधनान्तपदं बो
ध्यमिति भावः संबोधनान्तार्थस्य क्रियामित्यस्य स्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वरूपपरंपरासंबंधेनेत्यर्थः व्रजामीत्यस्य जानीहीति
शेषः इति रूपाभिमुखीभावमात्रे संबोधने विदुः एतस्याभिमुखीभावार्थत्वात्क्रियायास्तु विधिः तत्र क्रियारूपान्तर इति कारिकान्तरे तेनैव वि
निवृत्यते इति देवदत्तप्रवर्तनाविषयक्रियायामेव संबोधनान्तार्थान्वयस्संबोधनात् प्रवर्तनोद्देश्यस्यैव तद्विषयक्रियो
द्देश्यत्वादुद्देश्यविधेयभावस्य तयोः समर्थसमर्थ्यादुपामानात् व्रजामि देवदत्तेत्यादौ केवलवाक्यत्वसमन्वयानुपपत्तेर्यातो
ऽपपत्तिरिति तदर्थः एतावद्बोधस्य व्याख्यानीयमते ऽभिमुखीभवनानुकूलव्यापारविषयो देवदत्तो देशकप्रवर्तनो
विषयो मत्कर्तृकव्रजनकर्मकज्ञानमिति एतेन संबोधनान्तस्य क्रियायां प्रतिकर्तृत्वाद्यमस्माप्याहीत्यत्र संबोधनाशयामकर्तृके
मत्कर्मके करणमिति बोध इति केषांचित्सल्लापिनमनादरेणं रामभवान्मा पालयितु वद्याम यो यापा हि स्वार्थं शिष्य मधुरक्षा
ऽपत्रैवैमन्यत्र विस्तरः भाष्यरीत्येति समर्थः परविधिः कर्मणामामन्त्रितेति सत्र मध्याकभाष्यरीत्या त्यर्थः स्यादेवमिति स्याम

सूत्रकारमतेन त्वनन्वयत्वमुपपादयति तिङ्ः तिङितीति सूत्रव्याख्याने त्वेकवाक्यत्वाभावादेव निघाताप्राप्त्या नन्वनिषेधार्थक्या
त्तिङ्ग्रहणस्यैव वैयर्थ्येन तज्ज्ञापकत्वसंभवादिति भावः नन्वेवं तिङ्ः तिङ्ङिति सूत्रे तिङ्ग्रहणप्रत्याख्याने भाष्यकृता न कृते
विरुद्ध्येतेति तिङ्‌नानामेकवाक्यतासत्वेन तद्वारणार्थेनस्यावश्यकत्वादिति चेन्न तिङ्समर्थेन च यो वाक्यं क्रियावाकारकावि
नेत्यमरोक्तलौकिकवाक्यताया स्तत्र सत्त्वेऽपि एकतिङ्वाक्यमिति याभाषिकैकवाक्यता यास्तत्राभावेन निघाताप्रा
प्तेरित्याशयात् तत्वमेरणकारकान्वितक्रियाबोधकस्य तिङ्समर्थेन समसूत्रस्यैवैकवाक्यताबोधनात्कथं तिङ् न द्वयस

तिङ्ः तिङ्ङिति सूत्रे ग्रहणाच्चेतानिङ्न्तानामप्येकवाक्यतास्वीकारात् एकतिङ्वाक्यमिति वदतां वार्त्तिककारा
णामसंमतेयं ॥

समुदायेतदुक्तमप्येकवाक्यत्वमिति चेदाशाधानवबोधात् यत्तेऽनेन स्तुतितिङ्वस्वस्मिन् स्वस्थिशिष्टतिङ्स्वस्मिन्तयोरेक
शेषत्वेन शाब्देन समासे सत्त्वेन च यतिङ् न च यस्य त्वेनतिङ् न च याजो चैव त्राणशाविनश्यपचति भवति चेत्रः पचति त्याहि स्वा
द्दपाणामेकवाक्यतावगम्यते निरर्थकसमुदायस्यापि सत्त्वेनादिचपरूपस्यसंभवान्न ज्ञातिव्याप्तिवारणाय क्रियावेति
वाश्लाघ्यपार्थः तथा च कारकान्वितक्रियाबोधकत्वस्य तत्राभावान्न ज्ञातिव्याप्तिरिति भावः यनेनलक्षणद्वयपर
त्पामर्थ्यावद्दाणाः पदासन्नः इति सर्वेषां ॥

भू·सा·
१·५२

52

तिङः तिङ् इति सूत्रस्वारस्यमनुरुध्याह वस्तुतस्त्विति हेलाराजीये इति वक्ष्यति तिङन्तेषु साकोदेशकवाक्यतातिङः
न्तेभ्यो नियातस्य श्रुतिपेक्षप्रत्यक्षार्थवाक्यपदीयव्याख्यावसरे इति शेषः तत्र्यन्तेऽपीति प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधाच्चिन्त्यमे
तत्पुनः पुनर्जल्पेति अत एव द्विरुक्तयन्ताद्धि इः पचतीति न पचं कृत्वो भुङ्क्ते इत्यादौ पचादिशब्दात्तस्याख्यातद्विपरास्तु सा
एवकृत्वसुजादिविधायकः सूत्रस्वारस्याच्च तद्योत्यार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः क्रियान्वयिनामेव संख्येयं पारायणमधि

वस्तुतस्त्वपकृतिङ्विशेष्यकवाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीये वैयाकरणभूषणे चास्माभिः स्पष्टं प्रतिपा
दितत्वात् अन्यतेऽपि भवत्येवेत्यवधेयं कृत्वोऽर्थाः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुचिति क्रियायोगेन तस्याः प्रत्यो
क्तेः क्रियायाश्चाभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्मेति तस्मिन्नाख्ये इति तदर्थात् कारकं कारकत्वम्पि कृत्यं तेषां व्युत्पाद
नात्कारणत्वेऽपि हि क्रियापरः करोतिकर्तृकर्मव्यपदेशानितिवृत्यन्तः तथा चाग्रिमेऽपादानादिक्रियार्थकका
रकशब्दान् अहत्याक्रियान्वयिनामेवापादानसंज्ञेति भाष्यस्पष्टं ॥
कृन्निनपेवपदिः स्पष्टमिति परेत्र ऽन्तर्भाष्यकरोतिक्रियानिर्वर्तेनतीतिवृत्त्यतिप्रदर्शनात्कारकत्वं क्रियाजनकत्वमे
वात एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ न ब्राह्मणस्य कारकत्वं पुत्रेणापत्येनाभिद्रवान् जनकत्वात् अत एव तेषां क्रि
यायामन्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञानेकारकाक्रियेत्याकांक्षोदयेन क्रियायाजनकाकांक्षयावतैवान्यपस्मोऽविद्यान् अत एव
गतिकारकोपपदादित्यादौ कारकशब्दस्यापादानादिपरतास्वरसतः संगच्छते कारक इति तु प्रथमार्थे सौत्रा सप्तमीत्या

= सा

उक्तत्वादिति तेन तस्यैव निर्विहितत्वेन तेन क्रियामात्रान्वयित्वं कत्वमिति तं विनापि तत्साधुत्वमिति भावः विधानादिति न
ञ्लक्षणायाभावेन शब्दस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः यथाश्रुतेति नञ्लक्षणमात्रेयेत्यादौ नञर्थाभावे पदस्याल्लक्षणाद्बाधे
नञ्क्रियायामन्वयाभावादिति भावः निषेधशक्तीति विनिगमनाविरहात् क्रियाप्रतियोगिकाभावशक्तौ निरवकाशत्वेन नञर्थस्य क्रियाव
यित्वेमानमित्यर्थः प्रकारान्तरेणान्वयेन प्रश्नाद्यलंकारवाच्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषानुपपत्ति
र्द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्च नत्वेवं सीत्यादौ चैत्रो न पचतीत्यादौ त्वन्मते चैत्राभिन्नकर्तृकः पाकइति बोधोदयेन चैत्राभिन्नक
प्रत्ययोपपत्तिः तेन नत्वं क्रियायोगइति विहितत्वं उपपन्नत्वं सा क्रियायोगइत्येकत्वात् यात्वं सर्वधात्वधिकारनिपातत्वं
संबंधे प्रत्ययार्थस्यैव प्रकृत्यर्थविधानात् असमस्तनञ् समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधार्थको नञ् उत्तरपदार्था
न्वयेपि समासविकल्पेन पदैः समस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणायोगात् नवा समस्तनञः क्रियायोगमात्राभावः
नत्वेवमस्मिन्प्रत्यक्षविषये चैत्रो न पचति घटो न जायत इत्यादौ क्रियायामेव निषेधशक्तीतिः अतएव विद्यमानत्व
रूपितत्वाप्रयोगः तथा च घटो नास्तीत्यत्रापि घटास्तित्वाभाव एव बोध्यते नहि घटो न ज्ञायते नास्तीत्यन्वयोपपत्तिः
र्तृकपाकाभाववद्वाक्यार्थान्तरस्य प्रयोगानापत्तिः प्रकृत्यर्थविशिष्टस्यार्थस्य नियमेन कर्तृत्वविवक्षायां समर्थानामपत्तिरिति भावः
अतएवेति नञः क्रियाप्रतियोगिकाभाववाचकत्वादेव विद्यमानइति घटकर्तृकोत्पत्तिमत्त्वकालव्याप्याभावस्य तद्वृत्ती
मत्त्वाभावात् त्वन्मते तत्र चरभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य वाध्यात् दर्शप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः अकर्तृत्वान्नञः क्रियाप्रति

53

यौगिकाभावबोधकत्वस्यावश्यकतया घटो नास्तीत्यादावपि घटाभावास्तित्वबोधसमर्थत्वप्रसङ्गे कास्तित्वाभावबोधप्र-
वसीकत्वं संभवति इत्याह तथा चेति नञ्शब्दोपपादयति न हीत्यादिना नञ्युक्तक्रियावाचकपदसमभिव्याहारस्तत्र कथं न
ना क्रियाभावबोधनीयमित्यत आह तथा चेति अध्याहार्यमिति अस्तिर्भवन्तीपरो न प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भावः। गम्य-
वैशिष्ट्यं वा कस्य क्रियाबोधकत्वबोधनादिति भावः। अध्याहारे साधकान्तरमाह प्रकारतासंबंधेनेति नञर्थाभावनिष्ठवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबंधेन धात्वर्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य न त्वं पचसीत्या-

तथा च भूतले न घटः इत्यत्रास्तीत्यध्याहार्यं प्रकारतासंबंधेन नञर्थविशेष्यक-
बोधं प्रति धात्वर्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते ॥

घटत्वरोधेन क्लृप्तत्वादत्रापि न हि योग्यपदद्वये अध्याहारस्यावश्यक इति भावः। न च त्वं भवसीत्यादावपि च न त्वं पचसी-
त्यादावपि नञो योग्यतया श्रुतत्वात् क्लृप्तलाक्षणिकार्थत्वात्क्रियेतर्लिङ्सामानाधिकरण्यसंभवात् प्रकृष्टवचा-
नस्य कस्यापि अनुपपत्तिर्येषां तादृशकार्यकारणभावः कल्प्यते एवं च भूतले घटो नेत्यत्रास्त्यध्याहारस्यानावश्यक-
त्वाद्भूतले घटाभाव इति बोधे बाधकाभाव इत्यत आह शेषमिति तथा च नत्रास्त्यर्थान्तराध्याहारे भूतलपदात्त-
दंकारक इत्यादि कृत्यविहिताधिकरणसप्तम्यनुपपत्तिरित्यादिना नञर्थत्वात्प्रतिपादयिष्यते इत्यर्थः ॥

साधुत्वाख्यानलाभादिति अयं भावः यस्य च भावेनेति सूत्रेण क्रियायास्तापकक्रियाया एव वाचकात् षष्ठी सप्तम्यौ विधीयेते भावल
क्षणामित्यपादानाज्ज्ञापकत्वरूपस्य स्यार्थस्य क्रियायामेवान्वयः अत एव गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ दोहनादिक्रियायाः
स्वाधारकालेगमनक्रियापरिच्छेदकत्वं बुध्यते इति आयातीति समस्तसूत्रमेवानुवर्त्तते इत्यर्थः तथा च षष्ठी चानादरे इत्य
स्यानादरेण गम्यमाने यन्निष्ठक्रियायाः क्रियान्तरज्ञापकत्वं ततः षष्ठी सप्तम्याविति अर्थो न तयोरपुष्कलीत्या क्रियायोग एव।
साधुत्वं लभ्यते इति भावः ननु क्रियान्वयाभावेपि तेषां शक्तत्वरूपं साधुत्वं निराबाधमत आह तत्स्वरूपमिति साधुत्वस्व

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्यादिना रूपं साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रियैवावधार्यतां यस्य च भावेन भावलक्षणमिति
त्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् षष्ठी चानादरे इत्यत्र समस्तसूत्रेऽपि यस्य च भावेनेत्यायातीति
र्थः साधुत्वमिति तत्स्वरूपं न व्यस्ते क्रियैवेति ॥
रूपमित्यर्थः बुध्यते इति साधु त्वनिर्वचनावसर इत्यर्थः तथा च सा
धुत्वेन शक्तत्वं किन्तु बोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तस्य च व्याकरणैकसमधिगम्यतया एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञा
तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति भाष्यप्रतिपादितपुण्याबोधनाद्वेन च क्रियायोग एव पूर्वोक्तानां प्रतिपादनाद्वि याव
येविनापि बोधजनकतादीनां बोधजनकत्वाभावात्तदवच्छेदकधर्मवत्त्वे साधुत्वं दुर्लभमेवेति भावः क्रियायैवावधार्यतामित्यत।
त्र बोधजनकतादीनां क्रियान्वय एव साधुत्वमतः क्रियाशब्दस्य भाष्येफलेपि प्रयोगान्तरत्वपे नापि तेषां साधुत्वनिर्वाहे नोक्तरी

साधनेति भविता वाचकत्वसिद्धिरित्यसंगत्यार्थ इष्टकाद्यवसि ॥

मू॰ सा
२॰ ५४
54

अथ एवंभावइत्यादिना सांकेतिकीति संकेतोऽभिधेयमात्रवृत्तिरित्यर्थः यौगिक इति क्रियते निष्पाद्यते इति कृत्यमित्यर्थः
अनपेक्षेति अवयवशक्तिमपेक्ष्य स्फुरतीत्यर्थः अनपेक्षेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तिकत्वप्रयुक्तबलवत्त्वादेवे
त्यर्थः नवमे निर्णीतमिति अयमर्थः रथंतरं यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीयतीति श्रूयते तत्र रथंतरयोनेः परतो बृह

अथ एवंभावः भूवादिसूत्रादिषु प्रायः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात्तत्र तस्य सांकेतिकी शक्तिः फलांशे क्वापि
स्फुः क्रियोक्तिर्यौगिकः प्रयोगः तथा च संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्तित्वेन बलवत्त्वाद्भावनाव्यपदेश एव प्रबल
मते अनपदं संज्ञाशब्दत्वाद्रथंतरमुत्तराग्रंथपठितं वैरूपं तद्वेदेन उत्तरायां पठ्यमानत्वे इति नवमे
निर्णीतं ॥

योनेः पठितत्वाद्रथंतरं तस्यां गेयमतो उत्तराग्रंथे तत्त्वावामन्यस्त्वयस्याः पठितत्वान्न तस्यां गेयमिति संशये विशेषाद
नियम इति पूर्वपक्षे उत्तराग्रंथे उत्तराशब्दस्य संज्ञारूपेण प्रसिद्धिर्हि बृहद्योनौ न यौगिकी सेति संज्ञाशब्दस्यानपेक्षप्रवृत्ति
कत्वेन बलवत्त्वादुत्तराशब्देन तत्त्वावामन्यस्त्वयेवोच्यते न तु बृहद्योनिरिति उत्तराशब्दस्य सांकेतिकाभिधारूपं तत्र गेयमिति

नवमे निर्णीतं तदुदाहरणीति ॥

ननु भावनायां क्रियाशब्दस्य सांकेतिकी प्रसिद्धिः फलेन तु यौगिकः प्रयोग इत्यत्रौवनहृढनं मानं प्रापयादस्य यौगिकत्वे
नाप्युपपन्नेरित्यत आह किंचेति तथाभूतानीति विशेषणानीत्यर्थः कर्त्राख्यानस्यैव तथात्वदृष्टत्वादिति भावः गुणानां।
मिति प्रकाराणामस्य विशेषकत्वाख्यावर्तकत्वादनुपपन्नसमत्वात् समानधर्मित्वान्नैषापसारमननत्वयोर्भेद इत्यर्थः नैराका
ङ्क्षमेति न्यायबीजं तथा च फलस्यापि भावनायां कालतया ते वान्वयेन कारके कारकाणामपि कर्मव्यतिरिक्तानां फ
किंच फलांशेऽपि भावनायां विशेषणांशकप्रकाराणामपि तथाभूतानीति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वा।
स्यादिति न्यायेन सर्वस्यैव कारकजातस्य भावनायामेव परस्परनिरपेक्षतायामन्वयेति न हि भिन्नकोभिन्नकांतत।
याचितस्मन्नस्मिन्नविरोध इति न्यायेनापि फलस्यैकाभावनायामेवान्वय इति मीमांसकाश्रयिमन्येते एवं च वि
शेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधे इति धात्वर्थभावनोपस्थितिहेतुरिति कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वाद्य।
द्यपि पाचकः पक्तेत्यादौ भावना गुणीभूता तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधात्तस्यामेवान्वय इत्यवसीयते इत्या
लेख्याकांक्षाभावान्नान्वय इति भावः मीमांसकाश्रयीति उक्तन्यायेन कारकादिप्रकारकबोधे इति व्याख्यानं तन्त्र भावनोप।
स्थितेर्हेतुत्वस्यैतैः क्लृप्तत्वादिति भावः कारकादीनां लङाद्यर्थकालपरिग्रहः गुणीभूतेति ण्वुल्तृजाद्यर्थकर्त्रादिविशेष
णीभूतेत्यर्थः एतेन शर्वीकन्यायस्यैतन्मूलीभूतस्यैतादृशस्थलेऽसंभवोऽपि निरस्तः तस्यामेव धात्वर्थभावनायामेवेत्यर्थः॥

भू. सा.
८.५५

55

प्रपंचितमिति फलांशेन्न कारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपि कारकमात्रान्वयस्य भूत्वादन्यथा यजेतेत्यत्र यजत्यर्थया
गस्य फलस्यापि स्वर्गस्य कारकत्वासंभवेन कारकत्वयाख्यातार्थभावनायामनन्वयाय ग्नेरिति निहितत्वात् केषु दर्शनादि
ति सर्वैर्दिवाकांक्षिक्रियया परिसमाप्यते इति न्यायेन न च ग्राम्त्विनानान्या द्रिक्रियां विनान्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरभावादित्यर्थः
ग्रामहरित्यत्र स्वर्गसाधनत्वे नहीजं तत्वेच्छः संदर्शनादाव व्याकांक्षासत्वात् क्रियायोगं विनाऽसाधनतापत्तिः फलेंऽशान्वयाला
भेनैवापपत्तौ भावनान्वयालाभश्चेति उपपादितमिति साधकोपन्यासस्य रूपानामन्वाप्यकस्य भावनायामन्वये बाधकोपन्या

प्रपंचितं भूपरोऽकेचित्तु भूतले घटः देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकांक्षानिवृत्तौ दर्शनावनत्वातिरेके।
णासाधुत्वलाभ इत्याहुः स्वयमुपपत्तिमाह यदिपदेपि वन्यर्थः कारकेंचनजादिषु प्रत्ययेतित्वज्ञनोनहि च।
त्वर्थास्यहिकल्पना ॥

सद्रूपांतामाहेत्यर्थः नन्वसंबोध नांतादिनां क्रियान्वयप्रवमाप्नुते पर्वंतो वह्निमान्महानस
वदित्यत्र कथं तेनन्त्वमिति विहितस्य वन्यर्थस्य महानसेऽन्वयः कथं वा भूतले न घट इत्यादौ भूतलाद्यधिकरणस्य।
नञर्थाभावे इत्याशंक्याह मूले यदीति पक्षे प्रतिज्ञावाक्यतबोधविशेष्ये संदिग्धसाध्यके धर्मिणीति यावत् वत्यर्थः
उदाहरणवाक्यांतर्गतपदार्थस्य वदिति दृष्टांत वत्यर्थः साक्षात्कारकमधिकरणादिनञादिषु नञर्थाभावे इतरनामा

श्री
५५

तमेव विशदयति सारे पर्वतो वह्निमानित्यादिना एवमादिरित्यादिपदेन भूतले घटदर्शनादिपरिग्रहः । अन्वयबोधश्चेति म
हानसस्थः पर्वतो भूतलं तु निर्विचाराभावं भूजलं तु निर्वाभावानामदर्शनि वा बोधोऽभ्युपेयत इत्यर्थः । अनुशासनेन न तेन तु
लोकक्रियावैरित्यादिना क्रियागानुमानादप्यवबोधनं प्रवर्तते । क्रियान्वयप्रवर्तकाम्यकर्मणां साधुत्वबोधनार्थं कं यदीति च तत्त्वे
ति पुण्यश्च इत्यत्र स्वर्गेऽपि न इति सूत्रविहितचतुर्थ्यास्वरूपयति परमेवाथ्याह यनेन पदान्तरमथवा । न शासनवि

पर्वतो वह्निमान् महानसवद् भूतले न घट इत्यादौ आदिपदादेवमादिरित्यत्र शासनविरोधेऽपि पदसाधुत्वमन्वय
बोधश्चाभ्युपेयते न हि चतुर्थ्या स्वर्गे हि कल्पनापि त्वप्यनामित्यर्थः । अत्र शासनविरोधे पदं जरतीयमयुक्त
मिति भावः । एवं कर्त्रादेर्विहितानामित्यादीनां क्रियायेऽवान्वय इत्याह अविग्रहागतादिस्थापष्ठ्या ग्रामादिकर्म
भिः क्रियासंबद्ध्यते न तु न्हु तत्र षष्ठ्यादि प्रसिद्धिः । न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति या
वत् । तथा च ग्राममागान इत्यादौ कप्रत्ययपार्थ्य गुणीभूता क्रियापष्ठ्या ग्रामादिकर्मभिः संबद्ध्यते ॥

सेधादित्यपि मतं शास्त्र सिद्धेत्यप्यनामित्यर्थः । अर्धं जरतीयमिति अर्धं जरत्या इवेत्यर्थः । क्वचिदवशासनानुरोधः क्व
चिन्नेत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्त्रादावित्यादिना भावपरिग्रहः । इत्यादीनामित्यादिना क्वान्तमन्वादीनां संबद्ध्यन इति विशेषण
याकारकप्रकारकबोधप्रतिपादनभावना पश्यिनेहैतन्न स्वव्यवस्थापितत्वादित्यर्थः ॥

मू॰सा॰
२॰५९
56

कृतपूर्वी कटमिति न चात्र कर्मणि प्रत्ययेऽद्वितीयानुपपत्तिरनभिहिताधिकारीयत्वात्तस्याभावे प्रत्ययस्तु सकर्मकाद्गगनकु
सुमायमानत्वपवनयोरेवेति नियमात्कथमयं प्रयोग इति चेन्नात्र कर्मविशेषस्य प्रागविवक्षया ऽकर्मकत्वाद्भावे प्रत्ययेन
इतेन समासे सपूर्वाच्चेतीनिः पश्चात्तु विशेषरूपेणाविवक्षया कर्मवाचकपदप्रयोग इति नानुपपत्तिः अत्र च यदा वाक्येन।
तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वाद्यदा भावे प्रत्ययस्तदा सामान्येन वृत्तिरिति कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रस्य भाष्यप्रमाणं न
इष्टं च यदा पूर्वं कृतः कटः तेनेति वाक्ये न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वाद्यदा भावे प्रत्ययस्तदा सामान्येन कर्मविशेषस्य

तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि गुणीभूते त्वादिभिरित्यर्थः न च वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तत्रान्तर्गता
भावनापदार्थैकदेश इति कथं तत्रान्वय इति वाच्यं ॥

प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टयोर्थस्तदर्थकथा न प्रकृतिकर्त्तं तेन वृत्तिरेव न कर्मकत्वेनेति तेन विशेषधर्मोपस्थितक
र्मत्वस्याविवक्षाविरहे च न सविवक्षितकर्मत्वसकर्मकत्वेन तादृशकान्तस्य च वाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तं प्रयोगानुरो
धितो विवक्षेति तदाशयः अत एव कृतपूर्वी सुधीतीत्यादिवृत्तमतिरिक्तविषयेण न तथा विवक्षेति वृत्तिमात्र इति मात्रपदं कृ
तत्रार्थकं वक्ष्यमाणत्वादिति समासे वल्लभिवेत्यादिना वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः तत्रापि समासपदस्य वृत्तिमात्रोपलक्षणत
या व्याख्येयमानत्वादिति भावः कथमिति तथा च गतइत्यादौ कृद्वृत्तिमत्वे न गमनकर्तृरूपगतपदार्थैकदेशो भावनायोग्या

मार्द्दिकर्मकत्वमसंभवाद्वृत्तासिद्धिरिति भावः ॥

५९

नित्यसापेक्षत्वेपीति नित्यसापेक्षस्य लोहितपलाशं विशेषणास्यैव दत्तो रौ(?)ह्रीरिद्रहारा कुलादिरूपविशेष्यप्रधानत्वे न गुर्वी
दौ तदुक्तं समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना संस्पृश्यावयवांस्ते तु युक्तं नेत इत्यन्वाह इति देवदत्तस्य गुरुकुलमित्या
दौ समुदायनिरूपितसंबंधे देवदत्तस्येति षष्ठी अवयवत्वारकस्य समुदायेन संबंध इति समर्थाद्वयसमर्पिविशेषणास्य

नित्यसापेक्षत्वेकदेशोपि देवदत्तस्य गुरुकुलं चैत्रस्य नत्तमेत्यादावि वान्ययाभ्युपगमात् एवं भोक्तं पाक इत्यादा
वपि द्रष्टव्यं १९ प्रतिप्रसंगमाशंक्य समाधत्ते कृत्वायोगः क्तान्तमनर्थमिति चेत्तं निरिक्तवित् प्रतिप्रसंगो
ऽशक्योनभिधानसमाश्रयणात् भोक्तं पाक इत्यादौ तु मुनाप्युलौकिक्रियायोग क्रियायोगः समानकर्तृकयोः पूर्वे
काल इति क्रियावाचकोपपदे क्रियायोः पूर्वकाले विधीयमानात्त्वमनादयो शामूनक्रियामादाय यथा ज्ञा
येते यथाकृत्वायोगाश्च यपिस्युः एकः पाक इत्येत्रैकस्य सकृत्त्वद्वौ पाकौ त्रयश्चत्वारो वा पाका इत्यत्र द्वित्रिवतस्यः
स च पंचेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् ॥

शातीतितदर्थाः अथवा गवीदावेकदेशापवैत्रादेरन्वयः तथाप्युक्तं संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वा
क्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति तत्रोक्तिमपत्नमभिप्रेत्य समाधानमाह एकदेशेपीति तथा च गुरुत्वादेर्नि
यमेनान्यनिरूप्यत्वेन निरूपकाकांक्षायास्तत्रसत्वादिति भावः एवं चैत्रस्य नत्तमेत्यादावपि द्रष्टव्यं ग्रामिकाणरेः शान्ति

प्रकाशः प

ग्रहः तथा च गतपदार्थैकदेशागमनस्य साध्यत्वेनोपस्थितस्य नित्यसाधकस्याकांक्षत्वेन तत्र ग्रामादिकर्मणोन्वयेन किं-
विद्याधकं नित्यसापेक्षत्वादिति क्रियापदार्थैकदेश एव पदार्थान्तरान्वयस्यासूत्रितत्वादिति भावः सुबन्तार्थाकांक्षाद्यपद-
र्शनं सम्भवति एवमिति भोक्तुमिच्छत्योदनमित्यादिः इत्यादावपीत्यादिनौदनं भोक्तुं व्रजतीत्यादेः संग्रहः प्रतिप्रसंगाभि
ति ग्रामं गन्तुं क्रियामादाय क्त्वार्थस्यान्वयापत्तिरूपमित्यर्थः नन्वेवं दण्डेत्यादिना प्रधानादारकेत्यादौ गुणत्वे क्त्वा च

तथा च समकृत्याकोऽहिक्लिश्वतः पाकादेरप्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिर्हि द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् प्रतिप्रसंग
स्त्वनभिधानादेवाहातीति नहि ववियंति परः प्रयुक्तनइत्यापि पृक्कोत्करीत्यासमाप्यमिति भावः ॥

व्रजतीत्यादेरक्त्वासंग्रहः तत्रापि गुणीभूतपाकादिभावनामादाय समानकर्तृकत्वादीनां साधुत्वोपपादनादिति भावः पूर्वका-
लइति क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालवृत्तिक्रियार्थकाद्धातोरित्यर्थः द्विर्वचनमित्यादावित्यादिनाह हि प्रयोगपरिग्रहः तत्र निरू-
ढार्थभावनायां गुणीभूतोत्क्षेपणार्थभावनामादाय क्त्वार्थस्य दृढत्वान्नार्थ इति भावः प्रत्यभिधानादिति शिष्टप्रयु-
क्तत्वादित्यर्थः समाधेयमिति तथा च पचन्नाह शामर्थमामभिधाने क्त्वार्थः समर्थोस्तु तत्र स्वरैव यथा द्विर्वचनमित्यादेरप

ननसमयोगिस्त्वेतिन समकृत्याकर्तृसमापयमितिभावः ॥

५८

तस्याप्येवेति क्रियायाप्येवेत्यर्थः एवकारेणाद्व्यगणयोर्व्यवच्छेदः तयोः सकृदेवोच्चारणेन योगपद्येन्माभावात्क्रिया
यास्त्वनेकस्मायपीति हेतुभेदाद्याधात्रवाद्योत्वनन्तत्वं भवतीति भावः तादृशीतीति साध्यमात्रस्वभावेत्यर्थः यत्नेनोपस्था
प्यर्थं दृष्टयोरपि सत्वादिति भावः एवापि यज्ञपस्याप्याप्याः सिद्धत्वेऽपि यात्रपस्याप्यायां साध्यमात्रस्वभावत्वमतस्तन्मुक्तरूपके
त्वयापि तत्क्रियाजन्मगणनस्यतात्पर्यविषयत्वात्स्वद्वजादित्यद्वतात्पर्यम् तद्गणनार्थत्वेहि ह्येपाकाविन्यचाद्विवचना

केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणनइत्यत्र क्रियाग्रहणं स्पष्टं तस्याप्यवाभ्यावृत्तिसंभवेन सामर्थ्यात्तत्प्राप्तेः तथाच
साध्यमात्रस्वभावत्वाभावादित्यादिनिमात्रं भवपाकइत्यादेरतादृशीत्विनातिप्रसंगः द्विर्वचनमिति तुहि: प्रयोगो द्विर्वच
नमिति तु स्पष्टमाद्विर्वचनेऽपीति ज्ञापकं वाद्विरभ्यापादनीयमित्याहुः २० ननु सिद्धान्तेऽपि पकता रूपा शक्तिराख्यात
शक्तिग्रहवतां बोधाद्यावद्यकीतिधात्वे रूपभावनायाआख्याताख्यातस्यतिकथं नाशंकां समाधत्ते भेदाभेद

क्रमस्वंबंधोपाधिभेदनिबन्धिते ॥ ॥

तापत्तिरनवाद्धिः प्रयोगावितिन स्पष्टं चेदं होयाकाविस्मादेकस्मात्र भवतीमा
दितात्पर्यविषयकत्वमत्रभाष्येइति यथाश्रुतमत्रकृष्णात् द्विर्वचनमिति तु स्पष्टेति द्विःकं वचेद्विकः प्रयोगाइति स्पष्टमज्ञान
त्रयवकेः साध्यमात्रस्वभावार्थकत्वेनतामादायमवशाकपाचिर्वन्माड्व्रदपदत्वोपोद्विर्वचनादिशाद्रूपपयत्तिरिति भावः न
रूपवत्केशास हि स्वतात्पर्यत्वाद् ज्ञापकं वेति स्वेत्रैक्रियाग्रहणास्य स्पष्टतिपन्नार्थत्वयाद्विर्वचनइत्यादिप्रयोगात्॥

मू॰सा॰
२॰५८

सिद्धांत इति इंद्रियाणां स्वविषयग्रहणादिना बोधकत्वस्येव शक्तत्वस्य ग्रहस्याप्यपेक्षमाणत्वाद्येषामाख्यातघटितानां भावनाबो
धकत्वमते बोधकत्वरूपा शक्तिर्भावनायामावश्यकीति भावनानामाख्यातवाच्या किं तु धात्वर्थे वैयर्थ्यं किं मानमित्याशंका।
र्थः शक्तसाधुत्वपरेति तथा च वाक्यपदीयं साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिरिति तत्रैव साधुशब्दस्य प्रयोक्त॥

साधुत्वं तदभावेपि बोधेनेत्र नियम्यते भेदं विशेष्य भेदकं विशेषणं तयोरर्थः संबंधस्तस्य योभेदस्त्त्विवं
धनं साधुत्वं इत्यर्थः व्याकरणस्मृतिः शक्तसाधुत्वपरा नत्वेवावच्छेदकतया कल्प्यधर्मस्य शक्तित्ववदतो
मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेव तत्र्यैव विचारः साधुत्वनिर्णयपर्व शक्तिनिर्णयपरस्तेऽयं।
तिरिक्तशक्तिवादेप्याख्यातानां भावनायामसाधुतास्यादेव ॥

दकतयेति प्रयोजनक बोधजनक तावच्छेदकेत्यर्थः एकमेव
ति साधुत्वस्येव प्रयोजनकतावच्छेदकत्वादिति भावः अतिरिक्तशक्तिवादेपीति साधुत्वेन शक्तत्वमसाधोरपि बोधा
त्कितबोधकत्वेनाप्यतिवक्ष्यमाणसिद्धांतिमतेपीत्यर्थः एतन्नवेतत्रैवव्यक्तते प्रसाधनेति आख्यातानां भावनायां बोधे

आख्यातानां भावनायामसाधुतास्यादेवेत्यर्थः ॥

५८

अत एव प्रयोगाणां सिद्धिः शास्त्रार्थं संविधेऽत्र भाष्यकृतोक्तं समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्निय-
मः क्रियत इति तथा च प्रयत्नसंविधेन यादृशा विशेषणान्वितया दृशा विशेष्यावबोधे यादृशानुपूर्व्याः सूत्रकृदायत्नेन संमतत्वा-
त्तादृशानुपूर्वीकत्वाद्दृशार्थावबोधे साधुरन्यत्रासाधुरत एवेदं त्वमभ्यो स्वशब्दोऽस्त्रे न साधुः किं त्व निस्वनात्वमस्यां श्रवशाद्वा-
नि। स्वेन साधुः किं तत्रगत इति सार्वजनीनप्रसिद्धिः एवं च वचनव्यत्ययेऽन्ततीयाप्रयोगवद्भावनायामाख्यातप्रयोगे कर्त्रीति
द्वप्रयोगेऽसाधुत्वादानृतं वदेदिति निषेधोल्लंघनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं मतं तानराश्रिनानां स्यादेवेत्याविरुल्लार्थः त्वमत इति

तथा च वचनव्यत्ययेऽन्ततीयाप्रयोगवद्भावत्वर्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याजेकर्मण्यसाधुप्रयोगाच्चानृतं वदेदि-
ति निषेधोल्लंघनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शनान्तरीयप्रयुत्यत्रिमतोऽस्यादेवेति ननु त्वस्मनेनानृतमिति निषेधः क्रत्वर्थ
एव न सिद्ध्येत आख्यातेन कर्त्रैकत्वाच्चुतप्युरुषार्थेनैव स्यात् प्रकरणाद्धि क्रत्वर्थता ॥

आख्यातस्य कर्तृशक्तिवादिमतेऽयमर्थः नानृतमिति निषेध इति तृतीये कर्त्रैधिकरणे निरूपितमेतत्तदर्शे हि पौर्णमासप्र-
करणे हि नानृतं वदेदिति श्रूयते तत्र किमयं प्रतिषेधः पुरुषार्थ उत क्रत्वर्थ इति संदेहे वदेदित्याख्यातानां कर्तृप्रतीत्याख्या-
तस्य कर्तृवाच्यत्वनिर्णयात्तल्लः कर्मण्यनवश्यमनेन कर्तृपरत्वलाभाच्च तस्य कर्तृवाचकत्वं प्रत्ययार्थेनैव वदनं प्रतिन-
स्य प्राधान्यात्तद्वर्जनेन नावश्यं पुरुषार्थोऽतः प्रतिषेधोऽपि पुरुषार्थ एव निषेधस्येह ॥

भू॰सा॰
ट॰ ५९

59

विपरीतबोधकत्वान्निषेधश्चेति योगित्वेन वदनक्रियामनुवदनाद्वेदेति निशश्चेन प्रकृतार्थान्तपैवनत्बोधनाज्ञाहशसैवा॰
रतवदनस्यानिष्टसाधनतयानन्तावोधनादन्याहशान्नतवदनस्यानुपस्थितत्वादनपवस्याज्ञीरतनपवस्याज्ञीनतवदन
निषेधस्याप्येनदेवमूलंसंभवतीतिलाघवं ॥ एवमथान्नमूलमूनः प्रकृतार्थो यो निषेधः कल्प्य इति गौरवंस्यादिति

नञ्श्रुतिविशेषेवाप्येतेतिवेत्त ॥ ॥

पदेसिद्धांतः अनमलभ्य एव शब्दार्थ इति न्यायाद्भावेनैवाख्यातवाच्या कर्तृत्वादस्यानवाच्यभावनायाश्च विनाभावा
दात्वेपलभ्यएवेति न नञर्थशक्तिः लः कर्मणीत्यादिस्मृतिरपि संख्याख्यावाविवत्तपरैवपवृत्तिरेवदन्त्रइत्यादौ वर्गाः ग्रत्यश्चेति
वसामानाधिकरण्यं लक्षणयैवेति नाख्यानस्यकर्तृवाविवक्षितिस्फुतेः कर्तृरूपस्थितेर्न प्रकृतार्थत्वं किं तु करणांक

५९

तच्चेति प्रकरणे चेत्यर्थः श्रुतिविरोध इति निरपेक्षत्वरूपश्रुतिप्राप्तिहेत्वले इत्यर्थः श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे श्रुतेर्बलवत्त्वादि
तिभावः तथा हि षडिह श्रुत्यादयो विनियोजकाः तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न भवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्त
व्यः स च बलवता दुर्बलस्येति स्थिते परस्य दौर्बल्यं प्रतिपादकं जैमिनिसूत्रं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना
समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति तदर्थस्तत्प्रकृतानायकोगित्वाद्वरूपकारकत्वाच्चत्रेति दृश्यते श्रुत्यादीनां समवा
ये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये परपेक्षया परस्यान्तरपेक्षत्वात्तद्दौर्बल्यं तत्र हेतुमाह अर्थविप्रकर्षादिति पूर्वापेक्षया विलं
बेनार्थप्रत्यायकत्वात् यथा चैतत्तथाग्रे पुरस्तादेव व्यक्तीभविष्यति तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः यथा व्रीहीनवह
न्तीति अत्र क्रियाजन्यफलभागित्वं कर्मत्वं द्योतयन्ती द्वितीयाश्रुतिर्निरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं बोधयति वि
वेचितं चेदमधिकमत्र अर्थप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति अत्र लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिर्ल
वनेऽस्य विनियोगः परस्पराकाङ्क्षावशादेकार्थपर्यवसितानि पदानि वाक्यं यथा देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् अग्नये जुष्टं निर्वपामीति अत्र मन्त्रलिङ्गेन निर्वापे प्रयुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबले
नादेवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्रैव विनियोगः लब्धवाक्यभावानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण संबन्धप्रयोजका
काङ्क्षापर्यवसन्नं प्रकरणं यथा समिधो यजतीति अत्र हि दर्शपौर्णमासकथंभावाकाङ्क्षापादवशाच्छेषत्वं स्या
देक्रमः स चानेकस्माम्नानस्य सन्निधिविशेषाम्नाते यथा दाधिरसीत्यग्रेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेण ॥ ॥

मू.सा.
८.५.
60

त्वेनोपपादिताः मंत्रभागे विक्रमेणान्नमंत्रमात्रपर्यवसितं तत्रापेक्ष्याश्रीयोस्ययोर्लिंगेनैवहृद्योगस्थितिर्दार्ढ्यरसीत्यत्रतन्नलिं
गादिविनियोजनकिंकेनयस्मिन्देशेयाल्लोकउपांशुयागविधानेतस्मिन्नेवप्रदेशे मंत्रप्रयोगःस्यादितिक्रमात्पौर्णमास्यायागानमं
त्रणेःस्यविनियोगः समाख्यायोगबलेनयथाहौत्रमौद्गात्रमित्यादि तत्रहिहोतरिदंहौत्रमित्यादियोगबलेनहोत्रादिसमा
ख्यातानिकर्माणिहोत्रादिभिरनुष्ठेयानि श्रुत्यादीनांविरोधोहात्तव्यानि तत्रश्रुतिलिंगयोर्विरोधेलिंगस्यदुर्बलत्वं यथा।
कदाचनस्तरीरसिनेंद्रसश्चसीत्यादिकायाऋचोविनियोजिकाश्रुतिरैंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठेतेइति श्रुत्वैवेंद्रप्रकाशनसामर्थ्या
ल्लिंगादिंद्रोपस्थानेविनियोगः प्रतिभाति अन्यप्रकाशकस्यान्यत्राविनियोगात् अग्नागार्हपत्योपस्थानेसमर्थ्यतोयते।
गार्हपत्यमितिद्वितीयाहिकर्मविभक्तिःतयाकामपिक्रियामपेक्ष्यप्रकृतत्वेनस्यशेषित्वेबोधयतिक्रियान्तरस्यफलभागि
त्वस्यतदर्थत्वात् एवमैंद्र्येतितृतीयाप्रकृतस्यशेषत्वं क्रियांप्रतिसाधकतमत्वरूपकरणत्वस्यतदर्थत्वात् न
दत्रश्रुतिलिंगयोर्विरोधः तत्रापिपूर्वः पक्षः सामर्थ्यात्तानमपेक्ष्यश्रुतिर्विनियोजिका नत्वसमर्थंश्रुतिसहस्रमपिवि
नियोक्तुमलं यथावह्निःसेकेनजलेवारोह श्रुतोलिंगस्यबलवत्वादिंद्रोपस्थानेऽस्याविनियोगः तदनुरोधेनद्विती
यासमर्थ्यतयाव्याख्येया गार्हपत्यसमीपेइंद्रेणयोपस्थानम् इत्यर्थः पर्यवस्यतीति सिद्धान्तस्तु श्रुतेः स्वरूपसत्ता
मर्थ्यमपेक्षते ननुतद्विषयमपियेनलिंगबलवत्त्वेनतस्यवत्पूर्वंसनपवत्तानेविनियोगान्यथानुपपत्त्यापश्चादूपजाय।
ते लिंगं नविनियोजनेश्रुतिमपेक्षते तयेनेतेद्रउपस्थानम् इतिलिंगात्स्वरसवशतः प्रतीयतेकिंतोइरंगेइयतावन्मात्र

नसामर्थ्यादिदंप्रकाशनसमर्थाया ऋचो यथानुपपत्त्याविनियोगः कल्पनीयस्तथावाक्ये विप्रकर्षः तथाहिश्रुतार्थापत्तिसाध
कमाधेनशेषस्यापितेनैवशाखीयाकांक्षाहृष्यतेइतिलिंगेनानवधेरुपस्थापनीयइतिश्रुतिः कल्पनीयाततस्तयाविनि
योगोभवेत् ततोयावल्लिंगश्रुतिकल्पनायैप्रक्रान्तंव्यापारंतावदव्यवहितयाश्रुत्याविनियोगः सिद्धरूपवेतिप्रकरणेनविनाको
देकयानुपपत्त्याः श्रुतिः कल्पनीया तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्स्वगुणात्तयासामर्थ्यंनीयमानेदंपदंप्रमेयश्चध्येवावक
तयागाहृपप्रमानात्यर्थकमित्यवधार्यतेइति लिंगवाक्ययोर्यथा प्रोक्तशास्यस्थानकरणस्थापनस्वरूपयोगयोः स्यट
नसादनयोः प्रकरणेस्थानेनेसदनेकरणमित्युक्तस्यधारपात्रशेवंकल्पयामितस्मिन्सीदाम्नेतेप्रतिनिष्ठ्वीहीणांमेदः सुम
नस्यमानइतिमंत्रः पठितः तत्रकल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागः सदनेः परभागस्तुसादनेशेषोक्तश्चइतिलिंगात्स्थितिभाति प्रथमे
त्रपदंवाक्यं पत्यदास्तेयेणायत्कल्पयामितस्मिन्सीदेत्येकार्थ्यप्रतिपादकत्वाद्विभागेसाकांक्षत्वाच्च ततश्चैकवाक्यत्वा
त्समस्तपदोभयत्रविनियोक्तयोर्देवस्यत्वेतिभागावरितिवाक्यादवगम्यतेनदनयोर्विरोधः प्रत्युदर्वपदः प्रसेकवा
क्यत्वेनिश्चितेपश्चात्तदुपपन्नपेऽभिधानसामर्थ्यकल्पनीयेयत्कल्पितयाश्रुत्याविनियोगोभवेत् देवस्यत्वेत्यादिमंत्र
ऽग्रयेनिर्वपामीतिपदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतयाऽन्नाहृशपदानांसामर्थ्यकल्पनात्तनस्यैकवाक्यतानिर्वाहा
यत्क्रमेसामर्थ्यं नतद्विहन्तव्यमहीति किंतु विनियोजिकांश्रुतिंकल्पयत्समंत्रविनियोजिकामेवकल्पयतीनिवाक्य
स्योपजीव्यत्वेनबलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभयत्रविनियोगइति सिद्धान्तस्तपयैकवाक्यतामवगम्यैवसामर्थ्यमवधार्यतेतत

शेषणीयत्वात्केवलवर्तित्वं नैव प्रकृतवचनसामर्थ्यान्नासिद्धि ॥

तयदितानां सामर्थ्यविशेषैनेकप्रयोजनकतयार्थैकत्वाकांक्षावशाद्गं यावंतिपदानि प्रधानमेकं प्रतिपादयितुं समर्थानि वि
भागे साकांक्षाणि च भवंति तानि वाक्यं एकंवाक्यं स्योनंते इत्यस्यापि मंत्रे प्रकाशमानः प्रधाने सदनसादने वा उत तस्यामृते तथा।
च सदनप्रकाशनसमर्थः पूर्वभागः सादनप्रकाशनसमर्थश्च शेषभागः इतिप्रतीतावपि तत्सामर्थ्यांप्याक्षेपेन।
श्रुतिरूपेण लिंगेन वा तद्वाक्यस्थयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तेः समस्तमंत्रस्यैकत्वाद्द्विःप्रयु
ज्यत्वापत्त्या भागीभवति लिंगेन बाधात् तथाचैकमपि सामर्थ्येन प्रयुंजतं कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वा
क्यं दुर्बलं तस्माद्यत्र वाक्यविरोधि लिंगं नास्ति तत्र समवेतार्थैकैकेन तद्भ्यामाश्रितैर्वा सहैकवाक्यता पदानामा
मपि सामर्थ्यविनियोजकश्रुतिकल्पनात् मूलकल्पश्रुतितस्थाद्वैवमेवनेतदिति भागाभ्यां वाक्यप्रकरणयोर्यथा
दर्शपूर्णमासप्रकरणे इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिकः सूक्तवाकनिगदः पठितः तत्र चेंद्राग्नी इदं हविरजुषे।
तामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतां महो ज्यायोऽक्राताम् इत्यवांतरवाक्यं पठ्यते तत्र पौर्ण।
मास्यामिंद्राग्नीदेवते इति लिंगात्तस्य पदमपनीयते अमावास्यायां तत्समवेतार्थत्वात्स प्रयुज्यते तत्रैवं संदिह्यते इंद्रा।
ग्नीपदैकवाक्यतापन्नानामवीवृधेतामित्यादीनि पदानि तत्रापनेयानि किंवा प्रयोक्तव्यान्येवेति तत्र प्रकरणात्प्रयोगः
प्रतिभाति असमवेतार्थत्वपादेवतामात्रवाचकस्यापनयनात् वाक्याद्वा तदपनेयानीति प्रतीयते येन सह यदेक।
वाक्यतापन्नं तेन सहैव तदपनयनौचित्यात् तदनयोर्विरोधः प्रकरणमेवांगसंबंधप्रतिपादकं वाक्यं तस्य बलव

पदैकसिद्धांतः प्रकांक्षसमीधे ॥

न किं तत्र रूपस्यैव कथमन्यथाग्नेरहं देवयज्यया प्रजनया पशुभिर्निर्धीयेतिरूपाद्मंत्राणां मंत्रेण देवताविरहिणां ईशोपू-
र्णमासयोर्विनियोके तिस्य पदार्थाबोधयेयुः सान्द्रस्य द्वादशाहीनस्य वैतद्रौकाहविधेयसोमयागस्वरूपे सोऽहं ज्योतिष्टोमाद्दौ हा-
दशोपसत्त्वेन बोधयति सायनर्वहि दिवसविधेयासोमयागरूपाहीननामककर्मविशेषबोधनेः ऽहः। स्वकृताद्वित्यनुशास-
नात् स्वरूपालोचनायां तु श्रुत्या लिंगेन वाक्येन वा किं कृतीतिश्रुत्रिकेन यद्वाकांक्षया नीयते यद्वाप्यत्रैनीयते तद्धिहायावशि-
ष्टेन प्रकरणाकांतायां पर्यन्ते यत्र तु विरोधित्वश्रुत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकं यथा समिधो यजतीत्यादिविधिबो-
धितसमिधादेः यत्र तु यथा लिंगेन द्विभागोपनीयते तथा वाक्येन तथा वाक्येन तद्विष्वभागोपीति क्वचिदप्याम्नायस्य द्विकस्य शे-
षभागस्यावकाशान्न वक्तव्यावरसिद्धेः यतो वाक्ये पदानां संबंधः प्रत्यक्षसिद्धः प्रकरणेनाकांक्षावशात्कल्पनीयः तथा च
वाक्ये श्रवणमेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते तेन तत्र श्रुतिस्तया च विनियोग इति तृतीयः कालो विनियोगस्य प्रकरणेन तु
यमेवाकांक्षया संबंधः कल्प्यते ततः सामर्थ्यं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति चतुर्थः कालो विनियोगस्य तस्माद्वाक्यस्य
यमे शेषभागस्योपनये सिद्धे क्रमप्राप्ति श्रुतिरकिंचित्करी वाक्यविरोधादिति प्रकरणस्थानयोर्यथा राजसूयस्य प्रधा-
ननानाकर्मात्मकस्य प्रकरणादभिषेचनीयादेर्नैव शौनःशेपोपाख्यानमाम्नातं न च किं समस्तराजसूयस्यैतदंगमाहोस्वि-
दभिषेचनीयस्येति संदेहः तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात्सर्वांगता प्राप्ता स्थानस्य बलवत्त्वेनाभिषेचनीयमात्रांगता तदन-
न्तर्यविरोधः यथाकांक्षासमुदायोरपि न तत्स्य बलवता श्रुत्यमेति यत्रोराजन्यस्यादौ तीर्थे क्रमिमाधौ वाभयविरहेणा

बोधयंतं विनियोगमहाद्वैभवमिति सिद्धिरथे

ऽपि विनियोगाः प्रयोजिके इत्युभयपि सिद्धं राजसूयेऽवकर्षेभावाकांक्षासत्त्वेऽपि अस्य पत्नियावरत्ववर्मेने सन्निधानं व प्रकरणा
कत्वेन सर्वदा तु हि सन्निधानादेवेत्यव अभिषेचनीये च समन्वयिसन्निधाने आकांक्षातोऽप्याख्यानग्राह्या च स्थिता आकांक्षा तेन प्रकार
णैनैकवाक्यत्वं कल्पनीयं न तु सन्निधानादाकांक्षोत्थापनं तथा चैकत्वसामर्थ्यकल्पनेऽस्तु तत्त्वयं विनियोगप्रते
कवाक्यता कल्पने सामर्थ्योन्नयनं श्रुतिकल्पनं विनियोगस्त्वन्यथा विप्रकर्षात् स्थानस्य दुर्बलत्वाद् दुर्बलत्वं प्रकरणा
त्राजसूये सर्वत्र देवनादेः शेषपाठात्तस्य विनियोगोऽनन्तविकल्प इति स्थानसमाख्ययोरुपर्यया दर्शपूर्णमासप्रकर
णे पौरोडाशिकसमाख्यातेष्विमान्नाम्नायक्रमे शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति मन्त्रः पठ्यते स च प्रकरणाद् दर्शार्थः तथा
ऽप्येवं तस्य समवेतार्थत्वाविशेषात् कस्य विनियोग इत्येवं न ज्ञायते इत्युपसंपद्यते सान्नाय्यपात्रे पुरोडाश
पात्रे च तत्र समाख्यावशात् पुरोडाशपात्रे विनियोगः प्रतिभाति स्थानवशात् सान्नाय्यपात्रेषु तत्र पूर्वः पक्षः पौरो
डाशशब्देन पुरोडाशस्य वद्धान्तसंबन्धेनान्यपि कल्प्य हन्तेकाः पौरोडाशिकमिति यतः समाख्या श्रुतिं न प्रकल्प्य ता
द्विनियोजिका क्रमस्तु प्रकरणात् क्रमत्वात् पतद्वाराणत्येति समाख्या बलवतीति राद्धान्तस्तु यौगिकपौरोडाशिकपदेन पुरोडाशमा
त्रविशेषयोः संबन्धमात्रं किं पुरोडाशविशिष्टकार्ये वैशिष्ट्यात्तत्र पदस्यान्तसंबन्धरूपत्वकल्पने सोऽपि न शेषशेषिभावः
किं तु संबन्धमात्रं तद्धि योगान् मन्त्रस्यापि तत्त्वमाननतयाव समाख्ययापि क्रमादिकमन्त्रीयविनियोगो न तु श्रुत्येवं प्रबल
समाख्ययाक्रमस्यैव प्रबलत्वेन प्रकरणेनेव वाक्येन लिङ्गेन श्रुत्या वा विनियोग इति षट्कालोऽविनियो ॥

गम्य स्थानेन क्रमः अन्यस्त्वपश्चेति न कल्पनीयः तथा च तेन प्रथमतः प्रकरणमनुमेयं तेन वाक्यं तेन लिंगं तेन श्रुति
स्तया विनियोग इति पंचमः कालस्तस्यार्थविप्रकर्षात्समाख्या स्थानतोऽपि दौर्बल्येति न प्रकरणाद्यापाद्यत्वं दृष्टेनस्य विनियोगः
कथं न हि कोऽप्यस्य पौरोडाशिकसंज्ञा पौरोडाशं संदेपि बङ्गमंत्रयदित्वादिति तदपि न निर्गलितोऽर्थः श्रुतेः साक्षाद्धि नियो
जकत्वेन सर्वापेक्षया बलवती लिंगं त्वेकांतरितं त्वाक्यं तु अंतरितं वाक्याद्बलवत् श्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यं एवं वाक्यादावप्यू

तिरूढ्यंस्तु विशेषणामित्यनेन परिहृतत्वात् ॥

ह्यं समाख्यातु सर्वापेक्षया दौर्बल्यात् तस्या विनियोगे पंचांतरितत्वादतिरिक्तप्रकल्पनमनुसरणतः प्रकरणस्याकां
क्षारूपतयातेन वाक्ययाः संबंधः कल्पनीयः तेन सामर्थ्येनेन श्रुतिस्तयादर्शपूर्णमासांगत्वबोधनमिति विप्रकृ
ष्टत्वेन दौर्बल्यात्समाख्यानार्थकत्वं श्रुत्या साक्षाद्धि नियोगप्रयोजिकया बलवत्या प्रकरणार्थत्वमेव निषेधस्येति

मू: ता:
९: ९३
63

समापत्ते निरूप्यत्विति न चाख्याताख्यान श्रुत्याकर्तृकपत्स्यापत्तेऽपि तत्र धात्वेनानन्तरप्रसिद्धिः किं विशेषणत्वेन वा
विशेषणत्वेनोपस्थितस्य तु विशेषणान्तरनिराकाङ्क्षत्वान्न कर्तृनेजर्प्यस्य संबन्धः अनाख्यातेनात्र श्रुत्याप्रकरणबाध इ
तिभावः तमेवार्थं विशदयति नहीत्यादिना साकाङ्क्षत्वेनेति विशेषणस्य विशेषणान्तरनिराकाङ्क्षत्वादिति भावः न
चैकत्र विशेषणतयान्वितस्यापरत्र विशेषणतयान्वये निराकाङ्क्षत्वं न तत्र विशेषणतयैतमान्वयेऽपि श्रुत्या

नहि गुणभूतः कर्त्ता निषेधं साकाङ्क्षत्वेन गृहीतुमलं भावनात्तु प्रधानत्वेन गृ
हीतुं समर्थेति प्रकरणात्कर्तृत्वेनैव श्रुत्वा कर्तृप्रकर्षं प्रकर्षधर्मः सन्नुपाने
विशेषाभावात् ॥

तन्मतेऽपि चैत्रादीनां धात्वर्थविशेषणत्वाख्याता
र्थकर्तृत्वेनान्वयापत्तिरित्यत्राह श्रुत्वेवेति श्रुत्यैवेति तु वचनात्तेन रीतिश्रुतिविहितात्तत्रेक्षणनिषेधस्य
क्रत्वर्थप्रकर्षधर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्तस्य धात्वीभूतनकत्वान्नत्रेक्षणे वर्ज्यस्यात् क्रत्वर्थत्वे च प्रतिषेधस्य
वर्जनीयत्वाकर्तृत्वेनापेक्षत्वेन प्रत्यग्रहेतेन यजमानेन कर्त्राभिनिवृत्तेऽनेन सिद्धत्वेति विशेषणात्कथमेतदिति
वाच्यं श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रत्वर्थपुरुषकर्तृकात्तत्रेक्षणाभावइत्यवोपपन्नेतत्सम्भवात् कर्तृकर्तृकेति वा

ऐकमत्याभावाद्यापादिनी ॥
११

इत्युक्तमिति द्वितीयचूर्णमात्मप्रकरणपदेवेनन्मंत्रवचनेऽस्यपते तेजभ्यमानोऽनुयाज्यापि इत्युक्तमिति नचकिमेतन्मंत्रवचने प्रकृ
रुषधर्मे याज्ञोविकृतप्रकृतप्रकृतेः संस्कारकतयाकृत्वेगमिति संदेहः तत्रवाक्येनतावद्यजेजभ्यमानधर्मेतत्पवप्रतीयतेकृत्य
मपसप्राणनवृः कदेवावकत्वात्प्रकरणेनतकृत्वेगतत्प्रकरणवाक्यापत्तयाद्वेलमितिप्रकृपधर्मेनैवप्रकास्मचा।
फलाकांक्षाणाविससत्वापत्तवाक्यशेषश्रुतस्यप्राणावेवास्मन्यत्रइतिफलस्यलाभादितिपूर्वपक्षेसिद्धांतः वाक्यप्रकर
णयोर्विरोधेवाध्यबाधकभावेनतत्राशक्तिविरोधः तेजभ्यमानपरस्यकदैवावकतयानादृशाप्रकृपस्यकृतावपिसत्वात्संस्का
तेजभ्यमानोऽनुयाज्याविदकृतइतिवदिताभूधाणोऽपवितं तत्वाव्यातस्यभावनायामसाधुत्वेनतत्त्वहेयोऽनस्या
साधुत्वतानस्यशारवोपहेतत्वादतआह वोयइति श्रमायत्वेपिसाधुत्वमभ्यादोषोऽस्तनामायमेश्रावरसाधुत्वं
तस्यादेवेतिभावः वस्तुतस्तुसाधुत्वज्ञानेनतरेहत्वस्यहानिरेकनित्यवानश्रतिविधकस्यसाधुरनुमानेनेत्यत्रव।
रसुवैवेतवकृत्वेगतासंभवात् एवं स्याम: २१ ॥ कार्यवारोपस्थितफलकल्पनागौरवमपितभवतीति तथाचवि
रोधएववलावलचिंतनस्यचिमावर्त्तितत्वेनतंजभ्यमानवाक्येमंत्रवचनस्यवाक्यप्रकरणाभ्यांकृतप्रकृपधर्म।
तावदत्तवदननिषेधस्यापिश्रुतिप्रकरणाभ्यांकृतप्रकृप्रकृपधर्मेनैवोचिता श्रुत्यभ्यांतेजभ्यमानादिकरणाद्वज।
लांजलिस्यान्नदर्कभटपादैः स्यपायमासमताद्विप्रकृपधर्मपिश्रिन: प्रतिषेधः क्रमोरंगमिह प्रकरणाश्रयादितीति
भावः तदेतदभिप्रेत्याह एवंचितमितितत्साधुत्वज्ञानस्यशास्त्रवोपहेतत्वेसाधुत्वात्ताज्ञवतोवोधानाद्रिः शक्तता

मू॰ सा॰
२॰ ९४

वस्तुतस्त्विति नहेतुरिति यस्मान्नेपत्प्राप्तौ यो यत्तात्तानरिमन्नेसाधुत्वापत्तावपि बोधोऽस्ति येन व्यभिचारादिति भावः नव्यति
रेकनिर्णय इति साधुत्वनिमय इत्यन्वयव्याप्तिसमसूति पूर्वमुत्तरस्य साधुत्वनियम परश्चायोऽपि शब्दोऽन्वयो बोधोऽस्ति येन हेतोरपि व्य
भिचारान्वहेतुतेनाख्यातव्यापारस्य धः इति भूषणसारे दर्पणे यातनाख्यातार्थनिरूपणं संख्यानार्थप्रकारकबोधे विशेष्या
नया यत्र तेनैव भासिन्नेत्यैतत्त्वस्य पूर्वोक्तावस्थापनाद्विशेष्यायानर्थं पुंस्त्वे न तस्य विशेषणस्य कालस्योपेदानहेतुत्वाव
च्छेदकविशेषणत्वेन तत्तान्नाविरूपणे प्रसंगान्तिसूत्रयत्नाह प्रत्येकमितिनन्वेकैकं संगतिपानेन तदभिधाने क्रियामिके इति चेन्न
लक्षणहिसंगतिरनेन तदभिधाने प्राप्ता प्रत्येकः नयमानिरूपितनकारकानन्वयस्य तिसूत्रेणानेन तत्पदेनाभिधानात्किं नसंगतननता

इति श्रीमद्वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थव्याख्याने सामान्यार्थयोर्निरूपणं समाप्तम् ॥

नन्वन्यत्र फलव्यधिकरणतनशंकयोपेताभिधानास्यात्तस्यान्तत्वतानेवासंगतत्वशंकायां प्रत्युत्पन्नानान्वो नत्र प्रलम्पितनधंकाप्रयुक्ता
नारेपतेनि संगतिप्रदर्शनेन तत्र तत्र कुर्वन्तिग्रन्थकृतः स्वसंगतिनेतदभिधानप्रयोजकनिता साजनकतावियोगार्थः प्रा
नेतव्याभिधानप्रयोजकतिता सा तन्निरूपिता समानविशेष्यकत्वप्रयासमानवद्धित्वायाजनकतानन्दवच्छेदके पत्प्रकारकता
नन्वेनन्वेवतन्त्वेतणं नितासानन्नकत्तानविधेयपूर्वत्वादावतिव्याभिचारणात्प्रयोजकत्वे यथाप्रकृते पानवर्थे विशेष्य
नयातान्तेविशेष्यस्य विशेषणमात्रपकमितिक्रमेणाविशेषणत्वसामान्यतानेतनः सामान्यधर्मप्रकारकत्वानस्यविशेष
धर्मप्रकारकत्वितासाजनकत्वाविसस्यविशेषणमिमाकाग्नाविशेष्यतितासाततः विशेष्यस्यकिमस्यविशेषणमितिशब्दप्र
योगः ततः विशेष्यतितासात्तानेयरोगस्तन्नरुष्टसाधनतातानेनानतदभिधानमितिक्रमेणतितासापाद्यनेनतदभिधानप्रयोजन॰

९४

नतिज्ञासाजनकज्ञानेष्टसाधनत्वेतियाग्मिः नाष्टसाज्ञानेष्टसाधनत्वज्ञानानिष्टजनकतायाविशेष्यताश्रयासत्त्वावच्छिन्नत्वात्
त्रवच्छेदकत्वेवतत्पर्याप्त्यधिकरणत्वे तेनकार्यत्वादिघटकैकदेशनिरासः एवमाधेयत्वादिकमपिप्रसंगमध्येएवनि।
विशेन ग्राह्यप्रसंगेनस्मृतमाधेयस्यान्वयेज्ञानीयत्वज्ञानेनजिज्ञासोदयात् सावधारिया नदुक्तं सत्प्रसंगउपोद्घातहेतु
तावसरत्वलक्षणानिर्वाहकैककार्यत्वेषोढासंगतिरिष्यतइति तत्रप्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिंताकालावच्छिन्नप्रकृतानु
कूलत्वमुपोद्घातः तदुक्तं चिंताप्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातंविदुर्बुधाइति प्रकृतत्वेचतत्तत्रविशिष्यापादेयं प्रकृ।
लत्वेवक्तृविघटकत्वे कविज्ञापकत्वेकविद्वजनकत्वे स्मृतिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वंप्रसंगः तत्रस्मृतिकाला
वच्छेदः स्वरूपसन्निनरांशोज्ञानेनोपयोगी हेतुतापदेनकार्यकारणभावउपलक्ष्यते इतिवयकीभूतविशिष्यजिज्ञासा
निवृत्त्यावच्छेदकत्वमवसरः अत्रापिनिवृत्त्यंशः स्वरूपसन्निनरांशोज्ञानेनोपयोगी निर्वाहकत्वमेककार्यनि
र्वाहकत्वं तच्चप्रयोजकत्वं कारणत्वेनदवच्छेदकसाधारणं एककार्यत्वं एकस्यकार्यस्यताप्रयोज्यतासाचजन्यता
जन्यज्ञानविषयताच उदाहरणं निरूपयन्तानिर्वंथगौरवभयान्नोक्तानीति एवमुद्देशलकाराणामित्यत्रदशसा
रव्यारवसरसंगतिरत्र लकारसामान्यार्थउक्तेतद्विषयकस्थितानिवृत्तेः लकारविशेषार्थस्यावश्यवक्तव्यत्वादिति
बोध्यं दशलकाराणामिति लडादीनामित्यर्थः प्रत्ययस्यकालवाचकत्वमितिपदेप्राचीननिर्दिष्टबोधकतानु
पंशक्ति लडादिधारोप्यतद्विधानात्तस्यतदर्थत्वमितिभावः ॥

भू.सा.
पृ.८५

प्रारब्धापरिसमाप्तत्वमिति विनष्टत्वाभावप्रागभावकत्वे सत्यनष्टत्वं संभाव्यवर्तमानत्वमित्यर्थः साध्यत्वप्रकारकत्वान
विषयत्वं वा परिसमाप्तत्वपर्यवसितेषु पाकसमानाधिकरणमानवाचकपचतीत्यादौ लादेरप्रयोगात् न चोक्तलक्षणसमन्वयो वर्तमाने भाविभू
तक्रियोपरतिप्रसंगवारणाय क्रमेणाऽऽदलद्वयं पर्यवसितभावकालकार्यकर्तृत्वादेर्ध्वस्तानाशेष्यान्याख्यानेऽसति निरुक्तभाषणात् स्तिव
तेमानः कालः परंत्वादित्यगतिवर्तनोपलक्षणतत्र निवर्तमाने लडिति सूत्रस्य भाष्याद्युक्तकालस्यैवलडर्थत्वं प्रतीयते न च कालि
क्रियायाः कालोपाधितायाः शास्त्रान्तरसिद्धत्वान्न वर्तमानत्वं सैव वर्तमानकालत्वेन ताभ्यामवगतत्वासंगतिः पद्मा ग्र
न्थरउत्प्रहुल्लरिरूपः स्वेदकालपर्यवर्तमानत्वादिविशिष्टोल्लडर्थात्वाच्च न साधिकरणत्वेन क्रियायामन्वयः उक्तभाष्यस्वरसा
प्रत्येकेदन्द्वालकाराणामर्थं निरूपयति वर्तमानेपरोक्षेश्वो भाविन्यर्थे भविष्यति विध्यादौ प्रार्थनादौ वक्रमाज्ञापालङा
त् वस्ततस्तु नन्वन्तरस्य दयः लशरपरिज्ञानः घटक्रमेणैव स्वर्थेषु द्रष्टव्याः ॥ योगाधिकरणकालत्व वर्तमानत्वं तदादिम्या
येन तन्तत्त्वस्य प्रयोगाधिकरणत्वानाम्युपलक्षणत्वात् समन्वगमाद्यनानस्यगमः परिच्छेदसत्त्वपितत्त्वकालत्वेन तत्तत्कालत्वा
वच्छिन्नवोधस्यानुभवसिद्धस्यानुपपत्तिरितिविभाव्यतेनु दाशब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षितन
तत्तत्कालत्वावच्छिन्नस्य वलडर्थोऽभ्युपेयः क्रियारंभात्पूर्वं समाप्तेरनंतरं वाधीतेपचतीत्यादिप्रयोगवारणाय तत्र स्वद्वृत्ति श
गभावाप्रतियोगित्वस्वदृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वप्रकृतक्रियान्वयोगिकत्वाभ्यां विशेषितेनाप्यपनासंबंधेनान्वयनियमउपानत्व
क्रियारंभात्पूर्वं समाप्तेरनंतरं च वर्तते पस्तत्क्रियाधिकरणकालस्य सत्त्वेसिद्धीनविशिष्टाप्यपनासंबंधस्तादृशक्रियायावायिता
प्रसिद्धेर्वर्तितेननाद्यपाद्यस्य प्रयोगाधिकरणादृशाकालनादातोक्तप्रयोगापत्तिः एवंचात्मानतीत्यादौ क्रियायाः प्रागभावस्य

लकारार्थनिर्णयः ॥

भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वेति वाशब्दो माभूयायां पूर्वं ललतापेत्नयापासज्ञुरुत्वात् भविष्यत्वस्य वर्त्तमानत्वघटितत्वेन तद्ग्रहे भवि
ष्यत्वग्रहो भविष्यत्वग्रहे च तदवच्छिन्नघटितवर्त्तमानत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयात् अवयवगतातीतत्वस्य समुदाये आरोपा
दिकं भविष्यपेक्षकृते कर्तृदेवदत्तः प्राकार्षीत्कटमित्यादिप्रयोगः अतएवानेकदिवससाध्ये देशान्तरगमिष्णुः प्रथमदिने गत्वे
दमाहेदमधगतमिति नहि तेन फलावच्छिन्नक्रियायाः प्रतिषेधस्त्वापि किंचिद्भूतक्रियायाः प्रतीतत्वेन समस्तरापेतदायो
प्रयोग इति निष्ठासूत्रे भाष्ये स्पष्टं इक्रीत्यापर्वतात्तिष्ठंतीत्यादावनुपपत्तिपरिहारोऽपि प्रकारांतरेणानवलडानुपप

वर्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा पचतीत्यादावधिश्रयणादयः प्रत्यणांते मध्येतर
क्तिभवतीति लट्प्रयोगः आत्मात्तिपर्वतात्तिष्ठंतीत्यादौ तत्कालिकाः ताः क्रियाः प्रतीयमानात्तद्विशिष्ट

स्यात्मत्तिमारभ्य वर्त्तमानत्वमस्तम ॥

त्रिभाष्येतमनगमाह आत्मात्ती त्यादि तत्र स्थितादिक्रियायाः सनातनत्वेन
प्रारब्धापरिसमाप्तत्वाभावेन लडनुपपत्तिरिति भावः क्रियायाः अनित्यत्वादिति प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रति
योगित्वादित्यर्थः तद्विशिष्टस्येति तादृशक्रियाविशिष्टस्येत्यर्थः तथा चात्मात्तीत्यादौ स्वघटकानुकूलव्यापारस्य प्रारब्ध
त्वेनावर्त्तमानत्वेऽपि निरुक्तवर्त्तमानत्वविशिष्टतत्कालिकराजक्रियाविशिष्टतादृशव्यापारस्यैवाभिन्नत्वेन निरुक्तवर्त्तमा
नत्वसंभवेन तादृशप्रयोगोपपत्तिः राजक्रियायाजन्यत्वेन कालोपाधित्वात्तत्र वर्त्तमानत्वसमारोपात्तादृशप्रयोगो

मू॰सा॰
२०११

उक्तरीत्या लडादीनां साधुत्वे भाष्यं प्रमाणयति उक्तमिति । व्याख्यापरिसमाप्तस्य वर्त्तमानत्वे पचव्यापारसंतानात्मिका
क्रियानवतारश्च क्रियानिष्ठस्य तस्य लडादिवाच्यत्वं संभवेदिति प्रत्यासन्नयाध्यापकस्यान्तरेऽन्यकालव्यापारस्याश्रयतादेवास
मानाननयाध्यापकं सम्भवेत्तावद्वर्त्तमानत्वानाक्रान्तत्वेन तत्र लडादिनानेनप्रतिपादयितुमशक्यत्वात्‌ व्याख्यायाः स्थले लडादि
प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः ककष्ठमानमाहुस्तिष्ठेत्पर्वताः सन्तीत्यादौ लडादिप्रयोगः इति भाष्याशंकायामिदं भाष्यमिति शेषे
रधिकरणमिति इदं भाष्यमेव कालत्वेन वर्त्तमानत्वसत्त्वात्तेवाजे अधिकरणमित्याद्युपनीतप्रदर्शनपरं तथा

इतं हि भाष्ये इहतत्कालिकानां क्रियास्थित्वेनेऽधिकरणमिति पर्वतादिष्वतेऽनवमात्मानत्वविकल
त्वेपर्वतादिस्थितिरूपस्वात्मरूपेणाभिधीयते इति वाक्यपदीये च पर्वतसमासीन तत्कालानाधिहितेषदृशी
वकालस्थगतरायाते प्रदमेकः ग्रथममासवर्त्तिभिन्नविच्छेदिभिव्यापारैस्तत्त योग्यता ॥

एतयाक्रियायायापिका
लोपाधिनयाकालत्वेनसंताव्याधारनयात तदनुवर्त्तमानत्वस्थतत्रापेपालडप्रयोगमतिरितिसंकृतभाष्यार्थः परतइति
सर्वपाकादिरूपं च स्तपरतः स्वापेक्षयाऽप्येवर्त्तमानत्वादिभिःभिधीयतेव्यापारेण वर्त्तमानत्वादिलिंगकभेदानुमितिवि
षयोभवतीतियावत्‌ आत्मेति अस्यपर्यायिनत्यादिःपर्ययात्मक्रियासत्त्वादिनेविकारशालीतिनित्यस्वान्तरात्मा।
स्तीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिलव्याप्यात्मक्रियापरस्यतत्कालिकत्वेनक्रियापारूपेणवर्त्तमानत्वादिनाभिधीयतेइत्यर्थः

पर्वताः सर्वपदार्थेषु वर्तमानाः ॥

२९

न च लडादीनां द्योतकत्वे वाचकत्वे वेति पक्षद्वयमाकरारूढमिति प्रदर्शयंस्तेषां द्योतकत्वे प्रथमपक्षमुपपादयितुमाह न चेति । द्यो
त्यन इति वर्त्तमानत्वादेर्वर्त्तमानक्रियाद्यन्तर्भावात् नातिरिक्तार्थ इति भावः ननु लः कर्मणीत्यादिना पृथग्विधिसंभवे वर्त्तमा
ने लडित्यादिविधिवैयर्थ्यापत्तिरत आह क्रियासामान्यवाचकस्येति कालसामान्याश्रयक्रियावचनस्येत्यर्थः विशिष्टे इति
विशिष्य वर्त्तमानत्वादिविशिष्टक्रियापरे इत्यर्थः तात्पर्यग्राहकेति नन्वेवं वर्त्तमानत्वादिविशिष्टक्रियाप्रतीतौ लडाद्योत्र
तितमित्याकारकप्रतीतिजनकत्वं तेन पचतीत्यादौ नातो नातिरिक्तक्रियाप्रतीतिरिति न लडादिविधिवैयर्थ्यं क्रियासामान्या ।

न च वर्त्तमानत्वादि लडाद्यर्थो मते क्रियासामान्यवाचकस्य न हि विशिष्टलक्षणा ।
योलडादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न हि लडादिवाच्यमे

द्योतकत्वे न ऊक्रमस्य विशिष्टाक्रिया ॥ ७ ॥ द्योतकत्वे लाघवात् लडादेर्विशेषधर्मे पृथक् शक्तिकल्पने गौरव
मेतिभावः वाचकत्वपक्षमाह अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति लडादिवाच्यमेवेति न च तत्र कर्त्रादिवन्न्यायात् कर्त्राद्यर्थकत्वं न स्या
दिति वाच्यं शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिद्वयकल्पने वाध्यवाधकभावायोगात् किं चैवं लः कर्मणीति सूत्रे निरवका
शमेव स्यात् स्थलान्तरेऽपि विध्यायशैर्वाधसंभवात् तथा वाऽनर्थकप्रतिषेधानो विपरीतं वलावलमिति न्यायापत्त्व
तिसामान्यशास्त्रस्यात्र प्रवृत्तिरिति भावः अन्यथा अन्वयव्यतिरेकयोः शक्तिग्राहकत्वे विलोपापत्तिरिति ॥

भू॰मा॰
६७

67

सर्वं चैव तन्नास्त्यपशक्तस्यैव शक्यानां योग्यमिमनवोपनसंभवादिति भावः अनद्यतने भूत इति भूत इति सूत्रादनद्यतने
लङिति सूत्राच्चानद्यतन इत्यनुवृत्तेरिति भावः न लिटः प्रयोग इति वैयाकरणास्तादृशवतीतानद्यतनपरोक्षे ककर्त्रे काद्यध्यादि
विधेयत्वेऽपि नादृशवाक्यजन्यबोधानन्तरमनद्यतनत्वादिसंदेहानुदयाद्भूतत्वादिवद्योऽपि नद्याकाङ्क्षाविषय-
त्वान्न च लिटः शक्तिराश्रयणीयेति भावः ननु परोक्षत्वेन प्रत्यक्षात्मकज्ञानाविषयत्वं यज्ञोपवनयज्ञादिपात्रस्यादि-
क्रियाभानानन्तरपदार्थस्यादिप्रयोगानुपपत्तिरस्याः प्रत्यक्षाविषयत्वाभावादत आह परोक्षत्वं चेति नन्वक्रियामा-
त्रस्य प्रत्ययानां वाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपि प्रतीतं लिङर्थमाह परोक्षे इति परोक्षे लिडिति सूत्रात्काल-
त्वावच्छिन्नानद्यतनभेदे नहि विषयः हि विधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः तेन
द्यतने भूते नद्यतने भविष्यति भूते परोक्षे न लिट्प्रयोगः परोक्षत्वं च साक्षात्कारविषयत्वाभावस्तादृशविषयताशालि-
त्रस्यैव सर्वविषयकेश्वरसाक्षात्कारविषयत्वान्नदृश्यसिद्धिरित्यत आह विषयत्वं चेति नद्यावलौकिकसन्निकर्षप्रयोज्यलौ-
किकविषयताया वक्तृसाक्षात्काराभावव्याप्यस्य परोक्षत्वस्य नाप्रसिद्धिर्नोक्तस्थले लिडनुपपत्तिरूपदोषो नातः क्रियाया
प्रत्यक्षविषयत्वेऽपि तल्लौकिकसन्निकर्षाभावेनोक्तविषयताया अभावात् इति भावः एतेन दशमस्त्वमसीत्यादौ दश-
मस्य परोक्षत्वानारोपेण पञ्चशतमात्रादिक्रियावगाहित्वात् लिडनापत्तिरिति प्रत्युक्तं किं च दशमस्त्वमसीत्यादौ दशमद-
परोक्षत्वानमसहकृतमनःसाक्षात्कारमोहमिति साक्षात्कारोऽनवशाद् यः सः तन्मत्साक्षात्कारं प्रतिपत्तिहेतुत्वात् अत एव नन्दसमसे

तदर्थस्तु यतः क्रियासाध्यत्वेनाभिधीयमानाः पंचवतीत्यादिव्यवहारास्पदीभूता हेतुगर्भविशेषणमाह पूर्वापरीभूतावय-
वात्मिकानेकव्यापारसमूहात्मिका अतः परमाणुमात्रानात्मनःमहत्त्वा तत्समन्ता नानाविषया पिंडीभूतेति अवयवानामाशुवि-
नाशित्वेन पिंडसंघाभावादिति भावः ननु तस्याः किं प्रमाणमित्याह सामान्यमानगम्येति उत्तरसंयोगादिरूपकार्यानुमेये-
त्यर्थः प्रतिभातीति ननु नायं समाधिर्योग्यकारसंगतः तथाहि यथा पचेरधिकमेव नाश्यो वयवास्तथा नेयामप्यवयवास्तेपि
समहरूपा एव यत्स्तत्तावच्छिन्नस्तद्रूपा वा अग्रहेव यवः सर्वत्र यतो वाच्यः किंतु वयवसमूहात्मनैव ग्राह्य इति क्रमरूपत्वात्र

ननु क्रियानामेव मत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवानश्वापि पिंडीभूतानि दर्शयितुमिति भाषा तस्याः प्रतीतिरूपत्वेन प्र-
तीत्यभावेन कमितिशंक्य पिंडीभूतान् निदर्शयितुमशक्यत्वेप्यवयवशः सा तात्कालेनातिप्रतीतिविषयतात्
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसंयोगाभाववतीत्यत्र तस्याः दर्शनकर्मत्वेन स्यादिति भाति ॥

ह्याद्यस्य एवं च सदसद्रूपा क्रियानस्मद्विषयेंद्रियग्राह्या तदुक्तं क्रमात्मत्वमतोनेषामात्मनोनसमृतिनः महद्यस्तु विषयेयाति संबंधं च
तुरादिभिरिति प्रत्यंनापरदृष्टेतिभाव्यस्या एवयवरूपाणां समूहरूपेणाचादृष्टेत्यर्थः यत एव वर्तमाने लडितिसूत्रशेषभाष्ये
स्तिवर्तमानः कालः किंतारीत्यगानिवृत्तोपलभ्यते तदुक्तं तस्य प्रत्यक्षेणानिरोधः एवं च वर्तमाना नाकोतक्रियाणामस्य स्वमेवाश्रय
त्वेतनतदुपलभ्यते वस्तुतः त्वारूपा अवयवाश्रयप्रत्यक्षा एव शानपदभेदे इति नैदिष्ट स्यापि स्वागुल्यादिगतसंयोगविभागक्रियाभेदनक्र
तसंयोगभेदानवगमेन वस्तुतस्तत्स्वकालावच्छिन्नत्वस्यापि प्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वावश्यकत्वेन विनाशावस्थायामप्यन्या
यि क्रियायाः प्रत्यक्षासंभवात् प्रत्यक्षसंयोगाभाववतीत्यादौ तद्दर्शनासामान्यपरतापादतः फलमात्रपरतोर्वतिनकश्चिद्दोषः ॥

भू॰सा॰
१॰९८
68

किंच स्वव्यपवस्य प्रत्यक्षत्वे प्रकृतेः कटस्मिन्नादावव्यवानीत तेनेनम्मदापानीतत्वमारायत्वाद्युपपादनवयच प्रत्यक्षत्वेन सम्ब
न्धप्रत्यक्षत्वमारोपपरोक्षत्वस्य चारित्वार्थे भाष्यस्य पूर्वपक्षे सर्वनिर्दिष्टतायत्वेनि निषेधमतोनिरस्माह व्यापकविशेषानामि
ति तथाचपरोक्षव्यापकाविशेषकं त्रैक्रियाद्युपर्यानोल्लिङ्गिति सूत्रार्थः प्रत्यक्षपावेनीति तथा चतत्तानीकत्त्वरूपारोपेऽपि व्यापक
गवशाद्दृशायारोपस्य सत्त्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरिति भावः इत्यपि वदन्तीति पूर्वोक्तार्थस्यापातरमणीयत्वं मतत्त्वनाभाष्यकारा
नुयायिन इति शेषः व्यासंगादिनेति यथा मन्त्रोऽनुकीलत्वापस्मादेमदादिना मनोसन्निधानात् क्रियायाः परोक्षत्वहृदित्यर्थः ३
दमत्त्वावपेयं परोक्षत्वादिनवारत्वं प्रयोगसाधुत्वनियामकं प्रधानत्वं सर्वेषु त्वान्मपोध्यामित्यादौ पारोक्ष्येऽपि लिङ्दर्शनात् किं
व्यापकविशेषानां क्रियायत्त्वफलसाधनानामेवात्रपारोक्ष्यविवक्षितमतो नोक्तदोष प्रत्यक्षपावेनापि नरोक्ष्या व्यापार
विशेषानामितीत्यपि वदन्ति कथंतर्हि सुप्तेनेकिरणावलीमरचयन् इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेद्व्यासंगेनैम
व व्यासंगादिनास्वव्यापारस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनेऽप्यनयनतनातीतत्वयोरभावेन तदर्शकलिङसम्भवात् लड्वर्थ।
माह स्वाभाविनीति भूतयतनेभविष्यतीत्यर्थः ॥ नन्वेवहि केवलस्यातिचरस्वयमपि भूतयतनेभूतत्वेनापि विवक्षितेते लि
ङ्. नैवपरोक्षविवक्षितः पालिङिति तथा चैवं वर्हिकान्तीनत्वानयतनत्वपरोक्षत्वाणामारोपेणालिटः प्रकृतेन साधुता भू
तीतत्वायारोपफलं तद्ग्रन्थेनायासनिष्पन्नत्वशीघ्रविधायित्वादि प्रतीतिस्तत्फलं त्वयोत्तरणामर्थ्यविवेकादिफलकं तत्त्वं
त्वेसोत्कंठानामाह्लादः परोक्षत्वारोपेणत्स्फलकृपव पवेसत्त्वकालनकरिष्यामि पत्रकरणाकालेस्वयमपिसोत्ताकर्त्त्व
मशक्यमितिबोधनायासेन ग्रन्थकरणमपि बाधवदूर्णोपमायेनत्यारोपाविकेव इतरग्रन्थेभ्योऽस्मिन् तनेन थनत्कर्त्तृभाष्मस्वासिव

अनद्यतने लङिति अतीतरात्रिपश्चार्द्धविशिष्टागामिरात्रिपूर्वार्द्धेषितदिवसभिन्नकालत्वमनद्यतनत्वमिति वृत्तिकारादयः केच
दस्तु लङ्लृङ्वेतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसोऽद्यतनस्तद्भिन्नत्वमद्यतनत्वमनद्यतनत्वमित्येवं अन
द्यतनभूते यदा भूतत्वमात्रविवक्षा तदा लङेव तेनतोयपानीदित्यादौ भूतत्वमात्रविवक्षया लुङ् पश्चात् ततः परेद्युः सेवेयेन तयन
तप्रतीतिरिति न दोषः एवमनद्यतनभविष्यत्वमात्रविवक्षया लुडपि श्वोयत्नमानो देवलाव संतीत्यत्र यथा अस्तेन सोगया
गस्य ह्यहारिकालमाध्यन्वानदधिकरणकालस्याद्यदायात्मकस्यानिरूढकानद्यतनत्वभावेन श्वायसमानाइत्यादौ लुडेनव

अनद्यतने लुडिति सूत्रात् यथाश्वो भवितेत्यादौ लृडर्थमाह भविष्यतीति भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः लृट् शेषे चे
ति सूत्रात् यथागतो भविष्यतीत्यादौ तत्रैव वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिकत्वं लोडर्थमाह वि
ध्यादाविति लिङर्थे लेडिति सूत्रात् लिङर्थश्च विध्यादिरिति वदन्ते लोडर्थमाह प्रार्थनादाविति ॥

सुगालल्ड्ययपत्तिः अयप्रभृति मेदाशब्दलवर्थं भविष्यतीति वदित्याहुः वेध्यादिष्वाविति आशीस्त्वं वृहितविषयकेच्छा
त्वे भवतनइति त्वत्संवधिहितविषयकमदिच्छाविषयः शिवप्रसादकर्तृकं भवनमिति वोधः पतयोरिति लिङ्लोटोरित्य
र्थः त्रयाणामिति लोट्लेट्लिङामित्यर्थः तविशर्णायेनेति लिङर्थानिगायेनेवेत्यर्थः स्वः परार्थस्याविवरणमनद्यतनइति
अस्य प्रवइति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यनद्यतनकालवृत्तिरेतत्संवधिप्रवकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारइति वोधः अथ्यास्तमा
दे यथा लङ्ग्ययतिस्तथाकं सूत्राद्ध्यादीनामेवलिङर्थत्वप्रतीतेः कथं प्रश्नादीनां लिङर्थत्वमित्याशंकाह ॥

प्रयाम्लेन्यारौपयालङ्‌ पपनिमित्तयोक्तं सूत्राद्विध्यादीनामेव लिङर्थत्वप्रतीतेः कथं प्रेरणादीनां लिङर्थत्वमित्याशङ्क्या
ह तत्रविधिः प्रेरणमिति तत्रतेषु मध्ये प्रेरणमिति प्रवर्त्तनमित्यर्थः प्रवर्त्तनं प्रयोज्यस्य स्वाभिलषितार्थानोपा
यइष्टसाधनताबोधनमिति यावत् अपकृष्टोद्देश्यकतादृशेष्टसाधनताबोधविषयाप्रवृत्ते लिङादिप्रतिपन्नेवाकामे
वात्तापदेशापरनामा व्यवह्रियते तदेवाह अन्वादेशेति आदिनाशिष्यादिः उदाहरणं स्वर्गकामो यजेतेत्यादि निमंत्रणा

आदिनाविध्याशिषोर्ग्रहणं आशिषि लिङ्लोटौ लोटेति सूत्राभ्यां तथावगमात् यथाभवन्ते शिवं समादिश्या
दौ एतयोरर्थौ लिङर्थपवत्रयाणां समानार्थत्वादित्ति तन्निर्णयेनैव निर्णयः लिङादिक्रमेणादीनामर्थमाह हेतो
भूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लिङादयः सन्तो क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्यतः स्तो भूत इति अनद्यतनभूत
इत्यर्थः अनद्यतने लङिति सूत्रात् यथास्य पुत्रो भवति निलिङर्थमाह प्रेरणादाविति विधिनिमंत्रणामंत्रणा।
धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति सूत्रात् तत्रविधिः प्रेरणं स्वस्मादपकृष्टस्य प्रवर्त्तनं निमंत्रणं नियोगकरणं आव।
श्यकाचरणमित्यर्थः आमंत्रणं कामचारानुज्ञा ॥

दीनां प्रवर्त्तनाविशेषरूपत्वं प्रतिपादयितुं निमंत्रणादिपदानि व्याचष्टे
निमंत्रणं नियोगकरणमिति आवश्यकं श्राद्धभोजनादावित्यर्थः प्रेरणेत्यस्यैवेह योज्यमिति शेषः तथा च श्राद्धभोजना
दावावश्यकेष्टसाधनताबोधनं निमंत्रणमित्यर्थः इह भुञ्जीत भवानित्यादिः यथा कामचारेति स्वाभिलषिते कामचारेण
प्रवृत्तस्येष्टसाधनताबोधनमित्यर्थः यथेहासीतेति अनुज्ञा च प्रवर्त्तनप्रयोज्यस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन तत्प्रवृत्तिविषये

सत्कारपूर्वकोव्यापारइति सम्मानपूर्वकमध्यापनादिव्यापारेइष्टसाधनत्वबोधनमित्यर्थः अयमेवाध्येषणेतिव्यवह्रियते उदा
हरणंमाणवकमध्यापयेति संप्रश्नः संप्रधारणं नानाक्रियायुग्मिके इष्टसाधनत्वजिज्ञासेति यावत् यथा किंभोवेदमधीयीयोततर्क
मिति प्रार्थनातत्स्वाभिलषितवस्तुदानादाविष्टसाधनत्वं यथाभोजनंलभेयेति एतच्चतुष्टयेति विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टचतुष्टय
रूपेत्यर्थः लाघवादिति चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वेलाघवादित्यर्थः विधित्वाकाह्रिपरादीनांवापस्या।
सर्वस्मिन्नपितत्तद्रूपस्यशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवात् प्रवर्त्तनात्वस्यसर्वानुगतस्यशक्यतावच्छेदकत्वसंभवेतुलाघवादिति।

अधीष्टः सत्कारपूर्वकोव्यापारः एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेनवाच्यता लाघवात् उक्तंच शक्तिप्रवर्त्तनारूपमनु
स्यूतंचतदर्थेपि नत्वेवलिङ्विधानतः किंभेदस्यविवक्षया व्यापकत्वात्स्वार्थैता प्रपंचार्थमथापिवाविध्यादीनामुपादा
नं चतुर्णामादितः कृतमिति प्रवर्त्तनात्वंच प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्तीतितदेव
भावः तत्रहरिसंमतिमाह उक्तंचेति किंभेदस्येति तत्तद्रूपेणविध्यादौलिङः शक्तिकल्पनेप्रयोजनाभावइत्यर्थः तर्हिपार्थक्ये
नोपादानंवैयर्थ्यमतआह व्यापकव्याप्यादनेति व्याप्यः परस्परंवैलक्षण्यं अर्थान्तरमाशंक्याह प्रपंचार्थमिति प्रवर्तनेत्सातयात
येत्तिप्रवर्ततेप्रवर्तनेतिणिजेनाप्रविवाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारस्यलाभइत्यभिप्रेत्याह प्रवर्त्तनात्वंचेति तच्चेति प्रवृत्तिजन
कज्ञानविषयतावच्छेदकत्वंचेत्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः एवंकारेणापराभ्युपगतस्यकृतिसाध्यत्वादीनामपि
धेयत्वस्यव्यवच्छेदः इष्टत्वंचसमभिव्याहृतपदोपस्थितकामनाविषयत्वं तच्चस्वर्गकामोयजेतेत्यादौस्वर्गादेरन्यत्रकाम
नाविषयत्वादन्ततस्तेनैवचोपलक्षणीभूतेनस्वर्गादीनामनुगतः यद्वसामान्यतइष्टसाधनमितिज्ञानेप्रवृत्त्यनुदयादिष्ट

मृ॰ मा॰
ह॰ ७॰
70

किंच विशिष्टस्वर्गत्वादिना स्वर्गसाधनताज्ञानं तथा तथा च तेन रूपेणेष्टसाधनत्वस्य ज्ञाने न तु गमाद्धि विधिवाक्यात्कथं प्रव
र्त्तकत्वानतिर्वाहइति विभाव्येन तदीष्टतावच्छेदकत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमय्य तत्तद्व्यक्तिसाधनत्वविधेः शक्तिरूपगतस्था
पवचनविधेर्नानार्थत्वमपि न दोषावहम् इष्टतावच्छेदकतयोपलक्षणीभूतत्वोपगमाच्च न स्वर्गत्वादीनां तद्रूपेणाभानमिति ना
नुपपत्तिः अथ स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ स्वर्गसाधनत्वं ज्योतिष्टोमपदार्थे बोधनीयं तच्च न संभवति वाजपेयादेः
स्वर्गत्वेन व्यभिचारादिति चेन्न घटःकृत्येत्यनेन ज्ञानानीत्यादौ घटत्वोपलक्षितत्वमिति विशेष्यकतृत्वप्रकारकज्ञानावगमव
द्भवतः स्वर्गत्वाश्रयपदार्थविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमेव योगावगम्यते ऽश्ववाजपेयानन्तरकाला ह
त्वमेव स्वर्गसामानाधिकरण्येनेति न तद्दोषानुपपत्तिः अत एव साध्येष्टकत्वस्य विध्यर्थत्वमामनन्ति अतन्त्यत्वासिद्धा
त्वेन विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणात्तदनन्तरकालगम्यं इत्यवगृहणात् आह्नेनित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरेव निमज्जा
हारे इति सत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् आवश्यकत्वेन व्याप्तेनारम्य हरहः आह्नेयिनस्थः श्रीतिमावहत्येष्याम्रुपासते
पतत्सततं शंसितवेनाऽऽस्यायथंवादे पश्यितवसलोकावाप्तिपितरस्यादिकमेव फलमस्तु अत एव शास्त्रादर्शितेन
फलमनश्नतेत्यस्य स्वर्गइतिवृद्धाः पितृणां कृतत्वेन विश्रुतिन्यायात्स्वर्गः फलमनश्नातयेवकल्पनीयं स्वतः प्रवृत्तार्थ
ः खप्रागभावस्यावस्थानेऽप्यवायान्तस्यादेवानथाकल्पनी नत्साधनत्वयोगत्वमसाधारणं नित्यकृतेऽप्यवायान्
सारनियमानतत्वेऽः स्वप्रागभावावश्यंभावाच्च अत एव सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः स्यादुपायामूलोपदेशाहितिसर्वशास्त्राधिक
रणाःसर्वपदसूत्रेऽप्रकृतार्थस्याभावसाभयवत्स्यात्वा यथाकाम्यफलायोपदिष्टंतथा नित्यमपीति व्याख्यातमहावार्थः ॥

७०

न त्विष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे साधनत्वस्याख्यातेनाभिधानाज्ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तृतीयानुपपत्तिरिति चेन्न इष्टं कारा-
कमिति पदद्वयेन शक्तिकारकमिति पदस्यार्थो व्यापारस्तन्निरूपितभावनाभाव्यत्वनिर्वाहकत्वरूपकरणत्वस्याभिधानेऽपि तत्करा-
णत्वस्यानभिधानेन तृतीयोपपत्तेः ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि यागस्यैव यागद्वारेण दोहनादी यावद्द्रव्यसंतीयां तत्कर्म
कलापे तथा व्यवहारस्तु गौणः तस्य स्वर्गकरणत्वादिव्यवहारोऽपि तथा न कलंजं भक्षयेदित्यादि विधिनिषेधविधि-
त्वोपपत्तये नञ्समभिव्याहारे विधेरनिष्टसाधनत्वे शक्तिरुपगन्तव्या तस्य धात्वर्थभक्षणान्वयः नञ्स्तात्पर्यग्राहकः

यद्यप्येतत्कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वात्तथापि ॥

तथा च कलञ्जं न कर्मकभक्षणमनि-
ष्टसाधनमिति बोध इति भावः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तज्ज्ञानस्या-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवर्तकत्वावधारणात् बलवदनिष्टजनके इष्टसाधने चेदं मे उत्तानयनेः प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य बा-
लवदनिष्टाननुबन्धिनि कृतसाध्ये फले प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनत्वस्य तन्निरूपे इष्टसाधने कृतिसाध्ये कलञ्जभक्षणा-
दौ विशिष्टाप्रवृत्त्यवशेनाद् बलवदनिष्टाजनकत्वस्य प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वात् तेषां विधिवाच्यत्वमिति नैयायि-
कमतं निराकर्तुमाह यद्यप्येतदिति एतत् प्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तत्र हेतुमाह तज्ज्ञानस्येति ॥

मू॰ला॰
ट॰७१
71

यागाद्याविति यथंभावः कृतिसाध्यत्वमात्रेवेदादवगतेपि नतन्मात्रेप्रवर्तकं प्रशक्तस्यापि प्रवृत्त्यापत्तेः किंत्विमदंशविशि
ष्टतस्यचयागोमत्कृतिसाध्योमत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानात्मकलौकिकप्रमाणेनापितज्ज्ञा।
नसंभवान्नविधेः शक्तिः मदंशोतभावेनतस्यबोधनेविधेर्व्यापाराभावाच्चेति प्रवृत्तेर्देविंत्वं नधास्मतिकेवलेष्टसाधनतात्ता
नस्याप्यप्रवर्तकत्वात् मदंशविशिष्टस्य चलौकिकप्रमाणेनैवावगतेरिष्टसाधनत्वस्यविधिवाच्यत्वेपिविधेः प्रवर्तकत्वा
द्युपपत्तिः नह्यगम्यस्यकेवलेष्टसाधनत्वस्याप्रवर्तकत्वात् परिचयतिशुक्त्वंविधेराह्यबोधकत्वाद्विनैवतत्स्वरूपेयेष्टसा
धनत्वबोधसंभवात्त्वात्नुमानावसरकत्वे पञ्जेनेति कर्तव्येकेननतत्स्वरूपंप्रतिपन्नत्वेनवाकेनप्रमाणान्तरस्वरूपकत्वैरेवबो

यागादौ सर्वत्र तल्लौकिकनप्रवावगम्यतइत्यत्यलम्यत्वान्नतच्छंके वलवदनिष्टानानुबंधित्वज्ञानेनैवनहेतुः ॥

धनादिरितिविभाव्यते नदाकृतिसाध्यत्वेपितत्स्यमितिकथंतस्यविधवाच्यत्वमिति नकलंनभत्तयेदित्यत्र कृतिसाध्येष्टसा
नवंधिनिकलंजभक्षणेनत्ताबलवदनिष्टानवबंधित्वाभावः प्रत्याख्येतेनरक्तरोधेनबलवदनिष्टानुबंधित्वमपिशाब्द
तस्यापदार्थत्वेनतदभावस्यनञ्ज्ञाबोधनासंभवात् प्रत्यक्षकस्यत्वेकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वपोरभावस्यवाच्यत्वज्ञाबो
धयितुमशक्यतयाधात्वर्थाभावस्यनञ्ज्ञाबोधनासंभवान्नञाख्यातार्थाभावबोधनेवाकलंजभक्षणात्तदिष्टसाधनत्वान
वगतेर्निषेधविधित्वानुपपत्तेः सतिष्टबलवत्स्वेच्छोत्पत्तिनैनतरोधकदुःखातिरिक्तकत्वेनेननायासमसाध्येकमात्रप्रवृत्त

तत्पदीः कुठकृतिमा ॥ ७१

पेनस्वत्वमात्रतनकर्मासंभवात्तेनोक्तार्थोपसिद्धिः यदि च कदाचित्तत्संभवस्तदेष्टापत्तरुत्पन्नानीपकडुःखोत्पन्नकत्वेनविवीच्य
मितिसर्वमननवयपेनवलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे वह्निपाससाध्येप्रवृत्त्यापत्तेर्बहुतरदुःखस्यापि नरका
यमानत्वात् अल्पदुःखस्यापि कुतश्चिद्दुर्बलत्वाद्बलवत्त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्तेनानिष्टस्य विषयत्वमिति केचित्तु
लपितमपाले स्वेष्टोत्पत्त्याविनाशसाधनत्वाभावज्ञानस्य न प्रवर्तकत्वं किन्तु श्यामानगादेच्छा केन भंजीनरिक्तायानाच्छे
नैकः पर्वतमारोहेदित्यादेः श्यामादिपाकरोधेनविशिष्टनरकत्वोपगत्वादिरूपेणानष्टत्वेवाच्य तथा च तस्य विषयत्वेनाशक्ता
नैतत्संशक्तिगतरावपपत्तिरिष्टुतिचेन्नद्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वापवछिन्नसाधनतात्वावच्छिन्नाभावकदेना
शाभावत्वेनावगते प्रकैवविशिष्टस्य पस्यशक्तिः उपलक्षणत्वादेव च द्वेषविषयतावच्छेदकत्वपरित्यज्यनरकत्वापवच्छि
न्नासाधनत्वमात्रं प्रतीयते क्वचिन्नरकासाधनत्वे कविशेषणाय साधनत्वं प्रतीयते इत्य त्रतन्नात्पर्यमेवनियामकं प्रतियोगि
तापाः प्रकारतयाभानात्तप्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादेर्द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भा
नमविरुद्धं नवातिप्रसक्तत्वसामान्यस्यमेयत्वस्यैवोपलक्षणतानयानारकत्वावगमकत्वमस्तिनिवाच्ये स्वरूपसाधनत्वस्य
विषयत्वविरहेणाप्रमेयत्वस्यतत्साधारणेनोपलक्षणत्वासंभवात् अस्त्यनाजनकसाधारणदुःखस्यकारणतावच्छेदक
त्वव्दृष्टिष्टसाधारणरूपस्यापि द्विष्टोपलक्षणतानाकलस्तनानैविस्तान नात्पर्याभावादेव स्वबोधसाधनतावोधकत्वोपपत्तौ
नरस्य विषयत्वेपिनत्वतितिनित्रमंदप्रलापमात्रं तथा सतिनस्य विषयत्वेनज्ञानस्य पागापुनिकानेनमंजीनेतिप्रयोगा
पत्तेस्तस्याद्वेषविषयतावच्छेदकत्वमेवोपलक्षणमितिपरिष्कृतमतं दूषयति बलवदिति निरुक्तबलवदनिष्टसाधनत्व

धूमवत्तावच्छेदकीभूतसाध्यवत्त्वविषयकत्वमितिभावः ॥

साध्यैकार्थ्यं नवह्निः नवह्निज्ञानः कृतिविशेषवत्त्वः पक्षे तदिति

प्रवृत्तिजनकत्वे हेतुमाह द्वेषाभावेनेति मधुविषसंपृक्तान्नभोजने द्विष्टसाधनताज्ञानाद्द्वेषप्रवृत्तिवारणाय तद्विषयकप्रवृत्ति
प्रति तद्विषयद्वेषस्य स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकाभावविधया स्वरूपसत एव नियतपूर्ववर्त्तिनाऽनेन द्वेषाभावेनैवोप
पन्नो बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानस्य न प्रवृत्तिहेतुत्वं तेनान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकसहकृततर्कोपनीतागमरूक
प्रमाणानां स्मृहितिगमना विरहादेव बलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वमस्त्वित्यत आह आस्तिकेति परलोकानंगीकर्त्त
र्नरकासाधनताज्ञानसंभवादुक्तमास्तिकेति आस्तिकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायां तद्द्वेषावश्यंभावात्तन्मतेऽपि प्रवृत्त्य
नुपपत्तिरत उक्तं कामुकेति कामुकत्वं च संभोगविषयोत्कटेच्छावत्त्वं तेन द्वेषसामग्रीवैकल्यमुक्तं भवति न त्वदर्शनेऽपि
नरकसाधनताज्ञानदशायामिति तथा च द्विष्टसाधनताज्ञानस्योत्कटेच्छाविरहविरहविशिष्टस्यैव प्रतिबन्धकतया द्वे
षाभावेनान्यथासिद्धत्वात् आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युत्कटेच्छाया द्वेषाभावदशायां
प्रतिउत्कटेच्छायाः प्रतिबन्धकतया द्वेषानुत्पादेन च प्रवृत्तिसंभवात्तद्भवदुत्कटबलवद (प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च ॥
निष्टासाधनताज्ञानस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वाद्विध्यर्थत्वकल्पनेतिप्रमाणकमेव अत एव श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ न
विध्यर्थबाधः अभिचारत्वेन नरकानुबन्धित्वेऽपि तस्मिन्वैरिमरणविषयकोत्कटेच्छया तत्र द्वेषासंभवेन प्रवृत्तिसंभवाद्व
नकलंजं भक्षयेदित्यादौ येष्वनिषेधविधित्वं तथा पापादिजनकत्वादिति भावः केचित्तु प्रत्यवायपरिहारसाधनत्वं प्रकृते
विध्यर्थः साधनत्वं च यागादेः ससाधारणान्यस्वाभावो न जायमाने तथा च प्रत्यवायानुत्पादसाधनताभाववत्कलञ्जभ
क्षणमिति निषेधः सुष्वाकलञ्जभक्षणाभावः प्रत्यवायानुत्पादसाधनमित्येव बोधः सन्ध्याहीने विधातुः प्रकृतत्वाभावेऽपि

उपसंहरति तस्मादिति इष्टसाधनत्वमेवेति एवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोर्व्यवच्छेदः कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेपि तस्य लौकिकप्रमाणेनैवावगमाद् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यानकृप्तत्वाः प्रवर्तकत्वादित्यर्थः प्रवर्तनेति
लिङर्थ इत्यर्थः स्वोक्तेर्थे संमतिमाह तदुक्तमिति इष्टाभ्युपायत्वादिष्टसाधनत्वादन्यः कृतिसाध्यत्वादिः पुंसां न प्रवर्तकः ज्ञान-
निष्ठप्रवृत्तिजनकतायां विषयतया ऽवच्छेदको नेत्यर्थः चो हेतौ यतः प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकमेव धर्मं प्रवर्तकता-
त्वेन प्रवदन्ति यपरिशेनान्वयः नैयायिकनयास्तु विशेष्यविशेषणभावानापन्नानामेव कृतिसाध्यत्वादीनां प्रवर्तक-

तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तना तदुक्तं मण्डनमिश्रैः पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुं धर्मं
च प्रवदन्ति प्रवर्तनामिति प्रपंचितं चैतद्वैयाकरणभूषणे ॥

ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं विधिशक्यत्वं च ननु कृतिसाध्यत्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसाधनत्वं विशिष्टशक्यो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानन्तशक्तिकल्पनप्रसंगात् क्लृप्तावच्छेदकगौरवाच्च अतएव श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यादौ न विध्यर्थबाधः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वरूपेण बाधाद् भानेपि कृतिसाध्येष्टसाधन-
त्वयोरेव तत्र भानाभ्युपगमेन तयोरेव लिङर्थत्वाभ्युपगमात् विशिष्टशक्तौ विशेषणाविनिर्मोकेण विशेष्यमात्रभासक-
त्वादिति विशिष्टशक्तिपक्षे तदभानासंभवात् तदिदमेवकारेण पदार्थविषयकबोधे तद्भ्रमांशे ॥

मू॰मा॰
१०३
73

शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टस्य गौरिति वाचकस्य त्वादिरिति वाचकस्य त्वादिपदादि।
नापि लक्षणां केवललक्षणत्वप्रकारकबोधापत्तेः एवं च केवलत्वविशिष्टज्ञानत्वं बोधित्वं तावन्मपि अत एवं नमनुविष
संस्कारत्वभानेन शब्दवृत्तिः ननु तज्ञानिष्ठसाधनताज्ञानस्य संमुग्धात्प्रतिबंधादेवयादेवनन्दवत्स्वेष्टसहेतुताया मानाभा
वः नचद्वेषोऽन्यनिष्ठतापश्चद्वेषापत्तिः दृष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वकल्पनात् प्रातिस्विककामुकस्य रागस्याप
मनेच्छाभिचाराग्नस्य प्रतिबंधकत्वमेव कल्प्यमिति तन्न शोकेन द्वेषयकोऽस्कस्य रागविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिबंधकत्वेन
हनेविशिष्टाभावस्यादतत्त्वात् इति चेन्न द्वेषबलवदनिष्टजनकत्वज्ञानेऽप्यनादृशमेव प्रतिबंधकत्वोपगमेनाह
घटनादृशज्ञानस्यत्वेनव्यभिचाराप्रवकाशात् किंच अनिष्टसाधनत्वतज्ञाप्यावच्छेदकधर्मदर्शनानानादृष्टप्रप्र
तिबंधकत्वकल्पनामपेक्ष्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानत्वेनैव हेतुतोचिता लाघवात् अनिष्टसाधनत्वाभावज्ञान
स्यापेक्षयाऽनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वस्य गौरवेण हेतुतावच्छेदकत्वाच्च अत एव शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतु
त्वमनेके शेषकृतसमतेऽनुसंगच्छते एवंच नञ्कलंजं भक्षयेदित्यादिविधेः श्रीमांसकानां मते बलवदनिष्टाजनकत्वेऽपि वि
धेः शक्तिः नञ्विषयत्वेन यथा श्रुतज्ञानेऽनन्वयोपपत्तिरिति चेत् नञ् नवदनेना दोषः कृतिसाध्यबलवदनिष्टानबंधीति
चैत्यवदनेष्टसाधनत्वाभावप्रवृत्त्या प्रशस्त्यनेष्टइति श्रीमांसकानां पत्तिः अन्यथा कालंजभक्षणस्याविधेयत्वेन बोधनासं
भवादनिष्टतानिषेधविधित्वानुपपत्तिविधेयतरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिश्च स्यादिति ॥ ॥ ॥

७६

साध्यताज्ञानस्येवेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवर्त्तकत्वाच्चिकीर्षायाः स्वातन्त्र्येणोपगमेन तथान्यथासिद्ध्यसंभवा
त्तस्य विषयत्वेनावश्याभ्युपेयत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियाप्रतियोगिकत्वमिति नियमोऽसिद्ध एव अत एव न प्रवर्त्तते।
चैत्र इति वाक्यजबोधस्य चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान्नवेति संशयनिवर्त्तकत्वे अन्यथा तादृशवाक्यान्न चैत्रकर्त्तृकवि
क्लित्त्यनुकूलव्यापाराभावबोधसंबोधेन तस्य चैत्रांशे कृत्यभावाप्रकारकतया कृतिप्रकारकबोधविरोधित्वासंभ
वात् किं च यदेवदत्तकर्त्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्र देवदत्तो न पचतीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिस्तत्र कर्त्तृकपाकाप्रसिद्ध्या।
तदभावस्यानन्याप्रस्यापनासंभवाच्छ्येनेन तन्निरूपितत्वेन न च कृत्यसाध्ये दृष्टादौ कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वादेव प्रवृत्त्यभावस्तत्र कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य सर्वदा सत्त्वेन
प्रवृत्त्यापत्तेः इष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वे तो कारीर्यादावप्रवर्त्तकत्वासंभवाच्च प्रत्युत कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्यैव हेतुत्व।
मस्त्विति चेन्न तथा सति प्रवृत्तिप्रतिरोधः कृत्यसाध्यपाकत्वादिना कृत्यसाध्यत्वसाध्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्व।
मिति सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवात् नाहृष्टानुमितिसामग्रीकाले विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णी
तविषयात्कृत्यसहेतुनाकस्य कृत्यसाध्यताविरुद्धयस्यावश्यकत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानाभावाभावेनैव प्रवृत्त्यनुत्पादसंभवा
दिति चेन्न कृतिसाध्यताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिहेतुतायां बहुविधफलाद्यसंभवात् तथाहि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतु
त्वे कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावमानसे प्रतिपाकादिगोचरप्रवृत्ति ॥

स्तमग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमपि न कल्प्यते तादृशप्रवृत्तिसामग्रीकाले पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णय-
स्यावश्यकत्वेन तस्य च स्वरूपसतउक्तज्ञानाभावमानसे ऽवसन्नस्य प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः भवन्मतेन तादृशमानसेत-
दृशप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन महागौरवात् एवमप्रामाण्यविशिष्टकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशे-
ष्यकज्ञानवानहमित्यादिमानसे पाकादिगोचरप्रवृत्तिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेनापि लाघवम् तादृशवि-
शिष्टविषयताशालिमानससामग्रीकाले ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकज्ञान-
स्यावश्यकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकादिविशेष्यकज्ञानादिघटितप्रवृत्तिसामग्र्य-
भावेन तादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनस्यैवाभावात् भवन्मते कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाका-
दिविशेष्यकज्ञानाभावघटितेन तादृशप्रवृत्तिसामग्रीतादृशमानससामग्र्योर्मेलनेऽव्यापकाभावेन तादृशमान-
सप्रति तादृशमानससामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्यावश्यकतया गौरवस्य स्फुटतरत्वादनयैव रीत्यानिष्टसाधनत्वज्ञा-
नाभावादीनामपि हेतुत्वं निरसनीयं तस्मादिष्टमेव कृतिसाध्यत्वादीनां विषयत्वं वादिमतमित्याहुः प्राभाकरास्तु
नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तत्त्वाणाकतनयावगतेन यागेन तस्यैवोपस्थितेनमशक्यत्वात् परंपरासाधनत्वमपि न स्वद्वाराव्यव-
स्थितोपस्थापितमशक्यं अन्वयप्रयोजकरूपेणानाप्याः शाब्दबोधोपयोगित्वाज्ज्ञाताभावात् साधनत्वसामा-
न्यबोधस्यैकविशेषवाचिसामान्यस्य तदितरप्रकारकत्वनियमादसंभवात् किञ्च यागो न कर्तृत्वेन यावगम्य-

तीयस्याप्यङ्गत्वाभावात् तथा च द्वारीभूते काम्याव्यवहितस्वर्गसाधनमपूर्वमेव शाब्दं कार्यत्वेन कार्यत्वे च कृत्युद्देश्य
त्वेन च विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषययोर्यागकामयोर्विषयतया यागस्याश्रयतया च स्वर्गकामः संबध्यते स्ववृत्तेः बोध्या
वारे लौकिकादिवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्युद्देश्यत्वबोधनादपौरुषेयः प्रामाण्यशङ्कायाप्यभावान्न न्यूनता तथा च स्वर्गकामो
यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य मम यागविषयको नियोग इति बोधः अत्रापूर्वस्य यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयक
त्वं यागस्य तादृशकृतिविषयत्वप्रकारस्य चाश्रयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपूर्वं करणत्वेन तत्कर्तृत्वे च सैव योग्यता यथाय
देन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरत्वे योग्यतावच्छेदकोपस्थितिश्च वेदेनान्यायत्वर्थाध्याहारात्मकृते चौपादानिकप्रमाणाव
गतेत्यच्छेतेव तच्छेदवाशाब्दोपस्थितिर्लौकिकत्वेन तयोश्छेदस्य संगच्छत इति तन्न संगच्छते स्वशक्त्यात्वपबोधकस्यैव तदुपपा
दककलपदार्थबोधकत्वोपगमात् न च गंगायां घोष इत्यादौ गंगादिपदानां स्वशक्यात्वपबोधकत्वेन तदुपपादकस।
कलपदार्थबोधनायोपादानिकप्रमाणामवकाशमाशङ्क्येत अजहत्स्वार्थलक्षणायां नानास्मन्मतसिद्धा एवं च स।
कीयत्वेन कार्यबोधान्नियोज्यः समभिव्याहृतपदोपस्थापितफलकामश्चेतन इति कामेः स्वर्गकामो नियोज्यः तथा।
च वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेर्नोऽस्य साधनत्वे विध्यर्थः किं च तस्मिन्निष्टविषयसाधनत्वेन शक्तिकृत
स्वर्गादिसाधनत्वेन नाप्यः तेन रूपेणाप्रवर्तकत्वात्प्रवर्तकतानविषयस्यैव विध्यर्थत्वात् नाप्यः अनेकार्थतापत्तेः अपि
च नित्यनैमित्तिकस्थलेषु विहितकालजीवितनाशरूपपरागावच्छिन्नस्य मम संध्या ॥

मू॰मा॰
२०७५
75

स्नानविषयको नियोगइति बोध्यम् न फलायेत्या विधेयांके॥ अहरहः संध्यामुपासीत न चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायादित्यादौ च फला-
श्रवणात्फलाभावः वैदिके कर्मण्युद्देश्यत्वेन बोधितमदृष्टमेवमुद्दिश्यैव हि प्रवर्त्तनेन तस्यैव वेदेन प्रदृष्टार्थत्वबोधनात् तथा
वकाम्यफलावाप्तिरनुषंगिकी नित्येष्वपूर्वस्योद्देश्यत्वात्तु निरूपपद्यते तस्मात्कृत्युद्देश्यमपूर्वमेव विधिशक्यमि-
त्याहुः तदपरे न क्षमन्ते तथाहि प्रवर्तकत्वेन सर्वसंमतस्येष्टसाधनताज्ञानस्य विधिपदार्थत्ववाचकतो विनापि संभवेन
तस्य विध्यर्थत्वे प्रमाणाभावः वेदबोधितस्वर्गसाधनतान्यथानुपपत्त्याहितत्वकल्प्यते न च कल्पनीयस्य तस्यापूर्वस्योपस्थितिः
संभवति येन तत्र शक्तिग्रहः स्यात् एकविशेषबाधे सामान्यस्य तदितरधर्मप्रकारकत्वनियमेपि साक्षात्साधनतातिरि-
क्तसाधनतात्वेन बोधे बाधकाभावात् तादृशसाधनत्वं च योगप्रतावच्छेदकं परंपरया च दृष्टकमपूर्वम् तथा च स्वर्गसाध-
नत्वशक्त्यैव प्रवर्तकज्ञानसिद्धेर्गौरोपादानिकप्रमाणवशादपूर्वोपस्थितावपि न तद्विधिवाच्यम् अपूर्वानुपस्थितौ प
रंसाधनत्वमपि न तत्कृत्युद्देश्यतोद्देश्यरितित्वानुपस्थितेः अपूर्वे विधिशक्तिग्रहेण्यसमाने एवं काम्यास्ववहितत्वपूर्ववर्तिसाधने
कामी कर्त्तव्यतया वैतीत्यपि न युक्तं लाघवात्काम्यसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् न च तज्ञावव्यवहितत्वविशेषोपि
गौरवान्मानाभावाच्च दृश्यते हि तत्र्यपि नस्तत्सयोजकेजलाहरणादौ प्रवृत्तिः इष्टसाधनतेत्यत्र शक्तिग्रहस्तथोपपा-
दितमयत्नात् अपूर्वस्य शाक्यत्वेपि नित्यनैमित्तिकयोः प्रवृत्तिरपकरीत्यैव प्रत्युत तद्वृत्तेरप्रत्यवायतदव्ययाप्तेर्निषिद्ध
त्वाद्धः खैकफलत्वाच्च प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच्च प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीच्छाविषयत्वम्॥

७५

यसाधनत्वमपिनादृष्टं येन तदुद्देशेनापि प्रवृत्तिः संभाव्येत निष्फलत्वं यावता तेषु प्रवृत्तिर्वेदसहस्रेणापि प्रतिपादयि
तुमशक्येति वेदबोधितत्वाविशेषे प्रवृत्तिरिति तन्न सर्वशिष्टप्रतारणामात्रे नित्यसंध्यावंदनादौ संध्यामुपासीतेत्येवमनन्तं संशि
तव्रतः विमुक्तपापस्तेन पौतिब्रह्मलोकमतामपमिनायर्थवादोपस्थितब्रह्मलोकावाप्त्यादिकं प्रत्यवायानुत्पादो वा फ
लत्वेन कल्प्यतां एतत एव यज्ञो दानं तपः कर्म पावनानि मनीषिणां एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि चेति कर्त्त
व्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् इत्यनेनानिर्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः स्वर्गादिफलमनुद्दिश्य क्रियमाणानामे
वां फलं भवतीत्यर्थ केनाष्टादशाध्याये भवतीनास्मयावतत्वमक्के किंच एवं तेस्मादौ लौकिकविधौ रिष्टसाधनत्वज्ञाना
पाकरिष्टसाधनताबोधान्न वर्त्तकत्ववद्वैदिकविधेरपि तत्त्वेनैव प्रवर्त्तकत्वाननिवीहाह्यिपेरनुपस्थितापूर्वे शाब्दिक
त्वेनेन प्रवृत्तमिति एतेन लिङादिश्रवणोपायमां प्रेरयतीति नियमेन प्रवृत्तेः प्रवर्त्तक पुरुषनिष्ठः प्रेरणापरपर्यायो भि
प्रायो व्यापारो लिङादिवाच्यः शाब्दनावच्छेदकं च पुरुषार्थानात्वायनावच्छेदकतया सिद्धप्रेरणात्वमात्रं वाच्योपाधिः अ
यो रुपेपु वेदेन सम्यन्निष्टत्वासंभवात्प्रेरणात्वेन शाब्दसमवेतत्वकल्पना नु साक्षात् भावनेत्युच्यते भावनायाः शाब्द्या
भेदेन तद्विधान यदा प्रवर्त्तक पुरुषनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणा सा च लिङादिसमभिव्याहारात्तस्यानतुभा
वात्लिङादेर्न शब्दस्वरूपेण शाब्दपतलादेव च शाब्दभावनापरपर्यायवहार्याप्यलिंगसंयोगान्तापिलाष्ठापारपरपर्यायवहार्थापि
प्रेरणात्वेनन तस्याः सविषयत्वं च लोके पुरुषनिष्ठत्वं च पुरुषनिष्ठप्रयोक्तृतावच्छेदकत्वात्तस्याः प्रवर्त्तकत्वं च लिङादेशब्दा

विधिरसे ॥

धृ॰ सा
२ १६

76

निरुक्तं चैवं राजसूयेति पदाद्वेलिङ्गाच्छ्रुत्वापि तत्त्वेऽपि प्रवर्तकत्वाद्यवदत्सान्यतन्त्रेति श्रुतिदृष्टया॥ भोक्तृयागवननगरवि
षयेऽष्टसाधनत्वानुमाने ननु स्वर्गकामः श्रुत एव श्रुतिविशेषानकत्वान्नाप्रवर्तनेनस्याते शब्दक्रादिविधेभ्युपेतिवा
कादिष्टसाधनत्वानवगमेन भोक्तेति प्रेरणाविशेषणता श्रामोक्तारपिविधेभ्युतमाचाप्यसपृतिभुक्तास्यासि
नमेतद्देश्यति विधिभोजनविषयकानिष्टसाधनत्वतिभ्रमेन हेषविशिष्टत्वान्नस्याः नतिष्टसाधनत्वेप्रवर्तनेना स्वतएवहेतत्त्वम
तिचेतिसूत्रेभाष्ये लिङादिशब्दप्रयोगानुपकर्तृप्रयोजकत्वापारस्यस्तत्वादिन्द्रियप्रयोजनत्वात्ममाभवानित्यत्रणाचकस्मा
त्रभवतीतिप्रश्नेउत्तरमकर्तृत्वात् सक्रियप्रेरणायाणाचनिक्रियप्रेरणायोलाउरितत्प्रयोजकत्वमत्रतत्सदेनव्यापार
विष्टः कर्त्तैव्यनरतितद्भावः अप्यापिकर्णेविलक्षणस्यादेवमपिनदोषोलाटोक्तत्वात्सेषणास्याणाजनमभविष्यतीत्युक्तं इष्ट
साधनत्वस्याविधर्थत्वेनतनदसंगतिः स्यैश्वविधिनिमंत्रणेतिसूत्रेभाष्येविधिः प्रेरणामित्युक्तेश्च किंचेदं तत्रेष्टसाधनं
तस्मात्वेक्तृतिनिस्वारसिक्यव्यवहारारपीष्टसाधनत्वस्याविध्यर्थतावत्कमशक्यापीनकत्वापत्तेः तस्मादिष्टस्यानन्व
यापत्त्यापीनकत्वस्यसर्वेष्टसाधनत्वबोधनासमर्थकत्वस्यापिवत्कमशक्यत्वाच्चेति लोकेतद्विधिश्रयोक्तृष्ठकषति
ष्टोभिप्रायपवमः संभवात् भावनायाभावकरणेनिकर्त्तव्यतानुपाशत्रयवद्व्येनतस्याः सविषयकत्वसापपोदि
तत्वाद्विषयाकांक्षायासमानपदोपात्तत्वश्रुत्यासङ्गाशत्रयविशिष्टासविषयप्रवृत्तिरूपाख्यानार्थेरूपामतमेदेनया
त्वर्थरूपावाभावनाविषयत्वेनोपनिष्टते इयमेवभाष्याकांचासाध्याकांक्षापदं ॥

३८

र्थो व्यवह्रियते साध्यत्वाद्धि विषयतैषैव तस्याः सविषयत्वात् एवं तस्याः साध्यत्वेऽवगते केनेति करणाकांक्षायां तानलि
ङादिपदस्तोऽनेकरणत्वेनान्वेति करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्त्यच्छिदानिर्वर्त्त
कत्वेनैव करणत्वात् भावनाभाव्यकरणाकांक्षैव भावनाकरणाकांक्षेत्युच्यते एवं कथंकर्मेतिव्यापारप्रकारापेक्षणालक्ष
दिनाः प्रवर्त्तमानपुरुषप्रतिप्रशस्तफलवत्तात्पर्येनहेषयपसारणद्वारार्थवादवाक्यजन्या प्रशस्तताज्ञानरूपा स्तुतिः।
सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते एवमार्थीभावनापि द्रष्टव्याकांक्षात्रयवती तत्र किं भावयेदित्याकांक्षायां स्वर्ग
कामादिपदसन्निधानात् स्वर्गं भाव्यतयान्वेति स्वर्गं भावयेदिति यद्यपि सव्यापारस्यागविषयोपि तथापि तस्य करणत्वेने
वोपस्थितत्वः स्वावरूपतयाः पुरुषार्थत्वेन च न भाव्यत्वमिति विद्धिर्मैतत्स्वर्गस्यैव भाव्यत्वमतएव ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया
याकरणीभूतत्यागेऽभेदेनैवान्वयात् केनेत्याकांक्षायां यागः करणत्वेनान्वेति करणत्वं च कमेव सहकार्य्या
कांक्षारूपकथंभावाकांक्षायां सन्निहिताप्रयाणफलकसमिधो यजतीत्यादिवाक्यावगतसमित्युक्ते यादिक्रियाजात
मितिकर्त्तव्यतयान्वेतीत्याद्यन्यत्रविस्तरः तदुक्तं अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वा
ख्यातस्य गोचरः १ लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः संबन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चां
गतया प्रयुज्यते इति तत्राभिधीयते विषयीक्रियते प्राशस्त्यभावनानयेति करणाख्यत्वाभिधाशब्देन शब्दसमवेतो व्यापा
र उच्यते तद्रूपा भावना लिङादयस्ताद्रूप्ये ॥

णाभ्युनिषादयेति आदिपदेन लोडादिसंग्रहः आर्थभावनानुसर्वाख्यातप्रतिपाद्योत्पादस्यालिङ्थौ अभिधाव्यापारप्रवणा
स्वभावेनेष्यते प्रकृष्टप्रवृत्तिरूपार्थभावनानन्तराख्यातत्वेपसाध्यताख्यविषयतावती तत्साध्येति यावत् संबन्धबोधः।
लिङादिपदतदर्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्धग्रहः कारणं तदीयशाब्दभावसंबन्धि प्ररोचना प्राशस्त्यरूपा स्तुतिरर्थवादगतया
सहकारिकारणत्वेनोपयुज्यत इति हितोपस्यार्थः नकलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञः पर्युदासार्थकतयाऽरोपितं कलञ्ज
भक्षणं प्रेरणाविषय इति वाक्यार्थः तदभावः प्रेरणाविषय इति वाक्यार्थः तेन च प्रतियोगिन्यनिष्टसाधनत्वं बोध्यते
यदभावत्वेन यदभावः प्रेरणाविषयतया बोध्यते तत्प्रतियोगी क्रमेणाधिकानिष्टसाधनमिति नियमात् तद्भक्षणे शा
यश्चित विधयश्च तथाकल्पनेनानर्थग्राहकाः इति भट्टानुयायिमतमप्यपास्तम् प्रेरणाया विध्यर्थत्वेऽपि सामान्यस्य वि
शेषपर्यवसानाकांक्षोपपादकत्वाकांक्षायां धात्वर्थगतस्य हितसाधनत्वमेव संयुज्य विनेतस्यैव प्रवर्तकज्ञानविष
यतावच्छेदकत्वस्योपपादितत्वात् न च लिष्टसाधनताज्ञानमन्तरेणागमसहस्रेणापि प्रेरितः प्रवर्तते कश्चित् प्र
तन्वते तत्र प्रेरणायाः विध्यर्थत्ववादिनापीष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तये कल्पनीयं तथा चावश्यकत्वादिष्टसाधनत्वमेव
विध्यर्थोऽस्तु एवं च विधेरव्यापारोऽपि यकत्वं लोकसिद्धमपि रक्षितं भवति अन्यथा स्यादतिप्रसङ्गः शाब्दप्रेरणाव्यापा
रत्वस्य प्रवृत्तौ परप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाक्रमस्य प्रवर्तनात्वेन तान स्वतन्त्र शाब्दस्य च परनिष्ठव्यापारबो
धकत्वेन क्रमस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वमकरणीयेष्टसाधनताज्ञा ॥

नैव कल्प्यमिति गौरवं स्फुटमेव । तदपेक्ष्य प्रवर्तकत्वेन कृतेः स्वेष्टसाधनत्वस्यैव विधेयत्वं लाघवात् । किं च शाब्दशाब्दप्रतिपि
त्सायामप्यभिधाप्रमाणाभावः करणस्य स्वनिष्ठव्यापारद्वारैव फलजनकत्वमिति नियमस्त्वसिद्ध एव । शब्दमित्यादि करणा
भ्याभिज्ञानादौ व्यभिचारात् लिङादिशब्दप्रयोगरूपप्रेरणैव विध्यर्थ इति नव्यमते । तस्याः प्रवर्तकपुरुषनिष्ठत्वनियमेन ।
स्वतःप्रमाणवेदवादित्वमते प्रयोक्त्रसत्त्वेन तस्या विध्यर्थत्वासंभवात् । न च तस्याः प्रेरणात्वेन वैदिकविधिनिष्ठत्वमिति प्र
के प्रभेदव्यापाररूपेयभावासंभवात् । प्रचेतनेशब्दे लिङाद्युच्चारयितृत्वे सति स्वातंत्र्यस्य तत्त्वमते प्रवर्तकत्वस्यासंभवाच्च
शब्दप्रयोगरूपप्रेरणायास्तत्त्वेन सविषयकस्याभ्युपगमेऽपि स्वाध्यासमूलक एव । नापि चैतादृशप्रेरणया इष्टसाधनता
लेपः संभवति । प्रभोक्तृत्वरूपविशेषणघटितत्वेन तत्कहेतोरभावात् । न च प्रेरणैव स्यात्तद्गुणाहेतुः स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचा
रात् । सर्वं इमे स्वस्वरूपार्थं प्रवर्तन्त इति समीहितसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकताप्रतिपादकहेतुमतिं चेति सूत्रस्य भाष्यवि।
रोधाच्च । कः प्रयोजस्य प्रेरणापार्थो परभिप्रायेषु समजन इति तत्सूत्रभाष्ये णिजर्थप्रेरणायाः अपि इष्टसाधनताज्ञान।
द्वारैव प्रवर्तकत्वे वाच्यता चेति वैदिकविधेः प्रेरणार्थकत्वासंभवेन नत्वेष्टसाधनतान्वायीनामेव विध्यर्थत्वं मीमांसकस्य प्रवर्त
कत्वाज्ञानजनकत्वात् प्रवर्तकत्वं निर्वाहितं । तथैव लोकेऽपि तच्छेतोवत्तान्निर्वाहे प्रेरणाया विध्यर्थत्वमप्रामाणिकं । विधिः।
प्रेरणामिति भाष्यस्य तत्प्रेरणा प्रवर्तनेति विवरणेन प्रवर्तकत्वेन विषयतयावच्छेदकमिष्टसाधनत्वादेर्वाच्यार्थः । यदपि त
द्रूपेष्टंभकत्वेन प्रच्छन्नमाभवान्नित्यादिभाष्यमुपपन्नतरणिन । प्रकटे इत्यादि त्येतेन न सिद्धान्तिविवचनेन व्यापाराविष्टकर्तृप्र
रणाया एव णिजर्थत्वप्रतीतेनेत्तलोडर्थत्वमपियेन तदुपष्टंभकता स्यात् । प्रयापीत्यादि प्रप्रतिवाक्यत्वकेदशितः लो

मू. सा.
९०१८
78

गादृशार्थेऽप्रयोज्यत्वमिति व्यापारत्वात् लोट्प्रकृतिधात्वर्थस्य भविष्यत्वे पेक्षभानस्यानुभवसिद्धत्वात् लोडादेरणापाउक्त
त्वेपि तस्य धात्वर्थविशेषणतयापेक्षभानेन न तद्विशेष्यतया तद्धि वक्तायां गणाचादुर्वारत्वात् लोडुक्ता द्धात्वर्थविशेष्यतया।
पेक्षणायाः प्रतीतेः पूर्वपक्षस्यैव निरंकुशत्वापत्तेश्च स्यात्तावत् आज्ञार्थोक्त आज्ञाभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्याः पा
कं कुर्यामित्यादौ मध्यमोत्तमपुरुषयोर्लिङः इच्छाविशेषात्मकताद्धेच्छाणानन्तरभव्रशार्थतार्थकतया शब्दप्रमापरूपत्वे।
पीच्छायामेव शक्तेः कल्पितत्वात् तद्भवज्जनिकेच्छाता प्रथेच्छाणीयप्रयोक्तुरत्वगृहयोनिकेच्छाध्येषणा लिङ्याभाव
वेनकेच्छानुता उत्तरपयोनिकेच्छाप्रश्नः प्रार्थीच्छाप्रार्थनेति विवेकः तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागः स्वर्गकामनिष्ठ
तयामेच्छाविषय इति बोधः यद्याकर्तव्यत्वेनेच्छेव विध्यर्थः तया चेष्टसाधनत्वानुमाने तद्यथा स्वर्गकामस्य मम यागः इष्ट
साधनेकर्तव्यत्वेनाप्तोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वान्मत्पितृधानीजनवत् विषमोजनादेरपि कस्य चित्कृतिसा।
ध्यतपाकर्तव्यत्वेनस्वरूपामेच्छाविषयत्वेन न तदनुमापकत्ववारणाय लिङ्बोध्येति प्राभक्तावेदिकस्थले ईश्वरप।
वत्तासिद्धिरिति रेव तावत्कुमार्यादयः स्वप्रयोगमानमित्याहुः तदपि न कृतिसाध्यत्वनिष्फलत्वानिष्टसाधनत्वस्ता
नेष्टप्रवृत्तिवारणायप्रवृत्तिप्रतिकृतिसाध्यतादिज्ञानस्य हेतुतया आवश्यकत्वेन तद्विषयेष्टसाधनत्वादरीतो विध्य
र्थत्वोपगमेनैव प्रवृत्तिनिर्वाहे आज्ञाभिप्रायस्य विध्यर्थत्वे मानाभावात् नहीष्टसाधनताज्ञानमेतदेणामेच्छावि
षयत्वेत्तानमात्राद्यप्रवृत्तिः संभवति स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्यभिचारेणाज्ञाभिप्रायज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वासंभवाच्चेस्या।
लेपकृतमतमत्र समाम: इयपि चिन्तैवेतोरिति यत्न बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रवर्तकतानिराकरणं इष्टतावच्छेदकेव

आदिनेति प्रेरणादौ चेत्यत्र पठितेनादिनेनादिपदेनेत्यर्थः योग्यताज्ञानाभावग्रहेरिति यत्कर्त्तृकोपलम्भविषयोद्देश्यको
यमस्त्वत्कर्मिकाज्ञातादृशबोधमनत्याशातयमद्दूतकर्त्तृकायातनेतिबोधः तत्रैवहेतुमतोर्लिङित्यनुशासनेनलिङः
कार्यकारणभावार्थकत्वबोधनात्सर्वत्रैकत्वेनन्विवत्रैकत्वेनचवेदसंघशामाण्येनेनबोधमतिहृन्निप्रत्यग्रहेनसा।
त्वावगुणितत्वमितिविधिःकल्प्यतइतिभावः भूतइति भूतइत्यर्थकार्यात्पत्तौ लङितिसूत्रादित्यर्थः ननु वर्त्तमानध्वंसप्रति
योग्युत्पत्तिकत्वं भूतत्वं भूतपदवाच्यइतियौगिकनाशस्यविद्यमानत्वेपितदुत्पत्तेर्वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वसाधा

आदिनाहेतुहेतुमतोर्लिङ्ग्राशिषिलिङ्लोटाविति सूत्रोक्ताहेतुहेतुमद्भावादियोगसंग्रहस्ते योग्यताज्ञानाभावग्र
रेत्रैशानेनयानयेरितिपश्या लङर्थमाह भूतमात्रइति भूतसामान्यइत्यर्थः भूतेलङितिसूत्रात वर्त्तमा
नध्वंसप्रतियोगित्वंभूतत्वं ॥

त्वइतिप्रयोगोपपत्तिस्त्वथाचयत्रोत्पत्तिरेवधात्वर्थस्तत्रोत्पत्तेर्ध्वंसाभावात्पतिरतआहाद्येतिभूतइतिसूत्रइत्यर्थः ध्वंस
प्रतियोगित्वंभूतत्वमिति तथाचासन्नमतेनश्वपतेर्नाशात्वकुलव्यापारार्थकतयाकालात्वयस्यव्यापारस्यवर्त्तमानत्वस्या
पितत्वेननशृत्पादावनुपपन्नभावेननोत्पत्तिवरितेभूतत्वेभवत्यादीनामसत्वप्रत्ययकलव्यापारार्थकतयोत्पत्तेश्चवर्तितेभू
तत्वशत्वात्पित्तविवक्षितार्थबोधनिर्वाहाच्चतादृशमेवभूतत्वंसूत्रेणबोध्यतइतिभावः ॥

भू॰सा॰
१०७५

तदेवाह नचेत्क्रियायामिति नाशापतक्लोव्यापारइत्यर्थः विद्यमानेप्येतेनसमानप्रत्ययोयावन्नपश्यामस्तावत्कर्त्तरिका
लानवोपगमेन्द्रकस्य लेवटोभूदितिप्रयोगानुपपत्तिर्भूतत्वस्यात्यन्तिकत्वेनसम्बन्धादिशक्तत्वेनगौरवमितिभूवि।

नचेत्क्रियायांनिर्वाधमितिविद्यमानेपिचेटेऽभूदितिप्रयोगः विद्यमानधर्मस्यप्रतियोगीवद्धमित्वाप्रयकउत्पन्न
नक्लव्यापारइतिबोधः प्रयमन्नसंग्रहः कालोद्विविधः प्रयतनोनयतनश्च आयद्विविधोभूतभविष्यद्वर्त्त
मानभेदात् शेषोद्विविधः भूतोभविष्यश्च नतवर्त्तमानेलट्भूतमात्रेलङ्भविष्यन्मात्रेलृट् हेतुहेतुम
द्भावाद्यधिकार्थ्यविवक्षायामनद्यतनेलङ्‌भूतयतनेभूतत्वेनविवक्षितेलङ् तत्रैवपारोक्ष्यविवक्षायांलिट्।
तादृशेभविष्यतिलृट्लुट् इत्थंलङर्थमाह सम्यामिति क्रियायाअतिपत्तिरनिष्पत्तिर्निमित्तस्यागम्यमानायांभू
तेभाविनिहेतुहेतुमद्भावसतिलृङित्यर्थः लिङ्निमित्तेलङ्क्रियातिपत्तावितिसूत्रात्‌लिङोनिमित्तंहेतु
हेतुमद्भावादिस्तद्दृष्टिश्चेत् भभविष्यत्तमितिसभविष्यत् वह्निश्चेत्तान्नलिप्स्यदोदनमपश्यदित्यादौ भूत

वद्धमित्वाप्रयकधमलनान्नुहलल ॥
स इतिदर्शयितुमुदाहरणद्वयोपादानं ॥

ते भूतेभाविनीति कार्य्यकारणभावापन्नार्थकथात्भ्रांतस्मितामम्यमानइत्यर्थः हेतुहेतुमद्भावादीनाधाकारिरिर्हः।
तद्दृष्टिश्चेदिति प्रत्येकस्यैवधात्वर्थस्यकर्त्तृभेदभिन्नस्यकार्य्यकारणभावोवगम्यतइत्यत्रतत्रस्वतोविभिन्नायात्वर्थये

व्यापाराभाव इति तत्प्रागभाव इत्यर्थः एवमग्रेऽपि पतनिष्ठो गम्यमानायां हेतौ हेतुमद्भावारोपात् इति सूत्रस्वरसात् क्रिय
योर्भविष्यत्वप्रदर्शनार्थमभावविशेष्यकबोधोत्कीर्त्तने प्रयोजनमिति बोध्यं नपाकवह्निप्रज्वलनयोः कार्यकारणभा
वप्रदर्शनाय प[...]भावोपरभावप्रयोजनमनस्यनन्यत्वमिति यमात् तथा च समिदानकर्तृकभवनप्रागभावे सम्भृष्टिका
र्तृकभवनप्रयोजनत्वेवगतेः पचेर्लृट्समिद्भवनसमिद्भवनयोः कार्यकारणभावावगतिरिति भाव इति दिक्

व्यापाराभावप्रयोज्योऽत्र नाभिन्नव्यापकविशिष्टत्वान्न तु केवलव्यापाराभाव इति बोध इति रीत्या तद्बोधे प्रत्ययार्थानि
र्देशाउपलक्षणमर्थान्तरेऽपि वक्ष्यमाणदर्शनात् शक्तिग्रहत्वादेवार्थे शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तररीत्या बोधके
ष्वेतेषां क्रमनियामकस्याभावे पक्रमपत्र श्रुतपदपञ्चमालकार इति मीमांसकैर्लोट्यप्यविहितपत इति दिक् ॥

स्वमिति अनयादिशब्दबोध्य उक्त इत्यर्थः अयं चेति वर्तमानत्वादिरूप इत्यर्थः अर्थान्तरेऽपीति अहोत्प्रशंसासमा
नकालार्थेऽपीत्यर्थः उक्तमिति मध्येनपापतेष्व शक्तिरिति तत्र पदप्रदर्शनाय इत्यर्थः अस्मन्मते च लक्षणया शः
क्त्यन्तरेकाकेषां वि लक्षणमितरेषां प्रयोगोपाधित्वमिति भावः ननु प्रयोगे श्रूयमाणानामेव वाचकत्वस्य वर्णि

भू॰सा॰
१॰८॰
८०

स्फोटत्वादिमतैतेषामवस्थापयिष्यमाणत्वात्कथमश्रूयमाणानां लकाराणां वर्त्तमानत्वाद्यर्थकत्वं किंच यत्र न लकारा
देशस्तिवादिस्तत्र पचतीत्यपि वर्त्तमानत्वादिबोधानुपपत्तिस्तत्र शक्तस्योपनायकस्य वाभावादत आह स्मृतीति तद
र्थस्तु नहि बोधकतारूपा शक्तिर्लकारे संभवति अश्रूयमाणतया तेषां तत्त्वासंभवात्तेषां स्मरणात्मकं तदुप-
स्थितिं विनापि पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादिबोधात् एवं लडित्यादिना तद्बोधाच्च किंत्वश्रूयमाणानामेव तत्तद्रूप-

इति वैयाकरणभूषणसारे लकारार्थनिर्णयः ॥

माणास्तिवादय एव तथावगतं तत्त्वमेव लकारादिष्वारोप्यते शास्त्रेण प्रक्रियानिर्वाहार्थं लकारादिविधानादस्माभिर
पि तदनुसारेण तथैवाभिहितमानुपूर्वीविशेषस्य तत्तद्बोधे सहकारित्वाश्रयणाच्च नापचरित्यादौ वर्त्तमानत्वादिबो
धः यत्र च न तिबादिश्रवणं तत्रापि शिष्यमाणालुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणभागस्यैव बोधकतायाः
सर्वसंमतत्वेन नानुपपत्तिः अत एव षष्ठीतिसूत्रे भाष्ये शत्रपमात्रस्य कृत्स्नार्थबोधनिर्वाहः इति वैयाकरणभूषणसा

लकारार्थनिर्णयः ॥

एवमस्य संगमनामत्वेनार्थे निरूपणीये प्राप्तिपरिकार्थविशेष्यत्वात्क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वतया सातत्यात्क्रियात्वपितात्त्व
प्रथमं कारकविभक्त्यर्थनिरूपणमित्याशयेनाह ग्लुवर्थमिति आश्रयोर्थ इति यद्यपि पंचम्या अपाश्रयोर्थस्तत्क्रिया
नाश्रयत्वे सति तत्क्रियातत्त्वविभागाश्रयत्वस्यैवापादानत्वाद्व्यापितस्याविशिष्टाश्रयार्थकत्वात्त्वं गुह्याश्रयत्वरूपा॰
त्वाद्ध्रुवावच्छिन्नार्थकत्वमित्यवधेः पंचम्यर्थता सा ह्याश्रयत्वेनेव इति भावः द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे मानमाह

ग्लुवर्थमाह आश्रयो विधिरुद्देश्यः संबंधः शक्तिरेव वा यथायथं विभक्त्यर्थः सुपां कर्मेति भाष्यतः द्वितीया
तृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः तथाहि कर्मणि द्वितीया तत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्म क्रियाजन्यफलाश्रय
इत्यर्थः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात् ॥

तथाहीत्यादि तत्र कर्तुरीप्सित
तममित्यनेनैवं प्रयोजकत्वात्कारकत्वे इच्छाविशेष्यस्य कर्मत्वेनोक्ते क्रियाजन्यफलाश्रयस्य कर्मतालाभ इत्यत आह क्रिया
जन्यफलाश्रयत्वेनेति तथा च पात्रव्यापारवत एव कर्तृत्वेन यातनादेरापादानत्वामर्थ्येन प्रकृते सविनिष्टक्रियाजन्यफ
लसंबंधित एव तदिच्छाविषयत्वलाभात्क्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं सूत्रसंमतमिति भावः ॥

भू॰ सा॰
१॰८१

ननु तर्हि कथं द्वेष्यादिरनेनैव निर्वचनीयमत आह तथायुक्तमिति तेन च द्वेष्योदासीनयोः कर्मत्वं प्रतिपाद्यते इच्छा
विरहितेनेत्यनेन तत्साधारण्येन स्यादिति तत्साधारण्यापादकत्वादिदमेवाह तेनेष्टमिति भावः एवमेवेति क्रियाजन्यफ
लाश्रयत्वमेवेत्यर्थः ननु तर्हि हरिं भजतो व्यापारादीप्सितत्वादिनाह एषादीनां भानानुपपत्तिरत आह ईप्सितानीप्सितत्व
योरिति मानाभावेनेति सर्वसिद्धानुभवाभावादित्यर्थः ननु तर्हि क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्र्यतामत आह सं
ज्ञायामेवेति अयमाशयः क्रियाजन्यफलाश्रयः कर्मेति सूत्रकरणे तेनैवेप्सितानीप्सितकर्मणोरभीष्टसंज्ञासिद्धा

तथायुक्तं चानीप्सितमिति संग्रहाच्चैवमेव युक्तम् ईप्सितानीप्सितत्वयोः शाब्दबोधे भाने मानाभावेन संज्ञाया
मेव तदुपयोगेन तद्वाच्यकोटौ प्रवेशः तथा च क्रियायाः फलस्य च धात्वेनैव लाभादनन्यलभ्याश्रयपरत्वार्थ ॥

तिनथा ग्रामेऽर्भाणवकं वारयतीत्यादौ विशेषविहितेन वारणार्थानामीप्सित इत्यनेनाग्नेरिव क्रियाजन्यफलाश्रयत्वे
न कर्तुरीप्सितस्य माणवकस्यापादानसंज्ञा प्रसज्येत सूत्रं तु हरिं भजतीत्यादौ चरितार्थं तत्र हि हरावीप्सिततमत्वस्य
संत्तिकोऽयमवकाश इति वैशेषिकद्वेष्योदासीनकर्मणोः संग्रहायेदं सूत्रमत्यावश्यकमिति नतथोक्तमिति ननु ताव
ता पंचम्यामिव न द्वितीयाया अप्याप्रमाणार्थकत्वमत आह तथा चेति अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादन्यत्र श
क्तिः सिध्यतीति प्राग्व्युत्पत्त्यैवकारेण क्रियाफलयोर्द्वितीयाशक्तत्वव्यवच्छेदः ॥

८१

त्वाश्रयत्वस्य तत्तदाश्रयभेदभिन्नत्वादनुगमकत्वासंभवेन कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमत आह तत्त्वं चेति आश्रयत्वं चेत्य
र्थः अखण्डशक्तिरूपमिति आश्रयआश्रयइत्याकारकानुगतव्यवहारादाश्रयपदशक्यतावच्छेदकत्वात्सिद्धमखण्डोपाधि
रूपमित्यर्थः विभुत्वादवच्छिन्नत्वादेव्यभिचाराच्च स्वाखण्डोपाधित्वे प्रमाणाभावइति नवनैयायिकाः नैयायिकास्तु द्वि॰
तीयाद्यानामाश्रयोर्थः तस्यापि प्रकृत्यैव भानेनान्यलभ्यत्वात्कस्य घ्यार्थ इति रिक्ततयाः अश्रयस्यानन्वयभावाच्च किञ्च फला
नुयिनीहृन्निरेव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिष्ठाधेयत्वावयिनिष्ठप्रकृतितात्पर्येण तद्रूपं द्वितीयेत्यर्थात्तत्र न द्वितीयाधः आ
नादिनात्पर्यग्राहकत्वेन परंपरयाशक्तिग्राहकत्वाच्च न तत्र रूपपत्तिः आश्रयेत्वनद्वितीयार्थंस्त्वस्य निरूपकतासंबं॰

त्वं वाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकं आदन्तेपवतीत्यत्र विशिष्टत्याश्रयत्वात्कर्मता ॥

येनैव फलानुयित्वस्याभ्युपगन्तव्यतया निरूपकत्वस्य च हृद्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वि
हगोभूमिं गच्छति महीरुहमित्यादौ न जातु अभावप्रत्यायनासंभवादित्याहुः कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्वरसभ
गापत्तेः आश्रयस्यैवानुवादिनाभाने आश्रयत्वेनाभानेनान्यलभ्यत्वाभावात् आश्रयत्वेन तज्ज्ञानस्य वक्त्रग्रहकारसंभ
नत्वाच्च विक्लृप्ताश्रयत्वात्कर्मतेति कर्मसंज्ञेत्यर्थः परेन कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापाराधिकरण
प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वे कर्मत्वमित्युक्तं भवति अग्रे माणवकं वारयतीत्यादावग्रादेः कर्मत्ववारणाय कर्तृगतत्व

वारयते स्यात् संयोगानुकूलव्यापाराभावान्नानुकूलव्यापारोऽर्थः चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादावतिप्रसंगवारणाय च वि-
करणेति वैयधिकरण्येन प्रकृते तदनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वं विशिष्टस्यानतिरेकेऽपि विशिष्टनिरूपिताधिकरण-
तायां ग्रामे सत्त्वात्तत्राप्रसंगः माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र बंधनश्रयोऽन्यभक्षणाश्रयमाषाणां तन्निवारणाय प्रकृतधात्वर्थ-
त्वफलविशेषणं प्रकृतत्वं च तत्तत्तद्विशिष्टव्यापारत्वं धात्वर्थत्वं च धातुवृत्तिग्रहविशेष्यत्वं यद्वा तत्तत्कप्रयोज्यत्वादि-
ति यथैवादृशे भुक्तत्वादौ न कर्मत्वाविवक्षया करणत्वविवक्षणादितीयाकृतभोजनस्यापि प्रयोगालाभे न ग्रहत्वाय

वरं करोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात् जानातीत्यत्रावरणभंगरूपफलाश्रयत्वात् घटोऽतीतो ना-
गतादिप्रयोगस्य लेपितानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् गुरुधायपथापूर्वेन जानामीति प्रयोगापत्तेः ॥

यत्तु देशपदस्यापि संभवादिति तन्न यत्नैः कृञो यत्नमात्रार्थकत्वाभ्युपगमात्कर्मत्वापत्तेः प्रकृतधात्वर्थत्वमतग्रा-
होत्पत्तेरिति तथा च कृञ उत्पत्तिरूपफलव्यापारोभयार्थकत्वात्त्वात्संगतिरस्त्याद्युपधात्वर्थत्वेन यत्नाकर्मयत्ना-
त् कृञो यत्नमात्रार्थकत्वे घटादीनाकर्मत्वानुपपत्तिरपि दोष इति भावः आवरणभंगस्य फलत्वमभ्युपेत्येति कृ-
ष्टमतेन जानातेर्ज्ञानानुकूलव्यापारार्थकतया विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतेति बोध्यं तथाकर्मक-
त्वापत्तिः फलतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरण्यस्याकर्मकलक्षणे निवेशनीयतया दोषात् इति नैयायि-
कमतेन सविषयकज्ञानार्थकधातुयोगे घटादीनाय यथाकर्मत्वं तथाकर्मयत्नात् ॥

ननु घटादेर्विद्यमानतादशायां घटं जानानीत्यादावावरणाभंगानूपफलस्य घटे संभवेऽप्यतीतादिघटे कथं तत्सत्त्वं घटासत्त्वेन
तदावरणस्य सत्तायां वक्तुमशक्यतया तन्नाशस्याप्यसंभवात् इति योगिनां संबंधेनानाशेनात्मन इति योगिनो हेतुना
दत आह अतीतेति तथा च नष्टादिघटस्याविद्याकल्पितस्यातदीयांशबुद्ध्युपारूढत्वात्तादृशावरणस्यापि तस्मिन्संभवा
त्तन्नाशानुपपत्तिरिति भावः अन्यथा तत्रावरणभंगास्वीकारे यथापूर्वमिति पूर्वानुभवानतिक्रान्तमित्यर्थः
पूर्वानुभूतमिति यावत् आपन्नेति विनष्टघटस्य फल इति शेषः इदमापादनं तु नैयायिकादिरीत्या वर्तमानतज्जने
ष्वावरणभंगे पूर्वानुभूतविनष्टघटनिष्ठत्वाभावस्यासंभवात् स्वमते तु तादृशघटनिष्ठावरणभंगाननुकूलवर्तमानता

अतीतादेरपरोक्षताविषयतया ज्ञानापरोक्षतापत्त्या नैयायिकानामिव सत्कार्यवादसिद्धांतानुपपद्यत इति ॥

तस्याप्रसिद्धान्तरभावस्य तत्राबाधनासंभवादिति बोध्यं ननूक्तानुपपत्तौ तत्रावरणभंगांगीकारेऽपि नष्टघटे वास्तवि
कतदपरोक्षत्वं कथमत आह अतीतादेरिति आदिनाऽनागतपरिग्रहः नैयायिकानामिवेति यथा बुद्ध्युपारूढत्वात्त
स्मिंस्तदपरोक्षतांगीकारस्तेषां तथाऽस्माकमपीत्यर्थः नन्वतीतो घटो ज्ञानविषय इति प्रतीतेरस्तु नाम तादृशघटस्य ज्ञा-
नविषयता अपरोक्षता आवरणभंगापरोक्षतायां तु न किंचित्साधकमत आह सत्कार्येति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति
श्रुतेः कार्यजातं सूक्ष्मरूपेण कारणे प्रागवस्थितमेव तत्सामग्रीसन्निधानादभिव्यक्तं भवति कारणे सूक्ष्मरूपे-
णावस्थानमेव तत्प्रागभावः तस्यामवस्थायां भविष्यतीति व्यवह्रियते ततः प्रकृते अभिव्यक्तिलक्षणापगम

प्रध्वंसो जायत इति व्यवह्रियते प्रागभिव्यक्तिरस्तीति तत्सिद्धांतः ॥

भू॰सा॰
८॰८

ननु सर्वैरेव सतिकर्थं नष्टः नश्यतीति व्यवहारो तत्रास्ति सिद्धान्तस्त्रीकमनुपपन्नः स्यादिति उक्तं चेत्यादिना तथा च सतोपि तिरोभावा
वस्थायां सतः नसन्नास्ति नष्ट इति व्यवहारः स्वल्पकृपायां तत्प्यां न नश्यतीति न तद्व्यवहारानुपपत्तिरपीत्यर्थः एवं च कारणे
सूक्ष्मरूपेणावस्थारिकार्यस्य सत्त्वान्नवावरणाभङ्गरूपफलाश्रयत्वमविरुद्धमितिभावः निष्कृष्टं कर्मत्वं विशदीकर्तुमाश
ङ्कते नन्विति विभागस्येति क्रियाजन्यविभागस्येत्यर्थः ननु कर्मसंज्ञा पा॰ परयाकर्तृसंज्ञया बाधनेपि बालत्वकर्मत्वा

उक्तं च तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते इति ननु वैशेषिकमते
च्छतीत्यत्र ग्रामस्येव वृक्षस्यापि क्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वात्कर्मत्वापत्तौ वृत्ते वृक्षं गच्छतीत्यापत्तिः प्रयागात्काशीं
गच्छति वृक्षं प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिर्याजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेपि सत्त्वादिति चेन्न ग्रामस्येव वृ
क्षस्यापि फलाश्रयत्वेपि नदीपकर्तृसंज्ञयापरयाकर्मसंज्ञाया बाधेन वृक्षं वृक्षमिति प्रयोगासंभवात् द्वितीयात्
त्रैसंज्ञायापवनियामकत्वात् अन्यथागमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्र वपाचयति कृष्णेनोदनमित्यत्रापि द्वितीय
स्य न ज्ञापात्त्यादेव प्रयोगापत्तिरत आह द्वितीयात्यज्ञाविति यत्कृताभिप्रायेणादं तेन तृतीयादिविभक्तीनां संज्ञानिय
मात्वेपि न क्षतिः अन्यथेति द्वितीयात्यज्ञौ संज्ञापाः तियामकत्व इत्यर्थः द्वितीयापत्तेरिति गमयति कृष्णं गोकुलमि
त्यत्र कृष्णे गोजन्यव्यापारजन्यसंयोगानुकूलव्यापाररूपगमिधात्वर्थफलाश्रयत्वस्येव पाचयति कृष्णेनोदनमित्यादाव
पि गोजन्यव्यापारजन्यग्राणा कृष्णत्वर्थव्यापाररूपफलाश्रयत्वस्य सत्त्वादितिभावः ॥ ॥ ॥ ॥

८३

शाब्दबोध इति चैत्रकर्तृकस्यैत्रवृत्तिस्संयोगानुकूलो वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोधः इत्यर्थः तद्विषयस्याबाध्यादिति भा
वः तथाभूतत्वज्ञानामिति सामान्यतो धात्वर्थफलविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रत्याश्रयोपस्थि
तेर्हेतुत्वादित्यर्थः बोधस्य तथात्वज्ञत्वमनुसारित्वादिति भावः चैत्रकर्तृकतत्कर्मकव्यापारशाब्दबोधस्य चैत्रोग्रा
मं गच्छतीत्यज्ञानतनुभवादाह उच्यते चेति कार्यकारणभावान्तरमिति सामान्यतः कार्यकारणभावोपगमे उक्ताति
प्रसंगेनाश्रयप्रकृतधात्वर्थव्यापारानधिकरणत्वेन विशेष्यतादृशाश्रयोपस्थितेरभावान्नतादृशशाब्दबोधापत्तिः।

शाब्दबोधश्चैत्रश्चैत्रमितिचेन्न तथाभूतत्वज्ञानामिष्टापत्तेः उच्यते वा प्रकारतासंबंधेन फलविशेष्यकबोधं
प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिरिति कार्यकारणभावान्तरं प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिक
रणत्वाभावाददोषः प्रयागस्य कर्मत्वेन संभावितमपि न समभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैवकि
रित्यर्थः समभिव्याहृतेति प्रकृतेत्यर्थः उक्तश्रयत्वादित्यस्यो ट (यज्ञेत्यनेनविवक्षणस्योक्तत्वात् ॥
त्वं पचतीत्यत्र धात्वर्थविक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मत्वे त्यादिरित्यनेत्यादिः ग्रामेस्य त्रपार्श्वकेनानुपादनादिकमुक्तं शा
यत्वादिति वस्तुतस्तु फलव्यापारयोर्धातोरित्यत्र फलत्वस्य तद्धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन तज्जन्योपस्थितिविषयत्व
रूपस्य निर्वचनाद्व्यापारव्यधिकरणतदाश्रयत्वरूपकर्मत्वोक्तेर्वा नातिप्रसंगेनाक्तविशेषणस्य प्रयोजनं वक्तव्य इत्याशयः
वैयधिकरण्यं च शाब्दरूपिन मवसेयमकार्यस्यैवतेनानवादादिति विभाव्यं नैयायिकमतं दूषयितुमुपक्रमते तन्म

नैयायिकास्त्विति प्राग्दोषेति चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिप्रयोगवारणायेत्यर्थः द्वितीयेति प्रयागात्काशीं गच्छति चैत्रे प्रया
गं गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणायेत्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकत्वमिति फलावच्छिन्नव्यापारस्यापि क्रियात्वादिति मतेनेदं तत्।
यावत्तन्मते परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयार्थः पर्यवस्यति कार्यकारणभा
वांतरकल्पनादिति द्वितीयार्थपरसमवेतत्वस्य स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनान्वयबोधं प्रति विशेष्यत

नैयायिकास्त्वाद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वं द्वितीयदोषवारणाय च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणम्।
द्वितीयावाच्यमित्युपाददते परसमवेतत्वं धात्वर्थे क्रियायामन्वेति तथैव कार्यकारणभावांतरकल्पनात्
परत्वमपि द्वितीयेत्यपास्तं प्रकृत्यर्थोपेतयाबोधाने तथा च चैत्रस्तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलान्यसमवेतव्यापारज-
न्यधात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात्तंडुलानां कर्मता शाब्दबोधस्तु तंडुलसमवेतधात्वर्थतावच्छे
दकविक्लित्त्यनुकूलतंडुलान्यसमवेतक्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याहुः ॥

याधात्वनन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वांतरकल्पनादित्यर्थः ननु भे
दस्य केवलान्वयितया सर्वस्यैव परत्वेन चैत्रादिक्रियायाश्चैत्रान्यसमवेतत्वान्न स्ववाच्यतांगीकारेऽपि नाक्षेपो हा
स्यत आह परत्वमिति भूतान्निवेशे विशेषपदार्थैकदेशो भेदप्रतियोगितया प्रकृत्यर्थान्वयः चैत्रसंयोगजनकक्रियायां चै
त्रभिन्नसमवेतत्वबाधान्न चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः एवं चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लांतरसमवेतक्रियायाः॥

स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वाभिन्नसमवेतत्वेपि तादृशक्रियायाश्चपतनायाः स्वस्मिन्नाधारत्वमन्यः संगच्छतीतिप्रयोगः स्व-
निष्ठसंयोगजनकस्वनिष्ठक्रियायाः स्वाभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतया भावेप्यबाधितसंयोगजनकत्वविषयीकृत्वस्याद्बा-
धसंभवान्न रथेनात्मपैर्ग्रामं स्वं गच्छतीतिप्रयोगस्य दुर्वारत्वेतिनाशंकनीयं परसमवेतत्वांशविषयकस्य द्वितीयार्था-
न्फलजनकत्वबोधस्याकृत्रापत्त्यभ्युपगमेन तादृशबोधे न्यूनतासामग्र्याश्चप्रत्यपेतत्वोपपत्तात् तस्मात्स्वप्रकृतेऽभावा-
न्वयस्य स्यापि द्वित्वावच्छिन्नाभिन्नत्वात्स्वं गच्छतीतिप्रयोगवारणाय द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावा-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन परत्वेनान्वयो वाच्यस्तथा च चैत्रात्स्वं गच्छति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यानु-
पपत्तिश्चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकचैत्रत्वमल्लत्वावच्छिन्नाभिन्नासमवेतत्वात् न ह्यक्रियान्व-
यित्वेनात्वपि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया न ह्यक्रियात्वावच्छिन्नप्रतियोगितायान्वयासंभवात् न ह्यक्रियात्वोपस्थाप-
कपदाभावाच्च एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्चान्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभा-
वबुद्धेर्विशिष्टावगाहित्वनियमात् न उक्तरीत्यैतौ प्रतियोगिविशेषिताभावभानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्या-
दयेति शोतन इतीति चेन्न हि क्रियात्वपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थः भेदे च प्रकृत्यर्थस्याधेयतयान्व-
यान्न पूर्वोक्तापत्त्यनुपपत्ती नन्वसमभिव्याहारे च ननजातात्म्यवशाच्चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्ति-
त्वविशिष्टपरार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः क्वचिच्चैत्रो ग्रामं न गच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थे वृत्तित्वविशिष्ट

५

मू॰ सा॰
१०८५
85

त्वर्थसंयोगजनकत्वाभावः क्रियायांबाध्यते येनप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादिरूपफलस्यैवजनकत्वस्याश्रय
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेनक्रियायामन्वयोपगमाद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपद्वितीयार्थतामत
ऽण्णप्रकृतेदोषमहदंतिति तत्समतेवृक्षनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेयातत्स्थलेऽतःकसंबंधेनक्रियायां
संयोगाभावबोधानुपपत्तिः परसमवेतत्वंद्वितीयार्थइतिदोषितिर्यथाविशेषणत्वयावेचैत्रोग्राममगच्छतीत्यादौग्राम
वृत्तिसंयोगजविकाराममवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिकाचयाक्रियातदाश्रयतावांश्चैत्रइतिबोधप्रतिन्यायविरोधयाः
ग्रत्रप्रवर्तिष्यते चैत्रोग्राममेनगच्छतीत्यादौधात्वर्थस्याप्यक्रियायोनञः कथंधात्वर्थफलाभावबोधकघटार्थयोः
कथंनञर्थाभावप्रतियोग्यनुयोगित्वस्थितेर्ययः तेननञः प्रकृत्यर्थान्वितस्वाभिद्वविभक्त्यर्थाभावबोधकत्वस्यसंबंधेचक्रि
याभावबोधकत्वस्यैववाभ्युपगतत्वेनचैत्रश्चैत्रोनपचतीत्यादौदोषश्चवारत्वात् अन्ययापृष्ठवंतादिपरान्वत्समभिव्याहारे
तदर्थाभाववांश्चैत्रइत्यादिबोधापत्तिः तदुपस्थाप्यपदार्थस्यचंद्रद्रूपापरपदार्थेऽभावस्यावाधात् ग्रतः प्रकारतासंबं
धेननञर्थाभावविशेष्यकबोधेविभक्तितत्स्याप्युपस्थितेर्धात्वर्थक्रियाजन्याप्युपस्थितेर्वाहेतुत्वंयोक्तबोधस्यासंभवा
दितिचेत् ज्ञात्रः प्रतियोग्यभावान्वयोनत्वप्रयोगेसमावितिप्रत्ययेनेनसमभिव्याहारेयद्धर्मावच्छिन्नेयत्संबंधेनय
द्धर्मावच्छिन्नवत्त्वप्रतीयतेतत्समभिव्याहारेतद्धर्मावच्छिन्नेतत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वबुद्धौतेऽतितद
यादृशभवाच्छंतत्रतत्पदजन्यतत्त्वद्धर्मोपस्थितेरववैशिष्ट्यतयातादृशातनञर्थाभावबुद्धिप्रतिहेतुत्वेपयनेनतूककार्यक्रा

८५

परिस्थितिरतो न तत्र नञ्समभिव्याहारेऽन्वयबोधप्रसंगः ग्रामं गच्छतीत्यादौ च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकत्वस्याभानात्तु नञ्समभि
व्याहारे तत्र तदभावबोधस्यैव न्याय्यत्वात् अत एव तेषां मोहः यादृशीयात्वाद्भूतस्येतरेत्यत्रेत्यत्र प्रतियोगिकाभावस्य
हेतुत्वोपवर्णनेन सतिसंमतेः संगच्छते तथा च नञः क्वचिद्धात्वर्थाभावबोधकत्वं क्वचिद्धिमकर्थाभावबोधकत्वं क्वचित्सा
तिपरिकर्थाभावबोधकत्वमित्येव न्यायः तत्र नञः क्रियाभावबोधकत्वमेवेति नियमस्तथा सति चैत्रेण च गच्छतीत्या
दिव्यवहारस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः तथा हि वैयाकरणमते चैत्रकर्मकत्वविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियानुप्रतियोगप्रसिद्ध्यानां
तृशाभावस्य ग्रामाग्रे संगमप्यनया ग्रन्थायने बाधितार्थबोधकत्वात् नापि संयोगं चैत्राश्रयकत्वभावः क्रियायां चैत्राश्रयसं
योगजनकत्वाभावो वा बाधात् समासायोग्यनञः क्रियाभावबोधकत्वमिति त्वन्नियमाच्च अत एव न कर्तृरि चैत्रवृत्तिसं
योगप्रयोजकतद्व्यधिकरणक्रियाकर्तृत्वाभाववत्त्वेः प्रयमांतार्थविशेष्यकबोधानंगीकाराच्च अस्मन्मते तु क्रियायां चै
त्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपद्वितीयार्थाभावः कर्तृरि वा चैत्रवृत्तिसंयोगजनकचैत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेद
कगमनाश्रयत्वाभावो बोध्यते इति तादृशप्रयोगप्रामाण्योपपत्तिरन्यदीयक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं तादृशक्रिया
जन्यसंयोगाभयप्रसज्ञानत्वद्वितीयोपपत्तिश्चान्याधिकमन्यतो वसेयमिति धातोर्व्यापारमात्रे शक्तिमंगीकुर्वाणास्तु फले
भेदश्च द्वितीयार्थः तथा च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे ग्रामे यत्नपाप्रकृत्यर्थान्वितफलस्य भेदरूपापरपदार्थे सामानाधिकर
ण्यस्य जनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबंधेनान्वयस्तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन क्रिया
यामेवं च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिसंयोगविशिष्टभेदविशिष्टगमनवांश्चैत्र इति बोधः यत्र चैत्रक्रिय ॥ ॥ ॥

मू॰ सा॰
६.९८

याग्रामेन संयोगेपि त्वस्य त्रन त्रग्रामं गच्छति चैत्र इति प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति वारणाय सामानाधिकरण्यस्य संबंधमध्ये निवेशः इति मस्थले चैत्रग्राम
संयोगस्य ग्रामनिष्ठ चैत्रक्रियावच्छिन्नभेदसंबंधेन यसत्त्वेपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य नादृशभेदसामानाधिक
रण्यविरहात् चैत्रक्रियायां न द्वेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेपि नातिप्रसंगः चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ वतादृशक्रि-
याकर्तृत्वाभाव एव चैत्रप्रतीयते न तु क्रियायां द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकाभाववत्त्वादृशसंबंधस्य तन्मनियामकत्वात् एवं कर्माख्यातस्यापि भेदः फलं चार्थः स्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वसंबंधेन क्रियाविशेषितस्य भेदस्य सामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबंधे
न फलेन्वयः विशिष्टफलस्य च नञसमभिव्याहारे विशिष्टफलाभावस्य च नञ्समभिव्याहारे कर्मण्यन्वयः
नयाव चैत्रेण ग्रामो गम्यत इत्यत्र चैत्रवृत्तिगमनविशिष्टसंयोगाश्रयो ग्राम इति शाब्दबोधः चैत्रमैत्रयो-
रुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वेन विशिष्टफलाभावोक्ततः एतत्तम
ल्लेन ग्रामो गम्यते न मल्लान्तरेणेत्र मल्लनिष्ठसंयोगे मल्लान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्य तन्मल्ला-
न्तर्भावेणासत्त्वेपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमल्लान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्त्वेनन ॥

त्वमिति भयसंबंधेन मन्त्रनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टफलाभावोऽत्र नप्रवेति न मन्त्रेण मन्त्रो न गम्यत इति प्रयोगा
नुपपत्तिः धात्वर्थोपारमात्रवाचित्वेऽपि व्यापनदोषस्तथा कर्त्तृधात्वर्थनिरूपणावस्थेऽविरहस्तत्वतो वधात्वादीत्याहुः
सर्वथापि न चैत्रश्चैत्रेण गच्छतीति वाक्यप्रामाण्यानुरोधात् चैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रो न कर्मेति व्यवहाराद्वा कर्त्रत्वा
न्वितत्वाभावार्थव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वधिकरणान्यत्वार्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमिति वक्तव्यं तत्र फलव्यापारयोर्धातुः।

तन्त्रेणैव ब्रूमहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात् ॥

लभ्यते वृत्तित्वे भेदश्च निरूपितत्वावच्छेदकत्वपर्यवसितेनैव व्यधिकरणेऽपि च द्वितीयादेः शक्तिरप्यलभ्यत्वात्स्वीकर
णीया संबंधविधयावाममतभेदेन द्वितीयादेः समभिव्याहारेण ज्ञानमनुयोगितया परसमवेतत्वं द्वितीयार्थ इति
दीधितेरपि स्वरूपार्थे तात्पर्यमिति तस्माद्द्वितीयाजन्यबोधविषयत्वार्थान्तःसंबंधविधयाभानेन न कश्चिद्दोष इत्यास्तां
परमतकीर्त्तनेन प्रकृतमनुसरामः ॥ विक्लित्यनुकूलेति तण्डुलादिसमवेतक्रियात्वपि पचधात्वर्थत्वे दूषयन्ति ॥

नन्वेरोचयामहइत्यादिना नन्वपरसमवेतत्वस्यद्वितीयार्थकत्वेविनातिप्रसंगावारणाद्दोरवन्दोषायेत्यतआह
अतिप्रसंगः किमिति नावदिति परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपकर्मत्वस्यद्वितीयार्था
र्थत्वस्वीकारेपिद्वितीयातिप्रसंगस्यतादवस्थ्यादित्यर्थः अतिप्रसंगमेवाह गमयतिकृष्णंगोकुलमित्यादिनाप्रयो
यतो कृष्णमिति द्वितीयोत्पन्नानुकूलकर्मत्वस्यनियामकत्वेगमयतिकृष्णंगोकुलमित्यत्रगोकुलवृत्तिनिरूपितनिरू
पककर्मत्वस्यैवप्रविष्टकृतिजनकत्वकर्मत्वस्यकृष्णेसत्वेनयावचनत्यादियोगप्रयोज्यकर्तृत्ववाचकाद्द्वितीयापत्तेरनःस

अतिप्रसंगः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्यवानाय्यः तावत्ताद्यकर्थेनेपितन्नादवस्थ्यात् गमयतिकृष्णं
गोकुलमित्यादिवत्यावयतिकृष्णमित्यापत्तेः तंडुलंपचतिचैत्रइतिवत्तंडुलंपच्यतेस्वयमेवेत्यापत्तेश्च ॥

त्यायापत्तिद्वितीयोत्पत्तेप्रयोजककर्मीकरणीया एवंचतत्प्रवानतिप्रसंगोकृतेनत्रद्वितीयाशंकेतिभावः
ननुतादृशाकर्मत्वमेवद्वितीयानियामकं निरुक्तस्थलेकृष्णेतत्सत्वेपिगमयत्यापतिरिक्तएवतथात्वयोग
गतिबुद्धीतिसूत्रेणानद्विवक्षावोधनात्तत्स्थलेद्वितीयापत्तिः विवक्षायाप्रवकारककविभक्तिनियामकत्वस्यव
त्समाणत्वादतआह तंडुलंपच्यतेस्वयमेवेति नत्रतंडुलेभवद्वृक्तद्वितीयानियामककर्मत्वमसत्वान्नद्वापत्तिर्द्वीया
स्तमतेनकर्तृसंज्ञपाकर्मसंज्ञायावाधान्नद्वितीयापत्तिरितिभावः तंडुलान्यसमवेतत्वेनपरसमवेतक्रियाजन्य

धात्वर्थाश्रयत्वादिति अनेन तण्डुलस्य कर्तृसंबन्धेन कर्मत्वं भवति उक्तरीत्यैवेति तथाचस्वत्वानाभिप्रायत्वपदेनोक्तरीत्यैवे
त्यर्थः धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिरूपहेत्वभावादिति भावः ईदृग्विधं पत्नमते धात्वर्थव्यापारानधि
करणाश्रयोपस्थितेः कृतसम्बन्धेन फलविशेष्यकाश्रयप्रकारकबोधापत्तिर्दुर्वारेति ननु तण्डुलेन तत्र फलातिरि
क्तव्यापारबोधस्याननुभवात् फलमात्रस्य धात्वर्थतया प्रायागतयोर्बोधपर्यालोचनया फलस्यापि व्यापारपरत्वं वह्न्य
विच्छित्यनुकूलतण्डुलावयवसमवेताग्निसंयोगानुकूलधात्वर्थाश्रयत्वात् प्रागुक्तबोधानिष्टसंयोगाद्युक्तरीत्यैव
विभक्तेः परसमवेतत्वस्य शाब्दत्वेऽपि परत्वस्य समवेतत्वस्य चैकत्र योलाभायानेकशः कार्यकारणभावा
वाभ्युपगमेतिगौरवादिति स्पष्टं भूषणे तच्च समविधेर्निवर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रियामतं तत्रेप्सिततम ॥
कर्मचतत्त्वं स्यात्कल्पितं उदासीनस्य प्रमाणं यच्च कर्तृरीप्सितं संज्ञान्तरेणाख्यातं यदुप्राप्यमदृष्टं कर्म स्मृ
निवाकपरीयात् परसमवायेन सत्वाजन्यतापत्त्यकाशेन प्रकृतेत्यत्र विवक्षयाविकार्यं कैश्चिदुक्तत्वात् ध
नाधानिकृष्टमतेविवेचितत्वात् ननिरूढककर्मत्वस्य तत्र शक्तिः संज्ञायाप्रवृत्तिनामकत्वेन तत्त्वेपाकरणामिति
तकर्मत्वत्वाणिक्रियाप्रयोज्यफलेनहेत्वधिकरणविशेषणे वैयर्थ्यापत्तिस्वेत्यतो दूषणान्तरमाह परसमवेतत्वस्य
शाब्दत्वेपीति इष्टान्वयेति इष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितासंबन्धेन परसमवेतत्वैकदेशपात्वे परसमवेतत्वस्य
वाश्रयतासंबन्धेनक्रियायांवान्वयस्य लाभादिति भावानार्थ्यः अनेकशइति प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वं प्रति

ऋतीनायजीनयेत्पत्तोपरि ॥

तेषिवन्तद्धीनपरसमवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन एवं द्वितीयार्थपरसमवेतत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति धातुजन्यो
पस्थितेर्व्यापारत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वकल्पने चातिगौरवादित्यर्थः मन्मते तु फलप्रकारकशाब्दबोध
त्वे सहेतुतत्ताकव्यापारोपस्थितिचरकव्यापारोपसमभिव्याहृतद्वितीयाप्रकृत्यर्थोपस्थितित्ववैशिष्ट्यनिवेशेनैवाना
तिप्रसंग इति भावः ननु चैत्रो मैत्रश्च परस्परं गच्छतः इत्यादौ धात्वर्थव्यापारस्य द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वात्तादृशव्यापारे
फलानन्वयापत्तिरत आह स्वस्थमिति तथा च द्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तीत्यनेन द्वितीयाप्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियो
गितावच्छेदकत्वस्य क्रियायां विवक्षणान्न परस्परं गच्छतः इत्यादौ क्रिययोः परस्परावृत्तित्वबाधेऽपि परस्परनिष्ठभेद
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याबाधान्न फलानन्वयानुपपत्तिरित्यादि ग्रन्थोक्तमित्यर्थः द्वितीयं कर्मविभागमाह त
च्चेति क्रियाजन्यफलाश्रयरूपं कर्मेत्यर्थः यदसदित्यसत्कार्यवादाभिप्रायेण सदेवेति तु सांख्यमताभिप्राये
ण प्रकाशत इत्यनेनेतरं प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा तन्निर्वर्त्यमित्यवपाठः इतरथा विकार्यस्य
सामान्यरूपेणानुपादानाद्विशेषप्रदर्शनेऽयोग्यतरतास्यादिति ग्रन्थस्तु कैश्चिन्नसमिद्धेत्याचार्यैः प्रकृतिविवक्षा
यां निष्पाद्यं विकार्यमित्युच्यते अन्यथा तदविवक्षायां निर्वर्त्यमिति तत्र घटं करोतीत्यादौ
सत्याश्वपिसरादिरूपप्रकृतेः परिणामित्वेनाविवक्षा भस्म करोतीत्यादौ तु सत्याश्र
पित ॥

स्यास्तेन रूपेणासौ पर्यायेण निर्वर्त्यते निष्पाद्यत इति मुख्यत्वान्निर्वर्त्यत्वं तंडुलानोदनं पचतीत्यादावोदनादेर्विकार्यक
र्मणोप्यस्ति तथापि तन्मात्रत्वस्य प्रकृतिकर्मवाचकपदासमभिव्याहृतत्वरूपोपाधेः सत्त्वे सति निष्पाद्यत्वरूपपा
रिभाषिकनिर्वर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः तदुक्तं सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रीयते
वत्स निर्वर्त्यं तत्प्रचक्षते इति सती काष्ठकुसुमादिरूपा ऽविद्यमाना काष्ठतंडुलादिरूपा यस्य विकृतिक
र्मणो नाश्रीयते न प्रयुज्यत इति तदर्थः तत्र प्रकृतिरूपकर्मपूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो वस्त्व

विकार्यं तद्द्विधा कर्म व्यवस्थितं प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचि
त्काष्ठादिभस्मवत् ॥

डुलादिः यथा वा कृतेः पुष्पकाष्ठादिः तत्र प्रथमे तंडुलादेर्मोषादेर्वा सत्त्वे द्वितीये काष्ठकुसुमादेः सत्त्वेऽपि
कटसंदर्भादिविरहरूपपूर्वभावविशिष्टस्यासत्त्वे कटसंदर्भादि निष्पादकं क्रियातो निर्वहति इममेवार्थं मनसि
कृत्वोक्तं परिणामिनीति एवं च प्रकृतिकर्मसमभिव्याहारे ओदनादेस्तत्र न त्वविकार्यकर्मणो वा न भावः वि
कार्यत्वेनेति तत्त्वे तु निर्वर्त्यकर्मान्यत्वे सति क्रियानिर्वाह्यत्वविशिष्टासत्त्वेनोत्पत्त्यनन्तरदृष्टफलवत्त्वं ॥

प्रकृतिकर्मणामात्मादृशासत्वाश्रयत्वाद्धि कृतेष्वोत्पत्त्याश्रयत्वाल्लक्षणासंगतिरीदृशस्थले फलद्वयप्रयोजकव्यापार
बोधकताया धातोरावश्यकत्वादनपवद्ध्यर्थः पचिरितिभाष्योक्तं ग्रन्थैककफलैकव्यापारार्थकत्वस्याकर्मके
ष्वपि सत्वाद्धि शेषोपादानवैयर्थ्यं परेतु ग्रन्थः पचिरितिभाष्याद्विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेरर्थः तंडुलानोदनं पचती
त्यस्य तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति विवरणात् तथा च तंडुलानोदनं पचतीत्यत्र तंडुलाश्रयकविक्लि

त्तिर्गुणान्तरोत्पत्त्याश्रयवर्णादिविकारवत्क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्येन न गम्यते दर्शनादरक्तमानाहात
स्याप्यमिति कथ्यते इति वार्त्तिकेनोक्तं चरकरोतीत्यादौ काष्ठं भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोतीति द्वितीय
चरं पचतीति तृतीयं तंडुलानोदनं पचतीत्युदाहृतं विधं भेद इति हि द्वेधा गौरेकगवीति संख्यान्तरेण ताख्याने कृ
र्माभिक्रमलीत्यन्यपूर्वकमिति ॥ ॥

तत्र फलव्यापाराश्रयकर्तृकर्त्रोर्नाश्रयकोऽत्यन्तकृ
लोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः एवं काष्ठं भस्म भवतीत्यादावप्यूह्यमित्याहुः तदपरे न क्षमन्ते भावनाप्रकारकबो
धहेतुत्वेन क्लृप्तायाः कृतादावन्यतरजन्योपस्थिते विशेषणतासंबंधेनाख्यातार्थाश्रये भावनतादृशबोधस्य ॥

संभवत्यङ्किकत्वात निर्वर्त्येन विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्वयोत्तार्थास्य स्यान्वयज्ञानयोग्यायोगाच्चेति वस्तुतस्तु विकारं चेदं वि
क्रियाः निर्वर्त्यम् स्वत्वातिरेकोक्तपरत्वाभावस्तस्येतत्त्वात् तथा च फलहेतुत्वात् कृतकव्यापारप्रयोगतथार्थाभावास्मेतन्नः
उक्तबोधप्रदर्शनेनैतत्परत्वात् कारणस्य उक्तेनतत्प्रमनिर्वेधनमितिबोध्यं पर्यायविकार्यं द्वेधा प्रकृतिर्विकृतिश्चेति वक्त्र
मवितं तथापि विकृतिर्हि विशेषः वर्गते प्रकृतिस्वरूपस्याप्यवगमात्तत्र विकार्यत्वमवगतप्रायं भवतीति तत्र त्वेव
विकृतिकर्मविभजते प्रकृतस्वच्छेदेन प्रयतेन क्रियानिर्वर्त्याभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं विकृतिप्रयोजकाभा
वत्त्वं प्रकृतिकर्मत्वमिति पर्यवसितं क्रियाविकृतिकर्मीस्यादिकात निर्वाहः पूर्वभावविशिष्टकाष्ठादिप्रतियोगिकाभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यवत्काष्ठादेरिति लक्षणसमन्वयः कविताष्टतेनत्वादिधर्मिनाशाद्विशिष्टाप्रसत्त्व
विकृतिजनकक्रियावृद्धिर्मिणः सत्त्वेपि विशेषणनाशाद्विशिष्टासत्त्वं स्वकुण्डलादिजनकमितितत्संगतिः काष्ठादीति
भस्मनाशेऽस्य तथात्वेन मानेकाष्ठपदार्थः एवमग्रेपि अन्यथा प्रकृतिकर्मणस्तदापत्तेः तथा च काष्ठभ
स्मकरोतीत्यत्र करोतेर्नाशानुकूलत्वमुत्पत्तिश्च फलद्वयं तदनुकूलव्यापारश्चार्थः नाशे च प्रतियोगितया काष्ठस्यान्वयो
भस्मनि चाधेयतयान्वयः तथा च काष्ठप्रतियोगिकनाशानुकूलो भस्मोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः एवं तण्डुला
न्नोदनं पचतीत्यादावप्यूह्यः नैयायिकास्तु तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ विकार्यस्थले प्रकृतिकर्मोत्तरषष्ठीयानाश
कत्वमर्थः विकृतिकर्मोत्तरषष्ठीयायाश्चोत्पादकत्वं तण्डुलायवितनाशकत्वं च पाकेत्वेति ओदनायलितोत्पादक

विशिष्टपाकेनवयः नाशेवोत्पन्नः प्रयोजकत्वमुद्देश्यविधेयभावमहिम्नाभासते तेनपाकस्यतंडुलारंभकसंयोगनाश
कत्वेपिनसंयोगमोदनंपचतीतिप्रयोगः तंडुलारंभकसंयोगनाशस्योदनोत्पत्तौतंडुलनाशेनान्यथासिद्धतयाऽप्रयोज
कत्वात् वस्तुतस्तु निर्वर्त्यकर्मसमभिव्याहारेतंडुलंपचतीतिवत्संयोगंपचतीतिप्रयोगावारणायनाशद्वारानाशक
त्वमेवद्वितीयार्थोवक्तव्यइत्यलंप्रयोज्यकभाववोधनेन तथाचतंडुलनाशकोपयोग्योदनोत्पादकोव्यापारस्तदवच्छिन्नफल
कृतिमानितिशाब्दबोधः प्रकृतिविकृतिभावस्थलेकर्मताख्यानेनशक्तेः कर्मत्वमेवाभिधीयतेऽतएवकाष्ठानि
भस्मराशिः क्रियंतइत्यादौप्रकृतिकर्मवाचककाष्ठादिपदसमानत्वमाख्यातस्य नतुभस्मादिरूपविकारवाच
कपदसमानवचनत्वं भावनान्वयितसंख्यान्वयनियमात् नतुनिर्वर्त्यकर्मवाचकभस्मादिपदात्प्रथमानापत्तेस्त
त्कर्मत्वस्यलकारेणानभिधानेनद्वितीयापत्तेरेवप्रसक्तेः नचप्रधानाप्रधानकर्मसमभिव्याहारेनीवहादिदुहादिरूप
द्विकर्मप्रत्ययस्यैवाप्रधानेदुहादीनांप्रधानेनीह्कृष्वहामित्यनुशासनात् कर्मत्वद्वयानभिधायकत्वनियमेन
प्रकृतेकर्मत्वद्वयस्यैवतुल्यतयातज्ञनकर्मत्वस्यलकारेणाभिधानेवाधकाभावः आख्यातस्यविकृतिवाचकपद
समानवचनत्वप्रसंगस्तुरक्तानिवाचकः संख्याप्रकृतेर्विकृतेर्नैहीन्यानुशासनसिद्धस्यविकृतिसंख्यान्वयस्यहिप्रतिप्र
कृतिसंख्यान्वयपरत्वेनाश्रूयमाणाख्यातपद जन्योपस्थितेः कारणत्वकल्पनयानिरस्तनीयः कथमन्यथाभस्मीभ
वंतिकाष्ठानीत्यादिप्रयोगाद्युतिचेत्त वटपदेरप्येतत्संप्रदायविदस्यैवाभयसाधारणविशेषणतावच्छेदकस्यापरिच ॥

येन विकारविकारिणोर्द्वयोरेवाख्यातार्थविशेषणत्वे वाक्यभेदापत्तेः न चेष्टापत्तिस्तथा सत्येकार्थपरस्य कष्टं नाशयने भ
स्म क्रियत इत्येतद्वाक्यद्वयपर्यवसानापत्तेः समूलोन्मूलनबोधजनकत्वाविशेषात् काष्ठं नाशयेन भस्म क्रियत इति वाक्यज
बोधस्यैव काष्ठं भस्म क्रियत इति वाक्यजबोधस्यापि भस्म काष्ठविकृतिरन्यविकृतिर्वेति संशयनिवर्त्तकत्वानुपपत्ते
श्च काष्ठस्य भस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावाभानात् तस्मात्कर्त्तृप्रत्ययप्रयोज्यप्रयोजकभावस्य विशिष्टान्वयेन लाभवि
वक्षायामेव कर्मप्रत्ययोपि तथा विवक्षातिशयवशादेव कर्मान्तरेण परेण भस्मनि काष्ठस्य कर्तृप्रयोज्यानन्वितकत्वरूप
काष्ठविकृतित्वस्य लाभसम्भवेन वाक्यभेदस्यापत्तेरयोगादिति चेन्मैवं लकारेण विकृतिकर्मत्वस्याभिधानेपि
तस्य कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नधात्वर्थप्रकृत्यर्थसंसर्गानाम् उपगमेनैव प्रत्ययार्थसाधुत्वात् प्रातिपदिका
र्थविशेष्यतया कर्मत्वविवक्षायामेव द्वितीयापर्यवसानात् न चैवं घटः करोतीति प्रयोगप्रसङ्गः क्रियान्तरकर्तृत्व
विशेषणतानापन्नायामेव क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतानापन्नार्थस्यैव कर्मत्वादेः संसर्गेणाभानाभ्युपगमात् तत्प
व काष्ठं भस्मराशिः करोतीति तत्प्रयोगः भस्मराशेः क्रियान्तरकर्तृत्वविशेष्यतानापन्नत्वात् उपपद्यते च प्रकृतस्यो
यावतीत्यादिः न च मृगस्य क्रियान्तरयाचनकर्तृत्वविशेष्यतापन्नत्वात् प्रकृते च घटो नीलो भवतीत्यादावसाधारण
धर्मरूपभवनादिक्रियायां नीलादेरयपतानारूपकर्तृत्वस्यैवपेनान्वयपर्यवसानात् तैर्विशेष्याणां प्रकृतिकर्मत्वविशेषणता
नापन्नायां कृधात्वर्थक्रियायां भस्मादिरूपविकृतिकर्मणः कर्मतासंसर्गेणान्वयोपगमेनैव कवाकाबोधोपपत्तेः तथा

मू॰सा॰
८॰५९
91

सेवं धिवैत्रवृत्तिकृतिप्रयोज्यनाशप्रतियोगीनिकाष्ठानीतिकाष्ठनिष्ठभस्मराशिः क्रियेतेऽस्यत्रशाद्बोधः अतएवार्थान
मोऽयेनास्त्रीत्यत्रनिपातार्थत्यागाभावयोः कर्मत्वप्रतियोगितासंबंधाभ्यामेवान्वयसंभवाद्वितीयाषष्ठ्योरपिविषयत्र
यमेव अतएवकाष्ठंभस्मराशिंक्रियतइतिनप्रयोगः कर्मतानतरविशेषणतानापन्नक्रियायोद्वितीययाकर्मत्वबोधना
त् कथंतर्हिगोर्द्दहतितीरमिति प्रकृतिविकृतिभावस्थलएवतथानियमात् एवमेकत्वावच्छिन्नेद्वभयत्वावच्छिन्ना
भेदारोपविधायकेकोद्वौत्पाद्यतइतिवाक्यार्थेऽपिविशेष्यसमानवचनत्वमाख्यातस्य उभयत्वावच्छिन्नैकत्वावच्छि
न्नाभेदारोपस्थलेत्वावेकोत्पाद्यतेऽस्यत्राप्येवं कथंतर्हिमानितत्रेनन्निजापशोपुरोडाशफलवद्वाश्विक्रुराः फिर।
स्थितमितिमवहीत्याःमातिपतेतिबहुवचनेोविग्रहारिति नत्रएवोद्देश्यमर्थितापशोःपुरोडाशस्यैवबालवत्त्वनफाल
वहविकारहूपस्यैववात्तप्राप्तोप्रत्वेनकवेरुपस्थितिनतयाख्यातार्थविशेष्यत्वान्वयित्वेनापशोःपुरोडाशस्यैवविवक्षितं।
नत्वादत्वपाःश्विमहविपेयाशानारोषश्रमेणात नतदुक्तं अतत्वायमनुक्तौवनाभिधेयमहीरयेरिति प्रयुक्तनेच
एकोपित्रयइवभातिकेऽदकोपमितादि अत्रकेचित् अनयाहुः स्वर्णपिण्डः अनरपराया ह्यनवहतः खदिरांगार
सुवर्णकुण्डलेभवतइतिमहाभाष्यप्रयोगादाख्यातस्यविकृतिसमानवचनमेव एकस्मातिवावकइत्यनुशासनं
नचिपत्रयमात्रविषयं एवंचैकाद्वौत्पाद्यतेइत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वमेवेतिनरपरेनतन्मन्ते तथाहि खदिरांगा
रसुवर्णमितिहिविशेषणंकुण्डलयोः प्रकृतित्वंगमयति सिद्धायाविकृतेः पाकानपेक्षणात् अनरपरयाकृत्याए

पिंडस्य विकृतत्वेन गमयति प्राकृतत्वेन तं योगस्य प्रकृतित्वात् प्रयोजकत्वात् अन्यते वैतन्न स्त्रिके त्वेव सम्यगिति विवक्षेद् इति
मावेन प्रत्नावृत इति विशेषणेनापि स्ववर्गपिंडस्य विकृतित्वं गम्यते तथाहि स्ववर्गापत्रकांता कृति परं परायास्तामयं
वस्तापि त्वेन निषिद्धापि विषत स्य स्ववर्गानित्यत्व स्य सिद्धत्वस्मात् स्वेव निर्दिष्टं किं विदाकृति विशिष्टस्ववर्गस्यकुंडलादि शकृ
तेरप्ययं निर्दिष्टा प्राकृति विशिष्टस्य तस्य विकृतित्वमेव भाष्यकृतापाद्यं विषय इति वक्ष्ये शक्यत्वाद्धि प्रकृति समान
वचनत्वमाख्यातस्य गदायथायुक्तं प्रकृतमेवेति क्रियाकृतेति प्रकृतात् देश्य विशेषणानापादक क्रियाजन्य फलाश्रयत्व स
म्यः निर्वर्त्यादि कर्मणोपि तत्संगवारणाय नापादक तेन क्रियाविशेषणं कुविन्दमादि निष्पादलत्वादिकं तत्संयोगत्वं
नत्क्रियाजन्य संयोग तत्स्वाम्यस्याप्यसिद्धत्वात्प्रसंग इति भावः वस्तुतस्तु कोभयाभित्वेसति कर्मत्वं प्राप्यकर्मत्वं प
तेन चरं करोतीत्यादौ क्रियाकृत विशेषानुपलंभात् ग्रामं गच्छतीत्यादौ वा ग्रामत्वादिरूप विशेषोपलंभात् इति ध्यास्यथामो
इति पराकृतम् उद्देश्यकर्मणो दाहरणान्याह चरं करोत्यत्यादि संतानैरनुक्तमिति संतानकत्वेवोपान्त्वादि वि
शेषैस्तत्तद्रूपेणाभासमानत्वे प्रकृष्टितेचतापाकाश्चितप्राप्ते कीर्तितप्रधानापधानप्रत्ययं इतिभावः तथाचपूर्वे
विधिप्रसक्तिपूर्वकेन देविवतासी सर्वथापूर्वविधेः प्रसक्तेो वक्तव्यत्वं विधिनिरोधः प्रत्युपिणोः प्रयत्तजनितगवाप
यत्याजपतीत्यायपूर्वप्रतीत्याकर्तरीप्सिततमभिप्रत्यनेनैव कर्मसंज्ञासिद्धा प्रधानकर्मत्वव्यवहारोत्तानामिति तत्रैवल
दिपिताहिंस्पितविषेयकर्तृप्रत्ययस्यलेकर्तृनिष्ठव्यापारविशेषणफलाश्रयतापादकत्व ॥

भू॰ सा॰
२॰ ९२
९२

धानकर्मत्वं यापयोनिष्ठविभागानुकूलो यो गोनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शाब्दतः प्राधान्यादिदं सूत्रं यथार्थं तथापि
पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारप्रश्रयादिधात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्यसूत्राप्रसिद्धकर्मत्वार्थमेतत्सूत्रावश्यक-
कत्वं तदा चाप्रधाने दुहादीनामित्यनेनाप्रधानेन गवादावेव बलाद् यथा गोर्दुह्यते तीरं गां दुग्धा तीरमिति अप्रधानकर्मत्वे
चोक्तप्रधानकर्मभिन्नकर्मत्वं तच्चोक्तार्थे गवादीनामस्त्येव फलताश्रयत्वात् तथा च प्रकृते तत्र स्थितं तदुक्तं वदुक्तश्च निष्ठ-
विभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं तद्विवक्षायां पञ्चमी गोः पयस्त्वपे-
त्त्वषष्ठी एवं च गौः कर्मैकपयोनिष्ठविभागानुकूलपककर्तृकोवर्तमानो व्यापार इति गां पयो दोग्धीति वाक्यार्थी नो-
वेयः विभागावधित्वमेव गोः कर्मत्वे यदाऽनुविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार एव दुहेरर्थस्तदा गोनिष्ठ
व्यापारजन्यविभागाश्रयत्वात्पयसः प्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वाद्गोः कर्मता विभागाश्रयत्वेन तत्र पयो
निष्ठविभागो यस्तं त्वं प्रस्त्येव फलतावच्छेदकत्वात् गौर्दुह्यते तीरमित्यत्र तत्पककर्तृकवर्तमानव्यापारजन्यः
तीरनिष्ठो गोकर्मकोविभाग इति उपपत्तत्वात्प्रयोगव्यापारजन्यतीरनिष्ठविभागानुकूलगोनिष्ठव्यापार इति
एवमन्यत्राप्यूह्यम् अन्यत्स्वैकमिति संप्रदानसंज्ञाबाधनार्थं वैशाख्यताधितमित्यर्थः क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादौ क्रुधद्रुहे
ति प्राप्तां संप्रदानसंज्ञां बाधित्वा क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरिति कर्मसंज्ञाविधानादिति भावः अजां ग्राममजां ग्रामं नयतीत्यादौ।
प्राप्तत्वे वाय पतिश्चावास्य उणामभागभाजन यति यजमाने मञ्चे पारयति च रंजन नपनाश यतीत्यादौ गतिबुद्धीति सूत्रेण ॥

९२

स्यादित्यात्वर्थकर्तृकर्मसंज्ञाविधानास्मिन्नेनधातुसमभिव्याहृतहितेष्वायायात्रापि क्रमशः यव्यापारस्याप्रयत्नाद्यर्थः यत्र
पिपातेनधात्वर्थविशेषाज्जन्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादग्न्यादीनां सप्रियकर्मत्वे कर्तृशीलित्वतत्मस्मित्यनेनैव सिद्धं तथापि पाने
नेनाप्यमानस्य चेष्टावतिति दिगत्या यथात्नामेवेति नियमार्थं सूत्रं तेन पाचयत्योदनं देवदत्तमित्यादयोऽनप्रयोगाः उक्तं च गुणात्कि
यायां स्वातंत्र्यात्प्रयोक्तकर्मतां गतेनियमात्कर्मसंज्ञया स्वधर्मेणाभिधीयत इति स्वधर्मेणाख्यातकृत्तासंबंधेन कर्तृत्वविवक्षा
न यात्मनीयपचेतात्पर्यः परंतु हेतुमति चेत्यनुशासनात्तत्र विशेषणात्तन्नर्थः तदेवं हेतुकर्तृत्वमन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्या
पाररूपं कर्तृत्वं च क्वचित्स्वयतः क्वचिदन्यप्रयत्नादि यादृशधात्वर्थत्वाख्यातेनेन यादृशकर्तृत्वमभिधीयते तादृशधात्वर्थत्वाख्या
ख्यानेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते तथा च पाचयतीत्यादौ पाककृतिनिर्वाहको वा यद्यपि सायस्तास्थापता
निर्वाहकोऽनाशयतीत्यादौ प्रतियोगितानिर्वाहकव्यापारोऽभिधीयते निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषोऽनेनाश
यतीत्यादावप्ययात्पपत्तिः एवं च पाकादिकर्तृत्वकर्मत्वविरहेऽपि निर्वाहकत्वेनान्वयप्रतिपादनात्प्रतिपादनावच्छेदककर्तृत्व
स्वफलत्वेनतदाश्रयत्वेन पाकादिकर्तुः कर्मत्वं तादृशकर्तृत्वविशेषणात्तयाप्रसंगपारिस्पष्टत्वे च कर्तृत्वविवक्षा
याणाचयत्योदनं सूत्रमित्यादि प्रयोगाश्चापि स्युः एवं च यत एव जिगदन्नेत्यनेनाध्यापयन्नित्यादि महिषप्रयोगः स्वरसतः प्रत्य
ष्यते गृहधातुस्तेनार्थकत्वेन शाकाशायतेवनमात्रं पदात्तपाकादिविशेषणात्तयाप्रसंगपारिकर्तृत्वविव
क्षितेनतदापाचयत्योदनं सूदायेनेत्यादयः गतिबुद्धीति सूत्रं तत्रापत्यादिधातुयोगे च तत्र कर्तृकर्मत्वमेव न कर्तृत्वा
मितिनियमपरतया स्वतंत्रकर्तृपाकादिविशेषणात्तविवक्षाविरहेवाच्यनहीगाणिजंतगमादिधात्वर्थकधातुयोगे कर्तृश्च

धर्मीत्यादिनेत्याशयः ॥

व्यु॰ सा॰
८०९३
93

एवं चाग्रामं गमयतीत्यत्र ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापारस्य पदजन्यानिष्टसाधनत्वरूपं कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबंधेन नहि शिष्टोपयोग्या
पारस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः पाचयत्योदनं सूदेनेत्यत्र तु सहायकर्तृकोपाधिविक्लित्त्यनुकूलव्यापारो निर्वाहकत्वसंबं
धेन तत्कर्तृत्वविशिष्टव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः चैत्रेण ग्रामं गमयते जनस्तत्र तादृशव्यापारनिर्वाहककर्तृतानिरूपकस्तादृ
शव्यापारवर्णः कर्मात्मनेपदार्थो व्यवस्थितकर्तृत्वं चेति संयोगानुपफले च ग्रामम् इति द्वितीयानार्थग्रामवृत्तिविभागावयाश्चैत्रकर्तृकव्या
पारनिर्वाहकर्तृत्वनिरूपकं यद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलं गमनं तन्निष्ठं जनिबोधः सहायेन पाचयते तण्डुलं मैत्रेण सूदेन चैत्रकर्तृकेत्य
त्राणि निर्वाह्यः सहायकर्तृत्वनिरूपकः पाककर्तृत्वविक्लित्तिविशालीनतण्डुलइति बोधो ध्येयं विवेकः स्वपमूलः ये तु श्रुत्यनुकूलव्या
व्यापारएव गमनमर्थः स तु द्रव्ये वा गमनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं तत्वा लिंत्यागजादीनां ग्राममेव कर्मत्वं निपद्यते गति
बुद्धिनिसूत्रेणेति वदन्ति तेषां मते पाचयत्योदनं सूदेनेत्यादौ द्वितीयान्तो यथा न तिया मकालाभ इत्यापन्नगात्रसंध्येयमित्याहुः
सुधाग्रपस्पृष्टि शीङादीनां योगविहितद्वितीयायाः ससंप्रत्यार्थविधानात्तदर्थाप्याग्राप एव पयस्यग्रामपद्भुवस्ट शीङादीनां
सदानन संयोगप्रयोजकव्यापारार्थकतायां वैकुण्ठं हरिनाकर्मत्वं वैकुण्ठमधिशेते इत्यादौ कर्तृरीत्या तनमगितिसूत्रेणैव सू
पपादं तथापि सुख्यार्थपराणामपि तेषां योगे कर्मप्रवचनीयस्य साधुत्वबोधनार्थमधिशीङ्स्थासां कर्म इत्यादिसूत्रप्रणयनमिति ध्येयं
कर्मप्रवचनीययोगविहितद्वितीयायास्तु लक्षणत्वभावादिः संबंधो द्योत्य इति वक्ष्यते उपपदविभक्तौ नो तत्र सर्वोभयां सं
बंधएवार्थस्तासांपयोपवादकत्वात् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीयायास्तु व्यापकत्वमर्थः मासमधीते इत्यादौ मासव्या
प्तवापकमध्ययनमिति बोधात् नचैवं द्वितीयादीनामाप्रयोज्यं इन्द्रियोक्तिविरोधः कारक इत्यधिकृत्य विहितानामेव तासां सा

५३

करणात्तृतीयाया व्यापारार्थकत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वादाह कर्तृतृतीयायाश्चेति तस्या आश्रयार्थत्वे मानमाह तथाहीत्यादि
ना ननु स्वातन्त्र्यमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वं तच्च काष्ठादावप्रसक्तं तद्व्यापारस्यैवेतरव्यापाराधीनत्वादत आह स्वा
तन्त्र्यं चेति करणव्यापारेतिप्रसंगवारणाय धात्वर्थेति धात्वर्थफलाश्रयत्वात्कर्मणि तद्वारणाय व्यापारेति केचित्तु कर्तृप्रत्य
यसमभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानाश्रयत्वे तद्धात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यं तदेव च क
र्तृत्वं कालिकसंबन्धेन व्यापाराश्रयेति व्याप्तिवारणाय व्यापारतावच्छेदकेति ग्रामं गच्छतीत्यादौ तत्र संयोगात्म
के फले तादृशधात्वर्थत्वाभावात्तदाश्रयत्वमादाय कर्मण्यतिप्रसंगः पक्वस्तंडुलो देवदत्तेनेत्यादौ फलस्यापि वि

कर्तृतृतीयायाश्चाश्रयोऽर्थः तथाहि स्वतन्त्रः कर्ता स्वातन्त्र्यं च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं ॥

शेष्यत्वे देवदत्तेऽव्याप्तिवारणाय कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति सामग्रीस्थाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्य
स्य प्रागुपपन्नत्वैयर्थ्यभावात्सूत्रानर्थकमिति ततः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृततधात्वर्थकर्तृमात्रगतानुगतस्वातन्त्र्या
निरुक्ते गौणत्वाद्धात्वर्थफलस्य व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन ग्रामादौ बाधेनैवानतिप्रसक्तेरनाश्रयणात्तद्विशेषणवैय
र्थ्यापातनाच्चापेस्सं कर्मकर्त्तरि तन्त्रमते फलव्यापारत्वारोपानाव्याप्तिरिति बोध्यं व्यापारत्वेन रूपेणापि संग्रहात्
तदन्याश्रयेऽचेतनेऽस्वत्वमतः कर्तृव्यवहारः तदतिरिक्तव्यापारस्याप्राधान्येनाविवक्षायां क्वाचित्कस्तद्व्यवहारोऽपि युक्तएव

वैयाकरणभूषणसारविवृतिः ॥

भ॰सा॰
८-५५

अतएव गुरुतरभारोत्तोलनविषयकयत्नसत्त्वेपि न तत्कर्तृत्वव्यवहारस्तद्विषयक्रियाया अनिष्पन्नेस्तद्वत्त्वस्य
बाधात् न ततोभूतेन तु मया कृतमिति तत्कृत्यात्मकव्यापारस्यापि यात्नवच्चत्वादुपपन्नमिति भावः लोके हीति समानि
माह यावन्तो लोके क्रिया इति उक्तक्रिय इत्यनेनोक्तस्थाने च समेव कर्तृत्वं तत्समतेन न त्वम्यादृशामिति भावः अतएवेति

यावन्तो लोके क्रियेति तत्कारके कर्तृत्वेष्यत इति वाक्यपदीयात् अतएव यद्वाक्यपदीये व्यापारो धातुनाभिधीय
ते तदाश्रयः कर्तेति स्थालीपचनपर्यन्तिः पचतीति तण्डुलाः पच्यन्ते स्वयमेवेत्यादि संगच्छते कर्तृकर्मव्यपदेशा
दिति तत्रैव तेनाश्रयः प्राणधारी इति वाक्यस्य मनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषपतनमितः प्रेत्याभिसंभ^
वितास्मीति धार्मिकमन्त्रकर्तृत्वयोश्श्रवणे इत्यविरुद्ध इति भगवताप्यात्मेन निर्णीते कथं संगच्छता
उच्यते जीवस्यैव तत्प्रयत्नेन धार्मिकमन्त्रमपि वाच्यं ॥

उक्तस्थाने च अस्य कर्तृत्वादेरेवेत्यर्थः कृत्याश्रयत्वादेस्तत्त्वेनादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः नन्वेवमिति एवं का
र्तृत्वादेर्विवक्षाधीनत्वे कथं संगच्छतामिति एकस्यैव वह्निकयोः कर्तृत्वकर्मत्वयोः संभवादिति भावः अ
विरोधं समर्थयन्तद्विरोधं परिहरति उच्यत इत्यादिना धार्मिकमन्त्रमिति तज्ज्ञानविषयत्वरूपमित्यर्थः ॥

कर्तृत्वे चेति नानाप्रयत्नरूपमित्यर्थः बाधारिति संवित्प्राकट्यरीयत्वेन समावेशाद्ग्रसनके इत्यर्थः शास्त्रविरोधप्रसङ्गेनेति व्याप
रैशसंज्ञायायावन्नियामकतयानुध्यायपदेशात्रूपपत्तिभुक्त्कारेणानयोर्भेदसाधनभाष्यहृत्क्तेनासंगतमिति भावः स
ति रूपदेशादित्यर्थः भेदे सतीति ननु कर्तृत्वकर्मत्वयोः पारमार्थिकविरोधमारोपयति भावः नन्वेतावतानर्थ्यमापाद
प्रयत्नस्तृतीयार्थत्वमाधानेनाप्रयत्नमात्रमेकत्र श्रूयते एवं चेति श्रूयमाणमिति अनन्यलभ्यत्वादिति भावः अथाशास्त्रमि-
ति एवं च तत्र देहादौ कारकचक्रप्रयोक्तृत्वादिरूपकर्तृत्वस्य बाधादिति भावः परे तु तद्गुणनिष्ठव्यापारस्याप्यविवक्षायाम्
वैकस्यानेकवद्व्याख्याने कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य देहादौ बाधोऽपि तदारोपादेव कर्तृत्वव्यवहारः अत एव काष्ठैः स्थाली

कर्तृत्वं व्याख्याते नोक्तं न चैकत्रैकस्य संज्ञाद्वयं युक्तं कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात् तथा चैतन्निमित्तिधीती
धानस्यात्कर्म कर्तृताधीवयस्मानयायोपपत्तिरिति शास्त्रविरोधप्रसङ्गो भवतीति समभेदे कर्तृतीति एवं च व्यापारेशास्य
धानलभ्यत्वादप्रयत्नमात्रे तत्तृतीयार्थः कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्वा प्रयत्नवत्त्वादङ्करोतीत्यत्रार्थो मे ॥

पञ्चमीत्यादेः स्थाल्येव कारकसंबन्धप्रवर्तकत्वेन विवक्षितेत्याशयेन प्रधानेन समवाये स्थालीपरतन्त्रा व्यवाये स्वतन्त्रा किं
पुनः प्रधानकर्त्रा कर्षणत्वायते कर्त्रा प्रधानमिति एवमेव प्रकारकेष्वसन्निहितेषु कर्त्रा प्रवर्तयितव्या भवन्तीति कारकश-
निरूढे भाष्योक्तम् हरिणापि प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेर्व्यतिरेके च दर्शनात् आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरिष्यते इत्यनेन करणादिव्यापारात्पूर्वं करणा-

ईसंपादकस्य प्रवर्तकत्वेन कर्तृत्वम् ॥

मू॰ सा॰
द॰ ५५

९५

स्वाधीनत्वं व्यापारे तेन चैतेषां न दातृव्यापारत्वेनातिशयज्ञानं तेषां निवर्त्तितेन च कर्तृत्वं ः फलाश्रयास्त्वेन पदवाच्या इति निश्च
भावेन कारकोनताभावेऽपि गुणाश्रयकर्त्तृत्वं शीनेन वहत्याद्युपकारित्वस्यानेकमित्यर्थे केन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वमेव स्वातं-
त्र्यमभिहितं वस्तुतः पचादावस्मागमभावेऽपि शायनप्रयोजितेप्रतिपाद्यते स कर्त्तेति तन्न भावः पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्य
स्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यसत्त्वात्कर्त्तृत्वमव्याहतं धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यमेव
विवक्षणात् कर्त्तृपरतन्त्रकरणादेस्तु न स्वव्यापारमात्रापेक्षत्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमपि शब्दरूपकरणादीनां कर्त्तृ-
धीनत्वं वस्तुतोऽस्य प्रयोजकाधीनत्वाभावाच्च न हि फलोद्देशाधीनाः करणादीनां व्यापारवत्प्रयोज्यस्य तादृशप्रवृत्ति-
तः सर्वेऽपि मेलयन्ति च पचन्तीति हेतुमति चेति सूत्रस्य भाष्यमेव मानमित्याहुः कृत्वा प्रयोजनादावव्याप्तमिति वदन्ता-
न्ये यावधिकोऽनेककर्तृत्ववत् गृहमूलकमपि विने धात्वर्थाधिकृत्य प्रयोजकस्य चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादावव्याप्तेः प्रतिनियामिका
स्ति कर्त्तृत्वधीर्व्याकर्त्तृत्वमनेनभेदेनकृतिजन्यत्वरूपं स कर्त्तृत्वे केवलं वाध्यः न च कर्त्रोश्चानमस्य लेखेत्र: पचतीत्यादौ क्रियाविशे-
षणतया व्याप्तेन च शक्तिपाथेव चैत्रेण पच्यते शाप्यते इत्यादि कर्मभावाख्याने तस्यालेनस्तेपाया चेतनकारकस्यान्यादेरपि क-
र्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचतीति वत्काष्ठेन पच्यत इति प्रयोगात् व्यापाररूपकर्तृत्वेनस्वरूपेण कर्तृके केवलं व्यापाराल-
त्वात् एवं चैत्रेणान्नायतनत्याद्याप्यव्ययवत् रूपकर्तृत्वेयापेयत्वरूपकर्तृत्वमनेन शपत्वे चैत्रेनमादौ प्रतियोगिवद्रूपकर्तृत्वे न
योगिवद्रूपकर्तृत्वमनेवान्तनीयायाः साकर्तृपरमप्येवतने भाक्तमेव वस्तुनः अतः कर्तृपदप्रयोगात् न च पत्नवतनपवक्क-
र्तृत्वे कर्तृकारणयोरन्तनीयस्य च कर्तृपदस्य सम्याख्यान्तर्याप्रमाणाभावाद् चेतनकाष्ठादिवाचकपदोत्तरं तनीयात्त्वपपत्ति-

न्द्रहणोमानत्वात् सूत्रे स्वातंत्र्यं च समभिव्याहृतकारकान्तरानधीनत्वे सति कारकत्वं तच्च व्यापाराधीनक्रियानुकूलव्या
पारवत्तामेव काष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनत्वं तत्त्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादौ काष्ठादेः कर्तृत्वं स्वानधीनानविशेषणं च चैत्रः का
ष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यत्र काष्ठानि स्थाली पचतीति प्रयोगवारणाय चैत्रः पचति स्थाली पचतीत्यादौ एतत्समभिव्याहृतकारकाप्र
सिद्धिः तत्त्वानधीनत्वविशेषणानुपपत्तेरेव नन्विवाहस्य तत्र लकारादेः स्वातंत्र्यशक्त्यंतरकल्पनात् विशिष्टशक्तेर्विशेष
णाविषयकविशेष्यबोधकत्वात् चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारे प्रयोज्यकर्तृव्यापारस्य पच्यादिक्रियाकारकव्याप
रानधीनतायास्तत्त्वेन तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः स्वतंत्रकर्तृप्रयोजनान्तव्यापारस्यात्तेउलक्षणादिवत्याकारादेव न्य
प्यासिद्धत्वात् कारणत्वेन तस्य पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वेपि तत्क्रियाकारकत्वाभावाच्च अत एव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्या
दौ मैत्रः पचतीतिवत् न तस्य चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यादावपरार्पितरीत्या चैत्रादेः स्वतंत्रकर्तृतानिर्वाहस्तस्यापि तत्परो
त्रांतं तृतीयानुपपत्तिस्तद्वदस्यैव नत्वर्थकर्तृत्वस्य णिचाभिधानादवश्यमनेककर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारस्यैव तदर्थत्वाभ्युपग
मात् कर्तृत्वस्य च स्वतंत्रनिष्ठत्वादिति चेन्न कारकत्वनिर्वाहकत्वसंबंधेन पाकाद्यन्वितहेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थत्वेन
स्वतंत्रकर्तृत्वस्य तेनानभिधानात् कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नव्यापारस्य णिजर्थत्वमतेप्याश्रयोपरक्तस्य तस्यान्यतोभाना
निर्वाहेण कर्तुरनभिधानात्तृतीयोपपत्तिसंभवात् अनभिधानस्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च आख्यातस्य
धर्म्यवाचकत्वेपि कृत्यादिविशिष्टरूपकर्तृबोधकत्वरूपाभिधानस्यादत्तत्वाच्च न चैत्रः पचतीत्यादौ तृतीयापत्तिः मुख्य

ष्पणितिरिसंश्रेः ॥

विरोधात्पचतिवृत्तिजांशेन पचतीति प्रयोगापत्तेरिति

भू॰ सा॰
द॰ ९८

विशेषणान्तयाकृतिबोधनस्यैव क्रमस्याभिधानपदार्थत्वात् तथाभिधानं च लकृत्तद्धितसमासैरेवेत्यतस्तदेवाभिधायकतया हृद्विका
रोऽणायत्ताः यद्यपि स्वतन्त्रव्यापाराश्रयत्वलक्षणीयादेरनुशासनं तथापि लाघवात् कृतिरूपकर्तृत्वमवलम्बनीयादेः शक्तिः अवेतनव्यापा
रैनतिरूपफलवर्गेव अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वात्ज्ञानवसरकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्या
पारे तस्यैव पिणेरवेण शास्त्रसिद्धेः एवं च कृतिरूपकर्तृत्वबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वेन प्रतीयमानत्वेनितनतरं तन्तर्भावेण
शक्तिः प्रमाणाभावात् व्यापारत्वावच्छिन्नककर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसंगस्य वारणात्
अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतिशक्तावपि पूर्वोक्तातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् यदेतावता यत्तदोदनः सिद्ध्यतीत्यादौ यत्नादेः कर्तृत्वे कारकत्वं
कारकत्वं च स्वकार्यव्यापारिमत्त्वमिति तदाश्रयेधोऽवयवादनीयं स्वकार्यव्यापारविशेषाभिरसिद्धस्य कारकतायाश्च क्रमशक्यत्वात्
मत्स्वं च क्रियाकर्तृत्वं न तत्त्वकुलकृतिमात्रेण क्रियाविषयककृतेर्यत्नान्तरीयकक्रियानिर्वाहकत्वं तत्कृतिमत्त्वं क्रिया
कर्तृत्वाभावात् अत एव तत्र मत्तोऽभूत्तेन मया कृतमिति व्यपदेशः किं तत्तत्क्रियाविषयकत्वेऽपि न तत्क्रियानुकूलकृतिम
त्कर्तृत्वे अन्योद्देशेन नाराचे क्षिप्ते तत्र ब्राह्मणवधस्य तन्मरणानुकूलनाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि हिंसालक्षणांस्य
द्देश्यत्वविरहे तन्मयोत्स्याविप्रमरणानुकूलव्यापारेण तेनाभिसंहितत्वान्न तद्रूपेण कृतिविषयत्वमस्ति तादृशव्यापारे स्वत्वेन तद्ब्राह्मणाव
धत्वविशिष्टकर्तृत्वं नाह शव्यापारकर्तुरिति न तस्य तद्दोषोऽपि इत्यभिमानः तत्र कृतेरपि व्यापारतया तादृत्वम्भवताया उक्तत्वेन तत्तद
तीयायाः शक्तेर्मानाभावात् रथेन गम्यत इत्यादौ वचेतनेन तदसंभवाच्च विभक्तौ लक्षणान्नो विनस्य वक्ष्यमाणतया प्रयत्नेऽलक्षणेति च

कैमुत्यकत्वात् कृतः कृतिवाचकत्वाभावस्यैवमेवेतत्तत्त्वमिति दिक् ॥

९८

रूपं चेति अनपदं तत्तृतीयार्थत्वेन निरुक्त इत्यर्थः शुद्ध इति धात्वर्थव्यापाराश्रय इत्यर्थः हेतुरिति णिजर्थप्रेरणा
श्रय इत्यर्थः कर्मकर्त्रेति णिजर्थेनाप्यमानत्वे सति धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन विवक्षित इत्यर्थः क्रमेणोदाहरणान्या
ह यथा सेव्यत इत्यादिना मदभिन्नाश्रयक इत्यनेन तृतीयार्थव्यापारविशेष्यकबोधोत्कीर्त्तने कैपदार्थानुसारेण तत्त्वे तु
शागबोधाम करणात्तृतीयार्थमाह करणात्तृतीयायाः शक्तिस्त्वादिना आश्रयव्यापारा चेति तत्र व्यापारस्य धात्वर्थे

रूपं च त्रिविधः शुद्धो हेतुः कर्मकर्त्ता चेति यथा सेव्यते हरिः कार्यते हरिणा ग्रामयति कृष्णं गोकुलं गो
पः मदभिन्नाश्रयक हरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः हर्यभिन्नाश्रयको ग्रामादनानुकूलो व्यापारः
गोकुलकर्मकगमनानुकूल कृष्णाभिन्नाश्रयकव्यापारानुकूलव्यापार इति क्रमेण शाब्दबोधः कर
णात्तृतीयायाश्चाश्रयव्यापारौ ॥

वलाभात्तत्र शक्तिकल्पने मयार्थमित्याशंक्यैकस्य कर्त्रेति दृष्ट्या
पारस्य धात्वेतो लाभे पुनरनूयमानकरणनिष्ठव्यापारस्य शक्तिमन्तरेणाभानानुपपत्त्या तत्र शक्तिरावश्यकी ।
न च धात्वेव शक्त्यैव तज्ज्ञाने तथा सति धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातंत्र्यवत्त्वात्कर्त्रेनापत्त्यापाभेः संज्ञाकर्यायाप
ह्याकर्त्रे करणव्यपदेशोच्छेदापत्तिरित्याशयेन करणलक्षणे परशब्दोपिने स्वत्रमपयस्यति ॥ ॥ ॥

भू॰ सा॰
र॰ ९७

97

तथहीमाद्दिना साधकतमंकरणमितिसूत्रस्यकारककारीयत्वाद्उपात्तसाधकशब्दादेवतमबर्थप्रकर्षलाभेपिगंगायांघोषइत्यादिरीत्या
दितरणिकगंगादिपदात्समभ्युपपत्तिफलकस्यकारकप्रकरणेशब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षोनाश्रीयतइत्यर्थबोधनायतमबुपादानं तम
बर्थः प्रकर्षइतिसूत्रेसाधकशब्दस्यापिनोपात्तमबर्थः प्रकर्षइत्यर्थः प्रकर्षश्चकारकांतरापेक्षोनकरणांतरापेक्षः कारकसामान्यवाचि
साधकशब्दोक्तत्वेननतमपात्तत्प्रवप्रकर्षबोधनादतएवाक्षदीपिकायामुक्तमितिप्रयोगोपपत्तिरन्यथाकरणांतरापेक्षकप्रकर्षस्या
तत्राभावेनतत्रानुपपत्तेः तादृशेति फलाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यापाराश्रयइत्यर्थः कारणंकरणमिति तेनफलायोगव्यवच्छिन्नकार

तथाहि साधकतमंकरणंतमबर्थः प्रकर्षः सचाव्यवधानेनफलजनकव्यापारवत्ता तादृशव्यापारवत्कारणंकर
णं उक्तंचवाक्यपदीये क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं विवक्ष्यतेयदायत्रकरणंतत्तदास्मृतं ॥ ॥

णत्वंकरणत्वलक्षणमित्यर्थं भवति तेनयावत्कारणसमवधानेसतियदव्यवहितोत्तरक्षणेकार्योत्पत्तिस्तत्त्वमितिपावत स
मेतन्निवेशादंधकारेचक्षुषोपिफलायोगादप्रसंगपरिहारायसमंते प्रयोजकेतिव्याप्तिनिरासायाव्यवहितेति उक्तार्थे
हरिसंमतिमाह उक्तंचेति क्रियायाः परिनिष्पत्तिरित्यत्रक्रियापदंफलपरं बाणेनहन्तइत्यादौबाणव्यापाराव्यवहितो
त्तरक्षणेहिधीभावरूपफलावश्यंभावात्तस्यकरणत्वमतः विवक्ष्यतइत्यनेनविवक्षैवविभक्तौप्रयोजिकानवास्तवकरण

९७

घृतेपचत्याचानारेणावलम्बनतन्त्रविवक्षायांबलेनलुनातीतिप्रयोगः वृक्षंलुनातीतिपत्रइदमेवब्रह्मकरणमितितन्निय
मोनपचतिक्ष्विनापिकरणान्वयिस्थालीतन्ननरकपालवादर्वभवतितिविवक्षिकंकरणत्वमित्यर्थः तथाचप्रकृ
मेकाष्ठैः पचतीत्यादौप्रकृत्यर्थकाष्ठादिभेदेनाश्रयपदार्थपत्तनीयार्थान्वयः तस्यचप्रत्ययार्थविविक्षायांसमानप्रत्ययोप
नत्वप्रत्ययार्थस्यव्यापारस्यपचतेरर्थानेकाश्रयेणतासंबंधेनफलोपहितत्वातस्यव्यापारस्यचावह्रूलतासंबंधेनविक्लि
त्यनुकूलव्यापारेपचंचकाष्ठाभिवाश्रयकफलोपहितव्यापारविशिष्टपककर्तृकोविक्लित्यनुकूलोवर्तमानोव्या
पारइतिबोधः पुत्रवचकारकइतिसूत्रस्थयत्नाभिहितेषुसर्वेषुकारकेषुकर्त्राप्रवर्त्तितानाभावतीति सकलकारक।

वत्वेनतत्वदतिदेशंपंचनहिवस्तुव्यवस्थितेः स्थाल्यापच्यतेइत्येषाविवक्षादृश्यतेपचतइतिविवक्षातइत्यनेननसकृ
दनेकेषांतदभावाहितीयासमग्र्यादेवकार्यंस्नूचयति ॥

व्यापारस्यकर्तृव्यापाराधीनत्वप्रतिपादकंभाष्येमा
नेसुपचेतकियायाः पाकनिष्पत्तिरितिवाक्येव्यापारादनेनतदभिन्नेनेत्यस्यार्थः स्थालीनिष्ठीयार्थव्यापारस्यजन्यतासं
बंधेनफलेनान्वयः तथाचजन्यतासंबंधेनकार्यव्यापारविशिष्टविक्लित्यनुकूलोव्यापारइतिबोधः इत्याहुः तृतीयार्थक
रणत्वस्यव्यापारएवान्वयः प्राकृशक्तिस्वभावात् नफलांशे पुत्रेवाद्भिर्यज्ञेनेत्यादौसमर्थफलतत्वण्यानाभयेपदार्थ
हीतिनं प्रत्ययार्थव्यापारप्रतिकरणत्वेनान्वितेयानवर्त्थफलांशेकरणत्वेनान्वयोपपन्नोलतागापाप्रसंगएव पुतप
वसोमेनयजेतेत्यादौसमर्थफलतत्वनिमत्तामसकाः इत्याहुः वस्तुतस्त्वाश्रयोगापिरूवेशएवइतिमूलस्वारस्यादाश्रयमात्रे

भू॰ मा॰
८·९८

नैयायिकास्तु प्रसाधारणकारणं करणं कारणेः साधारणं च व्यापारवत्त्वमेव न तु फलायोगव्यवच्छिन्नं तस्य यावत्कारणाचरितत्वे
न गुरुत्वात् ताहृशकारणत्वेवच्छेदकीभूतायाः शक्तिकल्पनानौचित्यात् स एव च प्रकर्षः साधकतममिति सूत्रस्थतमपो वोध्यत्वं न शक्तेर्न तदि
रोधेपि एवं च करणनिष्ठव्यापारप्रवर्त्तीयार्थः न किमपि हृत्यर्थं साधयेयन्तयावयवः शेषं एवं च विदिसाद्रुः एवं कर्तृत्वकरणत्वयोर्वि
रोधे उत्तरमीमांसेति जीवब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादके वेदान्तशास्त्रे सूत्रकृन्मीमांसानन्दाधिकरणे द्वितीयाध्यायीय द्वितीयपादस्य
सूत्रेण साप्तत्वाधिकारेणैव जीवधर्मप्रतिपादके सूत्रेऽस्यार्थः सूत्रार्थस्तु कर्त्तापि जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवं च यत्ने

न चैवं कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्युत्तरमीमांसाभिमंसाधिकरणे शक्तिविपर्ययादिति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्ति
विपर्ययापत्तिरुक्ता ।।

तत्त्वत्र यादेवं विषयार्थं शास्त्रमर्थवद्भवत् स्यात् तदनर्थकं स्यात् न हि कर्त्तुः कर्त्तृत्वविशेषमपदिशता न वा सति कर्तृत्वे तदुप
पद्येत तथाप्यपि शास्त्रमर्थवद्भवति एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति तत्र न तु सत्त्व बुद्धिपदं व्यवहार्यं
विज्ञानमेव कर्त्तृत्वारोपकाया मिदं शक्तीति सूत्रं सूत्रेणेति विज्ञानव्यतिरिक्तजीवस्य कर्तृत्वप्रतिपादकेन तत्सूत्रेणास्यार्थः त
दर्थस्तु विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति यदि तु न विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् तदा तस्याः शक्तिविपर्ययः स्या
त् करणशक्तिर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येतेति करणशक्तिविपर्ययापत्तिरिति करणशान्तस्यवव्यवसंगत्यस्यार्थः ।।

९८

न प्रज्येतेति भवन्मते कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधो यान्नैन स्वत्रे शाव्रतयोः स्पष्टं विरोध प्रतिपादनादिति भावः नि
ष्प्रमाणाकल्पेतेति अयमाशयः बुद्धेः कर्तृत्वस्वीकारेतस्यापवाहंकाराश्रयत्वमप्यगत्यमहंकारस्य विकाराप
वृत्तेः सर्वत्रदर्शनादहंकारास्पृहंगच्छामीति तस्याश्च सर्वार्थकारिकरणमन्यत्कल्पयितव्यं समर्थं स्यापि क
र्त्तुः करणमपारायैव वृत्तेः पवचतदेतेषामिति श्रुतिबोधितकरणानां कविज्ञानस्यैव कर्तृताकल्पनेन शक्ति

न युज्येतेति वाच्यं तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यंतरे करणतयाक्तस्य कर्तृताकल्प
नेशक्तिविपर्ययापत्तिरिति प्रमाणाकल्प्येतेत्यभिप्रायात् वस्तुतस्त्वत्वाचयमात्रमेतदिति यथा
चेतनोभयथेत्यधिकरणे भाष्यपवस्पष्टमित्यादिप्रपंचितं भूषणे सत्वमप्याश्रयाश्रयोर्थः सत्रमप्यधिक
रणेचेति सूत्रात् तद्व्यापारोऽधिकरणमिति सूत्रादायावः तच्चैवाश्रयत्वं ॥ ॥ ॥

विपर्ययापादनेनेति प्रमाणं स्यात्करणस्यैव कर्तृत्वाभ्युपगमेन वस्तुतोऽभेदान्संज्ञामात्रविसंवादपर्यवसानादि
ति ननु तस्याः कर्तृत्वकरणान्तरकल्पनागौरवान्वयमापत्तिः प्रमाणाभ्युत्पन्नेनापत आह वस्तुतस्त्विति भूषणेनश
क्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्यतेतिवेत्तत्र अभ्युच्चयमात्रमेतदितिभावः प्रत्वावयत्रमेतदिदेन तदर्थे स्यानुष
गिकत्वमेव ननु तत्र निर्भरस्तस्येत्यर्थः आनुषंगिकत्वमेवदर्शयति यथाचेतनोभयथेत्यादिनाम ॥

त्रैवशाब्दस्यार्थे स्वाभाविकं नात्मनः कर्तृत्वं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मनस्तदसं
भवादनिर्मोक्षप्रसंगाच्च किं तर्ह्यापतीव लेलायतीवेति श्रुतेरध्यस्तं तत् नहि
परमात्मनोऽन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा प्रभवति अविद्योपस्थापितं तत्कर्तृ
त्वभोक्तृत्वादि परस्याप्यस्ति यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुते
र्विद्यावस्थायां तु तदभावो यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः
यथा तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्त
वास्यादिनिर्व्यापारः सुखी भवतीति तदर्थः तथा च बुद्धिगतवास्तवकर्तृत्वादे
रध्यासमात्रमात्मनीति वरताकरणस्यैव कर्तृत्वमूरीकृतं करणशक्तिपरि
त्यागेन तु तस्यास्त्येति स्पष्टमुक्तमिति भावः सम्प्रत्यर्थं निरूपयति समस्या
ऽपीति न तु सूत्रादाधारस्य वाच्यत्वमापातेनाश्रयस्येत्यत आह तत्रैवेति
आधारत्वेनेत्यर्थः आश्रयत्वमिति आश्रयत्वविशिष्टत्वमित्यर्थः ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ग्राश्रयत्वविशिष्टसूत्रेण शक्तिप्रतिपादनेप्याश्रयांशाप्रवेशान्नत्वाश्रयत्वेपितत्वकारकशास्त्रे बोध्ये ग्राश्रयेषु शक्तिग्र
हस्याहेतुत्वकल्पनानुभावानुपपत्तिरित्याशयेनाह तत्राश्रयांशः शाक इति तत्त्वे ग्राश्रयत्वं ग्राश्रयत्वमात्रेणेति ग्रा
धारस्य शाकत्वं निरोधः संज्ञास्यादिति तत्संज्ञितामप्याश्रयत्वरूपतायाः प्रतिपादनादिति भावः कर्तृकर्मद्वारेति ग्र
यमर्थः ग्राधारोधिकरणमिति सूत्रस्य मर्यादेयावसीयते तथाहि कारकस्याधिकृतत्वेनाधारस्याधिकरणसंज्ञा
तत्राश्रयांशः शाकः तत्र्यमवच्छेदकं न चाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणानामाधारसंज्ञास्यात् स्यादेव परि।
त्ताभिराणां न वाधः करकइति विहितसमस्ताः क्रियाश्रयइत्येवपर्यवसिताः सर्वे तथापि कर्तृकर्मद्वारान्तरा।
श्रयत्वमस्येवस्थाल्यादेः भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्याद्युपपद्यते उक्तं च वा
क्यपदीये कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति
एतच्च त्रिविधं औपश्लेषिकं ॥ ॥
विशेषयते तथा च क्रियानपि त्वे सति क्रियाश्रयत्वं कर्तृकर्मणोरेव फल
स्यापि क्रियागतत्वे वा पर्यायेण क्रियात्वेन व्यवहारात् तयोश्च पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यामाक्रान्तत्वादिदं सूत्रम
नवकाशमन्यैरपराधाक्रियाश्रयस्याधिकरणसंज्ञाविधानेन चरितार्थं परं परायद्दके च कर्तृकर्मणी पदेति पर
याकर्मसंज्ञया वाधारेवमौदर इच्छालीति वस्मादेव द्वितीतिन औपश्लेषिकमिति सामीप्यसंबंधनिवंधनमित्यर्थः

कटे शेते इति कटसमीपे शेते इत्यर्थः ॥

वैषयिकमिति विषयतासंबंधनिबंधनमित्यर्थः अभिव्यापकमिति आधेयव्याप्यतावच्छेदकसर्वावयवकमित्यर्थः तत्राद्यस्यक
टेशेतेगुरौवसतीत्युदाहरणं द्वितीयस्यमोक्षेइच्छास्तीति एतस्यांशे कटेशेतइत्यादौपरंपराकटाभिव्याप्यकः शयनानुकू
लोव्यापारइत्याधाराकारककोबोधः इतिभाष्यस्यार्थमिति तत्रहिसंहिताधिकारत्वेउनाधेययोगः शाकोचक्रं अधिकरणंनामत्रिः
प्रकारंव्यापकमौपश्लेषिकंवैषयिकमिति इकशब्दस्याचशब्देनकोन्याभिसंबंधोभवितुमर्हत्यन्यदतउपश्लेषात् इकोयणचि
अचिउपश्लिष्टस्येति तत्रांतरेणसंहिताग्रहणंसंहितायामेवभविष्यतीत्युक्तं अत्रोपश्लिष्टपदाध्याहारेणसप्तमीत्यर्थेपीद

वैषयिकमभिव्यापकंच कटेशेतेगुरौवसतिमोक्षेइच्छास्तितिलेषुतैलमितिसंहितायामितिसूत्रेभाष्यस्थं॥

मेवभाष्यंमाने संहितायामित्युपलक्षणं तच्चदीयतेकार्यंतदस्मिन्नधिकमितिसूत्रयोर्भाष्यस्य तत्राप्यधिकर-
णेत्रैविध्यस्यस्पष्टप्रतिपादनादिति नैयायिकास्तु आधारत्वमखंडोपाधिः संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरण-
मित्याद्यनुगतव्यवहारात् संयोगादिरूपेणततत्कुंडादिसंयोगिनोचबदरादेरपिकुंडाधारतापत्तेः वस्तुतस्तुसंयोग
नाधारत्वंसंयोगादिरूपमेव नचोक्तातिप्रसंगः कुंडवदरादिसंयोगानांबदरादावनुयोगितानिरूपणात् तथाचसंयोगादिनिरू
पितानुयोगित्वमेवसंयोगादिनाधारत्वं कुंडादेः कुंडादिनिष्ठसंयोगानुयोगितासत्त्वान्नबदराधारतापत्तिरितितन्नसमंजसं ॥ ॥

संतादृशसंयोगस्य कुण्डादिनिष्ठत्वेऽपि तत्प्रतियोगिकत्वानुपगमात् तत्प्रतियोगितायाएव तदाधारतासंव्यवहार
नियामकत्वात् वदरादौ संयोगेन कुण्डाधिकरणमिति विशिष्टबुद्धेरप्रामाण्ये कतया कुण्डप्रतियोगिकत्वस्य तस्मिन्न
नभ्युपगमात् कुण्डे वदरमिति विशिष्टबुद्धौ च संयोगितायाएव वदरे संबंधतया भाने यदेतद्रूपमित्यादौ समवायप्र
तियोगितायाः द्रव्यत्वश्रमयानादृशविशिष्टबुद्धिवलाद्रूपादावपि घटादिप्रतियोगितामसंगात् एवं चैतादृशाधा
रत्वमेव वासप्तम्यर्थः भूतले घट इत्यादौ तु यत्र क्रियावाचकपदसमभिव्याहारस्तत्रास्त्यादिपदाध्याहारे
णकारकत्वं निर्वाह्यं वस्तुतोऽधिकरणसप्तम्या आधेयत्वस्य कर्तृकर्मणोरेवान्वयो न तु द्वारा क्रियामपि कटे शेते
चैत्र इत्यादौ कटवृत्तिश्चैत्रः शयनाश्रय इति बोधः कर्तृकर्मद्वारकमेवास्याः क्रियान्वयित्वं कारकाणां क्रियान्व
यवृत्तानियमेनकृष्णास्त्वबलादीदृशायशान्वयविषयापि अतएव दशौ इत्यादौ सामर्थ्याभावान्निरेवं च भूतले घटोऽस्ती
त्यादौ वर्तमानसत्ताश्रयो भूतलवृत्तिश्च घट इत्यादिबोधः अतएव तत्र न तस्समभिव्याहारे सप्तम्यर्थाभावबोधकत्वं नज
इति नत्रनचोक्तं संगच्छते यत्र भूतले घट इत्यादौ सप्तम्यधिकरणे चेति चकारादकारकेऽपि सप्तमी अतएव तादृश
स्थले घटादौ तदर्थाभावान्वय इति नत्र वस्तुतः तत्र कार्येभ्यो यात्र सप्तमी विधायकतायाः प्राकरणिकत्वतया तत्
द्विरोधापत्तेरित्याकूतः प्रवम्यर्थो निरूपयति ॥

अवधिः पंचम्यर्थ इति तत्रेति प्रकृतधात्वर्थक्रियातन्यविभागे इत्यर्थः एतल्लाभायैव तज्जनकक्रियेत्युक्तमिति बोध्यं अवधि
भूतमिति अवधित्वं च प्रकृतधात्वर्थतद्विभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वं तदेव च ध्रुवत्वं कुड्यात् पततो
ऽश्वात् पततीत्यादावश्वादिसंग्रहाय तदिति विभागविशेषणं क्रियायास्तद्धेतुत्वेनोपादानात्तेनोभयकर्मजविभागस्थले

अवधिः पंचम्यर्थः अपादाने पंचमीति सूत्रात् तच्च ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रादपायो विश्लेषस्तज्जनकक्रिया
तत्रावधिभूतमित्यर्थकादवधिभूतमिति भावः उक्तं च वाक्यपदीये अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलं
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कु
ड्यादि ध्रुवमिष्यते उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते मेषा
न्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् इति ॥

विभागैक्येऽपि तज्जनकक्रियाभेदाद्विभागजनकात्तत्क्रियानाश्रयत्वमक्षतमिति तत्राव्याप्तिः अत्र संमतिमाह उक्तं
चेति चलमश्वादि अचलं कुड्यादि अतदावेशादिति प्रकृतधात्वर्थविभागजनकक्रियानाविष्टत्वादित्यर्थः ॥

विश्लेषहेतावितीति प्रकृतयानर्थविभागहेतावित्यर्थः विशेषणीयमितीति विभागलक्षकत्वेन विशेषणीयइ
तिभावः मूलेसमवायेन्न विभागश्चविभक्तेत्विति तत्रान्येषहेत्विव विशिष्टत्वेनभिन्नतयावगतेऽन्यर्थः व्यवस्थिते

अस्यार्थः अपायेविश्लेषहेतुक्रियायांउदासीनं अनाश्रयः अनदावेशात् नक्रियानाश्रयत्वात् एवंचविश्ले
षहेतुक्रियानाश्रयत्वेसति विश्लेषाश्रयत्वंफलितं वृक्षात्पर्णंपततीत्यत्रपर्णस्यतद्वारणायसत्यंतं यावतो
ध्यात्पततोऽश्वस्यक्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेतावितिउक्तम् ध्यात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्राश्वस्यविश्लेषजनकक्रियानाश्र
यत्वेऽपितत्त्वविरुद्धमित्याह यस्मादश्वादिति नहिविश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वेसतीतिविशेषणीयमितिभावः
एवमस्थानिष्ठक्रियानाश्रयत्वात्वृक्षस्यापिअपादानत्वमित्याह नसापीति उभयकर्मजविभागस्थलेविभागस्यैका
नहिश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात्परस्परस्मान्मेषावपसरतइतितस्मादिकाश्रयसमवायत्वेउभावपीति
मेषान्तरेति यथानिश्चलमेषादपसरतोऽन्यमेषस्यस्थलेनिश्चलमेवस्याप्रसरतोऽन्यमेषमादायापादानत्वं तथा
त्रापिविभागैकेऽपिक्रियाभेदादेकक्रियामादायापरस्यापादानत्वमिति तथाचविश्लेषाश्रयत्वेनत्वाद्विभागजन
कतक्रियानाश्रयत्वेनतत्क्रियायामपायेनानवाच्य ॥ ॥

इतितत्रान्येषुहस्तिन्विशिष्टजनकक्रियेतत्रान्येषांनाश्रयेभवतएवेत्यर्थः तदेवाह मेषान्तरक्रियापेक्षमित्यादिना ॥

सू॰
मा॰ द॰
१०२

क्रियायां यात्वर्थत्वविशेषणस्य फलं दर्शयति क्रियाचेति वृत्तनिष्ठक्रियायाः पतयात्वर्थत्वाभावेन तदाश्रयत्वेऽपि न वृत्तेः
व्याप्तिरिति भावः इदमत्रतत्त्वं पंचम्याश्राश्रय इव विभागोऽप्यर्थः करणतृतीयाया व्यापार इव अनेकपात्तनो विभागेषा
क्तिकल्पनापेक्षयैकस्याः पंचम्यास्तत्रशक्तिकल्पने लाघवात् विभागस्य यात्वर्थत्वे द्वितीयादिस्थल इव विभागस्य
यात्वनालाभादाश्रयमात्रे पंचम्यर्थ इति ब्रूयात् पतनित्यजत्योः पर्यायतापत्तेश्च तस्मात्रात्र विभागजनकक्रियाय
नम्यर्थः किंतु अयोदेशसंयोगानुकूलो व्यापारः पूर्वदेशसंयोगोऽशोऽपलक्षणं गम्यधात्वर्थसंयोगेऽन्नरदेशवत्

क्रियाचयात्वर्थो न तु स्पंदः तेन वृत्तकर्मजविभागवति वृत्ते वृत्तादवृत्तं पततीति संपद्यते ॥

संयोगोत्पादकत्वस्य विभागाव्यापीनः पूर्वदेशसंयोगनाशयंतरेण संभवाद्विभागजनकत्वस्य क्रियायां निवेशनात्
समानप्रत्ययोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याप्युत्पत्तिवैचित्र्येणाश्रयरूपपंचम्यर्थस्य विभागरूपायरतदर्थेऽन्वयेपतयात्वयस्त
स्य च जनकतासंबंधेन संयोगजनकक्रियायां एवं च विभागस्य यात्वर्थत्वाभावान्न वृत्तादेः कर्मताप्रसंगलेशोऽपि अतएव
वृत्तात्पर्णं भूमिं पततीति प्रयोगोपपत्तिः यद्वा अवधित्वमाश्रयत्वातिरिक्तमखंडोपाधिरवधिरवधिरिल्यनुगतव्यवहा
रान्नरदवच्छिन्नावधिरेव पंचम्यर्थः अतएवाश्रयोवधिरुदेशप्रत्यवायेः पृथगुल्लेखः तस्मिन्नवहत्यर्थस्याभेदे ॥

नान्वयः अवधेश्वस्वनिष्ठावधित्वनिरूपकविभागजनकत्वसंबंधेन क्रियायामन्वयः एवंच प्रथमकल्पे वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र वृ
क्षाभिन्नाश्रयकविभागजनकएकपर्णाश्रयकसंयोगानुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः चरमे तु वृक्षाभिन्नावधिविशिष्टात
दक्रियेति विभागजन्यसंयोगस्यापतनपदार्थता पतॢ गतावित्येवानुशासनात् गतेश्च संयोगानुकूलव्यापाररूपत्वप्र
सिद्धत्वाद्गत्यर्थतावितियथा तस्य संयोगानुकूलत्वे ग्रामं गच्छतीतिवद्ग्रामं पततीत्यापत्तिरिति तत्तत्र तादृशशक्तिस्वाभावेन
तदुपाधितसंयोगस्याधोदेशएवान्वयित्वोपगमात् ग्रामस्य तत्त्वेन विवक्षया ग्रामं पततीतिष्टमेव अत एव नरके पतती
त्यत्र हितीयोपपत्तिः नच वृक्षमजहदपि पर्णं भूमिं स्पृशतीति वृक्षात्पर्णं पततीति प्रयोगापत्तिः तत्र तदुपरिष्टात्क्रिया
तस्य विभागे वृक्षावधिकत्वानुपपत्तिः अन्यथा संयोगमात्रस्यैव विभागजन्यत्वेन भूमिपर्णसंयोगस्यापि तथात्वाद्व
वन्मतेपि तादृशापत्तेर्दुर्वारत्वात् अत एव गतिर्विनात्ववधिना नापायइति कथ्यते वृक्षस्य पर्णसंयोगस्यापि तथात्वे
पततीत्येवं भाष्येनिदर्शितमिति अवध्यन्वययोग्यविभागानुकूलत्वं विना गतिः संयोगजनिका क्रिया नापायः अत एव प
र्णविशेषणतया वृक्षविवक्षायामपायस्याविवक्षणाद्वृक्षस्य पर्णं पततीत्यत्र भाष्येषष्ठ्यर्थे केयूरिणोक्त शेषादयस्तीत्या
दौ यत्र च परविभागोपि धात्वर्थस्तत्रावधिमात्रमर्थस्तस्याधेयतया विभागेधात्वर्थेऽन्वयः परस्परस्मान्मेषावपसरतःइत्यादौन
मेषादौ व्याजमेयोरेवक्रियाश्रयत्वेपरस्परेणान्यत्रयोरेव विभागाश्रयत्वे साक्षाल्लिंगितापेक्षैवशाब्दबोधेभानात् अत एव देवद
त्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाश्लिष्यतइत्यादौकर्मत्वमिति दिः आत्मानमात्मनाहंतीत्यादावंतः करणाद्युपाधिकृतभेदवस्तुकृते
षा ह्योमापि कृतभेदस्याश्रयणादन्यथा परस्परपदार्थस्य नाहं शक्तियावच्छेदेन कर्तृतयाः पादानत्वासंभवात् मेनातरेतु

भू॰
सा॰ दा॰
९२
103

उक्तापादानत्वस्य पंचमीवाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवं मनसि कृत्वाह वस्तुतस्त्विति नहि विभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वे स
ति विभागाश्रयत्वविशिष्टमित्यर्थः तर्हि किमर्थं तत्रिकं मतमत आह किंत्विति लक्षणमात्रमिति मात्रपदेन वाच्यत्वव्यवच्छे
दः तथा च विभागाश्रयत्वमेव वाच्यमित्यर्थः ननु तर्हि वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णे विभागाश्रयत्वसत्त्वात् पर्णे पंचम्य
पत्तिप्रसंग इत्यत आह तादृशप्रसंगस्तु द्वितीयाद्यर्थेनाङ्गीकारादिति चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र चैत्रः स्वगच्छतीति वारणाय ग्र्याक
र्तृसंज्ञया वा पादित्वाङ्गीकार इत्यर्थः स्पंदिधातोः प्रत्ययव्यर्थकतत्पंचम्यर्थविभागाश्रयत्वस्य हेतोः वाधादित्याश

वस्तुतो नैतावन्मात्रं पंचम्या वाच्यं किंतु व्यवहारलक्षणमात्रं द्वितीयाद्यर्थेङ्गीकारोपि प्रसंगस्यासंभवे न वाच्यः कोटौ प्रवे
शस्य गौरवेणासंभवादिति प्रतिभाति न चैवं वृक्षात्स्पंदते इत्यत्रापादानत्वे शंका आसनाच्चलित इत्यत्र
भवात् एतेन पंचमीजन्यापादानबोधे सकर्मकधातूनां यस्मिन् ते तत्त्वमिति समाधाना भासो निरस्तः न
चैवमपि वृक्षात्स्पंदतीति दुर्वारं ॥

येनाशंकनेयवमिति पूर्वे विभागाश्रयस्यैवापादानत्वे वृक्षादिति जलमवक्तव्यं अस्मन्मते तु तत्र विभागस्य धात्वर्थ
त्वाभावादेवातिप्रसंगादिति भावः इष्टापत्त्या आह विहरति इष्टत्वादिति धात्वर्थक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वस्या
पादानत्वमस्त्येव जन्यविभागात्वात् वृक्षस्यावधित्वेन तत्र तदनंतरं पंचम्या इष्टापत्तिसंभवादित्यर्थः यत्तु वृक्षात् स्पंदत इ
ति स्पंदिधात्वर्थजन्यविभागाश्रयत्वात् तादृशप्रयोगापत्तिमाशंक्य वयं तिष्ठ दापादानतः तत्र कर्तृसंज्ञया पादानसंज्ञाया वा
धेनापादानत्वमशक्यत्वात् वृक्षस्यैव तादृशक्रियाश्रयत्वविवक्षायां तु वृक्षः स्पंदत इत्येव प्रयोग इति ध्येयम् इत्यो

इत्यादि पाठे क्रियात्वविभागाश्रयत्वाद्वृत्तस्येति भावः ॥

९२

कर्मसंज्ञयेति इदमस्यार्थः आधारस्याधिकरणान्तरयोगोऽपादानं दर्थविभागाश्रयत्वादिति भावः अनुभवसिद्ध इति वस्तुतो विभा
गावधित्वस्य इहैसंज्ञा तज्ज्ञानबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेव विषयबाधस्यैव भ्रमत्वनियामकत्वात् त्यजतेर्येन त्यर्थे लक्षणा अहृद
शांयाहृदात्फलेत्यजतीति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वेन कारणतावच्छेदककोटौ धात्वर्थोपजादिभिन्नत्वस्य निवेशापत्तेः
मयाकत्वादित्यभिप्रेत्यैव प्रदीपोक्तमिति बोध्यं निःसृत्येत्यध्याहार्यमिति निःसरणपूर्वकेविधानेन धातोर्लक्षणेत्युपग·
कर्मसंज्ञयाः पादानसंज्ञाया बाधेन तदसंभवात् भ्रमात्मकेन तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पंचमीजन्यापा
दानदोधेन्यतादिभिन्नधात्वर्थोपाश्रितेर्हेतुत्वावाच्यं बलाहककादिद्योतते विद्युदित्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्यम्
रूपं रसान्तरयोगित्यबुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यं दृष्टाविनेति पंचमीवा इदं च निर्दिष्टविषये किंचिदुपा
त्तविषये तथ अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यत इति वाक्यपदीयात्त्रिविधं यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तत्
त्रिर्दिष्टविषये यथाश्वात्पततीति यत्र धात्वन्तरार्थागं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषये यथा बलाहकाद्विद्योतते अ
पंचम्युपपाद्येत्यर्थः अत एवोपात्तविषये ख्यातभीवः बुद्धिपरिकल्पितमिति स्वेभेदस्याप्युपायपदेन संग्रहाद्रूपादिभिर्यद्दृ
यगित्यर्थोऽद्रवद प्रतियोगित्वरूपापादानत्वबोधमित्यपि केचित् एताहृशास्थले बुद्धिपरिकल्पितापादानत्वस्याकरे दर्शनादा
ह दृष्टाविनेति पंचमीवेति साक्षादिति मुख्यवृत्त्येत्यर्थः गतिरिति संयोगविशिष्टा क्रियेत्यर्थः उपात्तविषयमिति उपात्तो लाति
तो गतिरूपो विषयो यत्रेत्यर्थः बलाहकादिति बलाहकपदार्थश्च धूमसलिलमरुज्ज्योतिः सन्निहत्नोवयनवभूतत्योनिः
घाभ्रमणात्स्यावधिः प्रतिलक्षणयानिः सरणपूर्वकविद्योतनबोधकः तथा च बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं

निःसरणानेविद्या दयकाश्चिकेयातते ॥

विद्योततमितिबोधः ॥

मू० सा० द० १४

105

अपेक्षितक्रियेति यदानुपात्ताकांक्षिताक्रियायत्रेत्यर्थः प्रतीयमानानुपात्ताकांक्षितक्रियकत्वमिति यावत् आगमनार्थमिति अ
र्थाध्याहाराभिप्रायेण पदाध्याहारवादेत्वाकांक्षितक्रियावाचकपदोपस्थितेरपेक्षणान्निर्दिष्टविषयकत्वमेवेति यद्यपिलभ्य
तेनध्यापितत्पदाश्रवणादेवास्यनत्रं तदंशमिति अपेक्षितक्रियमित्यर्थः अर्थाध्याहारवादेप्रमाणंच अप्रयुज्यमानमत्रेतार्थकर्म
णिचतुर्थीविधायकंक्रियार्थोपपदस्येतिसूत्रे स्थानेपकर्मणीतिवार्त्तिकंत्व यदाध्याहारवादेतत्र कुमेध्यइत्यादोस्यहपतेर्यो
गेचतुर्थीविधायकंस्पृहेरीप्सितइतिसूत्रमाधिकमन्यतोवपार्यं चतुर्थ्यर्थं निरूपयति उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थइति ननुस्वर्गाय
यागंकरोतीत्यादौस्वर्गस्यापियागनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावत्त्वात्संप्रदानत्वापत्तिरतउद्देश्यताविशेषस्यतत्त्वमसा

अपेक्षिताक्रियायत्रदेत्वं यथाकुतोभवान् पाटलिपुत्रात् अत्रागमनार्थमध्याहृत्यान्वयबोधः उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः
संप्रदानेचतुर्थी तच्चकर्मणायमभिप्रैतीतिसूत्रात् कर्मणाकरणभूतेनयमभिप्रैतीप्सितितत्कारकंसंप्रदान
मित्यर्थकाउद्देश्यः ॥

माव्यस्येत्याशयेनसूत्रमुपन्यस्यति कर्मणेति तृतीयार्थेस्पष्टयतिकरणभूतेनेति यमभिप्रैतीतिकर्मनिष्ठफल
भागितयायद्विशेष्यकुयककर्तृकाभिप्रायइतिवाक्यार्थः कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वप्रकारककर्तृत्वेच्छाविशेष्य
इतियावत् तच्चमेवसंप्रदानत्वं यद्यपीयंगौर्विप्रस्यभवत्वितीच्छायांगोरेवविप्रनिरूपितस्वप्रकारतानिरूपित
विशेष्यताश्रयस्तथापितत्रविनिवेशनयागविनाहृशेच्छाविशेष्यत्वंगविप्रस्यापिगोनिष्ठस्वत्वनिरूपकत्वप्रका
रतानिरूपितविशेष्यत्वमवगम्यएवेतितलक्षणसंभवइतिभावः ॥ ॥

१-४

इदमेव चेति कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वप्रकारकनिरूढेच्छाविषयत्वमेवेत्यर्थः शेषित्वमिति प्रधानत्वमित्यर्थः एतदुद्देश्यकेच्छा
विषयत्वमेवेति इदमेतस्य भवितित्याकारकविप्रादुद्देश्यकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः शर्वनेत्रह इति पूर्वमीमांसायामित्यर्थः अत एव
वेति उद्देश्यस्य प्राधान्यादेवेत्यर्थः शेषार्थादिति यागस्य त्यागत्वप्रधानार्थकचतुर्थीश्रुतेर्वलवत्वमिति निहितासि होतः इति भा
वः अर्थकर्मेति मैत्रावरुणसंस्कारकमित्यर्थः ननु यत्र दानाधीनस्वत्वीकरणार्थकत्वं तत्र कर्मवत्त्वादिति प्राधान्यत्वादि
ति प्राधान्यत्वादिफलभागित्वपेच्छाविषयस्य रजकादेः संप्रदानत्वसंभवेन रजकाय वस्त्रं ददातीत्यत्रेष्टं ददात्यपि स्यात् न चेष्टा

इदमेव च शेषित्वं तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वं च शेषत्वमिति पूर्वतंत्रे निर्णीतं अत एव प्रासनवत्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदान
निमित्ताधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किंतु चतुर्थीश्रुत्यार्थकर्मेति नि
र्णीतं रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि विवादिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति भाष्यप्रयोगादिष्टमेव इत्यभिकारात्
सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञयाश्रयणेन समर्थवर्णयन्ते ॥

यति: सम्यक् प्रदीयते: स्मै संप्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञापुरस्कारेण परस्वत्वोत्पादकस्वस्वत्वध्वंसफलकक्रियार्थकदाधातुक
र्मयोगश्च संप्रदानत्वनामत्रेति तन्निरूपणविरोधादित्याशंकामाह रजकायेति तथा चोक्तभाष्यविरोधात्संप्रदानसंज्ञायाम
त्वाश्रयणं इत्यत्र त्वसंमतमपि नादरणीयमिति भावः भाष्योदाहरणे च ददातिः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः चपेटाप
दार्थश्च ग्रहतकरतलं तमङ्गज्ञापमनिंदयादिना दीदद्दातिर्वोधनार्थकः मनिशाद्यार्थश्च तज्जनकं वेदादिशास्त्रमित्येव बोध्यं

प्रयमिति दापयितर्वमित्यर्थः ॥

भू॰
सा॰ द॰
१०५

105

रजकस्य वस्त्रमिति तन्मते तत्कर्तृकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशकव्यापारो धात्वर्थस्तदेकदेशे कर्तरि तत्कस्य संबंधविवक्षायां षष्ठी सिद्धा
न्तेन संप्रदानस्य संबंधत्वविवक्षायां षष्ठी बोध्या एवं च तेन चतुर्थ्या न प्रयोगव्यवच्छेदः अस्वरसस्तु तन्मते प्रथमकल्प एव तत्र जो ग्रामं
नयतीत्यादावजादेर्निरुक्तसंप्रदानत्वस्यानन्वयात्तद्वाचकपदोत्तरं चतुर्थ्यापत्तिरिति चेत्तत्रादेवं यदि परयाकर्तृसंज्ञयानवाधः
इति हूणा पदाह इत्यादौ तत्संप्रदानचतुर्थी अपितु तादर्थ्ये सा तादर्थ्यं च स्वपदार्थप्रयोजनसमस्यत्वं समभिव्याहृतपदार्थे तादर्थ्य
विवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति तादर्थ्ये चतुर्थीति वार्तिकार्थः प्रयोजनत्वं न तत्पत्वं दुःखादेः पापादिजन्यतया दुःखाय पापमिति
प्रयोगापत्तेः नापि जन्यत्वे सतीच्छाविषयत्वं स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वे नेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्यमित्यायापत्तेः न चेष्टापत्तिः

रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः ॥

तथा सति पत्ये व्रजतीत्यर्थं पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय तमर्थेति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात् पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव त-
द्वाचतुर्थ्युपपत्तेः अपितु समभिव्याहृतपदार्थेतिष्टव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनकत्वरूपं तादर्थ्यं वृत्तिदिवापीनेच्छा
विषयव्यापाराश्रयत्वं दारुणो धूपे ज्ञापीनतत्तणादिरूपव्यापारवत्तया सूपार्थत्वमिति तद्विवक्षया धूपदाच्चतुर्थी इच्छापीनेच्छा
विषयव्यापाराश्रयत्वे चतुर्थ्यर्थः अस्य मेच्छायां इत्यादेः प्रकृतार्थस्य विषयत्वेनान्वयः एवं रंधनाय स्थाली इत्यादावप्यूह्यं के
चित्तु जन्यत्वे इच्छाविषयत्वमेव प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजनकत्वं च तदिच्छापीनेच्छाविषयत्वमेव न च तमर्थेति सूत्रवैयर्थ्यं वार्तिके दृष्टा

१०५

स्तत्रक्तनोप्रहन्ते: एवंच स्वर्गोपपत्तिरित्यादय: प्रयोगानिराबाधायेत्याह: नम: स्वल्पादिप्रयोगपतिदर्थविशेषणवाचकपदान्नम:
स्वस्तीति सूत्रेणचतुर्थीनम: शब्दार्थस्त्यागोनमस्कारश्चपक्षोय: शिवायनम इत्यादौत्यागार्थक: चतुर्थी चतत्रप्रकृत्यर्थस्य शिवा
देरुद्देश्यत्वंप्रत्याय्यते त्यागश्चापदिशिवस्यभवत्वित्यादिफलेच्छाधीच स्वस्वत्वाभावेच्छा तूक्तदानत्यागोद्देश्यत्वंत्यागतन
केच्छाया: स्वत्वभागितयेच्छाविषयत्वं यदित्यागरूपेच्छैवस्वस्वत्वाभावामिवास्वदीयत्वेनतत्पमानगतेस्वत्वमपितत्रविषयीक
रोतितदास्वत्वभागितयात्यागविषयत्वमेवतदुद्देश्यत्वं शिवादेविग्रहवतोपिस्वीकाराभावात् तदाकारतयाध्यानस्यमंत्रस्य
त्यागोद्देश्यतामतेतदभावाच्च मज्यमानोपचारादौशिवादिनिरूपितस्वत्वाभावेपितदीयत्वेनतत्रद्रव्येस्वत्वावगाहिनो
च्छाविरहेवादिरूपैव प्रमदीयत्वेबाधितशिवादिनिरूपितत्वशिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वांतरबोधिततत्तद्रव्यसंबंधमवगाह
ते तत्रप्रथमकल्पेस्वत्वस्यस्वत्वप्रकारकेच्छातमत्वं गम्यतासंबंधेनतादृशेच्छावत्त्वंवाचतुर्थ्यर्थ: तत्रप्रकृत्यर्थस्यशिवादेर्वि
षसंबंधेनान्वय: द्वितीयेचविषयताविशेषएवचतुर्थ्यर्थ: अत्रचनिरूपितत्वसंबंधेनप्रकृत्यर्थस्यशिवादेरन्वय: नम:
पदार्थत्यागस्यविषयताविशेषसंबंधेनद्रव्येन्वय: द्रव्यस्यैववाविशेष्यतयाभासमानत्यागेन्वय: शिवायोत्सृजनीत्याद
विवत्तात्रानिराकर्त्तुंसंप्रदानता नम: पदस्याघातत्वात् नम: पदेनचस्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैवत्यागोभिधी
यते प्रयोक्तृचरितेननम: पदेनात्मदीयत्यागावबोधनात् तत्पुरुषोच्चरितेननम: पदात्त्यागबोधेत्यागेनस्वमानद्रव्येच्छानदीयत्व
स्यश्यपतुदयानदानपवनदीयत्वबोधनायाहंददइतिवदहंनम इत्यादिनप्रयुज्यते क्वचित्तुचयतमानरूपपुरुषोनतरीयद्र
व्यत्यागेस्वीयत्वमारोप्यैवपूजायांनम: पदंप्रयुज्यते सचारोपपदाल्लिप्तविशेषदर्शनदशायामप्याहार्य्यतयोपपद्यते प्रतिनिधिप्रयुक्तदानवाक्यस्येवद्रष्टव्यम:

मू॰
सा॰ द॰
१८
10b

अनिराकरणादिति कर्तृनिष्ठप्रवृत्तिनिरूढव्यापाराभाववत्त्वादित्यर्थः त्यागांगमिति त्यागः क्रियांतरस्याप्युपलक्षणं
तद्विशेषणमित्यर्थः कर्मणेति कर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेन कर्त्रिच्छाविषयः इत्यर्थः प्रेरणानुमतिभ्यामित्यत्रापि कर्त्रेत्यनुषज्यते
तत्र प्रेरणमप्रवृत्तस्य कर्तुस्त्यागादौ विष्टसाधनत्वबोधनं अनुमतिस्तु प्रवृत्तस्य तस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबंधेन तत्रेष्टसाधनत्वबोधनं ता
भ्यामित्यर्थः तथा च कर्मनिष्ठफलभागितयेच्छाविषयत्वे सति तादृशनिरूढव्यापाराभाववत्त्वमनिराकर्तृत्वं संप्रदानत्वं उक्तवि
शेषणवत्त्वे सति निरुक्तकर्तृसंबंधेन त्यागादिनिष्ठेष्टसाधनताबोधप्रयोजकव्यापारत्वं प्रेरकसंप्रदानत्वं उक्तविशेषणवत्त्वे सति

इदं वा निराकरणाकर्तृत्वं त्यागांगकर्मणेप्सितं प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानतामिति वाक्यप्रदीपस्त्रिविधम् तत्र सू
र्यायार्घ्यं ददातीत्यादौ नात्र सूर्यः प्रार्थयते नानुमन्यते निराकरोति प्रेरकं विप्राय गां ददातीति अनुमंत्र उपाध्याया
य गां ददातीति अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गः ॥

इतरप्रवृत्तिप्रतिबंधपूर्वकतद्विषयेष्टसाधनत्वबोधप्रयोजकव्यापारवत्त्वमनुमंतृसंप्रदानत्वमिति व्यवहारभेदस्तु तद्विशे
षणप्रयोज्य इति भावः सूर्यायार्घ्यं ददातीति अत्र दाधातोर्मतभेदेन परस्वत्वेनाधीनस्वस्वत्वाभावे वा रूपस्त्यागः परस्वत्व
गोचरस्वस्वत्वाभावे वा रूपस्त्यागो वार्थः अन्वयबोधस्तु नमः स्वस्तीति सूत्रोक्तदिशोहनीयः सर्वत्रेति उक्तस्थलेष्वित्य
र्थः अभेदः संसर्ग इति अभेदात्मकः संसर्गो विशिष्टबुद्धिनियामक इत्यर्थः अभेदसंसर्गकप्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे संबं
धार्थकषष्ठ्यादिभिन्नविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति भा ॥ ॥

यः यत्र संबंधस्य संबंधिभेदनियतत्वादभेदस्य संबंधत्वे मानाभावादभेदान्वय इत्यस्याभेदेप्यन्वयो विशेष्यविशेष्यणभाव इत्यर्थ इति त
त्र विशेष्यविशेषणभावस्यापि संबंधानिरूप्यत्वेन तभावेन तस्याप्यसंभवात् न च तस्य संबंधत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिरिति वा
च्यं राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदसंबंधमारोप्य षष्ठ्युपपादनपरस्यानेकावयव्याणुक्रराहोरिदमेकावयवाणुक्तं शिरोवयव इ·
त्यायेन सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन भेदमूलकसंबंध एव षष्ठीत्यर्थलाभादापादनासंभवात् अत एव संबंधस्य संबंधिभेदनियतत्व
मसिद्धं यदि तु भेदवन्नियतत्वमेवेत्याग्रहस्तदा सर्वसाधारण्याय संबंधितावच्छेदकभेद एव नियामकत्वेनाभ्युपगम्यतां न च ता
दृशसंबंधभाने मानाभावात् इति वाच्यं सर्वसिद्धनीलादिविशिष्टबुद्धेरेव मानत्वात् शाब्दबोधे तद्ज्ञाननियामकं च प्रकृतिप्र
त्ययविशेषयोः सामानाधिकरण्यं द्वयोस्तु समभिव्याहाररूपाकांक्षेति अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये पदानां सामान्ये वर्तमा
नानां यद्विशेषे वर्तमानं स वाक्यार्थ इत्युक्तं यद्विशेषवस्थानमित्यस्य यस्मात्संबंधाद्विशेष्यविशेषणभावरूप इत्यर्थः वाक्या
र्थ इति वाक्यशास्त्राभिप्रायेण प्रातिपदिकार्थसूत्रस्य भाष्ये पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकृत्वादिति वार्तिकस्य तु
वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावप्रातिपदिकार्थातिरिक्तस्याभेदसंसर्गस्यापि भानात्प्रातिपदिकार्थमात्राभावा
त्प्रथमा न प्राप्नोत्यतः प्रथमाया उपसंख्यानमारभ्यमिति तदाशय इति न तद्विरोधः अत एव न वाक्यार्थत्वादिति सिद्धांतव्या
ख्यावसरे वीरप्रातिपदिकादनन्तरोहितशब्दोत्तरोहितविशेषणभावान्नवार्थमात्रनिष्ठात्प्रथमा विधीयत इति केचित्तन्न संसर्गस्य
विशेष्यविशेषणभावप्रयोजकत्वं नाङ्गीकृत्वं वाहमेवोक्तं किंच विशेष्यविशेषणभाव इत्यस्य विशेष्यत्वं विशेषणत्वं चार्थः
न च तयोः प्रत्येकं संबंधता अप्रसिद्धत्वात् अनुयोगित्वप्रतियोगित्वाभ्यां द्विष्ठत्वोपपादनेप्येकतरस्यैव सास्यात्रसमुदितस्या

प्रतियोगित्वं विशेषणत्वमिति टीकाकृतः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१०

107

तस्माद्वारः पुरुषइत्यादौविशेष्यविशेषणभावातिरिक्तः संबंधोवश्यमभ्युपेयः सचद्विविधोभेदश्च तत्रभेदेषष्ठ्यादिरभेदेचवि
शेष्यसमानविभक्तिकत्वादीत्यवधारणीयेसूत्रस्यसाधारणवद्धिरिति ननुविभक्तीनांधर्मवाचकत्वस्यतंत्रान्तरप्रसिद्धतयाकथंतत्रप्र
कृत्यर्थस्याभेदान्वयोयोग्यत्वादतआह विभक्तीनामिति कारकविभक्तीनामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वादिति शक्तिमत्त्वत्वादित्यर्थः
शक्तिमच्च कारकमितिप्रतीतेरवरणान्याहधर्मवाचकत्वेइति विभक्तीनांस्वमिद्धौ सूत्रस्वरसभंगापत्तेरिति तद्घटककर्मादिपदा
नांधर्मपरत्वाकर्मादिपदघटितसूत्रस्वरसभंगापत्तेरित्यर्थः तथात्वेहि कर्मत्वेद्वितीयाऽपादानत्वेपंचमीत्याद्येवब्रूयादितिभावः त
त्कर्मणीत्यादौवाच्यकत्वेसमन्वयार्थः तथाचविभक्तीनांधर्मवाचकत्वेपितत्रप्रकृत्यर्थस्याभेदेनतयान्वयेतत्सविन्नेवघतयाफला

विभक्तीनांधर्मिवाचकत्वात् धर्मवाचकत्वेकर्मणिद्वितीयेत्यादिस्वरसभंगापत्तेः कर्मार्थकक्तृतद्धितादौतथादर्श
नाच्चद्वितीयार्थकवहुव्रीहौग्रामोदकइत्यादौधर्मिवाचकत्वात्लाभाच्च ॥ ॥

अथतयातंडुलादीनांभानसंभवात्सूत्रस्वरसभंगइत्यतआह कर्मार्थकेतिकृतिपकःतंडुलइत्यादौतद्धितेशत्पीश्वर रणा
त्यादौ ग्रादिपदान्निद्वपरिग्रहः तत्रतंडुलादिपदार्थसामानाधिकरण्यतत्परत्वमेवोचितमितिभावः ननुतत्रपदार्थान्तरसामा
नाधिकरण्यानुपपत्यास्तकर्मादिपदानामाश्रयवाचकत्वमत्रत्वेधर्मवाचकत्वेमानकिंचिद्बाधकमतआह द्वितीयाद्यर्थ
केति द्वितीयादिविभक्तीनांधर्मवाचकत्वेतदर्थोविरुद्धतसमासस्यापिधर्मवाचकतापत्त्या ग्रामोदकइत्यादौतदर्थ
कर्मत्वादेर्ग्रामादिपदार्थसमानविभक्तिपदोपस्थाप्योऽभेदान्वयानुपपत्तेरत्रापिजागरूकतयाद्वितीयादिविधायक
सूत्रस्यकर्मादिपदानांधर्मिवाचकत्वमावश्यकमितिभावः ॥ ॥

नन्वत्वमतेपि षष्ठ्याः संबंधार्थकत्वदर्शकबहुव्रीहिरपि पदार्थान्तरसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्लोत्पन्नत्वलक्षणयैव सामा
नाधिकरण्यं संपादनीयं तन्मत्राप्यनयैव रीत्या सामानाधिकरण्यनिर्वाहे कृते रूपाद्यर्थमिकवाचकत्वेनेत्यत आह सप्तांकर्मा
दयोप्यर्था इति तेनाप्याह तेनैव धर्मिवाचकत्वस्याभिधानात्तद्विरोधाद्विभक्तीनां धर्मवाचकत्वमप्रामाणिकमिति भावः शक्तिवा
द एतत्मवलंब्याह आश्रयस्यापीति आश्रयत्वेन भानेन सिद्धमेवेति भावः आश्रयत्वमात्रमिति द्वितीयातृतीयासप्तमीनामिति

रूपांकर्मादयोऽर्थाः संख्या चैवं तथा लिंगमिति भाष्यादेर्विदिक्कृ आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभात्तद्विभक्तिवाच्य
ता किंत्वाश्रयत्वमात्रं तदेव तादात्म्येनावच्छेदकं करणत्वतीयाया स्तु व्यापारोपि पंचम्या विभागमात्रं चतुर्थ्या
उद्देश्यत्वमात्रं अतएवाकृत्यधिकरणमपि न विरुद्धमिति तदभिप्रेत्याह शक्तिरेवेति षष्ठीसामयी
तिशेषः षष्ठीशेष इति सूत्रात्तस्याः ॥ ८ ॥

षष्ठे: आश्रयत्वमात्रमिति मात्रपदेनाश्रयस्य वाच्यत्वव्यवच्छेदः नन्वाश्रयत्वस्य शक्यतेऽप्याश्रयत्वेन शक्यतानवच्छेदकं वाच्यं
तस्याश्रयेतराद्वृत्तित्वे सति सकलाश्रयवृत्तित्वे तथा चाश्रयादिघटितस्य शक्यतानवच्छेदकत्वे गौरवमत आह तदेवेति आ
श्रयत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणानिरुक्ताश्रयत्वत्वस्य व्युदासः अवच्छेदकं शक्यतानवच्छेदकमित्यर्थः इदमुपलक्षणं भावा
र्थीतिरूपणावसमानाश्रयत्वस्यापि वाच्यतानवच्छेदकतायां बोध्यं शक्यतावत्वात् वस्तुतस्तु आश्रयत्वत्वेनोक्तरूपे स

मू॰
सा॰ द॰
१०८

वैस्यैव प्रमेयत्वाधाराश्रयतयानतिरिक्तस्याप्रसिद्धेः किन्त्वखंडोपाधिरूपमेव तत् तस्य शक्यतावच्छेदकत्वे च न कोपि दोष इत्य
वधेयं कर्तृत्वतृतीयायामाश्रयत्वमात्रार्थत्वादाह व्यापारेणेत्यपि नाश्रयत्वसमुच्चयः विभागमात्रमिति मात्रपदेनाव
धेर्व्यवच्छेदः विभागस्याश्रयतासंबंधेन प्रकृत्यर्थेन्वये विभागाश्रयत्वरूपावधित्वस्य तत्र लाभ इति भावः एवमन्यत्रापि
उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेनापि उद्देश्यस्य व्यवच्छेदः अत एवेति कर्मत्वादिशक्तेस्तत्तद्विभक्तिवाच्यत्वादेवेत्यर्थः न विरुद्ध
त इति आकृतिव्यक्त्योराकृतिरेव शक्या नागृहीतविशेषणेति न्यायात् विशेष्ये नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इ
ति सकलकात् व्यक्तिशक्तावानन्त्याव्यभिचाराच्चेति हि न च सिद्धांतिते कारकविभक्त्यर्थं निरूप्य प्रसंगात् षष्ठ्यर्थं
निरूपयति मूले संबंध इति सच षष्ठी शेष इति सूत्रात् कारक
प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभा
वादिसंबंधः शेषस्तस्मिन् षष्ठी
त्यर्थकात् तत्रान्यविभक्ती
नां मध्ये नयमियमेवाच
कत्ववत् षष्ठ्यास्तत्क्रमो माभूदित्याशयेनाह ॥

१०८

रूपेणाप्यारे संबंधमात्रमिति सबन्धवित्संबंधत्वेन क्वचिद्विशेषरूपेण षष्ठीवाच्या मातुः स्मरतीत्यादौ सामान्यतः तत्र विशेष
रूपेण विवक्षायां स्वस्वविधेयपर्यायपर्यंततद्विभक्तिसंभवात् विशेषरूपेण राज्ञः पुरुष इत्यादौ अनेकसंबंधसत्त्वेपि संबंधः
विशेषणानपेक्षेणेनेदं चैत्रस्येति प्रयोगात् संबंधश्च सर्वत्र क्रियाकारकभावमूलक एव अत एव षष्ठीशेष इति सूत्रे भाष्ये।
राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा पुरुषाय ददातीति संप्रत्ययाद्राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानं वृक्षस्य शाखेत्यत्र वृक्षे शाखेति लौकि

संबंधमात्रवाच्यं कारकस्याप्यस्तु शक्तिरेव
तूह्ये ॥

कप्रसिद्धा वृक्षः शाखाया आश्रयोऽधिकरणं यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिः प्रकारैरेतद्भवति क्रयणादपहरणाद्याच्ञायाः परिव
र्तनरूपाद्धेति मयादित्यनेन यत्राश्रूयमाणा क्रिया तत्रापि तत्फलरूपसंबंधानुमितिकरणत्वादिषष्ठ्यां केवलस्याधिष्ठस्या सत्त्वा
दित्यर्थके न शेषपदार्थाप्रसिद्धिमाशंक्यैवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षाशेष इत्युक्तं क्रियाकारकभावसंबंधस्य वस्तुतः स
र्वत्र सत्त्वेपि तन्निमित्तस्वस्वामिभावादेः संबंधविवक्षायां तस्याविवक्षणाच्छेषपदार्थसौलभ्यमिति तद्भावः ॥

भू॰
सा॰ द॰
९५
109

नचसंबंधस्योभयनिरूप्यत्वाद्राज्ञः पुरुषस्य तत्र राजपदोत्तरमिव पुरुषपदोत्तरं षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यं य
दा राज्ञ उपकारकत्वविवक्षा तदा राजपदादिव तस्मात् पुरुषपदादपि पुरुषस्य राजेति उक्तं च हरिणा द्विष्ठोप्य
सौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेष्वप्युपयुज्यत इति परार्थत्वाद्गुणत्वात् परं प्रति
विशेषणत्वेन विशेषणतया विवक्षितस्य संबंधं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकांक्षितत्वात्संबंधो व्यतिरिच्य
ते उद्भूततया प्रतीयते इति तेनैव षष्ठी विशेष्यस्य तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वात्तत्र वि
शेष्यतानियामकसंबंधाकांक्षा तत्र विशेषणेऽभिधीयमानः षष्ठ्या प्रतीयमानः प्रधानेऽपि विशेष्येऽपि उ
पयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावाद्राजादिनिरूपितविशेष्यतया राजादिपदसन्निधाने प्रतीयमाना
या उपकारको भवति स्पष्टं चेदं षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः कारकषष्ठ्या इति कर्तृकर्मणोः कृती
ति सूत्रविहितषष्ठ्या इत्यर्थः षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः विहितषष्ठ्याः संबंधरूपधर्मवाव
चकतया षष्ठीत्वेनैतस्या अपि धर्मवाचकताया न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥

ननु कर्त्रे कर्मादिकारकविहितद्वितीयादिविभक्तीनां कर्तृकर्मत्वादिवाचकत्वमतद्ग्राहकस्य सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्य इति तथा
वत्तृतीयादिविभक्तीनां धर्मवाचकतया भाष्यकारस्य मतत्वात्कारकषष्ठ्या धर्मवाचकत्वेनानुपपत्तमिति भावः दर्श
नादिति तत्र हि द्वयं कारकमिति पक्षेः यद्भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्तेत्यादौ देवदत्तरूपकर्तृद्रव्यस्यैकत्वान्मध्यव्यपदेशासं
भवादप्राप्ते पंचमीसप्तम्यौ रूपयाद्वनाय प्रवृत्तस्य क्रियामध्य इति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं विडनायोक्तं नान्तरेण साधनं।

सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्य इति सूत्रे शक्तिकारकमिति यदस्य भाष्ये दर्शनात् ॥

क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति क्रियामध्ये च कारकमध्यमपि भवतीति तत्र कारकमध्य इत्येव सिद्धमिति तत्र साधनमित्य
स्याशक्तिरित्यर्थः तथा च देवदत्तादिरूपकर्तृद्रव्यस्यैकत्वेपि कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितकारकपदार्थकर्तृत्वश
क्त्या भेदात्तन्निमित्तमध्यव्यपदेशोस्तीति यथोक्तेत्ययमत्राभावात्क्रियामध्य इति वार्त्तिकं नारब्धव्यमिति तद्भावः इदमु
पलक्षणमनभिहितसूत्रस्य भाष्यस्य तत्रापि संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षेणानभिहिताधिकारसामर्थ्यं द्वयोः कार
कयोरन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसंगः कथ्यासादश्रालेशयनश्चासे किंकारणम् ॥

भू।
सा॰द॰
११०
110

सदिप्रत्ययेनाभिहितमविकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोतीत्याशंक्य नवाऽनन्तरेणाभिधानात् अनभिहिते
विधानमित्यादिना प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासे वाऽनर्थे दूषणं परिहृत्य यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तदेकमेव तत्त्वा
भिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न संभवत्यपि शङ्क्यः साधनं तदा तस्याभेदादनभिहितत्वसंभवाद्वचनस्योक्तपरिहार
इत्यभिप्रेत्य किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विद्गुण इत्याशंक्योक्तं किं पुनः। साधनं न्याय्यं गुण इत्याह कथं ज्ञायते एवं हि क
श्चित्कंचिद्ब्रवीति क्व देवदत्त इति स तस्मा आचष्टेऽसौ वृक्ष इति कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्यशब्दे
नाभिसंबध्यमानः कर्त्ता संपद्यत इति द्रव्ये साधने यत्कर्म कर्मैव तस्यात्करणं करणमधिकरणमेवेति कैयटे
नापि यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैकरूपत्वान्नित्वं पना बाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्तत्रार्थक्रियाकरण
निर्वर्त्यनो च घटेन जलमाहर घटं कुरु घटोऽस्तीति भेदव्यपदेशो न स्यादेकरूपत्वे च नानाशक्तिभावावगमः सिद्ध इ
ति तद्धि हननमेवेच शक्तिवादपक्षसमाश्रयके पटसंमतत्वे नकर्मत्वादौ द्वितीयादिविभक्तिवाच्यतावदतो
मतेनोपेक्षणोपायमिति भावः प्रथमायास्तु प्रातिपदिकार्थसूत्रेण विहितायाः स्वप्रकृत्यर्थ एवार्थः
स च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयोऽपि अत एव लिङ्गग्रहणं चरितार्थं अन्यथा स्त्रीमोर्नपुंसकादिति
शास्त्रप्रामाण्ये न लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वं तया तदुपादानवैयर्थ्यात् आत्मपक्ष ॥

१०१

मुख्ये ह्यारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोपि नातः सिंहो माणवक इत्यादौ प्रथमानुपपत्तिः अत एव गोपीत्यादौ प्रकृतेर्लाक्षणिक
त्वेपि न दोषः शक्यतावच्छेदकारोपस्य बलवत्त्वाभ्युपगमात् तटादिशब्दानामपि लिंगं वाच्यमेव विसर्गादयस्तु द्योतकाः
एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिंगलिंगप्रवृत्तिनिमित्तकाश्रयाव्ययभूमादिशब्दा उदाहरणम् अतो सैवालिंगाधिकस्याहृ
त्रेमात्रपदार्थावधारणेन प्रातिपदिकार्थादिपदार्थानामन्वयाच्च न कर्माधिके प्रथमायाः प्रसक्तिः द्रोणत्वादिप्र
वृत्तिनिमित्तकानां द्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिंगवद्विशेषणान्वयपर्यः एवं चालिंगवत्प्रातिप
दिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणं द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणौ विनिवदुपपन्नं एको द्वावित्यादौ संख्या
या उक्तत्वात्तदप्राप्त्या वचनग्रहणं वीरः पुरुष इत्यादौ तु पुरुषादिपदसमभिव्याहारे भेदस्याधिकस्य भानेपि तस्य वा
क्यार्थत्वेन वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितत्वाच्छब्दान्तरोपहितविशेषणाभावात्स्वार्थमात्रनिष्ठत्वात्स्वार्थवत्त्वं तत्र भाष्यकैय
टयोः स्पष्टमित्याययमत्र विस्तरः संबोधने चेति सूत्रात्संबोधनप्रथमायाः संबोधनमर्थः प्रातिपदिकार्थापेक्षयास्य सं
बोधनस्याधिकस्य भानाच्च पूर्वसूत्रविषयतास्य सचाभिमुखीभवनानुकूलव्यापारस्तच्च हे इति प्रयोगानुपपत्तेव न
स्य क्रियायामन्वय इत्यादि विवेचितमधस्तात् यथायथं विभक्त्यर्था इत्यत्र यथायथं पदमाचष्टे ॥

भू॰
सा॰ द॰
॥।

यथायथमिति अत्रेति सुपां कर्मादिवाचकत्व इत्यर्थः विषयतायां इति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमुख्यकर्मत्वं तत्रैव द्वितीयायाः शक्तिः सविषयवाचिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायास्तु विषयत्वादिरूपे गौणकर्मत्वे लक्षणेति ये नैयायिका वदन्ति तान्प्रतीत्यर्थः अनित्यादिति चैतत् ननु सुपां कर्मादय इति भाष्यप्रामाण्यात्सिद्धमनुपां शक्तिः कर्मादौ विषयत्वादौ लक्षणा या त्तु कथमस्य वाचकत्वं तद्धायस्मादनेनाप्रतिपादनादित्याशंक्य तदुत्तरार्द्धं प्रदर्शितनियमं वाचकत्वे नोपदर्शयन्नाशयं प्रका

एवं च देवदत्तस्य गोब्राह्मणाय गेहाद्धस्तेन गंगायां मयादियत इत्यदेवदत्तसंबंधिगवाभिन्नाश्रयकत्यागानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहावधिकविभागजनको हस्तकरणको गंगाधिकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति बोधः यथायथं उक्तप्रकारेण अत्रमानमुपदर्शयन् घटं जानातीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति वदन्तो नैयायिकान्प्रत्याह सुपां कर्मेतीति अयं भावः सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्यावदेव तथा तिङां प्रसिद्धो नियमस्तन्नि
यमः ॥

शयति अयंभाव इत्यादिना स्वौजसमौडिति सूत्रे कारकविभक्तिषु आद्यद्वितीयाया उपादानात् तदर्थस्य कर्मणः श्लोकवार्त्तिकेऽप्यथममुपन्यासः कर्मादित्यादिना कर्त्रादिपरिग्रहः अपिना शक्तिः कारकमिति पक्षे कर्मत्वादि समुच्चीयते तथा तिङामिति कर्मादयोऽप्यर्था इत्यर्थः अत्रापि नाभावकालपरिग्रहः तत्रेति सप्तमि ङविभक्तिष्वित्यर्थः ॥ ॥ ॥।

प्रकृतेष्विति प्रयोगेष्वित्यर्थः तद्वाधेति लोकादेव बहुत्वादिषु वचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति किमर्थं बहुषु बहुवचनमि
त्यादि सूत्रमिति प्रश्नोऽस्तु नियमविशेषेण विधानादृष्टविप्रयोगत्वात्सूत्र नियमार्थं वचनमिति समाधायनियमाकारं प्रदर्शि
कामिदं बहुष्विति सूत्रे श्लोकवार्त्तिकं प्रयुक्तवाप्रकृतार्थानपेक्षानियमः केचप्रकृतनायकत्वादयः एकस्मिन्नेवैकवचनं
न द्वयोर्न बहुष्वित्यादि च तद्वाधितताभ्यामित्यर्थः नियमलाभप्रकारमाह तथाहीति द्वितीयाकर्मण्येवेति प्रकृता·
प्रकृतेष्वेवेति वार्त्तिके तद्वाध्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः तथाहि स्वौजसमौट् कर्मणि द्वितीया
द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने लः कर्मणि लस्थतिपूनमूकिनाम्येकवचनादि वचनेन्यादेरेकवाक्यतया कर्मादेस्तत्स·
ख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते तथा तन्नियमश्चाहिविधौ लभ्यते तथाहि स्वौजसमौट् कर्मणि द्वितीया तिस्रश्च द्विवि·
धौ लभ्यते द्वितीया कर्मण्येव तृतीया करण एवेत्यादिरर्थे नियमः कर्मणि द्वितीयैव करणे तृतीयैवेत्येवं शास्त्रनि
यमस्य उभयथापि सिद्धनियमविरुद्धं लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति याज्ञे कर्मणि नात्र तत्वेदेदिति निषेध·
विषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणापि विभक्त्या वप्रयोगितिकेव अत एव विभक्तौ न लक्षणेति तैयायिक हद्दानां व्यव
भिप्रायं निकृष्ट नियमस्यतु एकत्वविशिष्टे कर्मण्येव द्वितीयैकवचनमित्यादिराकारो बोध्यः एवमत्र तत्रापि उभयथापी
ति विभक्त्यापेक्षयार्थापेक्षया चेत्यर्थः सिद्धिरस्यैकवाक्यतानाम्युपगमेत्यादिः निषेधविषयः इति विषयत्वाद्यर्थकत्वस्य द्वि
तीयादेः शास्त्राप्रतिपाद्यत्वात्तदर्थप्रतिपादनाय तत्र उच्चारणस्यान्तरत्वादित्यर्थः अत एवेति एकवाक्यतानावलंबितादिति

शा॥

यमादेर्व्याख्या॥

मू॰
सा॰ द॰
११२

ननु घटं जानातीत्यादौ धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपमुख्यकर्मत्वस्य बाधेन द्वितीयया तत्प्रतिपादनासंभवाद्विषयत्वरूपे गौणकर्मत्वे नि
रूढलक्षणा वक्तव्या की दृशोऽकर्मोदयस्तत्र गौणमुख्ययोरुभयोरपि कर्मपदेन बोधनाच्च न तद्विरोप इति तेन तस्मान्न नवद ननिषेधवि
षनेत्यतस्त्राह दिगिति तदर्थस्तु मुख्यकर्मत्वयादायशास्त्रचारितार्थ्ये गौणार्थप्रतिपादनपर्यन्ते शास्त्रव्यापारकल्पने मानाभा
वः जानात्यादीनां विषयत्वापन्नपसर्जनविषयत्वापादनापर्यकतया तादृशफलाश्रयत्वस्य मुख्यकर्मत्वस्य तत्राबाधेन र
लक्षणां विनाप्याजस्येन द्वितीयोपपत्ते लक्षणाकल्पिकायाश्च नयपत्तेरभावाच्च त्वान्नभवैकगम्ये लक्षणाभ्युपगमे र्थैनि

इतिदिक् ॥

द्देशस्य वैयर्थ्यापत्ते स्तन्निर्देशस्यान्यार्थः साधुत्वफलकत्वबोधनात् अन्यथानुशासनवैयर्थ्यापत्ते स्वेत्यादि अत्रेद
मवधेयं नैयायिकमते शक्तिः कारकमिति भाष्यारूढपक्षाश्रयणेन जानात्यादीनां विषयबोधसर्जनज्ञानरूपव्या
पारार्थकतया विषयत्वाश्रयत्वरूपमुख्यकर्मत्वस्य घटादावबाधेन द्वितीयादीनां मुख्ये हस्तैवाश्रयत्वादिबोध
कत्वसंभवात्तन्मते युक्तनियमविरोधो नापि तासां तन्मरतायां निषेधविषयतेति रहस्यं ॥ ॥

इति भूषणसारदर्पणे सुबर्थनिर्णयः ॥ सुपामाकृत्यर्थत्वेन नामार्थस्य स्फुटत्वात्प्रसंगसंगत्या नामार्थं निरूपयन्नित्याशयवानाह
नामार्थमिति जातिरिति तज्जन्यदार्थासाधारणो धर्म इत्यर्थः तेनाकाशाभावत्वादीनां नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वाभावे
ऽपि न क्षतिः तस्यैव शास्त्रे स्वार्थपदेन व्यवहारः संख्यातिपदिकं तस्यार्थस्तज्जन्यबोधप्रकार इति व्युत्पत्तेः एतस्मिन्प्रमाणं वाजप्या
यनमेकस्मिन्वचनमस्मिन्नरूपाणामिति सूत्रे सर्वासामेव ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्सिद्धमिति वार्त्तिके आकृति
ख्यापायन इत्यादिसूत्रभाष्यं च लाघवेनेति एकस्यां तासां शक्तिस्वीकारप्रयुक्तेनेत्यर्थः ननु शक्तिग्राहकमुख्ये
न व्यवहारेण व्यक्तावेव शक्तेः परिच्छेदात्कथं जातौ वाच्यतेत्यत आह अनेकव्यक्तीनामिति व्यवहारेण तज्जातिविशिष्टशक्तिग्रहे

इति भूषणसारे सुबर्थनिर्णयः नामार्थमाह एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा नामार्था इति सर्वेऽमी पक्षाः
शास्त्रे निरूपिताः एकं जातिः तस्या एव लाघवेन वाच्यतौचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात् ॥

व्यक्तीनां तासामपि यावतीभूतनक्षत्रासंभवात्तत्तदाश्रयभेदभिन्ननानाशक्तिकल्पने गौरवाच्चेत्यर्थः एकव्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानाद
परव्यक्तिविषयकबोधासम्भवात् गोव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहाद् घटविषयकबोधापत्तेः तद्व्यक्तिविषयकशक्तिज्ञानस्य
तद्व्यक्तिबोधहेतुतायाश्चावश्यकल्पनीयत्वेन एकव्यक्तिविषयकशक्तिग्रहादपरव्यक्तिबोधानुदयापत्त्या सकलव्यक्तिभानार्थं
तावद्व्यक्तिषु शक्तिकल्पनायां गौरवस्य स्फुटतया जातावेव शक्तिकल्पनौचित्यात् यद्यपि गोपदशक्य इति शक्तिग्रहो व्यक्तिविष
यकोऽपि न तथापि सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन नागृहीतविशेषणान्यायप्र
वृत्तेन तादृशशक्तिग्रहो जातावेव शक्तिं गमयति यद्वा जातिविशिष्यकप्रवशक्तिग्रहो गौर्गोपदशक्य इति जातिशक्यत्ववाचि एवमेवाभिलापात् व्यक्तिभानस्य तु

मू॰
सा॰ द॰
११२
113

विनिगमनेति एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना तदभावइत्यर्थः तथाच सकलव्यक्तिभिः साकं जाते लाघवरूपविनि
गमकसत्वेपीयं व्यक्तिः शाब्दोत जातिरिति रीत्यामनेकव्यक्ताशक्तिग्रहे विनिगमकाभावइत्यर्थः जातिशक्तिवादे लाघ
वं दर्शयति एवंहीत्यादिना उक्तपक्षे कव्यक्तिशक्तिज्ञानादन्यव्यक्तेर्भानासंभवात् ज्ञानार्थे स्वसमवेताश्रयत्वरूपलक्ष
णापेक्षया जातिशक्तिवादे स्वाश्रयत्वरूपलक्षणाकल्पने लाघवमित्यर्थः लाघवमिति तथाच व्यक्तिशक्तिवादे

नचैवं व्यक्तीनां प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहइति वाच्यं एवंहि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यंतरे
लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्गइति गौरवं जात्यांतु स्वाश्रयत्वमेव संसर्गइति लाघवम् किंचैवं वि
शिष्टवाच्यत्वापेक्षया ॥

गौरवमनन्तत्वाद्ग्रहेपइति भावः ननु गवादिपदस्य गोत्वादौ गवादौ च वृत्तिद्वयकल्पनापेक्षया विशिष्टे शक्तिक
ल्पनमेवोचितं तथाच नाशकस्य शाब्दविषयता संगोपि गोत्वे नानागनातीतासन्निकृष्टव्यक्तिषु शक्तिग्रहस्य सूप
पादत्वमाह किंचैवमिति अपेक्षयेत्यनेनैतमपक्षे गौरवं पनयति ॥ ॥

१॰१२

नागृहीतविशेषणेति नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीति न्यायशरीरं विशेषणविषयकबुद्धिर्विशेष्यं
नावगाहत इति तदर्थः अस्मिन्निबाधके विशेष्यविषयत्वस्य विशेषणविषयकत्वनियतत्वमिति यावत् तथा च विशिष्ट
शक्तिवादिमते विशिष्टशक्तिग्रहस्य विशेषणविषयकत्वस्यावश्यकतया उभयविषयकत्वेन शक्तिग्रहस्याग्रहे बोधोपयो
गिनामपीत्यनानतिविषयकशक्तिज्ञानत्वेनैव तद्धेतुत्वमुचितमिति लाघवाज्जातौ शक्तिकल्पनैव ज्यायसीति भावः ननु
वं गां दद्याद्व्रीहीनवहन्तीत्यादौ जातिशक्तिवादे कथं कर्मत्वान्वयः व्रीह्यादिपदार्थस्य जातेरवघातादिकर्मत्वायोग्यत्वात्

नागृहीतविशेषणान्यायाज्जातिर्विवाच्येति प्रकृते व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवं च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽप्युपपद्य।
त इति दिक् यद्वा केवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः ॥

अत्र केचित् जात्याक्षिप्तव्यक्तौ दानावघातादिकर्मत्वान्वय इति तत्र प्रत्ययानामिति नियमस्तत्रैव प्रकृत्यर्थव्यक्तौ तदन्वयासंभ
वात् तदुक्तेर्गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणं शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धर्मो यत्स्खलतीति वदन्ति किं चायमाक्षेपो यद्यर्थाप
त्तिः समानवित्तिवेद्यत्वं वा नाद्यः अनुपपत्तिमन्तरेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टबोधदर्शनात् नान्त्यः स च ज्ञा
तिविषयकशक्तिग्रहस्य विशिष्टव्यक्तिबोधहेतुत्वाभ्युपगमेन जातिविषयताया व्यक्तिविषयत्वनैयत्यरूपो वाच्यो
तस्यासंभवात् स च गोत्वमस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टप्रत्ययाद्व्यभिचरित इति कथमेतन्न्यायसमर्थनमत आह ॥

व्यक्तिर्वोपस्थितेति लक्षणयेति स्वशक्याश्रयत्वसंबंधरूपलक्षणयेत्यर्थः तथाच व्यक्तेरशक्यत्वेपि लक्षणोपस्था
तदुपस्थितिसंभवात्तत्रानयनादिकर्मत्वाद्यन्वयापत्तिरिति भावः उक्तदोषमुद्धरति एवंचेति तत्रलक्षितव्यक्तौ
उपपद्यतइति अन्वयोव्यक्तेरप्रकृत्यर्थत्वात्तत्र विभक्त्यर्थसंख्याकारकाद्यन्वयो नोपपद्यत एवस्यात्तत्पदानामिति
कुत्सितेरिति भावः नत्वस्मिन्पक्षे व्यक्तौ लक्षणाभ्युपगमेन व्यक्तिभाननिर्वाहेपि युगपद्वृत्तिद्वयकल्पने सिद्धां
तव्याकोपः किंच गोरस्त्रीत्वादिवाक्यादनुभूयमानगवादिवोधानुपपत्तिः तद्वाक्यार्थजातावस्त्रत्वाद्यर्थस्यान्वया
वादेन तदनुपपत्तेर्लक्षणावीजस्याभावादित्यतआह दिगीति तदर्थस्तु सति तात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्योर
स्तइत्यादौ वृत्तिद्वयस्य सर्वैरेव ग्रंथकृद्भिरभ्युपगमे न ताद्दृशसिद्धांतस्यैवाभावात् तदभ्युपगमे जातिव्यक्त्यो
रभेदपक्षमवलंब्य विभक्त्यर्थान्वय उपपादनीयः तदुक्तं तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासंबंधबोधनात् जातिव्य
क्तोरभेदो वा वाक्यार्थे ध्रुवमवस्थित इति मास्तु वा व्यक्तेर्भानं आनयनादिक्रिया केवलायां जातावसंभवती व्यक्ति
साहित्येन निष्पाद्यते तदुक्तं तद्धितार्थेति सूत्रे स्वरूपसूत्रे च भाष्ये आकृतावालंभनादीनां संभवो नास्तीतिव्य
त्वात् तत्सहचरिते द्रव्ये भविष्यति यथाग्निरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवादचोदितमपि पात्रमा

नीयते एतदेवाग्रे रान यनेयन्नात्र स्यास्य नयावाकृतावालं भनादीनि प्रयोयमानानि सामर्थ्यात्तादृचवर्ण्याहूतमभिनिवि
शंते सर्वे पवाहृतेयो गोत्र भौविनहृ व्यायाइति हृब्यहारकः संबंधः सेपयतइति साहचर्यौ संबंधः हारएणप्ययमर्थो
यक्तैकार्ष्याएगोसे स्पष्टाजाति स्तुप्रतिपयनइत्यादिना स्फुटीकृतः गोत्वादिपदे च धर्मो जातिरेचन नु निधर्मे च गोत्वा
दिपदानां शक्तिरिति ननत्र गोविशेष्यको बोधः स्वप्रवाशक्तिग्रहविशेष्यत्वाद्व्यक्तेर्भाने व्यक्तिशक्तिवादे वच्छेदकतया जाति
भानवत् न तु जातौ व्यक्तौ च शक्तिरुभयत्रतत्कल्पने गौरवात् नापि व्यक्तौ तत्र शक्तिकल्पने जातौ तदवच्छेदकत्वकल्पनगौ
रवात् गानेराश्रयावियोगेपि केवलायास्तस्याः शक्याद्ववाच्यत्वं जलादौ दृश्यमानस्य मधुरत्वस्य तस्यानाद्वियोगेपि मधुरत्वप
दवोध्यत्ववत् शक्यतावच्छेदकत्वं तु जातिगतधर्मस्यैव अभेदवादे शक्यगताजातिर्वेति विनापि संकेतविषयतां सा
मान्ये संबंधनियमादर्थोपस्थापकत्वाये नोपस्थितां व्यक्तिं पुनर्जातिर्विशिनष्टि रूपादिसामाविषयालं चक्षुरादीनां चा
क्षुषयामीत्यनव्यवसाये न विषयीकरणवदित्यपि केचित् पकस्य प्रवाहे संबंधस्य तीरत्वयोरभावाद्बुकासंब
यरूपलक्षणायायकस्यालक्ष्यतावच्छेदकयोर्निर्वक्तुमशक्यतयालक्ष्यतावच्छेदकाविशिष्टे लक्षणायाश्च नेगीकारेण
गंगायां घोषइत्यादौ हक्षुनपस्यापि तस्यापि तीरत्वस्य शाब्दवोधे भानवदनुकृतावच्छेदकेशक्यभावेपि ताहशाकार्यकार
णभाववलादेव गोत्वादिभानति र्वाहे कृते तत्र शक्तिकल्पनये त्याशयेनैक शब्दमन्यथाव्याचष्टे यद्वेति व्यक्तिरेवेत्य

वकारेणजातिव्यवच्छेदः ।।

मू॰
सा॰ द॰
११५
115

नन्वपूर्वकल्पे सवर्णग्रहणमपरिभाष्यमित्यादिप्रामाण्यादलस्य यत्नो व्यक्तिः पदार्थ इत्यत्र तत्किं प्रमाणमत आह
केवलव्यक्तीति एकशेषस्य चेति जातिशक्तिपक्षे एकेनैव शब्देन द्वयोर्बहूनां वा प्रत्यायनसंभवात्तदनर्थकं स्याद्व्यक्ति
पक्षे ज्ञापनेन चरितार्थमित्यर्थः अणुग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात्तत्सूत्रस्य च शास्त्रीयप्रक्रियामा
त्रोपयोगित्वस्याकरे व्यवस्थापनात्तयोरत्र प्रामाण्यमत आह युक्तं चैतदिति सयुक्तिकमप्येतदित्यर्थः अपि
नादद्वयाभिधानेनाडिदिति भाष्यप्रामाण्ये समुच्चयः युक्तिमेवाह व्यवहारेणेति एतन्नवेशक्तिवादे वक्ष्यते

केवलव्यक्तिपक्ष एवाणुग्रहणस्यैकशेषस्य चारंभेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् युक्तं चैतत् व्यवहारेण
व्यक्तावेव तद्ग्रहणात् संबंधितावच्छेदकस्य जातेरेकत्वाद्व्यक्तिरप्येकैवेति न गौरवं ॥

एतत्कस्य जातिवादयत्नोक्तेः शङ्काया अन्यदोषं परिहरति संबंधितावच्छेदकस्येति सकलशक्यानुगतस्येति शेषः अ
त्र जातेर्विधेयतया ननु लिङ्गकत्वे संबंधितावच्छेदकपदस्य तथा च गोत्वाद्यननुगतीकृतनानाव्यक्तिष्वेकधर्मावच्छि
न्नायाः एकस्या एव शक्तेरुपगमात्तन्नानात्वप्रयुक्तगौरवदोषावकाश इति भावः एवं शक्तेरनुगतधर्मावच्छिन्न
त्वाभ्युपगमे गोत्वाभ्युपगमे गोत्वादेर्गवादिनिष्ठशक्यतावच्छेदकत्वांगीकार
इति यावत् वाच्यमिति शाक्यमित्यर्थः ॥

शक्यतावच्छेदकत्वादिति शक्यत्वे सति शक्यविशेषणस्यैव तदवच्छेदकतया तत्र तदनंगीकारे तदवच्छेदकत्वासंभवादिति भा
वः न्यायादिति यत्तत्सहकृतत्वसविशेषणे हीति न्यायादित्यर्थः तदेवेति घटत्वादिकमेवेत्यर्थः एवकारेण व्यक्तिव्यवच्छे
दः अकारणेऽपीति दंडत्वादीनामिति एतावद्व्यवहितपूर्ववर्त्तित्वेऽप्यन्यथासिद्धतया कारणत्वात् तीरत्वादीनां चोक्तप्रकारेण
लक्षणत्वात्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयताविशेषरूपं स्वरूपसंबंधरूपं वावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु भवद

न चैवं घटत्वमपि वाच्यं स्यात् शक्यतावच्छेदकत्वात् तथा च नागृहीतविशेषणन्यायात्तदेव वाच्यमस्त्विति शंक्यम्
अकारणेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववद् लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद्वा शक्यत्वे तस्यापि संभवात् उक्तं च आनंत्येऽपि
हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणं शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति ॥ ॥

न्तरूपं मानाभावादिति भावः उक्तं चेमस्याः रूपणाधिकरणे भट्टपादैरिति शेषः आनंत्येऽपीति भवानां व्यक्तीनामानंत्या
द्यपरिच्छेद्यत्वेऽपि एकं अनुगतजात्यादिधर्मं उपलक्षणं कृत्वा अशक्यत्वे सति शक्यव्यावर्त्तकं शक्यतावच्छेदकतया आभ्यु
पगम्य शाब्दो गवादिनामस्वरूपः सुकरसंबंधः सुग्राह्यः गवादिनिष्ठवाच्यतासंबंधः न चेति शक्तिग्रहाविषयव्य
क्तिं न बोधयिष्यतीति तदर्थः गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वासां व्यक्तीनामुपस्थापनादिति भावः यत्तत्पक्षे वजा

भू॰
सा॰ द॰
११६
116

तिविशिष्टव्यक्तिशक्तिग्रहस्यकारणत्वाभ्युपगमात्तज्जातिमात्रानुपपत्तिः स्वार्थोद्रव्यंचलिंगेचेत्यादौव्यक्तिरेवद्रव्यमि
त्यभिधीयतेअन्तेचविशेष्यत्वेनविवक्षितत्वंसर्वनामपरामर्शयोग्यत्वंवा उक्तंच वस्तूपलक्षणंयत्रसर्वनामप्रयुज्यते
द्रव्यमित्युच्यतेसोऽर्थोभेद्यत्वेनविवक्षितइति इदंतदितिसर्वनामपरामर्शयोग्यंद्रव्यमित्याद्यवाक्यार्थः लक्षणां
तरं भेद्यत्वेनेतिविशेष्यत्वेनेत्यर्थः यत्तुछत्रणस्यपक्षेजात्यादेरपिविशेष्यत्वविवक्षायांद्रव्यत्वमिष्टमेव तिङन्ता
र्थक्रियायाःकिमादिभिः परामर्शात्तोकमित्यादिभिर्विशेषणत्वाच्चद्रव्यत्वमेवविप्रतिषिद्धमित्यादौसामर्थ्यात्तत्रोन
रप्रसिद्धग्रहणे शाक्यतावच्छेदकंचशक्यनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतयाभासमानत्वंघटादिपदशक्तिग्रहेचघटत्वादे
रेवतत्त्वंनद्रव्यत्वादेरितितेभ्योनद्रव्यत्वादिबोधःद्रव्यादिपदाच्चनघटत्वादिप्रकारकोबोधः अतएवाकाशपदस्य
शब्दाश्रयत्वेशक्त्यभावेऽपिनतत्तद्रूपेणैवबोधः तद्विशिष्टविषयकशक्तिग्रहस्यतद्बोधहेतुत्वादितिचिन्तामणावु
क्तं यद्वा आकाशत्वमखण्डोपाधिर्हीतिसूत्रोक्तकेयत्रोक्तरीत्यातत्तद्रूपंवाऽऽकाशपदशक्यतावच्छेदकमिति
नाकाशःशब्दाश्रयइतिप्रयोगानुपपत्तिरितिकेवलद्रव्यवादमतनिष्कर्षः ॥ नन्वेतत्पक्षद्वयमपिनवि
चारसहं तथाहि जातिशक्तिवादेगोत्वादिपदाज्ज्ञातत्वविशिष्टबोधापत्तिःगोत्वशक्तिग्रहस्यतद्विशिष्टबोधो

पयिकस्य सत्वात् न च निरूढधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहेण गोत्वविशिष्टबोधे हेतुर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य गो
त्वत्वेन गोत्वोपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुरिति नोक्तापत्तिरिति वाच्यं गोत्वं न गोपदशक्यमिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककबोध
ग्रहकाले निरूढधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहसंभवेन गोत्वविशिष्टबोधापत्तेर्गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य तादृशबो
धहेतुताया आवश्यकत्वात् यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गौरित्याकारकशक्तिसंबंधेन गोत्वप्रकारक
गोपदत्वविशिष्टविशेष्यकशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टबोधहेतुरिति नोक्तबोधकाले शाब्दबोधापत्तिः गोपदं गोत्ववदि
ति गोत्वत्वेन गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं च गोत्वविशेष्यकशाब्दबोधे हेतुरिति न पूर्वोक्तज्ञानाद्गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति
विभाव्यते तदापि कदाचिद्गोपदात्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसंबंधेनेति नियमानुपपत्तिः
गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् तन्मते तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दबुद्धिं प्रति समवायेन गो
त्वविषयकशक्तिग्रहस्य कालिकादिसंबंधेन तद्विशिष्टविषयकशाब्दबोधं प्रति तेन संबंधेन गोत्वविशिष्टविषय
कशक्तिग्रहस्य हेतुत्वेन तन्नियमोपपत्तेः गोपदं गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य शाब्दबोधहेतुतानुभवाच्च व्य
क्तिवादे च सर्वेषां पदानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वेन गोश्वलोहित्यरक्तादीनां सह प्रयोगानुपपत्तिः किं च हस्तिपकव्यक्त्यं
तरे संबंधग्रहे यत्र हस्तिपके स न गृहीतस्तस्यापि हस्तिदर्शनेन स्मरणापत्त्या तद्व्यक्तिविषयकसंबंधग्रहस्य तदुप
स्थितिनियामकत्वस्यावश्यकतया कथमेकविषयकशक्तिज्ञानादपरव्यक्त्युपस्थितिः ॥

भू॰
सा॰ द॰
११८

सामान्यलक्षणाख्यायानतरमणीयेवेत्यभिप्रायवानाह वस्तुतस्त्विति विशिष्टमिति जात्यादिविशिष्टाव्यक्तिर्व्यक्तिविशि
ष्टाजातिश्चेत्यर्थः यद्यपि नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थ इति उभयोरुभयं
पदार्थ इति भाष्यादिप्राकलितयोरेव जातिव्यक्त्योः शक्तिग्रहविषयता लभ्यते तथापि कस्यचित् किंचिद्गुणभूतं
किंचित्प्रधानमित्युत्तरभाष्ये उपसंहारपर्यालोचनया विशिष्टे शक्तिनिर्णयात्तथोपादानमविरुद्धम् अन्यथा
त्वत्तीयोपात्तकरणत्वैकत्वयोरिव विशेष्यविशेषणभावानापन्नजातिव्यक्त्योः शक्यत्वे गोत्वं व्यक्तिश्चेति गोप
दात्समूहालम्बनबोधापत्तेः अत एव पाठ्यापि विशेष्यविशेषणभावापन्नानां शक्तिग्रहे भानं तादृशानामेव शाब्द

वस्तुतस्तु नह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ इति भाष्याद्विशिष्टे शाक्तं

बोधे भाननियमात्फलविशिष्टव्यापारस्य धात्वर्थत्वे कर्माख्याते फलस्य विशेष्यतयाभानानुपपत्तिमाशंक्याह फ
लविशिष्टे व्यापारे विशिष्टे फले वा धातोः शक्तिरित्यभिप्रायेणान्ते वा फलव्यापारौ ष्ठपृथगेव धात्वर्थौ वि
क्तमाख्यातवादे दीधितिकृद्भिः एकपदीयपृथक्शक्त्युपस्थाप्ययोरपि परस्परमन्वयोपगमे हरि
पदाद्युपस्थाप्यपौरस्त्यसूर्यादीनामपि प्रभावेनान्वयबोधापत्त्या पदार्थानां विशेष्यणभावेनान्वये
विभिन्नपदजन्योपस्थितेस्तन्त्रत्वाव्यापकतया तयोरनन्वयापत्तेश्च अत्पत्यितिनरोपगमेत्वतीवगौरवम्

११८

वमेवावयवसंयोगीरूपाकृतौ न हैशिष्ट्ये व शक्तिरिति गवादिपदाज्जात्याकृतिविशिष्टबोधोपपत्तिः तथा च सूत्रितं गौणत्वे जात्या
कृतिव्यक्तयः पदार्थ इति विषयत्वैकैव शक्तिरिति सूत्रतात्पर्यं च पदार्थ इत्यत्रैकवचनं गुणभूतमिति भाष्यस्वारसिकतर
येति शेषः कदाचित्तस्य प्राधान्येन भानं तत्तात्पर्यग्रहसापेक्षमिति न दाशयः जातेः प्राधान्येऽपि द्रव्येऽपि द्रव्यसंख्यामादा
यद्विबहुवचनाद्युपपत्तिस्तदुक्तं कैयटेन यथा भवत इत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृ
तिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोष इति द्रव्यप्राधान्येऽपि क्वचिज्जातिसंख्यामादायैकवचनं यथा न ब्राह्मणं हन्यादित्या
दौ जातेः प्राधान्ये च निरवच्छिन्नायायव्यक्तेः प्रकारताविशेष्यीभूतजात्या चानुगम प्रकारीभूतमेवानुगमक
मित्यत्र मामाभावादिति भावः वस्तुतस्तु जातिविशिष्टव्यक्तिरेव शक्या गवादिपदाज्ज्ञाविशिष्टमोत्वविशेष्यकबोर
पस्यानुभवात् गोत्वस्यान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थित्या न तत्र कर्मत्वाद्यन्वयासंभवाद्बाधाच्च संपन्नो व्रीहिरि
त्यादौ तु स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थप्रकारो वैवैकत्वान्वयः उक्तस्थले एकवचनोपस्थितानि नानैक
तानि नानाव्रीहिष्वन्वीयंत इति तु मसत् सजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपस्य जातीयद्वितीय
रहितत्वस्यैकवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् एकत्वमात्रस्य वस्तुमात्रसाधारण्येनार्थतया लाभादनुपयोगाच्च नत्वै
कवचनार्थत्वेन तत्र तस्य बाधात् एकत्वमात्रस्य वस्तुमात्रसाधारण्येनार्थतयैव लाभदुत्वाभावाच्च अतएवपस्तुनाय

भू:
सा. द.
११८
118

नेनेत्यत्र तादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वादनेकपशुकरणकयागान्नादृष्टसिद्धिः समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट
प्रकृतपर्यन्तावच्छेदकरूपेणाविवक्षितत्वात्तत्र घटोऽस्तीत्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्याप्रसिद्धिः एतद्दे
शविद्यमानघटनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधात्तस्य च प्रसिद्धत्वात् एवं च व्यक्तिविशेष्यकबोधाभ्युपगमे
ऽप्यनुपपत्तेरभावात्तस्य च तद्विशेष्यकशक्तिग्रहमन्तरेणासंभवात्तथैव गवादिपदानां शक्तिर्गोत्वविशिष्टविषयकशाब्द
बुद्धिं प्रति गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता व्यक्तिमात्रविषयकशक्तिग्रहस्य जातिमात्रविषयकशा-
क्तिग्रहस्य वा हेतुतायामुक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वात् अस्येव उभयोरुभयं पदार्थ इति भाष्याज्जातौ व्यक्तौ च गवादिप
दानां शक्तिः किन्तु जातिविषयकत्वेन व्यक्तिशाब्दबोधे कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसती उपयुज्यते तत्पदाश
क्यस्यापि भाने घटादेरपि भानप्रसंगेन व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् अयमेव कुञ्जशक्तिवाद इति व्यव
ह्रियते तथा च गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकबोधे गोत्वविशेष्यकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्ति
ज्ञानं कारणं न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ तादृशगोत्वप्र
कारकज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधप्रसंगः व्यक्तिविषयकत्वस्य शाब्दबोधहेतुशक्तिग्रहेऽनपेक्षणा
दित्याहुः तदप्यापातमनोरमम् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकशक्तिग्रहस्य गोत्ववि-

षयकत्वेन हेतुत्वगोत्वविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशगौरवात् अथ मास्तु गोविषयकत्वनिवेशः तथा
पि गोपदशक्तिमती गौरिति शक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वेनैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुता व्यक्तिविषयता
याः कारणतावच्छेदककोटावप्रवेशेन विशेषात् दोषान्तरस्य व्यक्तिबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन का
रणभावासंभवेन लाघवेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमादिति चेन्नैवं व्यक्तिविषयतायाः का
रणतावच्छेदककुक्षावनिवेशे व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्य वैयर्थ्यात् न च तदस्वीकारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वे
न हेतुत्वासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरिति वाच्यं शक्तिर्हि न स्वरूपसती शाब्दबोधहेतु
रपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयादगृहीतशक्तिकाच्छाब्दबोधप्रसंगाच्च किं तु ज्ञाता तथा च यदंशे शक्तिज्ञानं हेतुस्तदे
वशक्यमिति जातिवद्व्यक्तिवैशिष्ट्यांशे च शक्यमेव अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिः व्यक्तिशक्तिज्ञाने च जातेरपि प्रकारत्वा
त्समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभाव इति जातावपि शक्तिरुच्छिद्येत न च यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं तद
वश्यं शक्यमिति नियमाज्जातावपि शक्तिरिति वाच्यं तर्हि व्यक्तिविषयकत्वेनैव व्यक्तिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे
न व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् कस्यचित्किंचित्प्रधाने किंचिद्गुणभूतमित्युपसंहारभाष्यविरोधा
च्चेत्यास्तां तावत् ॥ ॥ ॥

मू॰
सा॰ द॰
११५

119

नन्वेवं द्विकमिति यत्तस्योपपन्नावेकमिति यत्तस्य निरालंबनतापत्तिरित्यत आह एकमित्यस्य चेति शक्तिज्ञानस्येति
शाब्दबोधकारणीभूतशक्तिज्ञानइत्यर्थः तच्च गोपदं गोबोधकमित्याकारकं बोधकत्वे शक्तिरिति वादिमते तत्र
तादृशज्ञानविषयबोधे प्रकारितयावच्छेदकत्वमेव शक्तिः साच जातावेवेत्येकमिति यत्तस्योपपत्तिरित्यर्थः
तादृशज्ञानीयबोधप्रकारितावच्छेदकत्वे शक्तिरिति तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्वरूपहितानवहितभेदात्
मर्थनीयः दंडनिष्ठघटकारणतायाघटाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वावच्छिन्नघटाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगिज्ञान

एकमित्यस्य चायमभिप्रायः शक्तिज्ञाने विषयतयावच्छेदिका जातिरेकैवेति तथाच घटत्वविशिष्टबो
धे घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्य्यकारणभावइत्यादि ॥

वच्छेदकधर्मेयत्स्वरूपाया दंडत्वावच्छिन्नत्ववत् इतोपि शक्तेः पदार्थान्तरत्वमित्येकदेशिनः नन्वेतन्मते जातेः प्रका
रत्वेयैवमाने न तद्विशेषप्रयोजनाभावाज्जातिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य जातिविशिष्टव्यक्तिबोधहेतुतेत्याया
ते जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकत्वेन हेतुत्वे कारणतावच्छेदककोटौ व्यक्तीनां वैशिष्ट्यस्य च निवेशगौरवात् न
थाच घटोऽस्तीत्यत्रेव घटत्वमस्तीत्यत्रापि घटत्वविशिष्टबोधापत्तिरत आह घटत्वांशइति उक्तस्थले च शक्तिर्हि ग्र
हस्य घटत्वस्य प्रकारत्वान्न तस्माद्घटत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति भावः ॥ ॥

ननु तद्देशोन्यप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वस्यार्थे समाजगुरुत्वात्कथं कार्यतावच्छेदकत्वमत आह प्रपंचि
तमिति तथा च निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतीतिनिरवच्छिन्नप्रकारताकशक्तिज्ञानस्य तावच्छि
न्नप्रकारताकतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तावच्छिन्नप्रकारताकतच्छक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनात्रा उपपत्तिलेशो
पीति न त्वोक्तमित्याशयवसेयं शक्तिग्रहस्य गोत्वविषयकत्वे न हेतुतेति द्वयोरेव तादृशज्ञानाविषयत्वात्तु क्ता तमिति द्वि
कमिति पक्षस्योपपत्तिरित्याह तदभिप्रेत्येति तदिति विशिष्टविषयकत्वेन शक्तिज्ञानविशिष्टस्य हेतुत्वमित्यर्थः जा

प्रपंचितं भूषणे तदभिप्रेत्याह द्विकमिति जातिव्यक्ती इत्यर्थः पूर्वपक्षोक्तदोषपरिहारः पूर्ववत्त्रिकमिति॥

तीति विशेष्यविशेषणाभावापत्तेरित्यर्थः पूर्ववदिति कारणीभूतज्ञानविशेष्यत्वमेव तादृशज्ञानप्रका णीं
रत्वमेव वा शक्तिरिति मते पक्षे प्रातिपदिकार्थ इति पक्षः विनिगमनाविरहात्तादृशज्ञानविषयत्वमेव शक्ति मी
रिति मते विषयतायाः प्रकारविशेष्यभेदेन भिन्नत्वाद्विकमिति पक्षस्योपपत्तिरित्यर्थः एतेषां मतानामाकर आह
ढत्वेपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्ष एव क्षोदक्षम इति विभावनीयं सूरिभिः विस्तरस्त्वन्यतोवधार्यः लिंगानीति लिं
गत्वं च प्राह तद्गणगतो धर्मविशेषः स्त्रीपुंनपुंसकेषु लिंगमित्यनुगतव्यवहारात्तद्विशेषस्य स्त्रीत्वादीति दर्शय

८६

भू.
सा. द.
१२०

120

स्यामेवेति सूत्रतः सामान्येन पुंसकमिति तन्त्रान्तरोद्घोषः उत्कर्षापकर्षयोर्मतेपि साम्यावस्थाविवक्षायां नपुंसकमिति तद
र्थः तत्र स्त्रीत्वमिष्टं तिजात्याद्विसंख्यि तन शब्दनिष्ठेत्यर्थः अत एव पुल्लिंगः शब्द इति व्यवहारः तस्मात् स्त्रीणां नः सम्मोने पुंस
कादिति प्रामाण्यापाद्येति भावः तद्वाच्यमिति तत्त्रस्थवाच्यमित्यर्थ तमेवेति उपचयापचयावस्थारूपं परस्परसमाना
धिकरणं लिंगमादायैवेत्यर्थः भिद्यन्त इति लिंगलिंगकेतरव्याहृत्त्रिविधेपकारान्तमित्युदेश्याभवन्तीत्यर्थः तत्र
लिंगस्यापचयापचयावस्थारूपत्वे तासामवस्थानां परस्परविरुद्धत्वादेकत्रावस्थानासंभवादनेकलिंगकत्वव्यवहारः

जातिव्यक्तिलिंगानीत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकमुपचयः पुंस्त्वमपचयः स्त्रीत्वं तत्र
स्त्रीत्वं शब्दनिष्ठं तद्वाच्यं च तमेव धर्ममादाय तटादिशब्दाभिधेये तेकेषां विदनेकलिंगकत्वव्यवहारस्तत्समानानुपू
र्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वत्र
वाच्यपदार्थद्वयं व्यक्तिरिदवस्तिति ॥

केषुचिच्छब्देषु किं निबंधनो त आह
केषांचिदिति तटादिशब्दानामित्यर्थः वस्तुत
स्तेषामेवैतर्ष्वपि शब्दानां समानानुपूर्वीकत्वनिबंधनाभेदाध्यवसायादनेकलिंगकत्वव्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः स्वर्थेति स्त
नकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृत इति स्मृतिर्लक्षितं लौकिकं लिंगं तत्र लिंगप्रयुक्तकार्ये निमित्तं दाराणित्यादौ श
स्वरूपत्वर्थः स्तनादिशब्देष्वभावे ननु नानापत्तेरिति भावः एवं च पारिभाषिकलिंगस्य शब्दनिष्ठत्वाभ्युपगमे चेत्यर्थः ॥

१२०

व्यवहार इति अर्थनिष्ठत्वेन स्त्री व्यक्तिः पदार्थवस्तुपदाभ्यां न व्यवह्रियेत एवमग्रेऽपि स्तनकेशादिरूपलौकिकलिंगस्य खट्वाद्य
वभावे न तद्वाचकेखट्वादिशब्दे स्त्रीलिंगव्यवहारानुपपत्तेश्चेति भावः नटइति अन्यथा तदर्थेऽपि नाटशालिंगाभावेन तत्त्वलि
गप्रयुक्तकार्यस्यानुपपत्तिरिति भावः ननु शब्दनिष्ठस्य पारिभाषिकलिंगस्य नामार्थत्वेन तस्य लौकिकलिंगवदर्थापरि
च्छेदकत्वेन पशुना यजेतेत्यत्र पशुशब्देन पशुनिष्ठस्य वोक्तलिंगस्य प्रतिपादनान्नतो विशेषेण स्त्रीपुंसयोर्व्यक्त्यादिशब्दादिव
बोधसंभवात् पशुस्त्रिया विहितयागादप्यदृष्टसिद्धिः स्यादत आह नचेति पशुः स्त्रियां नास्तीति पश्वादिशब्देनोक्तन लिंगेन

व्यवहारः नटस्तटीतटमिति बोधप्रपद्यते नच लिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति पश्वादिशब्देनोक्तं पशुः स्त्रियां ना
स्तीति पशुनेत्यादिविधिर्न छागपादीनेगतेन प्रयोजयतीति विभावनीय नचव्यक्त्यादिशब्देनोक्तलिंगस्येव पश्वादिशब्दे ॥
क्तस्यापि साधारण्येऽशे वक्ते व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिंगत्वेन तथात्वसंभवेऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिंगत्वे प्रमाणाभा वात् ॥

तियोजना तत्पारिभाषिके शब्दनिष्ठलिंगे चेत्यर्थः अर्थपरिच्छेदकत्वेनेति व्यक्तिविशेषनिर्णयकत्वेनेत्यर्थः शब्दविशेषनि
ष्ठमेव तत्पागीयव्यक्तिविशेषनिर्णायकमिति पूर्ववत् पशुः स्त्रियां नास्तीति आदौ नास्त्रियामित्यनुशासनविहितनाभावस्य स्त्री
लिंगार्थकप्रकृतेः परस्य तृतीयैकवचनस्यासंभवेन तेन तदर्थस्य पुंस्त्वावगमात् पशुनेति विधिः पुंछागपादीनेवगमयतीत्य
कत्यर्थः ननु व्यक्त्यादिशब्दानामर्थनिष्ठलिंगानादरेण प्रवृत्तिवत् पशुशब्दप्रवृत्तौ बाधकाभावादुक्तदोषोऽपरिहर इत्याशयेना
शंकते व्यक्त्यादिशब्दोक्तेति आदिना वस्तुपदार्थशब्दसंग्रहः साधारण्येऽस्त्रीपुंसयवाच्यत्वसंबंधेन स्त्रीपुंसवृत्तित्वे स्त्रीनित्यस्त्रीलिंगत्वे

त्वेति स्त्रियां क्लिबत्वप्रसक्तव्यक्तिपदस्य नित्यस्त्रीलिंगप्रम
गमकत्वादिति भावः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१२१

121

ननु पशुना यजेतेत्यादिवैदिकप्रयोगपर्वतस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणं स्यादत आह पश्चेति वेदे दर्शनाच्चेति तथा च वेदे तस्य स्त्री
लिङ्गस्यापि दर्शनेन तस्य नित्यपुंस्त्वानिर्णयान्न नित्यस्त्रीलिङ्गव्यक्त्यादिशब्दवल्लिङ्गविशेषानादरेण तस्यार्थवाचकत्वाप्रवंच
पशुशब्दस्यानेकलिङ्गत्वेऽवगते यदि स्त्रीपशोर्यागाङ्गत्वं विवक्षितं स्यात्तदा स्त्रीलिङ्गमेव पशुपदमुपाददीत तदनुपादानात्तु
बोधकपशुशब्दोपादानाच्च भवति ततः पुंपश्वोरेव यागाङ्गत्वनिर्णयः शब्दानिष्टलिङ्गस्यापि पशुशब्दस्योक्तौ स्त्राश्रयवाच्यत्व

पश्चान्नपर्यंगस्त्रावरं तेन पश्चेन्द्र्यायथागवे इत्यादि वेदे दर्शनाच्च मीमांसायां च तत्र्यैं पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंर
स्त्वयोर्विवक्षितत्वान्नानेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादितत्वाच्च वस्तुतस्तु विशेषविधानभावेऽप्र
त्ययान्तानां पुंस्त्वं व्याकरणे निर्णीतत्वात्तद्भाष्येऽपि छन्दसि वा वचनमिति नाभावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दा
स्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात्प्रकृते नह्यगो वा मैत्रावरुणादिति ॥ ॥

स्वेदपेनान्वयात्रानुपपत्तिः पश्चोक्ते मीमांसकसंमतिमाह मीमांसायामिति वक्ष्यमाणस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति
ननु प्रत्ययान्तानां नित्यपुंस्त्वे पश्चेत्यादिवैदिकप्रयोगानुपपत्तिरत आह वेदभाष्येऽपीति तथा च व्यक्त्यादिशब्दो
क्तलिङ्गस्येव शब्दोक्तस्यापि तस्य सापारणं दुर्वारमिति भावः निर्णयादिति तथा च साधारणत्वान्न तस्यार्था
परिच्छेदकत्वमिति भावः ॥

१२१

न्यायेनैवेति एवकारेणलिंगस्यपरिच्छेदकत्वमवच्छेदकः अयमुपलक्षणंसंदिग्धेवाक्यशेषादिन्यायस्ययथासारस्वतोमेसा
विस्यत्रतद्धितप्रकृतिशब्दस्त्रीलिंगः पुल्लिंगोवेतिसंदेहेसंदिग्धेवाक्यशेषादितिन्यायेनतद्दैवंमिथुनमित्यर्थवादाद्वयोरेवैकशे
षेणग्रहणंतद्दत्त्वापीतिभावः तत्रमंत्रवर्णे असंभावितमिति छागशब्देनस्त्रियांबोधनीयायांजातिवचनात्ततो
ङीषिततः षष्ठ्येकवचनेछाग्याइतिरूपस्यैवसंभवाच्छागशब्दस्यानेकलिंगत्वेपिलिंगविशेषविशिष्टशब्दोपादानसाम

न्यायेनैवनिर्णयः मंत्रवर्णेहिछागस्यवपायामेदसइतिश्रूयते तत्रछागस्येतिछाग्यामसंभावितमितिभव
तितत्पुंस्त्वनिर्णयइतिप्रपंचितंभूषणे चतुष्कं संख्यासहितंत्रिकमित्यर्थः एवकंकारकसहितंवचनषट्कमित्य
र्थः ॥

र्थाद्भवतीतिः पुंस्त्वविशिष्टपशुत्ववगतिरितिभावः प्रपंचितमिति लौकिकमेवलिंगंनामार्थः तच्चावयवविशेष
संस्थानरूपं दारानित्यादौ पुंस्त्वारोपेणैवतत्प्रयुक्तकार्यम् अत्रचरात्राह्नाहाः पुंसीत्यादेर्लिंगानुशासनस्यैव
मानत्वादतएवतत्पशुस्त्रियायागासिद्धिः अथवास्त्रीत्वादिजातिरेव तिस्रोजातयएवैताः केषांचित्समवस्थि
ताः अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिरित्यादितत्रोक्तमिति परेगुणावस्थाविशेषएवपारिभाषिकं

लिंगं अनयवैतदवस्थात्रयस्य पदार्थमात्रे सत्वात्सर्वोऽप्ययं पदार्थः इत्थं व्यक्तिरिदं वस्त्विति व्यवह्रियते न तस्तनकेश
वती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः एतयोरन्तरे यत्तु तदभावे नपुंसकमिति स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितेनत् तस्मात्सावेत्रि
कत्वात् दारानित्यादौ तदर्थस्य नाटशोपुंस्त्वाभावेन नत्वानापत्तेः तथा च भाष्ये एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्य
त्वमवयवान्यत्वाच्चेति केऽपटोऽपि तत्र पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दनानात्वदर्शनात्स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव लि
गमर्थे निष्टं कुटी कुटीर इत्यादौ रेफस्यावयवस्योपजने लिंगभेददर्शनाच्चेति विहृतवान् पुंलिंगः शब्द इत्यादौ तु पुलि
गादिशब्दाग्रशः प्रयुज्यते ताः आत्मेति सर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि स्त्रीत्वादिसत्वादात्मा ब्रह्मेति व्यवहारोपपत्तिः
स्यान्नेति रोभावो पचय इति यावत् उपचयादीनां विवक्षया पव्यवहारनियामकत्वात्तेषामेकत्र विरोधेऽपि तत्स्वभा
भावात् तत्र कश्चिद्दृष्टव्यक लिंगविशिष्टे कश्चिल्लिंगद्वयविशिष्ट इत्यादि लिंगानुशासनाल्लोकतश्चावगन्त
व्यम् भावतत्त्वविदः शिष्टाः शास्त्रार्थेषु व्यवस्थिताः यच्छब्दमीङ्गतामेतिन तत्र लिंगप्रचत्तन इति हर्युक्तेः अव
श्यं कश्चित्स्वहृतेनान्त आस्थेय इति स्त्रियामिति सूत्रे भाष्यात्तु मादिशब्दानां हस्त्यादिपदवच्छास्त्रीयः संकेतः न
त्रटिपुमादिवल्लव्धीसंज्ञा युक्तेनि गरुहसंख्यानानात्वादिशास्त्रप्रसक्तौ लौकिकस्यापि लिंग ॥ ॥

सति भिन्नत्वेनान्वयेण पुमादिसंकेतानां संख्यासंज्ञाया इवार्थान्तरपरिग्रहार्थं प्रवृत्तत्वे पर्यार्थान्तरनिरा
सार्थमप्रवृत्तत्वेऽस्य स्वतएवाविर्भावतिरोभावस्य निष्प्रेत्यपपाद्यितनः पमोमूर्तिपुंस्त्वामलिंगत्वे
नत्ववास्तिता इत्यपि नाम मर्थमूहीचकार हरिः तत्र सति संभवे सामानाधिकरण्ये संबंधेन शास्त्रीय
विशिष्टे लिंगे पुमादिशब्दानां शक्तिर्न केवलशास्त्रीयेनापि लौकिके असंभवे तु शास्त्रीय एव अ
न एव व्यपस्थनायते तेन तत्र व्युत्पत्तियाहतेयोगो वैगुण्यं न तत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टशास्त्रीयपुंस्त्वस्यैव शा
ह्येन प्रतिपादनादित्याहुः ननु लिंगे शक्तिग्रहीयाविषयतायास्य भावेन प्रातिपदिकार्थताभावेन त्रिकं
प्रातिपदिकार्थ इति पतोनुपपन्न इति चेन्न स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्ते न पुंलिंगविशिष्टोर्थे चटोच्चटपदा
वाच्य इत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेन शाब्दनिष्ठमेव लिंगन्त्वादि प्रवृत्तौ प्रयोजकमिति मते शब्दा
र्थयोरभेदमते लिंगस्य सात्त्वादितरथा स्ववाचकवाच्यत्व संबंधेनार्थांशे प्रकारतथा मतांतरे च सात्वा
देव प्रकारत्वसंभवेन धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणविशेष्यत्वेन वा शक्तिग्र
हविषयतायाः शाब्दे भाननियामकत्वस्य फलबलेन कल्पनायामदोषादित्यासां विस्तरः लिंगा
दित्रयस्य नामार्थत्वनास्तीति शंकते ॥ ॥ ॥

भू॰
मा॰ द॰
१२३

नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति अश्वादिपदाट्टाबादिप्रत्ययसत्त्वे लिंगबोधात्तदभावे तदबोधादेवं द्वितीयादिसत्त्वे
कर्मादिबोधादेकवचनादिसत्त्वे एकत्वादिसंख्यादिबोधात्तदभावसत्त्वे तत्तदबोधादित्यर्थः प्रत्ययस्यैवेति टाबादि
प्रत्ययस्येत्यर्थः एवकारेण प्रातिपदिकव्यवच्छेदः तदिति लिंगादित्रिकमित्यर्थः तत एवेति प्रत्ययादेवेत्यर्थः
प्रत्ययवर्जिते इति तथा च व्यतिरेकव्यभिचारान्न प्रत्ययवाच्यता लिंगादीनामिति भावः दधियपश्येत्यादावित्यादिप

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्ये तत एव लिंगादीनामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावाच्चेति चे
न्नत्यम् प्रत्ययवर्जिते दधिपश्येत्यादौ प्रत्ययमज्ञात्वतोऽपि बोधात्प्रकृतेरेव वाच्यत्वं कल्प्यते लिंगानुशासन
स्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्च ॥

दादिपरिग्रहः तत्र स्त्रीत्वबोधकटाबादिकं विनापि तद्बोधात् ननु तत्र लिंगबोधानभ्युपगमेत्ताति वि
रहो दधिपश्येत्यादौ कर्मत्वबोधस्तत्र सविभक्तिस्मरणेनाप्युपपन्न इत्यत आह लिंगानुशासनस्या
पीति तथा च वागादिशब्दानां लिंगार्थकत्वाभावे वाचावाणादिशब्दैः सह तेषां पर्यायतानापत्तेः लि
गानुशासनस्यापि प्रकृतेरेव द

१२३

र्थेनाच्चनलिंगस्य प्रत्ययवाच्यत्वं लभवि
भक्तिस्मरणकल्पनयावो पइत्यर्थस्य प्रत्ययलक्षण
स्सलोयफल्लत्वंवदताभाष्यकृतातिरस्कारा उहपादतान्स
त्यय लोयमजानतेपितनोवोयाच्चनकर्मत्वादीनां प्रत्ययवाच्यत्वे
किंतुनन्नत्वदाहिंगादेवोपस्यस्सावंजनीनानुभवसिद्धतयातदुपपन्नये
लिंगादावपिशक्तिकल्पनावश्यकीतस्माद्बसोनः पुंसीत्यस्यतत्तलिंगस्यप्रकृ
तित्वेइत्यर्थः प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेपिलिंगइत्यस्यतत्रवर्त्त
मानादित्येवार्थः प्रथमायालिंगार्थकत्वाभ्युपगमे
चटेनेत्यादौनस्यतीत्यनापत्तेरितिपंच
कमित्यस्योपपत्तिरितिभा
वः ॥ ७ ॥
॥

भू॰
सा॰ द॰
१२४

आनन्त्यवेति प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य वाचकत्वे युक्तिसद्भावे तौल्यादित्यर्थः न निर्भर इति नेदमेव समीचीनमित्याग्र
हइत्यर्थः तदेवाह युक्तत्वादिति अनन्तानां प्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनापेक्षया कतिपयस्वादीनामेव तत्कल्पने ला
घवादिति भावः वस्तुतस्तु टावादिकं विनापि हलन्तेभ्यः स्त्रीत्वबोधात् ग्रामसत्तानादिशब्देभ्योऽनुत्पत्तिपत्ते पुंस्त्वाघवग
तेश्च लिंगस्य प्रातिपदिकार्थत्वमेव युक्तं अन्यथा शब्दे भानानापत्तेः संख्याकारकयोस्तु प्रत्ययार्थत्वमेव आनन्त्यव
स्वार्थो द्रव्यं च लिंगं च संख्याकर्मादिरेव च अमी पंचैव नामार्थास्त्रयः केषांचिदग्रिमाइत्यत्र त्रयाणां जातिव्यक्ति

आनन्त्यवैषुपत्तेश्च न निर्वेधः प्रत्ययस्यैव वाचकतायायुक्तत्वात् ॥

लिंगानामेव प्रातिपदिकार्थत्वमग्रिमाइत्यनेनोक्तं नन्वेकवचनत्वादेरनुगतस्य उ[illegible]वचनत्वे वक्तव्ये तेन रूपेण स्वादी
नामेकत्वादिवाचकत्वं तत्र वाचकतायाः शक्ततारूपत्वे आत्माश्रयात् बोधकतारूपत्वे द्विवचनादीनामपि श
क्तिभ्रमेणैकत्वबोधकतया तिप्रसंगाद्बोधकत्वं शक्तिरिति मते आत्माश्रयतादवस्थ्याच्च नाप्येकवचनत्वा
दिकं जातिः स्वप्यादिना सांकर्यात् पाणिनिसंकेतसंबंधेनैकवचनादिपदवत्त्वं तदित्यपि न तादृशसं
केतस्य संकेतत्वेन संबंधत्वे कस्यचिदे ॥

१२४

124

कवचनादिपदादौ जसादिवौं द्वयत्वाकारकसंकेतस्यापि संभवेनातिप्रसंगत्वादवस्थान् पाणिनिसंकेतत्वेन तत्त्वे वचा
करणेन तत्प्रणीतपुरुषान्तरस्यापि पाणिनिसंकेतस्य संभवान्नदीयसंकेतसंबंधेनैकवचनादिपदवत्त्वस्य डित्थादिप
दात्तौ जसादिवौं द्वयत्वाकारकपुरुषविशेषीयसंकेतसंबंधेन डित्थादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्ति
तावच्छेदकत्वायत्तेरिति चेन्न सत्वात्वादिनैवैकवचनस्य शक्तिर्न त्वेकवचनत्वादिना कार्यतावच्छेदककोटावप्य
वच्छितोऽन्तरत्वनिवेशात्परस्परजन्यबोधे व्यभिचारः दधिमधित्यादौ विभक्तिस्मरणं विनाबोधानुभवान्नदनुस्था
पनस्यावश्यकत्वं अन्यथा द्योतकत्वादिनोपि द्योतकाभावेन प्रातिपदिकादपि न बोधानुपपत्तेः ननु प्रकृतीनां
वाचकत्वेप्यनुगतस्य प्रातिपदिकत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वसंभवान्न प्रकृत्यानन्त्यप्रयुक्तगौरवमिति चेन्न प्रादि
पदिकत्वस्याप्युक्तरीत्या ऽवचत्वान्नदज्ञानेप्येकत्वादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्च पदत्वेन व[illegible]त्वेन शक्ततेन विभक्तेरर
पि वाचकतासिद्धेः एकत्वाद्युपस्थितेः स्वर्वैर्वणत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वान्नदनुरोधेन तत्कल्पने गौरवाच्च पदा
र्थयोर्विशेष्यणभावेनान्वये विभक्तिपदजन्योपस्थितेस्तवताया अपेक्षणादेकप्रकृत्युपस्थाप्यघटैकत्वयोस्तद्भा
वेन परस्परमनन्वयापत्तेश्चेति वाचकत्वपक्षपरिष्कारः द्योतकतावादिनां पुनरयमाशयः न प्रकृतीनां घटत्वा
द्येकत्वयोर्विशकलितयोः शक्तिः किं त्वेकत्वादिविशिष्टघटादौ तथा चनोक्तानुपपत्तिरन्वयसेवाभावात्स्थकश

भू०
सा० द०
१२५

नत्वनभ्युपगमाच्च नानेन प्रकृतीनां शक्तत्वकल्पनागौरवमपि घटपदस्यैकत्वे शक्तिभ्रमदशायां घटः प्रमेय इति वा
क्यादेकत्वे प्रमेयमित्यादिप्रत्ययस्य सर्वसिद्धतया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्यु
पस्थितित्वेन हेतुताया आवश्यकत्वाच्च किंच विभक्तेः संख्यावाचकमते समानविषयकत्वान्निमित्तं प्रतिशाब्दसामग्री
प्रतिबंधकतायां प्रातिपदिकजन्यघटाद्युपस्थितिर्विभक्तिजन्यैकत्वाद्युपस्थितिश्च निवेश्या तथा च तयोर्विशेष्य
विशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावद्वयकल्पनप्रयुक्तगौरवं प्रकृतेर्विशिष्टशक्तत्वे तु तत
दुभयसंख्यीयाविशिष्टविषयकोपस्थितेरेकैव सामग्री वा प्रतिबंधकतायां निवेश्येति लाघवं विशिष्टविषय
कोपस्थितेरप्येकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिप्र
कारताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति तन्न भवन्मते योग्यताज्ञानघटोपस्थित्यैकत्वो
पस्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण यत्र प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावषट्कं तत्र प्र
कृतेरेकत्वादिवाचकतामते योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितोभयरूपेण वैशिष्ट्यं नि
वेश्यत इति द्वयं प्रत्येकं तादृशरूपाद्वित्राणामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य वद्धमिति चतुष्टयमि
तिरीत्यास्मन्मते तु लाघवात् अतिप्रसंगपरिहारस्तत्तत्संख्याबोधे तत्तद्विभक्तिवचनसमभिव्याहारस्य कारणत्वकल्पनात्

पक्षद्वयेपिहरिसंमतिमाह द्योतिकावाचिकावेति यद्वा संख्यावतोर्थस्य समुदायोभिधायक इत्येतत्सर्वं नराद्वैं यदुक्त्वा
द्याकारकान्वितस्यैवाभिन्नसमुदायो वैकत्वादिविशिष्टघटादिवाचक इति तदर्थः पदस्फोटमवलंब्य चेदं नामार्थधात्वर्थयोः
साक्षादभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्समस्ततोभिधानानभिधानव्यवस्थानुपपत्तेश्च कारकं विभक्त्यर्थः यदि च सं
ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षस्तदा नाभिहितादिकारोपयोगः उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायाच्च नचैत्रः पचतीत्यादौ तृतीयाप
त्तिः भीष्मः कटं करोतीत्यादौ कटोपि कर्मेत्यादिभाष्योक्तरीत्या सामंजस्यं तेडलः पचतीत्यादौ नामार्थयोः परस्परान्वया

द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः इति वाक्यपदीये पक्षद्वयस्यापि व्युत्पादनात् शास्त्र इति बहुस्थलेषु
व्युत्पादने व्यंजापितेः प्राधान्येन सरूपसूत्रादौ व्यक्ते ॥ १ ॥ पादनस्य तंडुलकर्मकपाकादिविशेष्यकत्वेनेत्याकारका
न्वयबोधस्य नियामकतया तदभावासंभवात् तादृशव्युत्पत्त्यनंगीकारादिति विभाव्यते तदा कारकमपि प्रातिपदिका
र्थः अस्मिन्पक्षे संख्याया इव कारकस्यापि विशेषणतयैव भानं विभक्तिद्योत्यत्वात्तस्य नचैवं प्रातिपदिकार्थप्रकारकबो
धे स्वज्ञत्वोपस्थितेर्हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यं इष्टापत्तेः जातिलिंगसंख्याकारकविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रातिपदिकार्थत्वाद्बोधे
न सर्वथा विशेषकोपस्थितेर्हेतुत्वस्यात्र पक्षे गगनकुसुमायमानत्वादिति पंचकमिति परिष्कारः सरूपसूत्रादावि
ति तत्सूत्रादिभाष्य इत्यर्थः आदिना नभिहितसूत्रपरिग्रहः प्रसंगाज्जात्यादिवद्बहुत्वस्यापि वाच्यत्वं व्यवस्थापयति ॥

भू. सा. द. १२९

126

शाब्दस्तावदिति अपदार्थस्य प्रकारत्वादिना शाब्दे भानासंभवात्तत्रापि शक्तियवच्छेदकीत्यभिप्रायेणाह भासत इति अयं भावः वैयाकरणमते शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्तन्मूलाभेदाध्यवसायेन शब्दादर्थाकारवृत्तौ जायमानायां तस्याकारस्यापि समर्पणमिति शब्दस्यापि विषयता अत एव ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेत्यादिना वाक्यपदीयसंमतिं वक्ष्यति तत्र तात्पर्यवशा द्द्वयथा शब्दप्रकारको बोधो योऽर्थबाधे न शब्दविशेषको बोधः अतः स्वरूपमिति भाष्येनैवैतदुक्तम् किं कारणं शब्द पूर्वकोऽप्यर्थसंप्रत्ययः अन्तश्च शब्दपूर्वः योऽमित्यसौ नास्त्यात्रापते नामच पदातेन नोपलब्धं भवति तदाहुर्बति

शाब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ॥

किं भवतीत्याहेति शब्दपूर्वकस्यार्थस्य प्रत्ययः इह शास्त्रे शब्देऽसंभवादर्थेऽसंभवादर्थस्यापि तद्विनिरित्युक्तं शब्दपूर्वका हीत्यस्य अन्तः शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाहान्तश्चेति प्रका रान्तरमाह शब्दपूर्वकश्चेति शब्दविशेषणकइत्यर्थः तेनार्थेऽसंभवे कारणत्वेन विशेषणत्वेन चोपस्थिते शब्दे कार्यमित्यर्थः चकारेण युक्तेनरत्वमेवोचितयन्तज्ज्ञाप्यसिद्धार्थप्रतिपादकवाक्यपदीयसंमतित्वेन प्रदर्शिति नसोऽस्तीति ॥

अनुविद्धमिति यथार्थेनानुविद्धं ज्ञानमनुव्यवसायो विषयीकरोतीति तथा शाब्देनापीत्युक्तानुज्ञाने शाब्दभाने व्यवसायप्रमा-
णमिति दर्शितमत एवोदेति सविनानामन्वयवाक्यमेति चेत्यादौ पौनरुक्त्यमदोषतेन न कांश्चप्रकाशगदाद्युक्तं विभिन्नप-
दोपादाने शाब्दबोधे भीप्सितस्यैकरूपास्यात्लाभादिति ननु घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे शाब्दभाने मानाभावः शा-
ब्दकमत्वस्यानयनेवाप्यात् नापि घटांशे विशेषणतया प्रयोजनाभावात् घटादिपदानामर्थेन्वये च शक्तिकल्पने
गौरवाच्च किंच पकसंबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिविनाशाद्वा दर्थोपस्थितेरसंभवेन तदुपस्थितये शाब्दार्थयोः शक्त्याख्यसं-

अनुविद्धमिव ज्ञाने सर्वं शाब्देन भासत इत्यभियुक्तोक्तेः ॥

बंधकल्पना न च स्वप्रतियोगिकसंबंधवत्वं स्यादस्मिन् घटवद्भूतलमितिवत् घटो घटवानिति प्रतीत्यापत्तेः अतो
नतेनास्योपस्थितिः नापि प्रात्यक्षिकाद्युपस्थितिः शाब्दभाने नियामिका प्रत्यक्षाद्युपस्थितपदार्थान्तरस्यापि भानाप-
त्त्या हृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव नियामकत्वकल्पनात् घटमानयेत्यादिशाब्दबोधे नेतरघटकर्मकानयने शा-
ब्दयामीत्येवानुभवाच्च शब्दार्थयोरभेदस्तात्सिद्ध एव ॥

भू॰
सा॰ द॰
१२०

उक्तभाष्येणापिशाब्दस्यसाक्षादुपस्थितत्वेनतस्यानलक्षणयः सतिबाधकेक्वचिदर्थांशेतज्ज्ञानमित्येववोधनात्रस
र्वेत्रशाब्दभानेनतत्प्रमाणमतस्त्राह विलम्बच्चारयेत्यादाविति तथाचार्थापत्त्याख्यप्रमाणमेवशाब्दस्यपदवाच्यत्वसा
धकमितिभावः विनापिशक्तिमन्वयानुपपत्तिवशाच्छाब्देशाब्दभावनस्यलक्षणयाप्युपपत्तेर्नार्थापत्तिः शक्तिसा
ध्यिकेत्याशंकानिराचष्टे नचेति निरुढेति अनादितात्पर्यग्रहमूलिकेत्यर्थः शक्त्यनतिरेकादिति अस्य

विलम्बच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासंभवेनविनाशाब्दविषयतोशाब्दवोधासंगतिरेवेतिविभावनीयं सोपिर
प्रातिपदिकर्थः नचलक्षणयानिर्वाहः निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् जवगडदशमच्चारये
त्यादौपक्षव्यग्रहैणाशकासंवंपरूपलक्षणयाप्यग्रहात्व अशक्तापाश्चहतेरनुपयोगात् ॥

त्यतेलक्षणायाहत्तित्वानुपगमादितिभावः पतन्नत्वेशक्तिवादेवस्तुते तत्स्वीकारेप्याह जवगडदशमिति श
क्यग्रहेतोति समुदायेशक्त्यभावेनतदग्रहात्तद्घटितलक्षणायाअसंभवेन लक्षणाग्रहासंभवादित्यर्थः
नन्वेकात्तरकोशादिवृज्जादिशब्दानां ॥

शक्तिप्रतिपादनात्तन्नदर्थवाच
कत्वरूपलक्षणयावर्णेषुसंभवात्तया
तत्तद्वर्णोपस्थितौतेषूच्चारणकर्मत्वान्वयोनान
पपन्नरत्यतआह प्रज्ञातयाश्वेति तथाचगंगापदस्यतीरा
दौवृत्तस्सनः स्वशक्यसामीप्यसंबंधस्यानुपस्थितिदशायांलक्ष्यार्थबोधा
नुदयेनज्ञाततयापवृत्तेःशाब्दबोधौपयिकत्वस्यावश्यकल्पनयाप्रकृतेतत्तद्व
र्णवाच्योपस्थितिंविनापिशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतयाशक्यसंबं
धरूपलक्षणग्रहस्यशाब्दोपस्थित्यधीनतयातदभा
वात्तद्ग्रहासंभवेनशाब्देभानोपपत्तये
शाब्देशक्तिस्वीकारआव
श्यकइतिभा
वः ॥

भू॰
सा॰ द॰
१२८
128

स्थलविशेषेलक्षणापिनसंभवतीत्यभिप्रायवानाह गामुच्चारयेतीति अनुकरणइति गामुच्चारयेत्याद्यनुकरण
इत्यर्थः साधुतेति तदंतर्गतत्वादिशब्दानांसाधुत्वंसर्वैरंगीकारादित्यर्थः भवन्मतेतेषांचापिशक्त्यभावेनश
क्यसंबंधरूपलक्षणायाअसंभवाद्वृत्तिमत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वान्नतः स्वाद्युत्पत्त्यसंभवेनासाधुत्वापत्तेरिः

गामुच्चारयेत्यादिशब्दानामनुकरणेसाधुतासंप्रतिपन्नेस्तेषांशक्त्यभावेपरनयेलक्षणाया असंभवाच्चे
त्यतः बोधकत्वापि क्वचित्प्रातिपदिकार्थइत्याह शब्दोपियदिभेदेनविवक्षःस्याद्यदातदानोचेच्छ्रोत्रादिभिः
सिद्धोप्यसावर्थेवभासते यथानुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षातदाशब्दोपि ॥

तिभावः बोटापि पूर्वोक्तपंचकमोहतः शब्दोपीत्यर्थः क्वचिदिति अनुकरणशब्देइत्यर्थः अनुकरणेद्विविधंध
नेर्वर्णस्यच आद्यंपटदितिकरोतीत्यादि द्वितीयंभूकेवुगित्यादौभूशब्दादिभेदविवक्षेति पटदित्यादौध्वनिमयत्व
वर्णमयत्वाभ्यां भूवौवुगित्यादौचार्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यांभेदात्तद्विवक्षेत्यर्थः ॥ ॥

प्रातिपदिकार्थ इति तथा च लक्ष्यार्थबोधकत्वेन प्रातिपदिकत्वात्तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिरित्यर्थः यत्तच्च मनो बुद्धिरिति सूत्रे यो सा
वान्याये ऽस्य वाम शब्दः प्रवृत्ते सत्व प्रत्यय प्रकृतेरस्य वामीयमित्यादौ पदार्थान्तर वप्रातिपदिकत्वाच्च सिद्धिरिति भाष्ये
स्पष्टम् अर्थेऽवभासत इति यत्तच्चार्थेऽवभासत इति पाठमभिप्रेत्य वस्तुवस्त्वर्थो ऽवभासत इत्येव पाठः वशाद्वन्ने
वार्थः तथा चार्थवद्भासत इत्यर्थः अत एवमुख्येणोपस्थितेष्ववविहतं तन्नूपस्थितत्वात्पदमिव पदार्थान्तरमपि तत्र भास

प्रातिपदिकार्थः पदितभेदविवक्षातदाश्रोत्रादिभिरुपस्थितोऽर्थेऽवभासते इत्यर्थः अपि हेतोऽरुपस्थितत्वा
द्भासत इत्यर्थः अयंभावः अन्तकार्यानुकरणयोर्भेदेन कार्यस्य पदानुपस्थितत्वात्तन्सिद्धये शक्तिरुपेया
अभेदे प्रत्यक्ते विषयस्य हेतुत्वात्स्व प्रत्यक्ष रूपोपपदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दविषयतोपपत्तिरिति यद्यप्य
ति ॥

ता मतस्त्राहार्यभाव इति तथा च पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुतया प्रात्यक्तिकपदोपस्थितेर्विषयतया स्व
जन्यत्वेन तद्विषयस्य पदस्य शाब्दबोधे भानेन पदार्थान्तरस्येति नोक्तदोष इति भावः पदानुपस्थितत्वादित्यस्य शाब्दे
भानानापद्येतिशेषः तन्सिद्धय इति शाब्दविषयतोपपत्तय इत्यर्थः शंकते यद्यपीति ॥

अतिप्रसंगोति येनकेनचित्संबंधेनपदजन्योपस्थितेः शाब्दबोधहेतुताभ्युपगमेघटादिपदात्समवायेनोपस्थिता
काशस्यशाब्दबोधेभानातिप्रसंगवारणायेत्यर्थः आश्रयतयेति बोधकत्वरूपशक्तेराश्रयत्वस्यपदेसत्वान्नतस्यवृ
त्तिमत्वानुपपत्तिरित्यर्थः तथाचतद्विषयकशाब्दबुद्धिंप्रतिपदजन्यनिरूपकताश्रयतान्यतरसंबंधेनवृत्तिविशि
ष्टविषयकोपस्थितहेतुत्वकल्पनान्नपदस्यशाब्देभानानुपपत्तिरितिभावः अपरेतु उक्तरूपेणपदार्थोपस्थितेः का
रणत्वेपदजन्येतस्यपदनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावदित्यर्थोवाच्यस्तच्चजनकतायास्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्ना

प्रसंगवारणायवृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितिरेवशाब्दहेतुस्तथाप्याश्रयतयावृत्तिमत्वसत्वात्रानुपपत्तिः
निरूपकत्वाश्रयतान्यतरसंबंधेनवृत्तितमपदशाब्दविषयत्वेकल्पतइत्यनवद्यं संबंधस्योभयत्रनिरू
प्यतान्यदार्थस्यैवतद्बोधकत्वेनबोधकत्वेनस्वस्यापिज्ञानसंभवाच्चेति उक्तंचवाक्यपदीये ॥

पाभिवेशेऽर्थोपस्थितेरसंग्रहः वृत्तिसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशेचपदोपस्थितेरसंग्रह इत्यन्यतरसंबंधावच्छिन्नत्वंजनक
तायांनिवेश्योक्तरूपेणविशिष्टविषयकोपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावोवाच्यस्तथाचवृत्तेर्द्वैधाप्रवेशः
कारणतावच्छेदकगौरवंच तदपेक्षयाभेदपदेसादृश्यसंबंधेनानुकरणादनुकरणादनुकार्योपस्थितिस्तथोपस्थि
तस्यापितान्यर्थ्येवणव्याख्याबेभाने वृत्तिज्ञानस्यचसादृश्यज्ञानज ॥

न्यथाशब्दमेवकार्यतावच्छेदकमित्येवकल्प्यमियमेवाभेदज्ञानामस्मात्सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायात् अतएवगवित्यप्रमाहे
त्वादेरविभक्त्यन्तस्यनिर्देशार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात् अतएवमतोर्ह्रस्वनिरूढत्वेभाष्येवेदस्यात्र
करणस्यपदार्थद्वयमुक्तं किमनयोरन्यत्वमितिप्रश्नेडोमित्याह आम्नायशब्दानांस्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वा
दित्येवोक्तं नत्वर्थभेदादिति तस्मात्सार्वत्रिकत्वात्त्रसतत्रभेदहेतौरितितदाशयः कैयटेनापितत्राकरणोक्तमेण
पुच्चार्यमाणेसादृश्यादर्थप्रत्यायकंभवतीतिदृष्टस्यदृष्टमेवोक्तमित्याहुः ननुपदज्ञानेपदार्थोपस्थितौसंबंधिज्ञानविध
योपयुज्यते संबंधिज्ञानजन्योपस्थितौचसंबंधिव्यतिरिक्तस्यैवभाने हस्तिपकादिदर्शनाद्धस्त्याद्युपस्थितौहस्तिप
कादेर्भानानुभवात् तथाचपदप्रत्यक्षजन्यपदार्थोपस्थितौपदभानासंभवात्कथंतस्यशाब्दविषयतेत्यतआह सं
बंधस्येति उभयनिरूप्यत्वादितिविशेष्यविशेषणोभयनिरूप्यत्वादित्यर्थः तथाचपदज्ञानादर्थोपस्थितौतयाच
संबंधिज्ञानविषयापदोपस्थितौस्वप्रयोज्यत्वरूपपदजन्यत्वस्यामपिसत्त्वेनशाब्दबोधेभानोपपत्तिः तथाचोक्तं
यत्संज्ञास्मरणेतत्रनतदप्यत्रहेतुकेऽपिउपवर्हिरूढः सत्संज्ञोस्यारोपितेत्तमहति दृष्टउपस्थितः नत्वदुपिय
हिरादिशब्देभ्योविशिष्यगृहीतशक्तिकेभ्यस्तु इदंपदंशक्तिमदितिसाधुपदत्वादिनाघनानुमानगृहीतसामान्यशा
तैवनलपदवाच्यतेनैवबोधविषयता तत्रविशेषरूपेणबोधस्याहेतुपयादत्वादितिभावः ॥

भू०
सा० द०
१२०
130

उक्तार्थे हरिसंमतिमाह ग्राह्यत्वमिति विषयत्वमिति स्वस्वविषयत्वाम संपाद्यार्थानवोध्यत इत्यर्थः नैवापिकार
स्त सर्वेत्र शाब्दबोधे वाचकपदस्याभानमिति नियमोऽसिद्ध एवं तत्स्वबोधविषयत्वाकल्पने प्रयोजनाभावविरहविशिष्ट,

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति विषयत्वमनाद्दत्य
शाब्दैर्नार्थः प्रकाश्यत इति च प्रसंगादनुकार्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह अत एव गवि
त्याह भूसत्तायामिती दृशे नप्रातिपदिकं नापि पदं साधु च न तत् स्मृते गवित्याह भूसत्तायामित्यादयो
नुकरणशब्दाः यतो नुकार्थ्याभिधेयत्वे ते तेषामर्थवत्ताभावाद् अर्थवदधातु इत्यस्याप्रवृत्तौ नप्राति
पदिकत्वं नापि पदत्वं अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते ॥ ॥

वात् घटकर्मकानशाब्दे ज्ञानविरहविशिष्टभिन्नविषयकानामित्यादिसामग्रीदशायां तज्ज्ञानासंभवाच्च किंतु
क्वचिन्मतिता त्यर्थे तद्रूपतायकपदोपस्थितिसत्त्वाद् रूपनीतमर्यादया तज्ज्ञानं तं तन्निवारयामः ॥ १२०

तत्तादिपदार्थानां विशिष्यानुपस्थितावपि शक्तिसंबंधविषयानुज्ञाने बाधकाभावात्तत्तद्रूपेणोपस्थितेषु तेषु मानसशा
क्तिग्रहात्तत्तद्रूपेणोपस्थितशाब्दबोधविषयत्वेनेत्याहुः प्रत्ययः परश्चेति प्रत्ययः परश्चैतेन ह्यो वृत्तस्य प्रत्ययपरैव प्रकृतिः
प्रयोक्तव्येति नियमस्य वक्तव्यत्वात् केवलप्रकृतिप्रयोगस्तस्य अपदं नेति पदं सुप्तिङन्तमिति परिभाषितं भेदप्रवेनि
यते हत्त्वान्तकार्यरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारविहितस्वादिविधायकसौजसमौडिति

अन्यथा प्रत्ययः परश्च अपदं न प्रयुञ्जीतेति निषेधापातिलंघनादसाधुतापत्तेरित्यर्थः २७ इति वैयाकरणभूषणसा
रे नामार्थविरूपणम् ॥

शास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेनाप्रवृत्तिर्नित्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततद्रूपपरिनिष्ठितत्वासंभवात्तस्यानिषे
धविधिविषयत्वसंभवादिति भावः अतिलंघनादित्यस्य तत्प्रयोग इति शेषः असाधुतापत्तेरिति उच्चारयितुर
साधुप्रयोगजन्यप्रत्यवायापत्तिरित्यर्थः तस्मादभेदपक्षोप्यंगीकरणीयः साधुत्वादेव चगवित्ययमाहेत्यत्रावा
देशप्रवृत्तिरन्यथाभावाशाद्देशिवत्तदप्रवृत्तिः स्यादिति भावः इति भूषणसारदर्पणे नामार्थनिर्णयः समाप्तः ॥

भू०
सा० द०
।२।
।3।

सप्रकृतिविशेषार्थैविरूपयितुमाह समासानिति समासत्वंचैकार्थीभावापन्नानेकपदघटितसमुदायत्वे
शङ्किसंबंधेन समासपदवृत्तेर्वायकार्थीभावाभ्युपगमेचकिंपुनः समर्थंनाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः सम
र्थवचनं क्वपुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि वाक्येपृथगर्थानिराज्ञः पुरुषः इति समासेपुनरेकार्थानिराजपुरुष इति सम

समासान्विभजते सुपांसुपातिङनाम्नाधातुनाथतिङांतिङा सुबंतेनेतिविज्ञेयः समासः षड्विधोबुधैः स
पांसुपापदद्वयमपिसुबंतं राजपुरुषइत्यादि सुपांतिङापूर्वपदंसुबंतमुत्तरपदंतिङंतं पर्यभूषत् अ
नुव्यचलत् गतिमतोदात्तवतातिङापिसमासइतिवार्त्तिकात्समासः सुपानाम्नाकुंभकारइत्यादिउपप
दमतिङितिसमासः सचगतिकारकोपपदानांकृद्भिःसहसमासवचनंप्राकसुबुत्पत्तेरितिभाष्यपाभव
तिसुबुत्पत्तेःप्राक ॥

र्थःसूत्रस्यभाष्येनक्लूलकावस्यमाणायुक्तःपक्ष उक्तभाष्यस्यतयमर्थः एकार्थत्वे एकोपस्थितिविषयार्थकत्वे सपुनरे
कार्थशक्तत्वे घटपदस्यापिघटत्वघटत्वतत्संबंधरूपनानार्थशक्तत्वेनैकार्थतानापत्तेः नानोपस्थितिविषयार्थकत्वेचपृ
थगर्थकत्वंपतदेवधनापितमनेकार्थानामितिविहायपृथगर्थानामित्युक्तं स्पतिवाक्ययोर्विभिन्नत्वादस्मूनतर ।२।

द्रावविहितत्वे प्रत्ययानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणाकेत्यादि प्रश्ने कार्यशाब्दवादिमते हन्तेर्वाक्यनिष्ठत्वं न पाशाहनित्यता वा
दिमते च समासपाठाकीयत्वाध्यवसायेन च हि प्रत्ययस्त्याशयेन वाक्ये पृथगर्थानीत्यापुनरं हि प्रत्ययार्थं यवर्वाकेष्ट
पृथगर्थानीत्यनेनानूद्यते तन्त्र्वचनायैव समासे पुनरेकार्थानीति हि प्रत्ययानुपादानमिति यद्वा वाक्ये पृथक्पदार्था
नामुपस्थितावाकाङ्क्षादिवशाद्विशेष्यविशेषण भावापन्नप्रतीतिर्नैवं ह वृत्तौ किं त्ववयवशक्त्या समुदायशक्तिस
हकृतया यामाना पदार्थोपस्थितिरेव विशेषणविशेष्यभावापन्नविशिष्टार्थमवगाहते संसृष्टार्थं समर्थमिति
समर्थसूत्रभाष्यात् राजपुरुषादिपदे राजसंबंधवत्पुरुषादौ शक्तमित्याकारकस्तत्र शक्तिग्रहः ततश्च प्रामा
प्रामविवेकेन विशिष्टशक्तिः षष्ठ्याद्यर्थे पर्यवसन्न एव राजपुरुषपदार्थैकदेशे राजनि नऋद्धस्येत्यादि विशे
षणान्वयः देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामानर्थक्यमिर
ति तन्न महावाक्यः सर्पथाइत्यादावात्वाध नापत्तेः भूतपूर्वगत्याश्रयणेन समासगतावयुक्ते तदुक्तं ज
हत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिविरोधिनीति अवयवार्थविरहेणाय तु समुदायार्थस्तत्रैव सा यथाहस्तसर्पार
दावितिनदर्थः अयमेवाजहत्स्वार्था वृत्तिरिति यत्तोभाष्यकृत्: समासे खल्वभिन्नैव शक्तिः पंकजशब्दव

मू॰
सा॰ द॰
१२२

दितिवदतोऽग्रेथक्रुतः संमतः जहत्स्वार्थहत्तिपतेपंकजशाब्दवदित्युभयमनसिहट्टष्टोऽनत्वानुपपत्तेः परैस्तत्रा
वयशङ्केरपिस्वीकारात् अधिकमग्रेवक्ष्यते गतिमतोदात्तवतेति उपलक्षणमिदं सहसुपेत्यत्रयोगविभा
गस्यापि अनुव्यचलदित्यत्रानोर्व्यचलदित्यनेनवेश्वाचलदित्यनेनयुगपत्समासः अवितिस्वर्वतेनव्यच
लदितिसमुदायस्यसमर्थात्वात् सत्यांहिसमाससंज्ञायांशाकल्यप्रतिषेधाप्रणदेशः समासांतोदात्तत्वं
चभवति तिङैकत्वस्योक्तत्वान्न्यातिपदिकत्वेपिनततः सुबुत्पत्तिरितिभावः ॥

अन्यथेति सत्युत्पत्ते रित्यविशेषोक्त्या गत्यादीनामपि सत्युत्पत्तेः शाकसमास इत्यर्थः नलोपेत्यस्य पदत्वाभावादित्यादिः
पद्य स्थपदमतिङिति सूत्रे नयो र्योगयो र्निहत्तेरस्यपेत्युक्तं भाष्ये तथापि उपपदमिति महासंज्ञाबलादेव सर्वत्र सो
पपदस्य समास इति भावः शाकसत्युत्पत्ते रित्येकदेशप्रयोजनप्रदर्शनमिषेण परिभाषाप्रयोजनमपि दर्शितं
अन्यथा चर्मक्रीत्यादौ नलोपानापत्तेः सर्वथा तु ना उत्तरपदं धातुमात्रं न तु सुप्तिङन्तं कटप्रूः आयतस्तूः
क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति वार्त्तिकान्न तिङपि वक्तव्यो दत्त पचतभृज्जतेत्यादि आख्यात
माख्यातेन क्रियासातत्य इति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रात् तिङां सर्वत्रेन पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरपदं सर्वत्र
जहि स्तम्बः जहिजोडः जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति मयूरव्यंसकादिगणसूत्रा
त् अयं षष्ठीयोगसमासः सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागेन भाष्ये सुप्सादितः स्पष्टः शाकको समादौ सर्व

माष्यादिषु ॥

सत्युत्पत्तेः पश्चात्समासे स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमिकत्वस्यान्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गभावमूलकस्य कुत्सित इति सू
त्रभाष्य उक्तत्वेनान्तरङ्गत्वात्क्रीतशब्दे सत्युत्पत्तेः प्राक् टापि अदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष्वृत्तस्यापि
ति ऐकभाष्ये सुप्सादित इति तत्र प्रत्येकसमासे संज्ञावारणरूपं सह शब्दस्य प्रयोजनं समुदाये वाक्यपरि

133

समाभिन्यायेनलिर
स्मतृहिंसि हियत्सग्रहणेक
रोतिनस्यैतत्प्रयोजनंयोगांगेयथावि
ज्ञायेतसतियोगांगेयोगविभागः करिष्यतेस
हसुपसमस्यतेकेनसमर्थेनान्वयचलत् अनुभाविशे
त् ततःस्तया सुपाचसहसुपसमस्यते अधिकारस्यलक्षणं
चयस्यसमासस्याल्लक्षणंनास्तितस्येदंलक्षणंभ
विष्यतीत्युक्ते अधिकारप्रयोजनंचदेव
दत्तःपचतीत्यादौसमानाधि
करणेनसमासवारण
मित्यवसेयम् ॥

भेदमिति षाड्विधस्वरूपमित्यर्थः प्राचीनेति यथायथमर्थविभक्तीतिसूत्रे भाष्ये समुदायस्य संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात्तस्यैव समर्थ
त्वादयो विशेषणानीति समुदायान्तस्य राद्यादीनां गम्यमानत्वादत्राव्ययीभावापत्तिरित्यभिप्रायेण हक्समात्र भवति समुदायः
सन्नत्र इति प्रश्ने नैष दोषः इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिसमासलक्षणानामुक्तानात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यत इति
समाहितं तथापि नेमे समासार्था निर्दिश्यन्त इत्यादिना पतञ्जलिरेव पर्यासेनैतेषां मिभर्नरस्य वचनाद्दोष इति भावः लक्षणेनेति
तत्त्वाचासाधारणधर्मेवत्वेनेपमैः साधारणेन च तदितराहतिनिसन्ति सकलनहत्वितत्व यथा सास्ना शृङ्गवतीगोरिति सास्ना

भेदं कुर्याद्यप्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्य तल्लक्षणस्य चाव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिः प्रायिकत्वं दर्शयति समास
लक्षणं हीति प्रायोवादस्तथाऽपरः योयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च मौनपूर्वान्तोपि रेखागवयादिव
दास्थितः चतुर्धाव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिभेदात् ॥ ॥

वत्त्वे सरटे शृङ्गवत्त्वं महिषादावतिव्याप्तमिति सास्ना शृङ्गवत्त्वे विशिष्टधर्मो गोर्लक्षणं शृङ्गवत्त्वगगनकुसुमरूपादीनां गो
लक्षणत्ववारणाय यथायथं सत्त्वेन हात्वित्वसाकल्यानां निवेशः तदिदमुक्तं लक्षणे तावेव पदानि देयानि यैरव्याप्त्यति
व्याप्त्यसंभवरूपा दोषा वार्यन्ते लक्षणप्रयोजनं तस्याश्रयस्येतरभेदानुमापकत्वं यत्र च स्वाश्रयेतराप्रसिद्धिस्तत्रानु
गतव्यवहारस्य तदुक्तं व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति ॥ ॥

प्रायोवाद इति तेषामेव प्रायशो दर्शनात्तद्व्यतिरिक्तानामप्युपलक्षणमेवेति भावस्तदाह भूतपूर्व इत्यादि पर्यायवत्त्वमा
त्रं किंचिल्लक्षणं कान्तेऽपि तत्तद्धिकारीयसूत्रानुशिष्टत्वात्तद्व्यवहारापत्तेरित्यर्थः पूर्वपदार्थेति प्रधानत्वं वि
शेष्यत्वं तथा च तत्तत्पदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वं तत्तत्समासलक्षणमित्यर्थः उपकुम्भमित्यादौ कुम्भसमीपमिति
बोधेनोपार्थस्य सामीप्यस्य प्राधान्याद्राजपुरुष इत्यत्र राजसंबंधिपुरुषस्योत्तरपदार्थस्य पीताम्बर इत्यत्र पीताभिन्नाम्बर

अयं प्रायोवादः भूतपूर्वः इत्यनुकारभूः श्रायतनस्तु वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहप्रसंगात् तथा पूर्वपदार्थप्रधानो
अव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः इत्या
दिलक्षणमपि प्रायिकं उन्मत्तगंगं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभि
चारादिति भावः तथाहि उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थाप्राधान्यादव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिरन्यपदा

संबंधिनोऽन्यपदार्थस्य एवं खदिरादिष्वत्र सहितविशिष्टएवंखदिरयोरुभयपदार्थयोर्बोधेन तदर्थप्राधान्याल्लक्षण
समन्वयः व्यभिचारादिति व्यभिचारेऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च तमेव दर्शयति तथाहीत्यादिना पूर्वपदार्थेति उन्मत्तप
दार्थेत्यर्थः एवमग्रेऽपि अर्द्धाव्ययीभावलक्षणेति पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः
अव्याप्तिरिति लक्ष्यैकदेशे लक्षणासंबंधरूपेत्यर्थः अन्यपदार्थप्राधान्यादिति समासघटकपदार्थसंबंधिविशे

बहुव्रीह्यलतिव्याप्तिरिति बहुव्रीहिपदं तल्लक्षणपरं तस्यातिव्याप्तिः अलक्ष्येऽलक्ष्यसंबंधरूपेत्यर्थः एवमग्रेऽपि ननु तर्हि कानि समास
विशेषलक्षणानीत्यत आह सिद्धान्ते त्विति लक्षतावच्छेदकं च शक्तिसंबंधेनाव्ययीभावादिपदवत्त्वं भूतपूर्वादीनां तु विशेष
लक्षणानाक्रान्तत्वमिष्टमेवेति भावः जहत्स्वार्थाहत्तिरिति पक्षमवलम्ब्य मूलमवतारयति असंभवश्चेति लक्ष्यमात्रावृत्तेन

बहुव्रीह्यतिव्याप्तिश्च अन्यपदार्थे चसंख्यायामिति समासात् सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरु
षलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च सप्तुतिनामात्रार्थ इति समासात् अर्धपिप्पलीतितत्पुरुषे पूर्वपदा
र्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च अर्धं नपुंसकमिति समासात् एवं पूर्वकाय इत्यादौ
दृष्टव्यं द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिश्च शशकुशपलाशमिति
द्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिका
रपठितत्वमेवाव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यं असंभवश्चैषामित्याह भूतपूर्वादिति नैवागवयादित्यष्टला
घलादेर्वाक्त्वपक्षलक्षणत्वदेतेषामपि न समासलक्षणं वेदकत्वात् ॥

स्विदपर्थे हृत्य
मित्यर्थः तत्र पूर्वोत्तरपदयोः क
भावेन पूर्वपदार्थादिघटितानां तेषामव्ययीभावादिति भावः ननु तर्हि कथमयमुपकुम्भमित्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यव्यवहारेण

ग्राह्यबोधकतामिति ॥

भू॰
सा॰ द॰
१२५

135

नद्धदेवेति रेखागवयपदनिष्ठेलांगूलादिपश्वादावविद्यमानमपि सादृश्यमूलकारोपाद्गवयादिबोधकंतद्धत्समासेऽवि
द्यमानमपिपूर्वपदार्थप्राधान्यंसमासप्राक्कालिकपूर्वपदार्थनिष्ठं तस्मिन्नारोप्यतत्तद्व्यवहारजनकमित्यर्थः अजह
त्स्वार्थेवृत्तिपदस्मृष्टापत्तिमाशंकते नन्विति अनेकयोर्क्केषिति अस्य अथनेघोत्रुवतांकिंजहत्स्वार्थावृत्तिराहोस्वि

नद्धदेवस्यादितिभावः नतुपूर्वपदार्थप्राधान्यादिसमासेस्ववचम् तथाहि समर्थःपदविधिरितिसूत्रेभा
ष्यकारैरनेकयोर्क्केष्वापिपद्ये भुजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोरेवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोःपर्य्यवसानंलभ्यते तत्रा
जहत्स्वार्थापत्तेउक्तव्यवस्थानासंभाविनीत्याशंकोमनसिकृत्याह जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेहेवृत्तीतेपुनस्त्रिये
भेदः संसर्गउभयंवाच्यंवेतिव्यवस्थितेः जहतिपदानिस्वार्थंयस्यांसाजहत्स्वार्था पदेवर्णवहुत्रीपदानामान
र्थक्यमित्यर्थः अयंभावः समासशक्तैवराजविशिष्टपुरुषभानसंभवेराजपुरुषशब्दयोरपिनपुनस्तद्बोधक

ते हृष्भण्याकाधिरे ॥

दजहत्स्वार्थेत्यादिनेत्यादिःएकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोरितिएकार्थीभावस्तत्क्रःअपेक्षानुपरस्परनिरूपिताकांक्षावत्त्वमिति
बोध्यं पर्य्यवसानंलभ्यते समर्थसूत्रभाष्यपर्य्यालोचनयातुएकार्थीभावःसामर्थ्यमितिपक्षएवहृत्तिद्वयस्वीकारे
वोहृभेदेन परंतुअथयेवृत्तिर्वर्त्तयंतिकिंतत्राहुरित्यादिभाष्याद्धाक्यादेवेयंवृत्तिर्निष्पन्नेतिमतमवलंब्यायंविचारइतिलभ्य

ते समासशक्तैवसमासावयवशक्तिमतान्तराभिप्रायः ॥

१२५

वृषभादिपदानामिवेति आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्ततावच्छेदकत्वेनेहवृषभादिपदान्तर्गतवृषादिशब्दसम
वेतानुपूर्व्या इव शक्ततानवच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतपदानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः अन्यथा रामादिपदादपि द्व
चतुर्मुखनारायणादीनामवयवार्थानां पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिरवान्तरस्वात्मत्वापत्तिः एवं वनमित्यादौ जश्त्वादौ
धापत्तिश्च वाक्ये तु पदानामर्थवत्त्वेनैव राजसंबंधवान् पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इत्यादिविशिष्टानुपूर्वीरूपस्य शक्त
तावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनाया लघीयस्त्वात् एतत्पक्षे तात्पर्यं तद्वैकल्ये तत्स्वार्थबोधकत्वमेव वृत्त्यन्तर्गतता

वृषभादिपदानामिव अर्थेष्वाराजपदेन विग्रहवाक्य इव वृत्तावपि स्वातंत्र्येणोपस्थिति सत्त्वात् दृष्टस्य राज्ञः पुरुष इति वट
वृक्षराजपुरुष इत्यस्याप्यापत्तेरिति अजहदिति नजहतीति पदानि स्वार्थं यस्मिन् सः जहत्स्वार्थी अयमभिप्रायः रा
जपुरुषादि समासादौ नातिरिक्ता शक्तिः कल्पकाभावात् कुमराजादिपदादेवार्थोपस्थितिसंभवेन तत्कल्पनस्य
गौरवपराहतत्वाच्च ॥
नाम नर्थवत्त्वनिर्वचन प्रातिपदिक तानापत्तिर्विशिष्टरूपादानविहितपाठ्यमघ्यीत्यान्वाघ
नापत्तिरर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्याग्रहणादिति तु न शंक्यं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन हस्तिप्रागवञ्चरोपेण
शास्त्रव्यापारे दोषाभावात् अर्थग्रहणसामर्थ्येनारोपितार्थस्याग्रहणाच्च जहत्स्वार्थपक्षे हस्तावानर्थकत्वाद्वाप्यस्य हस्तादौ न
दोष इति नेहूनो वचसमर्थ्ये इति सूत्रभाष्यविरोधः एकस्मिन्नेव पदसमुदाये नितम्यात्कालाल्पयोरनर्थकत्वार्थवत्त्वयोर्विरोधस्लेकसे

मू॰
स॰ द॰
१२९

136

वमणेरुत्रेजकसमवायानासमवायानाम्भ्यांप्रतिबंधकत्वाप्रतिबंधकत्वयोरुपपत्तेः पंकजपदादौ तु योगार्थान्तर्भावेणशक्तिरि
तिनतु योगरूढ्याद्युद्देः हतविशेषणशक्त्यास्यकर्णादौ तु योगार्थस्यशक्त्यावनुप्रवेशात्केवलरूढ्यैव नचात्रपक्षेराजादिपदैः
सर्वथास्वार्थत्यागेनत्वज्ञानेतस्यात्रस्यात्तुराजादिपदार्थः पुरुषपदार्थविशेषणमितिव्यवहारइतिवाच्यम्विशिष्टेनैवराज
स्ववंघि पुरुषोपस्थापनेनायदोषाप्रसक्तेर्हितीयस्यत्वथवात्वयाहिशेषणंभवतीतिभाष्येणैवसमाधानात् निष्ठी
र्णेस्वपिसमतः स्वमोदात्वयमात्रेपायथाचैपकएट्व्यवहारस्तथात्त्रटशाप्यान्वयमात्रेणराजपदार्थः पुरुषपदार्थे
विशेषणमित्यादिव्यवहारइतिभावः ॥ यवहिरूपतेलोकेपुरुषोयंपरकर्मणिप्रवर्त्तमानः स्वकर्मजहाति नच
यानत्तारात्तकर्मणिप्रवर्तमानः स्वकर्मजहातिएवंपुंक्तेपदाजापुरुषार्थेवर्त्तमानः स्वमर्थंजह्यात् उपगुस्थापन्यार्थे
वर्त्तमानः स्वमर्थंजह्यादितिसमर्थसूत्रभाष्यपर्यालोचनयातुपूर्वपदांशयवजहत्स्वार्थत्वमायातीतिविभावनीयं अ
न्यथेति हृत्तौपपेत्तास्वरूपसामर्थ्यस्वीकारेइत्यर्थः इत्यस्यार्थीत्यपिनाराज्ञः पुरुषोभार्यायाश्चेनस्यैकत्वहयमितिविष
यत्वाशालिवोपनकस्यसमञ्चयः प्राप्तेरिति अस्यमतेतुराज्ञः पदार्थैकदेशत्वात्रस्येतिभावः अजहत्स्वार्थवृत्तिप
तस्यभाष्यसंमतत्वान्यथेवोपपादनात् सामर्थ्यव्यपेक्षासेवानहत्स्वार्थाहतिरितिव्यवह्रियतइत्यभ्युपगन्तृतामतमा
विष्करोति स्वयमभिप्रायइति नातिरिक्तेति क्लृप्तसमस्तैकपदशक्त्यातिरिक्तेत्यर्थः कल्पकाभावादितिकल्पकस्यानुपप
त्त्यादिरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननुविशिष्टार्थोपस्थित्यनुपपत्तिरेवतत्कल्पिकाभविष्यतीत्यतआह क्लृप्तवृत्ति

न केवलं तत्र विशिष्टप्राप्तिकल्पनस्येत्यर्थः ॥

१२८

ननु तस्मादेवं यथेतत्पक्षे प्रत्येकपदशक्तिकल्पनासेव नेति क्लृप्तगौरवावकाश इत्यत आह क्रमशक्तिपरीति वृत्तिप्राक्काले क्लृप्ताया
पदशक्तेस्तत्परित्याग इत्यर्थः समासे प्रत्येकपदशक्त्यनभ्युपगमे विचक्षरोऽस्त्वि यामिनिस्तत्रेसियामिति विचक्षरो विशेषणं
भूतत्वात्रागस्येत्यादि व्यवस्थापेदाय प्रमानत्वीकारस्यावश्यकत्वादिति भावः ननु विशिष्टे शक्त्यनभ्युपगमे प्रत्येकपदशक्त्यात
न्तदर्थोपस्थितावपि विशिष्टार्थानुपस्थितेः कथं विशिष्टार्थस्य शाब्दविषयतेत्यत आह तथाचेति आकांक्षेति आदिना

क्लृप्तशक्तिपरित्यागोप्यप्रामाणिकः कल्प्येत तथाचाकांक्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः अयमेवाये
त्तायत्तो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः नचात्र पदेकदेशस्येति विशेषणानन्वयापत्तिः सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्युक्तस्य
विशेषणयोगो नेति वार्तिकात् तथाचैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्वात् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था
सूपपादेति भावः ॥

सत्यादिपरिग्रहः राजपदाख्यवहितपुरुषपदत्वरूपाकांक्षादिरूपकारणसमवधानादित्यर्थः तथाच तद्विशिष्टार्थं
द्वित्वावच्छिन्नस्याकांक्षादिनियम्यत्वात्तानुपपत्तिर्विशिष्टार्थबोधस्येति भावः अयमेवेति अयमभिप्राय इत्यादिनोक्त
पवेत्यर्थः उक्त इत्यस्य परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इत्यादिनेति शेषः उक्तापत्तिमुद्धरति नचेति अन्वयापत्तिरिति
यथाश्रुताभिप्रायेणैतत् संबंधितिलक्षणया मक्त इषणप्रसक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ॥

मू:
सा. द.
१३७

प्रसंगादिति स्मृतिकालावच्छिन्नोपेहितानां हंतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थः भेदसंसर्गतदुभयरूपेत्यर्थः तदुक्तं भाष्ये

प्रसंगाद्वृत्तिभेदमपि निरूपयति तेषु त्विति द्वयमपि वृत्तौ त्रिविधे वाच्यत्वेऽविधानात् वाच्यमेवाह भेद इत्या
दि भेदोऽन्योन्याभावः तथा च राजपुरुष इत्यादौ अराजकीयभिन्न इति बोधः अस्यां वाच्यत्वे राजपुरुषः संद
र इतिवद्राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात् वाच्यत्वेन तन्निर्दिष्टे रोधात् एवं प्रयोग इति भावः राजसंबंधवानि
त्येवं शाब्दभानं भेदस्तु तत्र कालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह संसर्ग इति विनिगमनाविरहमसामिकेऽपि रा
जपुरुष इति प्रयोगाय तर्हि च मनसि कृत्वोभयं वाच्यमित्याह उभयमिति तथा च राजकीयभिन्नो राज
संबंधवांश्चायमिति बोधः अपेक्षावादस्य एवं युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकत्वं पूर्वं पदार्थप्रधान इत्यापु
त्सर्गोऽप्युक्तः किं तु रेखागवयन्यायेन सोऽपि परंपूरयेव बोधक इत्याशयेन समासप्रत्ययासमासे खलु भिन्ने वृ
त्तिः पंकजशब्दवत् बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभावश्चाश्रितः ॥

सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा उभयं वा इत्याह भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति यदि हि तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा

१३७

सामर्थ्यमेव तत्स्मात्त्वदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्यैतत्स्वदर्शकत्वमावश्यकमिति तत्सामर्थ्यं द्वावः भेद इति संसर्गो
विनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गस्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः तदेवाहान्योन्याभाव इति
भेदाविनाभावित्वादनुमीयमानभेदो भेदमूलकः संसर्ग इत्यर्थः वस्तुतस्तु भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति भाष्य
स्य राज्ञादिपदसमभिव्याहृतपुरुषादिपदेन राजविशिष्टपुरुषादिरूपाखंडार्थस्यैव बोध इत्यभिप्रायः ननु भेदा
देः पृथक्शक्तिबोधकं तत्तु नादृशबोधानुभवात् रामकृष्णाविष्णादिद्वंद्वे भेदादेर्वाच्यतायाऽनुपपादत्वाच्चे
ति एवं युक्तीतिवत्तमारण्युक्तीत्यर्थः भाष्येति नानाकारकान्वियात युष्मदस्मदादेशप्रतिषेध इत्या
दिभाष्यविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ॥

मू॰
सा॰ द॰
१२८
138

वृत्तिमात्रेति मात्रेयदं कृत्स्नार्थकं अजहत्स्वार्थकं अजहत्स्वार्थलक्षणया वृत्तिपंचकोपस्थापकमित्यर्थः वाक्याभिधा
नइति वाक्यार्थाभिधानेऽसमर्थः भाष्यादित्यस्य समर्थानां पदवचनमित्यादिः शक्तिसाधकमिति विशिष्टशक्तिसाधकमित्यर्थः
मूलेपंकजशब्दवदिति सम्मतादृत्तिः पंकजशब्देयथावयवशक्त्यतिरिक्तशक्तिकल्पना तथा समासादिवृत्तावपीत्यर्थः
ननुपंकजशब्दे रूढिस्वीकारे मानाभावः समुदायात्पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेरेवमानत्वात् पदान्नियतोपस्थितेर्वृत्तिसा
ध्यत्वात् पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोध्यप्रसंगाच्च रूढिस्वीकारे पुङ्कुदपदेन वृत्तादिरिव पंकजपदेन कुमुदस

समासइति वृत्तिमात्रोपलक्षणं समर्थः पदविधिरित्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः समर्थाश्रितः विग्रह
वाक्यार्थाभिधाने शक्तः स साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्याल्लाभात् पदोद्देशकविधित्वं च कृत्तद्धितैकशेषसना
द्यंतधातुरूपास्य पंचस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव शक्तीस्वीकर्तॄणामपेतावादिनां मतेऽखण्डं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेन
द पंकजशब्दवदिति ॥

मपि बुध्यते इति ननु पंकजपदे योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रू
ढेः प्रतिबंधकत्वकल्पनात् अथवा रूढ्या नियमनात् स्वर्त्तपद्ममेव कर्त्तृरूपव्यक्तिवाचकडप्रत्ययेन पंकाधिकरणकज
निकर्त्तृतया बोध्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां शास्त्रीयविशेषपरत्वमिति नियमात् व्यक्तिवचनानां पर्तिकं विषक्तिता
त्पर्य्यकाऽसंगतवृत्तिरितिः प्रथमोपस्थितो यो विशेषस्तत्परत्वमिति तदर्थः अतएव लमाहरेत्यत्र सन्निहितस्य प्रथमोपस्थित
ता

१२८

दन्वयावारणायनियमेवापूर्वविधेरिति तथाचपद्येतात्पर्यसत्त्वेनतदेवयोगेनापिपंकजनिकर्तृत्वयाप्रतीय
तेतत्क्रमदर्शनात्तस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनत्वेनलाघीयान् तस्यग्राह्याभावानवगाहित्वाज्जनकतानावि
घटकत्वाच्च सिद्धेरनापत्त्यानुमितौमणिमंत्रादिन्यायेनप्रतिबंधकत्वस्वीकारेप्यत्रतथाकल्पनेमानाभावात् इ
ष्येचपश्चात्तुभवसामग्रीसत्त्वात्पश्चात्तस्यैवबोधोनक्रमदस्य सामग्र्याहिसत्त्वात्फलात्तस्याप्रतिबंधकत्वकल्पनादि
तिन्यायविरुद्धंतथावयवसमूहकृतसमुदायशक्त्यायथाविशिष्टार्थबोधस्तथाहन्निसामान्यइतितद्भावः तत्त्वज्ञ
हत्वार्थेहन्नितयेविशिष्टशक्तेः संबंधांशेपर्यवसानस्योक्तत्वात् वैयाकरणनयेसर्वत्रसंबंधांशेशक्तिस्वीकारणको
विशेषोहन्निवाक्ययोरितिचेन्नतत्रफलबलात्पदार्थोपस्थितिकालएवनियमतः संबंधांशेउद्बोधकासमवधानकल्प
नेनदृष्टयुगपदुपस्थितयोः पदार्थयोः संसर्गबोधःहन्नौतुपदार्थोपस्थितिकालएवनियमतः संसर्गांशेउद्बोधकस
मवधानकल्पनाद्विशिष्टोपस्थितिरितिवैलक्षण्योपपत्तिरतएवप्रामोदकादौविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्ये
नबोधः तत्राप्रयुज्यमानद्वितीयार्थसंसर्गस्योभयसमुदायशक्तिसाध्यमनन्यलभ्यत्वात् लुप्तशक्त्यैवराजादिप
दाद्राजादेरुपस्थितिसंभवेनतत्रसमुदायेपिशक्तिकल्पनेगौरवाच्च नामार्थयोरभेदान्वयादिस्थलेतत्रपश्चाद्युगप
स्थितनामार्थादिविषयाइतिदिक् ॥

अपेक्षावादिनये समासे पदद्वयादनेकार्थोपस्थितावाकांक्षादिवशाद्विशिष्टार्थबोधवत्पंकजादिपदादपि विशिष्टार्थोपस्थितिसं
भवेन तत्र रूढिशक्त्युच्छेदापत्तिः सा च तत्त्वानुमतेत्याह पंकजनिकर्त्तर्य्यपीति पद्मस्यापीत्यर्थः योगादेवेति अवयव
शक्तैरेवेत्यर्थः तत्रापि पंकजादिपदेपि तत्र तत्स्वीकारे किमपयदृष्टमाह शक्तेति भावः पंकजादिपदेपीति समु
दायशक्त्यभावेपि तदुटकडप्रत्यये न तत्संभवात् शाकलत्वस्य साधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थायास्तस्याश्च संभवेपि

पंकजनिकर्त्तर्य्यपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्नेष्येत् न च पद्मत्वेन रूपेणोपस्थितये साकल्येति
वाच्यं चित्रग्वादिपदेपि स्वामित्वादिनोपस्थितये तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति
चेत् पंकजादिपदेपि सा सर्वथा एवं रथकारपदेपि तथा च वर्षासु रथकारोग्नीनादधीतेत्यत्रापि विना
पि लक्षणां ज्ञप्रयोगे न ब्राह्मणादिविषयत्वोपपत्तौ ॥

सतितात्पर्यं गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव युग
पद्वृत्तिद्वयस्य मार्गणकृत्यमनस्याभ्युपगमे वादकाभावेन कर्त्तुः शक्यापद्मत्वेन पद्मस्य जहत्स्वार्थया बोधसंभवा
दिति भावः लक्षणामिति निरूढलक्षणामित्यर्थः तस्याः शक्तिसमकक्षत्वादिति भावः उपपन्नावितित्वा
दृशौ तैर्वर्णिकवर्णबोधस्य रथकरणेतीति योगेनोपपन्नावित्यर्थः ॥ ॥

तत्कल्पनामिति प्रतिलोमजातीये स्त्रियां समभुपेत्य स्त्रीसङ्घो नाधीयानामिति निषेधस्योपयुक्तास्य पुनातिरिक्तार्थस्य तद्विषयत्वे
परिकल्प्य फलमुखगौरवस्य दोषत्वया तस्मिन्नाम्नायानुपयुक्ताः एवं विधाप्यय तत्कल्पनमसंगता तर्हि स्यादित्याखण्डलार्थः केचि
त्तु रथकारशब्दो यौगिकरूढः रथकारस्तु काष्ठतट रथकारत्वमाहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः इत्यादिकोशस्य त्वादिप्रामा
ण्यात् रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र संज्ञारूपरथकारशब्दस्यापेक्षा प्रबलत्वे न प्राबल्यात्तेन प्रतिलोमजातीया परिस्थिता तत्र
कालकल्पान्नाम्नायानुपयुक्त विधायिकरित्वं फलमुखगौरवस्य दोषत्वयानुपयुक्तं राजपुरुषादिसमासेनैवैवं शक्तिग्राहकं कोशा

तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्य पूर्वं विधाप्यय तत्कल्पनमनुपयुक्तं स्यादिति भावः साधकान्तर
माह बहूनामिति द्वन्द्वैकपर्यायविशेषणालिङ्गसंख्यायोगादयस्तेषां वचनैरेव साधनेऽगौरवमित्यर्थः ॥

दिकमस्त्रिये तत्साकल्पे तेनापि वदन्ति प्रतिबन्धेरन्तरत्वादाह साधकान्तरमिति लिङ्गेति कुक्कुटाण्डमित्यादौ स्त्रीलिङ्गस्य कु
क्कुटपदार्थेऽप्रतीयमानत्वादिति भावः संख्येति राज्ञो राज्ञां वा पुरुष इत्यादिवाक्ये उपसर्जनपदानि संख्याविशेषयुतेस्वा
र्थमभिदधति समासे त्वेतन्न भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीति भाष्यात् तत्र संख्याविशेषस्य प्रधानार्थप्रतीतेरित्यर्थः अ
भेदैकत्वसंख्यामात्रस्यैव तत्र प्रतीतेरिति यावत् तत्स्वरूपं तद्ग्रे वक्ष्यते संख्यादीत्यादिपदादिमे तर्हि कार्थीभावकृत्वा विशे
षसंख्याविशेषोऽव्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चायोग इति भाष्योक्तस्य राज्ञो गवाश्व पुरुषा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमि

ज्ञातेनेति सज्ञे वायोगस्य संग्रहः वस्तुतस्तु सविशेषणानां वृत्तिर्न
नासिध्यति इत्यर्थः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१५०

नदेवाह अयंभावइति न्यायसिद्धमिति इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं न भवति विभक्तविषयत्वाद
नयोर्बाध्यबाधकभावासंभवात् समानविषयकयोरेव हि बाध्यबाधकभावो न भिन्नविषयकयोरिति न्यायसिद्धं वि
भाषावचनेनापूर्वं विधायकमित्यर्थः अतएवच संज्ञाया भावाभावे विध्येते इति भाष्येऽक्तं एकार्थ्यानां विकल्प

अयंभावः विशिष्टशक्तिस्वीकारे राज्ञःपुरुषइत्यत्रेव राजपुरुषइत्यत्रापि स्याद्विशेषणान्वयः राजपदेनरा
ज्ञःस्वत्वेनोपस्थितत्वात् विभाषावचनेन च समासनियमवारणाय कार्यं ननु सविशेषणानामिति वचना
न्नविशेषणान्वयः विभाषावचनेन चकृतमेवेत्याशंक्य समासपक्षेवचनैरेवेति न्यायसिद्धमेवसूत्रं व्यपेक्षावि
वक्षायां समासैकार्थीभावविवक्षायां समासस्येति स्वभावतएव प्रयोगनियमसंभवात् सविशेषणेष्वपिवि
शिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतया संभवा न्यायसिद्धमेव अतएव व्यपेक्षापक्षमङ्गाभाष्ये तस्मिन्व्यपेक्षायां यो
सावेकार्थीभावकृतोविशेषः ॥

नात्रार्थो विकल्प्येनेतिनञ्जावइति भावः न्यायसिद्धमेवेति हन्तौ सुपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यंस्वविशे
षणापेक्षायां च प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यादिति युगपद्गुणप्रधानभावो विरुद्धइ
ति न्यायसिद्धमेवेत्यर्थः अतएवेति व्यपेक्षावादस्यापातरमणीयत्वादेवेत्यर्थः ॥ ॥

१५०

ह्रस्वग्रहणमयुक्तमिति अस्यनानाकत्रिपात्युष्मस्मदादेशप्रतिषेधः अयंदं डोहरणेनेत्यादिशेषः कैयटोक्तदोषसंख्यानमाह त
येत्यादिनाहस्नेह ह्रस्वग्रहणान्तरमिति ह्रस्वाकारके ह्रस्वग्रहणान्तरमित्यर्थः पूर्वोक्तानामिति निष्ठोशोविरित्यादौ क्तान्तार्थे वाचकानां लो
पवचनमित्यादीनामित्यर्थः पत ह्रस्वग्रहणोद्धारस्यवस्यमाणत्वादाह ह्रस्वग्रहणान्तरमिति व्युत्पत्तिभंगप्रकाशायेत्यमाह

सचक्रव्यइति भाष्यकारेण ह्रस्वग्रहणमप्यभिहिते तथापवरखदिरो तिष्ठोशोविर्गौरथो हूतचटोगड पाना:केशाह
ड:सवर्णालंकारेहिदशा:प्रतिपर्णमित्यादावितरेतरयोगादिक्तान्तयुक्तापूर्णामिश्रसंख्यानविकारस्यप्यत्ययलो
योवीप्सायर्थोवाचनिकोवाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ह्रस्वग्रहणान्तरमाह चकारादिति विषेपोथवहुव्युत्पत्तिभंजने
कर्तव्ये तेत्यायत्तिहमस्माकनदितिस्थिति: आदिनाचनशपामोहं सगमनेत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानां चादी
नां च संग्रह: ह्रस्वग्रहणान्तरमाह बहुव्युत्पत्तिभंजनमिति स्वपमाशय:विचगरित्यादौ स्वाम्यादिप्रतीतिरत्र भ
वतिहा नचतत्वलक्षणप्राप्तोदकादौ तदसंभवात् ॥

अयमाशयइति लक्षणे ति उत्तरपदइति शेषः विचगरे
त्यादौ गोपदस्य गोस्वामिलक्षकत्वाभ्युपगमे भीप्सितबोधलाभसंभवादाह प्राप्तोदकादाविति ॥ ॥

मू॰
सा॰ द॰
१५१

लक्षणायामपीति इदं च मीमांसकाद्यभिप्रायेण स्वबोध्यसंबंधस्यैव तन्मते लक्षणात्वात् बोधोत्तरमिति अस्यान्वयानुपपत्ति
प्रतिसंधानेऽस्तीति शेषः लक्षणायामपीत्यपिना तत्र लक्षणायाः संभवं सूचयति अर्थालाभादिति अननुभूयमानार्थालाभा
दित्यर्थः अन्यथा कर्मलाक्षणिकक्तान्तार्थोदकपदार्थयोरभेदान्वयांगीकारे ननु सामानाधिकरण्यस्यैकार्थ्यःभिधा
नरूपतया स्योदके भावेन नोक्तव्युत्पत्तिभंग इत्यत आह प्राप्तेर्धात्वर्थतयेति तथा च धात्वर्थनामार्थयोरभेदातिरिक्त

प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं तत्संबंधिनि लक्षणायामप्युदककर्तृके प्राप्तिकर्मेत्यर्थालाभात् प्राप्ते
स्तिक्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेन्न हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ते
रुदकाभिन्नप्राप्तिकर्मेति स्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभंगापत्तेः
प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासंबंधेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासंभवाच्च अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्र कर्तृता
संबंधेन देवदत्तस्यान्वयापत्तेः अथोदकाभिन्नकर्तृकाप्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्संबंधि प्राप्तो लक्षणेति चेन्न
प्राप्तेर्धात्वर्थतया क्तार्थकर्तुरविशेष्यतया अस भवात् ॥

भवाच्च अनुपेत्यापि दूषयति अप्राप्तेरिति ॥

संबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तथान्वयासंभवस्तदभ्युपगमे तूक्त
व्युत्पत्तिभंग इति भावः अन्यथा देवदत्त इति धात्वर्थनामार्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयाभ्युपगमे देवद
त्तः पच्यत इत्यत्र देवदत्तस्य पाके कर्तृतासंबंधेनान्वयापत्तिरित्यर्थः अप्राप्तो लक्षणेत्यस्य तन्नेति शेषः आशंकाचेपमति
ऽप्राप्तस्य धातोः संबंधिलक्षकत्वस्याप्यदृष्टत्वात् संबंधिनि लक्षणायां तस्य धातुत्वासंभवाद्धात्वधिकारविहितक्तोऽसं

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायस्य प्रवृत्तीत्यादौ व्यभिचरितत्वादाह प्रायपद इति नामार्थत्वेनेति स्वार्थेन मिहनामेष्टमित्य
भियुक्तोक्तेरिति भावः अभेदान्वयायत्तेरिति एकार्थाभिधायित्वरूपसामानाधिकरण्याभावेन इष्टग्रामोद्भावनमपिधा
न प्रलपितमेवैतस्य वचेयम दृष्टव्यमिति भवन्मतेनस्यायथाश्रुतेवहनकर्माभिन्नो रथ इति बोधप्रसंगः वहनकर्माभिन्नो रथ
इति बोधोत्तरं रथपदशब्दस्य तत्संबंधिनिलक्षणायामपि रथकर्मकवहनकर्त्राभेदानि तथालाभः ऊढेतिक्तप्रत्ययस्य कर्मार्थक

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तेः प्रायपदेप्रामेर्विशेष्यत्वेन स्यायवनामार्थत्वेनोदकेन सम
मभेदान्वयापत्तेश्चैवं मूढरथउपहृतपशुरुद्धृतौदना वद्धपाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यं अत्र हि रथकर्मकवहनकर्ता
पशुकर्मकोपहरणोद्देश्य ओदनकर्मकोद्धरणावधिर्वद्धपाककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तवृत्ति
पत्ते वचट त्वविशिष्टे चटपदस्येवोदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिविशिष्टे प्रामोदक इत्यादिसमुदायशक्तेरेव निर्वाह इति
भावः साधकान्तरमाह अवष्टार्थेवद्धवीहौ व्युत्पत्त्यंतरकल्पना लाघवमस्यागत्याश्रितनवतनकिंवष्टीनकल्प्येः अ

स्यकर्त्रिरिलक्षणायामपिरथस्य कर्मता संबंधेनभेदेनवहनेनान्वयासंभवः धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादि
त्यादि पूर्वोक्तदिशावसेयमित्यर्थः अत्रेति बोधाभ्युपगमादित्यनेनान्वयि अत्र ऊढरथ इत्यादौ समतेव्युत्पत्तिविरोधं विनैव स
र्वनिर्वहनीत्याहातिरिक्तहत्तिपक्षेचेत्यादिना वष्ट्यष्ठवद्धवीहियत्युदासेवीजं प्रदर्शपितमाहयंभाव इति विनाशक्तिमिति

सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः ॥

समासार्थविशेष्यधर्मेण विवक्षितः तदेति स्वसमस्थटकपदार्थैकदेशनिरूपितार्थः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१५२

चित्रस्वामीति समानाधिकरणनार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः अत्र च नञ्व्युत्पत्तिविरोधप्रदर्शनेन व्युत्पत्तिघटकसमानाधिक-
रणपदार्थानालोचनविजृम्भितं समानाधिकरणपदस्य समानविभक्तिमात्रपरत्वाभिप्रायेणैवेति बोध्यम् ननु गोपदस्य
गोस्वामिनि लक्षणाया विचित्रस्वाभेदेनान्वयाच्चित्राभिन्नगोस्वामीति बोधो नानुपपन्न इत्यत आह चित्रादिमात्रस्येति

चित्रगुरित्यादिषु चित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते न च तत्र लक्षणासहितचित्रपदे चित्रस्वा-
मी गौरिति बोधापत्तेः नापि गोपदे गोस्वामी चित्र इति बोधापत्तेः चित्रादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशतया तत्र गवादे-
रन्वयासंभवात् न च चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थापितयोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगोस्वामी गोपदेन लक्ष्यत इति
वाच्यं गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासंभवात् नैव गोपदे साक्षात्संबंधपर्यवविनि-
गमक इति वाच्यं एवमपि प्राप्तोदकह्रदविस्व इत्यादौ बहुपदबहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः यौगिकानेक-
र्थोपपर्यकतया साक्षात्संबंधाविशेषात् ॥

सर्वपदलक्षणामभिप्रेत्याह लक्ष्यैकदेशत्वेनेति लक्ष्यपदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः अन्वयायोगादिति पदार्थप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वेनेत्यर्थः पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति नतु पदा-
र्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधेन तदन्वयासंभवादिति भावः साक्षादिति गवादाहारक इत्यर्थः ॥

पदद्वयेऽति विनिगमकाभावादित्यर्थः बोधाहन्नीति बोध्यमानस्याहन्नीत्यर्थः चित्रस्याम्यभित्रगोस्वामीति बोध
प्रसंगादितिपावत् चित्राभेदस्यगाविनप्रतीयितेत्यपिबोध्यं विनिगमनविरहेति चित्रपदस्यतात्पर्यग्राह
कत्वमन्तगोपदेस्येति विनिगमनाविरहत्तादवस्थेनेत्यर्थः असंभवादिति पदद्वयलक्षणायोचित्राभित्रगोस्वा

नचपदद्वयेलक्षणेतिनैयायिकोक्तं बोधाहन्निप्रसंगात् नचपरस्यरंनात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैकदालक्ष
णानद्वयोरितिवाच्यं एवमपिविनिगमनाविरहतादवस्थेनलक्षणायाअसंभवात् नचचरमपदएवसा
प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानांसन्निहितपदार्थबोधकत्वमुत्पन्नैरितिवाच्यं एवंहिबहुव्रीह्यसंभवा
पत्तेः अनेकमन्यपदार्थैरन्यतेनानेकस्वेनानामन्यार्थप्रातिपदिकत्वेनविधानात् ॥

मीत्यभीप्सितबोधानुदयादित्यर्थः प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिरेवोत्तरपदलक्षणायांनियामिकास्यादित्याशंकानिर
एचष्टे नचेति एवंहीति उत्तरपदस्यैवान्यपदार्थलक्षकत्वेऽत्यर्थः बहुव्रीह्यसंभवेहेतुमाहानेकमिति तद्वि
धानादिति बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः अयंभावः हन्तेर्विशिष्टार्थकत्वेनशास्त्रैकगम्य अचतरेत्यादावर्थाना

भू॰
सा॰ द॰
१४२
143

देशनात् किंतु लोकव्यवहारसिद्धं स्वभावनयवनेष्वां शाह्वानामेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्याने क्रिय
न इति समर्थं प्रतितत् अनेकमन्यपदार्थं चार्थे द्वंद्व इत्यादीनामनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं प्रतिपादकं भवति चार्थे व
र्त्तनेयः प्रथमान्तसंघः स द्वंद्व संज्ञो भवतीत्यादिक्रमेण लोकसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाविधायकत्वमात्रं म
र्थस्यापि विधाने वाक्यभेदः स्यात् समर्थवाक्यानि हृत्त्रये विभाषाधिकारो पि विधेयः स्यात् एवं च द्वंद्वस्य समुदा
यस्यान्यपदार्थाप्रतिपादकत्वे र्थं समासः स्यादिति ॥

१४२

नन्वेकस्यान्यपदार्थलाक्षणिकतयाऽपरस्य तात्पर्यग्राहक तया समुदायस्यान्यपदार्थप्रतिपत्त्युपयोगित्वरूपान्यपदार्थप्र
तिपादकत्वमविकलमत आह किंचेति इष्टापत्तावाह एवं सतीति चरमवर्णस्य वाचकत्वे सतीत्यर्थः अत्रापि प्राप्तोदकादा
वपीत्यर्थः आपाय मात्यवत्त्वानिर्णयकालिकापायव्यतिरेकनिर्णयसत्त्वात्तादृशबोधापत्तिरुद्धरैतिभावः ननूदकपदमा
त्रस्य वर्णत्वेन लक्षणार्थबोधः तदा नीललक्षणकल्पकस्य तात्पर्यग्राहकपूर्वपदस्यानुपस्थितेरित्यत आह अन्यत्रेति भू

किंचैवं सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकता स्यात् पूर्वपूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात्
एवं सति चरमवर्णमात्रस्य श्रवणे घटबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपदमात्रस्य श्रवणादर्थबोधापत्तिरित्यत्र विस्तरः ए
वं चायं बहुव्रीहौ प्रत्येकं न तरकल्पनाडम्बरो कः अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनात्समत्यागः तत्समशक्त्योपपत्तिरि
तिप्रत्यासत्तित्यागश्च न वाऽस्ति न किं सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वा काक्वार्थः एतद्व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमां

सकाना इत्यर्थः विस्तर इति प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्येव नियमो न तु तत्र सत्त्विति तत्त्वनिवेशोऽपि दं
डीत्यादौ प्रकृत्यर्थैकदेशदंडे प्रकृतिजन्योपस्थितिविशेष्यत्वरूपप्रकृत्यर्थाभावत्वेनैवान्वितप्रसंगात् एवं चोत्तरपदे यद्वल
क्षणेति चित्रगुमकादौ तेऽभ्यं उत्तरपदलक्षणप्रकृत्यर्थत्वाभावाच्च तत्र समर्थान्वयानुपपत्तिश्चेत्यादि तत्रोक्तं व्युत्पत्तित्यागइ
ति प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः व्यपेक्षावादिन इति समर्थसूत्रे परस्परान्वयरूपव्यपेक्षैव सामर्थ्यमिति वादिन इत्यर्थः ॥

प्रकाश्यः ॥

भू॰
सा॰ द॰
१५५

नसमासेशक्तिरिति समासे राजपुरुषादिसमुदाये समाससंज्ञाप्रयोजिका विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः संसृष्टार्थं समर्थमि
तिसमर्थसूत्रे भाष्योक्तेः परस्परव्यपेक्षैव सामर्थ्यं इत्युक्तेः सामर्थ्यं इत्यादौ तथात्वसत्वात् पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च व्य
पेक्षायासमासादावेकार्थीभावः पराङ्गवद्भावादौ व्यपेक्षेति वाक्यभेदः स्यात् तत्रपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेन कृतेनतु मि
त्रावरुणाहुताहुथाहनस्पृशाविन्यादावहुतेनेत्यादेः सवामंत्रितेइति पराङ्गवद्भावेऽप्यामंत्रितसमुदायत्वतापत्तिर्मित्रा
वरुणाविन्यस्य संबोधनप्रथमांततयाऽऽमंत्रितपरस्यसत्वात् नचतन्निमित्तग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकादामे

नसमासेशक्तिः राजपुरुषइत्यादौराजपदादेःसंबंधिनिलक्षणयैवराजसंबंध्यभिन्नःपुरुषइतिबोधोपप
त्तेः ॥

त्रितार्थस्ययन्निमित्तंतदेवपराङ्गवत्स्यादित्यर्थकात्तात्पर्यदोषइतिवाच्यंसमर्थपरिभाषामाश्रित्यैवतत्प्रत्याख्यानस्यै
वन्याय्यत्वात् कृतेनमित्रावरुणावित्येतयोरानशायेइत्यर्थःकेनाशायेत्यनेनान्वयेनपरस्परसामर्थ्यात् मि
त्रावरुणाहुताहुथाविमेनयोस्तयाष्टिकान्वयसत्वाद्दत्तोवसामर्थ्यं स्पष्टंचेदंवेदभाष्ये पुत्रोराज्ञःपुरुषोदे
वदत्तस्येत्यादौनिरुक्तव्यपेक्षारूपसामर्थ्याभावादेवसमासाप्रसक्तेःसमर्थसूत्रार्थस्तुपदसंबंधीसमासादिवि
धिःसाक्षात्परंपरयावास्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोजकनकत्वरूपव्यपेक्षापरनामकसामर्थ्यवत्पदाश्रि

तोवोप्यस्ति वृक्षशाखादौ चित्रादिविषयतायाः स्वातन्त्र्यप्रयोज्यत्वाभावात्परंपरया चेति किंच वृत्तिमात्रे एकार्थीभावाभ्यु
पगमे परार्थाभिधाने वृत्तिलक्षणे प्रणयनामवयवार्थानतिरिक्तविशिष्टार्थ एव शक्तेरुपगमेन त्वन्यथा कर्मधारयेन दभा
वेन तदसंभवः वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन नञर्थं नरादिष्वुद्भूतौ यंकजादियोगरूढौ च समुदायशक्तेः को
शादिसिद्धायास्तस्याभिरप्यंगीकारेणेष्टत्वात् शुद्धयौगिके च समुदायशक्तिस्वीकारः कोशाद्युक्तत्वात्समास
घटकप्रत्येकपदस्य शक्तिलक्षणान्यतरेणानिर्वाहाच्च हेयः नच गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ लाक्षणिके गम्भी
रावन्वयवच्छोभनस्य राजपुरुष इत्यादौ तदन्वयोद्भव इति वाच्यं तत्रापि गम्भीरनदीतीरे लक्षणायां पदान्त
रस्य तात्पर्यग्राहकत्वाभ्युपगमात् ससंबंधिके तु चैत्रस्य नप्तेत्यादौ कृत्तौ नष्टपदार्थजन्यपुत्रपुत्रस्यैकदेशे जन्य
त्वस्य चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादौ गुरुत्वे तदन्वयस्येष्टस्य एव विवेचितं चेदमधस्तात् नच संबंधाय वचनव्यासमा
सयोः समानाकारकबोधजनकत्वप्रवादो ह्युपपद्यते राजादिसंबंधस्य च भेदसंबंधेन पुरुषेऽन्वयेनैवोप
पत्तेः संबंधिनिलक्षणाभ्युपगमो व्यर्थ एवेति वाच्यं ओदनः पचतीत्यादौ कर्मतासंबंधेन पाके राजपुरुष इत्या
दौ राजपदार्थस्य स्वस्वामिभावादिसंबंधेन पुरुषेऽन्वयवारणायतियानातिरिक्तनामार्थे निष्ठाभेदातिरिक्त

संबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबुद्धिं प्रतिविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनप्रत्य
यजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकल्प्यत्वेनराजपदार्थसंबंधस्यपुरुषेणान्वयासंभवात् तत्रनिपातातिरिक्तत्वोपा
दानाद्घटोनपटस्सुंदरइवमुखमित्यादौ पश्याकमेच्च घटादिनेजर्थाभावेनचंद्रादीनामिवार्थसादृश्येन नकलंजंभ
क्षयेदित्यादौ नैयायिकनयेबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपलिङर्थ
स्यनञर्थाभावेनयान्वयर्थभक्षणस्यानुयोगितयागुरुमतेविपर्ययात्सर्वांशेविशेषणतयान्वितनञ्पस्याप्याभाव
स्यप्रतियोगितयात्वयेपिनक्षतिः प्रकारतायामभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाच्चनराजापुरुषइत्या
दावन्वयानुपपत्तिः विशेष्यतायाविशेष्यभेदभिन्नतयातद्भेदेनकार्यकारणभावानंत्यवारणायावच्छेदक
तापर्यंतानुधावनं नचसमस्यमानातिरिक्तत्वेनापिनाम्नोविशेषणीयत्वात्संबंधलक्षणायामप्यदोषइतिवा
च्यं गौरवात्कुचितगत्याव्युत्पत्तिसंकोचेपिसर्वत्रतत्संकोचेमानाभावात् प्रकृतेसंबंधिलक्षणयाप्युपपत्तेः
निपातानांद्योतकत्वनयेचघटादिपदानांघटादिभिन्नलाक्षणिकतयाव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तत्वाप्रवेशाच्चय
तत्सर्वमभिप्रेत्याह राजपुरुषइत्यादावित्यादिना ॥ ॥

उक्तार्थकतयेति तत्र निरादीनां द्योतकतया कौशाम्ब्याः पदस्य कौशाम्ब्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्र्याद्यर्थे लक्षणया त्रोतानाद्यर्थप्र
तिपादने तु पुनः क्रान्ताद्यर्थस्य निरर्थकतयोपादानायोगादित्यर्थः आवश्यकत्वमिति पारायणादावदृष्टार्थः।

अनयव राज्ञः पदार्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः न चाद्यत्र श्यामो निष्कौशाम्बिर्गौरु
षत्स्यादावित्यादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतया क्रान्तादिपदप्रयोगासंभवात् न वा विभाषेति सूत्रावश्यकत्वे
लक्षणया राजसंबंधिभिन्न इति बोधेऽपि षष्ठ्यां समासस्य राजसंबंधवानिति बोधेऽपि षष्ठ्यां विग्रहस्ये
त्यादिप्रयोगनियमसंभवात् नापि पंकजादिपदप्रतिवंदी शक्तिसाधिका तत्रापववशक्तिमज्ञानेनेपि
बोधात् न च शक्त्याग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थबोधः संभवति अनयव राजपदादिशक्त्याग्रहे राजु
पुरुषश्चित्रगुरित्यादौ न बोधः नापि चित्रगुरित्यादौ लक्षणासंभवे प्रसष्टार्थे बहुव्रीहौ लक्षणायास
भवः बहुक्तमुपपत्तिभंजनापत्तेरिति वाच्यं प्राप्तोदक इत्यादावुदकपदस्य वलक्षणास्वीकारात् ॥

कतया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थकतया च तल्लक्षणयनेति तिविरहादिति भावः पंकजपदेति पंकजादिपदेवि

मू॰
सा॰ द॰
१५९
146

शिष्टशक्त्यासिद्धापत्तेरित्युक्तेत्यर्थः अवयवशक्तिमजानतोपीत्यपिना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं सूच्यते श
क्त्यग्रहे अवयवशक्तिग्रहाभावे तेभ्य इति योगरूढपंकजादिपदेभ्य इत्यर्थः विशिष्टार्थबोधः पद्म
त्वविशिष्टबोधः संभवतीति शक्यसंबंधरूपलक्षणायाः शक्तिघटितत्वेन तदभावे तद्घटितलक्षणा
वृत्तेरप्यसंभवत्वविशिष्टबोधासंभव इतिभावः अन्वयबेति तत्पदीयलक्षणाग्रहे तत्पदशक्तिग्रहस्य
हेतुत्वादेवेत्यर्थः तद्बोध इति लक्षणायाः शक्तिघटितत्वात्तदसंभवाद्विशिष्टार्थबोधासंभव इतिभा
वः अवयवार्थवद्बहुव्रीहाविति प्राप्तोदक इत्यादिद्वितीयाद्यर्थकबहुव्रीहावित्यर्थः ॥ ॥

उत्तरपदलक्षणायां विनिगमकमाह यौगिकत्वेनेति प्रकृतिप्रत्ययरूपावयववृत्तितेनेत्यर्थः ननु कुम्भनिपत्तेउद
कादिपदानां यौगिकत्वे समानमनन्वयमाह प्रत्ययानामिति दंडिनमानयेत्यादौ दंडादौ कर्मत्वाद्यन्वयवारणाय सन्निहि
तत्वं पदविशेषणं तच्चाव्यवहितपूर्वत्वमित्यादि वक्ष्यते तथा चाणुरपीति न्यायेनोत्तरपदे एव लक्षणेद्दंडादिपदे च,

पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन न लक्षणायाः प्राप्तिः प्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात् प्रत्ययानां सन्निहि
तपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधाच्च घटादिपदे चातिरिक्ताशक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते
विशिष्टस्यैव संकेतितत्वात् बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् प्रकृतिचात्मेन सन्निपातेन प्रत्य
यार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपद एव सा कल्प्यत इति विशेषः ॥

तितवोपाहत्य पुनः दूषणमिति भावः घटादिपदे चरमवर्ण एव वाचकतापत्तिरिति पूर्वोक्तं दूषणमुद्धरति
घटादिपदे चेति कल्प्यमानेयमनेनानुगमत्वं सूचितं तत्र हेतुमाह विशिष्टस्यैवेति असत्त्वादित्यस्य चैतेन तत्रापि वि
निगमकगवेषणस्यादिति शेषः पूर्वोक्तापत्तिमिष्टत्वेनापि परिहरति ॥

भू॰
सा॰ द॰
१५७

M7

स्वीकृतत्वेनेति चरमवर्णस्यैवेति पूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसमवहितचरमवर्णस्येत्यर्थः तेन केवलमन्त्यवर्णोच्चारणा
दर्थबोधापत्तिः अत्रेदं बोध्यं उपकुम्भमित्याद्यव्ययीभावे कुम्भादिपदस्यैव कुम्भसमीपादौ लक्षणा उपादिपदं तात्पर्य
ग्राहकं राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य संबन्धिनि लक्षणैव नीलोत्पलमित्यादौ कर्मधारये तु क्वापि
द्वेसामासप्रयुक्तलक्षणा अनेकपदशक्त्योपस्थितयोः परं तत्राभेदान्वयः बहुव्रीहावुत्तरपदे लक्षणेत्युक्तमेव पा
णिपादमिति समाहारद्वन्द्वे तूत्तरपदस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमेव समाहारस्य वाद

स्वीकृते च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकैरित्याहुः अत्रोच्यते समासे शक्त्यस्वीकारे त
स्य प्रातिपदिकसंज्ञादि न स्यात् अर्थवत्त्वाभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्तेः ॥

न कर्मत्वादिकं तु साम्राज्यप्रवृत्तित्वपरंपरया यद्वा तत्रापि समाहारानपनीते न लक्षणा तथा च साक्षात्पदवृत्त्युप
स्थाप्ययोः कर्मत्वाद्यन्वयः द्विवचनादिकं तु अनुशासनविरोधान्न तत्रानिर्देशिकैकत्वस्यैवानुशासनेन बोधना
त् द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणे नातिदिष्टैकवद्भावद्वन्द्वस्यैव समाहारपदप्रवृत्तिभावनानेतरस्य एवमितरे
तरयोगद्वन्द्वेऽपि साहित्यविशिष्टपदार्थयोर्लक्षणा अतएव तत्र द्वित्वान्वयः समाहारे साहित्यविशेष्यमि

१५७

मितिभेदः यद्यानाकापिलक्षणा एकस्मानाहृत्य पदद्वयाशक्तौ यस्मिन्नयोर्हिताद्यन्वयसंभवात् एकक्रियान्वयित्वस्यै
सद्धावच्छिन्नस्वरूपस्यवासाहित्यस्य पश्चादागमेतनत्र सर्वत्र लक्षणायाश्रयणे चित्याश्चार्थेद्वंद्वसमस्यचार्थेवोध्य इत्यस्य
र्थोभ्युपगमाच्च नदोषः नच साहित्याभावेऽप्यनरसप्राप्तत्वक्रियान्वयविवक्षायां एवं यथपरखदिरविंधीतिवाक्यव
त्यप्रणयवदिरोछिं यीतिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम् छिन्नरूपैकधर्मावच्छिन्नस्यैकत्रान्वयस्यैवोचितत्वात् नचछिन्नान
ययोग्यतावच्छेदकसाहित्यभानमन्तरेणछिन्नानयपवडुलेभद्रनिवाच्यं योग्यतावच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणात् उप
स्थितेयोग्यएवतदन्वयनियमात् अतएवघटेनजलमाहरेत्यत्रच्छिद्रेतरस्यैवयोग्यतावलेनान्वयः नतच्छिद्रेतरत्वप्रका
रकः शाब्दबोधस्तत्रप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैवछिन्नावच्छेदेनान्वयेयोग्यतावच्छेदकत्वेऽप्यत्वभावाच्च विवेचितंचेदम
धिकमन्यत्र नवत्तौमेवसानावस्मिमादधीयातामित्यादौ समुच्चितनयोरन्वयलाभो नस्या[illegible]निवाच्यं यत्रकर्तृत्वं तदन्तया
स्वदेतिवाक्यान्नसिद्धेः यद्यपिद्वंद्वेपरस्परान्वयव्यपेक्षासामर्थ्यं नसंभवति तथापि चार्थेद्वंद्वइतिविधिसामर्थ्यादेवसमा
सः नदर्थेसूत्रं समुच्चयान्वययोस्तन्नभिधानादेवनद्वंद्व इतिस्पष्टंभाष्येपदैकस्यांक्रियायामेकरूपेणान्वयित्वमे
वसामर्थ्यंतत्रकृतः सर्वोमस्तिकपेत्स्वज्ञातिप्रसंगवारणायैकरूपेणेति नत्रकचदेतस्यक्वचिदन्याटशस्यसामर्थ्य
स्याभ्युगमेसमर्थसूत्रेवाक्यभेदायत्तेरिति व्यपेक्षायांसामर्थ्येसमासस्यकोसंगटहीनोभवतीति भाष्याशयप्रकाश

घटेघाभिकादिपदेरूद्रष्टव्यं ॥

मू॰
सा॰ द॰
१५८

अत्रोच्यत नञ्त्यादिना संज्ञादिकमित्यादि पदान्तरित्वं यत्न पदत्वसंग्रहः भाष्यसिद्धाया इति समासग्रहणमर्थवत्स
मुदायानां नियमार्थमित्यादिभाष्यसिद्धाया इत्यर्थः स्पष्टमिति वाक्यस्य हृत्यासंसर्गरूपार्थबोधकत्वात् प्रातिप
दिकत्वप्रसक्तौ तन्निवारणाय वचनारम्भमाशंक्य समासग्रहणस्य नियमार्थता भाष्ये सिद्धान्तिना साच समासे विशि
ष्टशक्त्यनभ्युपगमे तस्याहृत्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात् समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वावश्यकत्वेन वचनारम्भ
स्यावश्यकतया विरुद्ध्येतेतन्नथाचैतन्नञ्भाष्यमपि समासे यकार्थीभावे मानमित्यन्यदिग्र्थेन वैयाकरणभूषणे

नचकृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं तस्मात् नियमार्थतया भाष्यसिद्धाया वैयाकरणभूषणे
स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् ॥

स्पष्टं प्रतिपादनादित्यर्थः नन्वर्थवत्पदसामर्थ्येनार्थवाचकपदघटितेपि प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिर
न्यथाऽपार्थरीतिपर्युदासादेव तद्वारणे तदैपर्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यं तथा सति समासस्येव दशदाडि
मानि षडपूपाः कुंडमजाजिनं पललपिंडाः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पितापतिशीनइत्य
नर्थकपदसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः अर्थवद्ग्रहणे संज्ञिव्यपदेशायेति भावः ॥

१५८

ध्येणार्थवत्त्वेन पाहइ्यबोधनार्थं न तु पयोगस्य प्रतिपादनाच्च विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमे प्रातिपदिकसंज्ञादौ लंभमेव
समासस्येति नन्वेवं चित्रगुरित्यादौ विशिष्टशक्त्यस्वीकारेऽपि नार्थवत्त्वनिबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः तथा
हि शक्यसंबंधो न लक्षणा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ तदसंभवात् न तत्र तावद्गभीरपदं तीरलक्षकं
नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहि तीरं नदी अत एव नदीपदमपि गभीरपदार्थस्यानन्वयापत्तेः नच पदद्व
यमप्येकं विशिष्टनदीतीरप्रत्यायकमित्यसंगतं नच नदीपदेन गभीरनदीतीरं लक्ष्यते गभीरपदं तात्पर्यग्राह
कमिति वाच्यं विनिगमनाविरहात् नच प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्या नदीपदस्यैव सा
गभीरपदे तत्र विभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वादिति वाच्यं मीमांसकैरारुण्याधिकरणोक्तरीत्या तत्र विभक्तेर
प्यर्थवत्त्वाभ्युपगमात् गभीरपदे लक्षणायां तस्य विशेषणत्वसंभवाच्च नच नदीपदस्य द्रव्यवाचकतया सा
सांबंधसंभवात् तस्मात्पदद्वयलक्षणायां गौरवाल्लाघवेन समुदाय एव संगीकार्यमिति तत्पदार्थवादे वा
केशा शक्त्यलक्षणेति संगच्छते समुदायस्याशक्तत्वेऽपि तज्ज्ञाप्यसंबंधस्यैव लक्षणात्वाभ्युपगमात् अस्ति
च गभीरायां नद्यामित्यादौ वाक्यार्थ्या गभीराभिन्ना नदी तत्संबंधस्तीरं इति ॥

मू॰
सा॰ द॰
१४५

149

एवं चित्रगुरित्यादिवाक्यस्यापि लक्षणया चित्राभिन्नगोस्वामिरूपार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादित्यत आह समासवा-
क्य इति समास इत्युक्त्या क्वचित्तत्संभवेपि न सर्वत्र राजपुरुषादिसमासेन तत्संभव इति सूचयति वस्तुतस्तु ज्ञाप्यसंबंधस्य
लक्षणात्वेऽपसंघोपि लक्षणापत्तेः तज्ज्ञाप्यत्वस्यासत्त्वात् अपि च ज्ञाप्यसंबंध इत्यस्य स्वनिष्ठज्ञापकतानिरूपित
ज्ञाप्यतावदर्थसंबंध इत्यर्थः तत्र ज्ञापकत्वं हि स्वार्थबोधजनकत्वम् अतः बोधजनकज्ञानविषयत्वमात्रं नाद्यः वा

समासवाक्ये शक्त्यभावे शाक्यसंबंधरूपलक्षणाया अप्यभावेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्यासंभवात् अथ
निमस्टकिइत्यारभ्य ब्रह्मोस्मवित्यंतः प्रत्याहारो भाष्यसंमतः ॥

क्ये लक्षणानापत्तेः नान्त्यः प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्तेः विभक्त्युत्पत्त्यापत्तिरिति स्वशाक्यसंबंधो लक्षणे
स्येवोररीकरणीयं तथा च वाक्ये शक्त्यभावेन तद्घटितलक्षणाया असंभवान्न लाक्षणिकार्थवत्त्वमादाया
पि प्रातिपदिकसंज्ञासंपत्तिरिति समासे शक्त्यंगीकार आवश्यक इति भाष्यसिद्ध इति अस्यार्थवत्सूत्रस्य
निवेकादेशे प्रतिषेधार्थत्वन्नादित्यादिः ॥

१५९

कृत्यतामिति अतिप्रसमासस्य प्रातिपदिकमिति निहृत्यतामित्यर्थः तथा चाति ३ एवं तमिश्रेपन्नस्यातिपदिकमित्य·
र्थात्समासस्य प्रातिपदिकत्वलाभात्समासग्रहणमफलमिति चेन्न समासे वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वव्यावृत्तिफलकनियमा
र्थमावश्यकत्वमिति भावः अनेकमिति सत्यं हि प्रातिपदिकसंज्ञायां बाधनेव न तमिस्मादौ तल्लोपस्य प्रायापत्तिरिति भावः इद
च वर्णानामानर्थक्यपक्षे तथा हि अविशेषेण स्यादयः स्यात्तौ त्रिसंज्ञे तु नेव वर्णे नियमः प्रकृतार्थापेक्षया वार्थ
नियम इति स्यादेव सावयुत्पत्तिरिव्ययादिवत् वर्णानामर्थवत्त्वपक्षे तु समुदायस्यैकार्थ्याभावाद्वर्णेभ्यो भवत्विति भाष्य

नमो दा याति प्रातिपदिकमिमेव स्यात्तां हन्तमर्थवदादि सूत्रद्वयेन समासग्रहणं च नियमार्थम
स्तु तथा च तिसृवेतमिश्रे प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि समासादिति चेन्न तथापि प्रत्येकं वर्णे भ्रुहेतावा
रणाय यावत्प्राप्तकत्वेन समासाद्याप्तिनादवस्थामेव ॥ ॥

नेत्रेणेकैव विभक्तिः समुदायावयवार्थगतमेकत्वं बोधयेत् एकमेव तदेकत्वं तत्र चैकैनैव स्वप्राप्यमापितमिति अव
यवेभ्यो विभक्तेर्बोधनीयाभावाद्नुत्पत्तेः अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशापित्वार्थस्याभावात्समुदा
वायतिवर्णो विभक्त्यापत्तिप्रसंग इति वाच्यं ननु समासग्रहणादेवार्थवत्त्वाभावेपि प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति
सूत्रस्वारस्यात् समासग्रहणमेव च समासस्यैकार्थीभावाभावे मानं स भवति विधायकत्वे नियमपरतायामा
ख्यातात् वाक्यस्य तु न प्रातिपदिकत्वप्रसक्तिरर्थवत्त्वाभावात् संसर्गस्याशक्यत्वात्काकाक्षादिवच्छास्त्रज्ञानेसंभ
वाववसंसर्गो वाक्यार्थः अनन्यलभ्यस्यैव शक्यत्वात् · ॥

मू॰
मा॰ द॰
१५०

अन्यथा तस्य प्रकारत्वादिना भानापत्तेः भाष्येन स्यनियमार्थत्वप्रतिपादनेन तत्संसर्गस्य वाक्यार्थत्वमित्येकदेशिमत
नावष्टंभेन वार्त्तिकखंडनायेत्यरुचेराह किंचैवमिति एवं समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिरि
त्यस्य गवादिपदार्थैरिति शेषः तत्र हेतुमाह प्रत्ययानामिति प्रकृतित्वादिति तथाच प्रकृतित्वं प्रत्ययो

तथाच प्रातिपदिकं संज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निं किंचैवं चित्रगुरित्यादौ क
र्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्प
त्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् एतत्सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति
तत्र दध्यकं भमर्हपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वये व्यभिचारात् नचतत्रापि सन्निहितमेव
अनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात्तथाच यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थगतस्वार्थबोधयति समासे
च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यं अथ वक्तृत्वेन विशिष्टस्यैव प्रातिपदिकत्वेन विशिष्टोत्तरमे
वानुशासनात् अथ प्रकृतिप्रत्यये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेन्न हि पंकजमानपदद्वितयेपश्पस्
लिंगं पूजयेत्यादौ दंडपंकस्य लेभ्य आनयन दर्शन पूजनादेरन्वयप्रसंगः अघटमानयेत्यादौ ॥

तयार्त्तिनिमित्तशक्तत्वेन तत्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वं बहुपटवः पचतकीमादावव्याप्तेः तदुक्तं भाष्ये

ताविवक्षितो येन तः परैसैवपर

क्लृप्तिरायेति: यौगत: विधानावधे: शक्तिविशेषानुशासनेपर्यैतावेव लक्षितत्वविनिप्रत्ययमात्रोपलक्षणं एव·
तो विहितोसि प्रक्लृप्तिरितेतदर्थः प्राधान्यभ्यासाधभिप्रायेणतथावसामासेऽत्रपदस्य प्रक्लृप्तित्वाभावेनतदर्थप्रत्य
यार्थकर्मवाधत्वय: संभवति उक्तव्युत्पत्तिविरोधादितिभाव: नतूक्तव्युत्पत्तिर्दंडेनमानयेत्यादौ दंडादौ कर्म·
त्वाधत्वय: संभवति उक्तव्युत्पत्तिविरोधो वारणाय स्वीक्रियते तथाच प्रत्ययार्थकर्मत्वादिनिष्ठविशे
ष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेन धात्वर्थबोधं प्रतिक्लृप्तिजन्योपस्थिते विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वमि·
तितदर्थ: तत्रचसन्निहितत्वेनैव प्रकृत्यर्थस्यातिवेशानन्तूक्तप्रक्लृप्तित्वेन तावतैवोक्तस्थलेऽभि
चारवारणादित्याशयेनमतांतरमुपन्यस्यति यत्विति सन्निहितहितेनेति तत्त्वंचाव्यवहितपूर्वत्वेने
तद्रूपेणतद्रूपेणावसंधीयमानत्वंवा तस्यचगवादिपदे सत्वात्रोक्तदोषइतिभाव: ॥

मू॰
मा॰ द॰
१५।
१८

व्युत्पत्तिरेवेत्येवकारेण प्रकृतित्वेन प्रकृत्यर्थघटितव्युत्पत्तिव्यवच्छेदः उपकुंभादौ व्यभिचारेऽह्नावनं तु उपादिपदानां कुंभस
मीपादौ लक्षणेति तन्मतमित्यभिमानेन नैरुक्तानां शास्त्रस्थलेषूत्तरपदप्रवलक्षणायगमादिति वा ध्यं सन्निहितत्वे
चनवास्तवास्तवाव्यवहितपूर्वत्वं किंत्वव्यवहितपूर्वत्वेन तयानुशासनेन बोधितत्वं तच्च उपचरखदिरादित्यादौ यवा
दीनामिवात्राप्युपादिपदानामक्षतमित्यभिप्रेत्याशंकते नचतत्रापीति तत्र अर्द्धपिप्पलीत्यादौ अर्थवत्सूत्रे
णेति समासग्रहणं नियमार्थमिति मतेनेदं तथाचानुशासनबोधिताव्यवहितपूर्वत्वमपि विशिष्टस्यैव न के
वलपूर्वपदस्येति भावः प्रकृतित्ववत्त्वस्य पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबंधेन समुदायमात्रविश्रांततेपि केवला
श्रयतया तद्वत्त्वस्य प्रकृत्यैकदेशेपि सत्त्वात्पूर्वोक्तव्युत्पत्तिशरीरे आश्रयतयैव निवेशनीया न पर्याप्तिरित्या
शयेनाशंकते अथेति प्रकृतित्वाश्रये प्रकृतित्वाश्रयार्थे पूजनादेरिति पूजनादिकर्मत्वस्येत्यर्थः ॥

घटेपीति घटपदस्यास्याश्रयतया प्रकृतित्वात्तन्निरूढत्वात्पेटः विशेषणतयेति एकत्र विशेषणतयान्वित
स्यापरत्रानन्वयइत्यनिव्युत्पत्तेरित्यर्थः पाकान्नील इति नीलरूपवत्त्वयोर्धर्मिंशेऽन्वयस्य वैधत्वादिति विशेषणे तया
न्वितयोः पंचम्यर्थजन्यत्वेनान्वयापत्तिरित्यर्थः एकत्र विशेषणतयान्वितस्यापरत्र विशेषणतयानन्वयो॰
निराकांक्षत्वादिति द्विव्युत्पत्तिस्तदनालोचनविजृंभितमेतद् दूषणदानमिति विभावनीयं तज्जन्यज्ञानविष॰

घटेप्यानयनान्वयापत्तेश्च नचदंडादेर्विशेषणतयानयनाद्यन्वयः पाकान्नीलो धर्मान्सुखीत्या
दौ पाकधर्मादिजन्यतायारूपसुखादावनन्वयप्रसंगात् पंचम्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्व
मात्रे तच्चात्राविरुद्धमिति तत्र घटपदोपस्थितत्वे घटपदात् समवायेनोपस्थिताकाशावारणाय
कृत्याप्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ॥

यत्वमात्रमिति अत्र तदोर्थः प्रकृ तिः मात्रपदेन कृत्याप्रकृतिया॰
घत्वस्य व्यवच्छेदः अत्र वित्रग्रमानयोम्यादौ उपस्थिताकाशावारणायेति समवायसंबंधेनोपस्थिताकां
शोद्देशेन कर्मत्वादीनामन्वयवारणायेत्यर्थः हस्तिवत्रत्तानसामान्यार्थकः आलोचनपरत्वेऽयोग्यत्वा
देवान्वयापत्तिविरहात् इति कृत्याप्रकृत्यर्थत्वस्येति प्रकृतित्वरूपितहानिमत्त्वरूपप्रकृत्यर्थत्वस्य कृत्यता

वक्तृणिष्ठितवाचीनपदार्थः ॥

मूं॰
सा॰ द॰
१५२
152

दिवादिनाकेयावेतोर्थाः संभवंतिनावतां दुःखणस्य संप्रदायिकत्वमित्याशयेन दुःखयिष्वं पूर्वोक्तव्युत्पत्तिवाक्यतात्पर्यं
कल्पयति अथेत्यादिना दुःखयति गामानयेत्यादिना कृष्णपदस्थापितनीयाप्राग्वर्त्तित्वसत्वादिति भावः अलुक्समक
लनामिति अलुक्मायाः समासोत्तरप्रत्ययस्य समस्यमानपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः लुक्मेति लुक्मायासर्व
मायारणप्रत्ययाणामिति व्युत्पत्तिस्तत्यागमित्यर्थः ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमित्येव व्युत्प
त्तिः तत्र सन्निहितत्वं प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्त्तित्वं पदार्थत्वं च तद्व्याप्यपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वमेव तच्चालुक्समेवेतिनसमा

अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपदार्थत्वं च तद्व्यापदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमितिचेन्न गामानयति
कृष्णोदंडेनेत्यत्र कृष्णेन तृतीयार्थकरणत्वान्वयप्रसंगात् अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थगतस्वार्थबोधकत्वं स
समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अलुक्समकल्पनेऽलुक्समव्युत्पत्तित्यागं चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनसे.
वयुक्तत्वादिति दिक् अपि च समासे शक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुनीलोत्पलमित्यादौ सर्वत्रानन्वयप्रस

सक्तेऽलुक्समकल्पनेऽपि नतस्याहृदिगृति पदे सन्निहितत्वविशेषणे गौरवं पवरवदिरावित्यादौ पूर्वपदार्थैकर्मत्वा
नन्वयप्रसंगश्च शक्त्यनंगीकर्त्तृमते दोषः अस्मन्मते क्वाप्यनुपपत्त्यभावेन न प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभंग इत्यादिदि
गर्थः ननु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थः प्रकारकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितिविशेष्यतयाहेतुः प्रत्ययार्थसंख्या
प्रकारकबोधे प्रकृतिजन्योपस्थितिविशेष्यतासंबंधेन कारणमिति वार्थः तत्र प्रत्ययत्व प्रकृतित्वयोरनुगतयो
र्दुर्वचतया तत्पदार्थभेदेन कार्यकारणभावो वाच्यस्तथा च समासे प्रकृत्येकदेशार्थप्रकारकबोधेऽपि न तत्तिरनस्याह अ

सि चेति तत्वयप्रसंगादिति नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

तदेवाह राजपदादेरिति लक्षणायामपीत्यत्रापि स्तदत्वभुपममेतिनिरामनन्वयंस्तूचयति तत्तुनामार्थप्रकार
कावाधे विभक्त्याजन्योपस्थितेर्हि न तायास्तंडुलः शुभ्र इत्यादौ व्यभिचारोऽनआह तंडुलः शुभ्र इति तथा च प्रातिपदिके
र्थे विशेषणतया विभक्तिजन्योपस्थितेः सत्वान्न व्यभिचारः इति भावः शुभ्रेण तंडुलेनेत्यादौ प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थे
धायकाभावाद्यभिचारमाशंक्य तत्राप्यभेदार्थकविभक्तेः सत्वेन नातिप्रसंग इत्याह शुभ्रेण तंडुलेनेत्यादौ चेति अभेदा
र्थिकेति अथवा कटवृत्तन्त्या मानाधिकरण्यादौ कादिभ्यो दिती याभ विष्यतीति भावो णसामानाधिकरण्यस्य विशे

राजपदादेराजसंबंधिनि लक्षणायामपि तंडुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तंडुलादेः पाकादावन्वय
वारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेरावश्यकत्वात्पुरुषादेस्तथात्वाभावात् तं
डुलः शुभ्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थप्रथमादेस्तस्य च शुभ्रेऽभेदेनैवान्वयः शुभ्रेण तंडुलेनेत्यादौ च विशेषणवि
भक्तिरभेदार्थिका ॥

षणवाचकपदोत्तरविभक्तिरेतत्तं वदतां समानाधिकरणयोर्भावस्याभेदरूपैकार्थसेवनतदर्थत्वस्य च नादिति भावः नन्
विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वेऽभेदो दण्डावच्छिन्नाभावस्तदा प्रसिद्धिर्भेदस्य केवलान्वयित्वात् यदि भेदप्रतियोगिका
भावस्तीहं वह्न्यादौ द्वित्वादिना नीलप्रतियोगिकाभावसत्त्वान्नीलो वह्निरित्यादिवाक्यस्यापि प्रमाणापत्तिरिति चेन्न अ
भेदस्तादात्म्यं तच्च स्वस्वासाधारणो धर्मः असाधारणं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य समानाधिकरणोभयसंबंधेन

भेदविशिष्टं पदार्थं तस्य च विभक्त्यर्थे तत्र कात्यायनप पठितं तं विस्तरः॥

भू॰
सा॰ द॰
१५२

153

अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि कर्म तत्र कर्मणीत्येव सिद्धमिति भाष्यस्य द्वितीयपक्षाभिप्रायेणाह याष्टिक इति अत्र
तु कालिकमानसोबोध इत्यर्थः अग्रहणाधिकरणोक्तरीत्येति भावः ननु नामार्थयोर्नामार्थधात्वर्थयोरभेदातिरिक्तमात्रा
त्संबंधेनान्वयो नास्तीति व्युत्पत्तौ राजपुरुषस्तंडुलः पचतीत्यादौ स्वस्वामिभावादिसंबंधेन राज्ञः पुरुषादौ कर्मत्वसंबं
धेन तंडुलस्य पाकादावन्वयवारणाय कृत्स्नमिते तदर्थश्च नामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरू
पितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबंधेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतेति प्रकारतायामभेदातिरिक्त
संबंधावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च न राजपुरुषलोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारः विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतया

याष्टिको वान्वय इति नातिप्रसंगः तथा च समासे परस्परान्वयादावपि कोवसमुदायस्य तादृशविशिष्टा
र्थे शक्तिः किंच राजपुरुष इत्यादौ संबंधिनि संबंधे वा लक्षणा ॥

भेदस्य तदर्थकत्वाभावात् अत एव कटं पूर्वकर्मेति भाष्यव्याख्यावसरे भीष्मादीनां स्वरूपमकर्मत्वेपि विशेष्यसंबंधि
त्वैव विभक्त्याभाव्यं तदेकयोगक्षेमत्वात् केवलानां च प्रातिपदिकानां प्रत्ययः परश्चेति नियमादप्रयोगार्हत्वात्
यथेश्वरहरदः स्वयं निर्हुताः प्रापितदीयपते नैव तत्फलभाजः एवं गुणा अपीति तदुक्तं कैयटेनानभिहितसूत्रेत
दर्थे प्रातिपदिकार्थस्य तु त्वनशाहेभानानतु भवाश्च नीलो घट इत्यादावविशेषणविभक्तेः सार्थकत्वे विभक्त्यर्थस
संबंधेन नामार्थयोर्धात्वर्थयोरपि परस्परमन्वयस्य प्राचीनैरभ्युपगमात्सात्त्वादिति विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य ॰तिदर्थः
एवं च राजादिपदलक्षणिकार्थस्य पुरुषादिपदार्थेऽभेदेनान्वये न किंचिद्बाधकमत आह किंचेति ॥ ॥

विग्रहत्वादिति इदमत्र चिन्त्यम् विग्रहस्य विक्रियमाणसमानार्थकत्वं न विक्रियमाणजन्यबोधेयपदविशेष्यकत्वे सति यद्यत्र
कारकत्वं मन्त्र हि विशेष्यकत्वं तन्नु कारकबोधजनकत्वं ग्राममुदकं पयमित्यादेः ग्रामोदकादिसमासविग्रहत्वापत्तेः एवमिति व्याक
रणमधीत इत्यादि तिङन्तानां पाचको वैयाकरण इत्यादिकृदन्तानां च विग्रहत्वापत्तेश्च तत्र ग्रामसमासजन्यबोधविषया
णां तिङ्कृदन्तादिमात्र बोधजन्यबोधविषयाणां च विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन भानात् नापि तज्जन्यबोधीययावद्वि
षयिकबोधजनकत्वं नैयायिकनये राज्ञः पुरुष इत्यादेरभेदानवगाहिबोधजनकस्य विग्रहत्वानापत्तेः पाकं करोतीत्य
स्य कर्मत्वाद्यविकावगाहिबोधस्य पचतीति विवरणत्वानापत्तेश्चेति किं तु विक्रियमाणजन्यबोधीयपरस्परसंबद्धतात्प
र्यविषययावदर्थप्रतिपादकत्वं तत् ग्राममुदकं यामित्यादिवाक्यानां समासजन्यबोधविषयतात्पर्यविषयसंबद्धार्थ

नाद्यः राज्ञः पुरुष इत्यादिविवरणविरोधात् समाससमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् ॥

प्रतिपादकत्वाल्लक्षणसमन्वयः चटीपाककर्मतेत्येतावन्मात्रस्य घटमानयेत्येतद्विवरणत्ववारणाय यावदुपादानं घ
टः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यस्य परतात्पर्यविषययावदर्थप्रतिपादकस्य घटमानयेतीतित्ववारणाय संबद्धेति परस्प
रसंबद्धेति तदर्थः राजपुरुष इत्यादिसमासजबोधे ऽभेदस्य तात्पर्याविषयस्याधिकस्य भानेपि तात्पर्यविषयपरस्परसं
सृष्टयावदर्थप्रतिपादकत्वस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ सत्त्वान्नाप्रसंगः एवं पाकं करोतीत्यादावनात्पर्यविषयकर्मत्वादिबो
धके पि तत्पर्याबोधकत्वस्याविकल्पेन तस्य तद्विग्रहत्वेन किंचिद्बाधकं राज्ञः पुरुषः सुन्दर इत्यादीनां तु विग्रहत्वमिष्टमेव सौन्द
र्यादिविशेषणस्य तत्तात्पर्याविषयत्वात् कुंभं करोतीत्यादीनां तु कर्तृत्वाद्यर्णकारकाणां तेषामेव कुंभकारादिविग्रह

तमिमितिसंबंधेषु ॥

मू॰
सा॰ द॰
१५५
154

अन्यथा समानार्थकत्वाभावे तस्मान्निग्रहवाक्यात् तस्यादिति तत्समानार्थस्यैव तद्व्युत्पत्तिनिर्णायकत्वादिति भा
वः सम्बन्धेपलक्षणकत्वमुपपादयति नोत्पलमित्यादिना नीलोत्पलादिसमाससंग्रहाय समानविभक्तिकत्वमपहाय
विरुद्धविभक्तिरहितत्वमुपात्तं विरुद्धविभक्तिकयोस्तु प्रातिपदिकार्थयोरपि सोमेन यजेत स्तोकं पचतीत्यादाव
भेदान्वयप्रदर्शनायाह प्रातिपदिकार्थयोरिति तथा चाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थनिष्ठप्रकारता
निरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया
तस्याश्च समासोत्तरपदार्थे पुरुषादौ सत्त्वादभेदान्वयो दुर्वार इति भावः ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यं यथा समस

अन्यथा तस्माद्व्युत्पत्तिनिर्णयो न स्यात् नोत्यः राजसंबंधः पुरुष इति प्रसंगात् विरुद्धविभक्तिरहितप्राति
पदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरिति ॥

समाधारणे विशेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतत्वमुत विशेष्यवाचकपद
स्य विशेषणवाचकपदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं विशेष्यपदाप्रकृतिकत्वस्य तादृशपदान्तरत्वस्य तदुत्तर
त्वेनाप्रतिसंधीयमानत्वस्य वा नीलो घट इत्यादौ नीलादिपदसमभिव्याहृतविभक्तौ घटादिसमभिव्याहृतविभक्तिभिन्ना
यास्सत्त्वादभेदान्वयानुपपत्तेः नीलः नीलघटमानयेत्यादावहं भवापत्तेरिति चेन्न विशेषणपदे विशेष्यवाचक
पदाप्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वमेव तत्र तदप्रकृतिकत्वं च विभक्तौ तत्प्रकृतिकविभक्तिसजातीयभिन्नत्वं साजात्यं

चविभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना सत्वादिना वा नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तेर्घटादिपदसमभिव्याहृतविभक्तिभिन्नत्वेपि तत्प्रकृतिकप्रथमाविभक्तिसजातीयविभक्तिभिन्नत्वाभावेन विशेष्यवाचकपदोत्तरप्रकृतिकत्वाभावादिति नानुपपत्तिरिति वस्तुतस्तु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकत्वमिति मते विरुद्धविभक्तिराहित्यं विशेषणपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्त्यप्रकृतित्वमेव न त्र विरुद्धत्वं च स्वार्थसंख्यापर्यभिन्नार्थकत्वं नीलो घट इत्यादौ नीलादिप्रकृतिकविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थकतया घटादिपदप्रकृतिकस्वादिप्रत्ययार्थैकत्वादिभिन्नार्थकविभक्तिर्द्वितीयादिरूपो जस्रूपा वा न तदप्रकृतित्वस्य नीलादिपदे सत्त्वादेवं नीलघटमानयेत्यादिसमस्तस्थलेपि तादृशविरुद्धविभक्त्यप्रकृतित्वमव्याहतमिति नाभेदान्वयानुपपत्तिः अस्मिन् कल्पे च स्तोकं पचतीत्यादावपि निरुक्तविरुद्धविभक्तिराहित्यस्याक्षततया तत्राभेदान्वये व्यभिचारः अतएव समानविभक्तिकत्वस्य स्तोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारादाह विरुद्धविभक्तीति तत्र तत्र ग्रंथकृद्भिरवतारितं पूर्वकल्पे तु स्तोकादिप्रकृतिकविभक्तेस्तिङ्जातीयभिन्नत्वाभावाभावेन न तदंत्यं तासंगतमेव स्यात् मूले प्रातिपदिकार्थयोरिति तु प्रकृत्यभिप्रायेण तथा च विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रतितादृशप्रातिपदिकान्यतरजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वेनेति कार्यकारणभावः घटो न पट इत्यादौ व्यभिचारवारणाय पूर्ववन्निपातातिरिक्तत्वेनापि प्रातिपदिकं विशेष

मू०
सा० द०
१५५
155

ननु विरुद्धविभक्तिराहित्यस्याभेदान्वयबोधप्रयोजकत्वे चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यादौ चैत्रस्य सुतेऽभेदान्वयापत्तिरत आह प्र
पंचितमिति विभक्त्यर्थमन्तर्भाव्य नामार्थान्वयस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वेरित्यादि न चोक्तं षष्ठ्यन्तभिन्नत्वमपि प्रातिपदिकांशे कार्य
तावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति तद्भावः सुतस्यैवेति समासे एकार्थीभावाभ्युपगमादेवेत्यर्थः भक्षमुद्दिश्येति
ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयन्तीति आमे भक्षणमनूद्येत्यर्थः एकप्रसरताभंगापत्तेरिति उद्देश्यविधेयभावेनान्व
ये पृथगुपस्थितेस्त्वावश्यकतया तदनुरोधेन तदभ्युपगमे समासे विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपैकप्रसरत्वहान्या
पत्तेरित्यर्थः न च मीमांसकैर्विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमात्कथमेतदिति वाच्यं शक्तेरनभ्युपगमेऽपि विशिष्टे लक्षणाया

प्रपंचितं भूषणे सुतस्यैव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षणमुद्दिश्य न प्राथम्यविधाने प्रोक्तमेकप्रसरता
भंगापत्तेरिति ॥

स्तैरप्यभ्युपगमेनैकप्रसरतायास्तन्मतेऽपि सत्त्वात् न चोद्देश्यतावच्छेदकत्वयोगमात्रं प्राथम्यादीनां विधेयतयान
ये च तद्वत्त्वयोगचरमत्वनिर्देशादीनां नियामकतया प्रकृते तयोरभावात्कथमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाय्यादन
मिति वाच्यं प्रथमो भक्षः षोडशिनो ग्राह्यणेत्यादौ सति तात्पर्ये तथा बोधस्यानुभवसिद्धतया भक्षत्रालक्षणमुद्देश्य
कप्राथम्यषोडशित्वादिविधायकशाब्दबोधे भक्षाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतप्राथम्यादिवाचकपदोपस्थि
तिमात्रं नियामकमित्याशयात् उद्देश्यविधेयभावावच्छिन्नविषयतया शाब्दबोधे प्रत्ययसमस्तपदजन्य

१५५

बोधस्यते इति तत्र तदामोदरः पूज्यो राजपुरुषः सुंदरः पुत्रादौ तथात्वयानुपपत्तेः दृष्टं च तथा च प्राथम्य विशिष्टं भक्तएवांतर
मेव तत्र विधीयत इति शक्तहृत्त्वा न तत्स्व प्राथम्य विवक्षेन प्राविधेय पर्यवसानं भवतीति तत्र सिद्धांतादिति भावः अंगे इति अंगै
रित्यंगानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्याशंकेके हीदं समासपदं तत्सर्वमुद्देश्यबोधकं प्राथम्य विधेयबोधकं वेति युक्तं उ
त्तरखंडार्थमुद्दिश्य पूर्वपदार्थविधीयमाने प्रसरभेदात्सामर्थ्यविधानात्समासानस्यादिति त्रित्वविशिष्टांगांतरविधि
रिति दशमेवायत्नत्वोनिर्णीतमित्याखंडलार्थः सति च तस्मिं घटपदाद्घटत्वविशिष्टस्येव अंगपदात्त्रित्वविशिष्टा
गोमास्थितो नांगोद्देश्येन त्रित्वविधानसंभावना न चान्यतरस्य तत्र विशिष्टत्वात्तत्रणिकावाडक्त सिद्धांतसंगतिवाच्यं पूर्व
कारिकायां तदसंभवस्योक्तत्वादितत्वादिति भावः न तु समासघटकपदार्थेनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबंधेन
शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वकल्पनात्समुदायनिरूपितविशिष्टशक्तिमंतरेण
पितोक्तैकप्रसरताभंगः न चैतत्कल्पे प्रतिबंधकताकल्पनप्रयुक्तं गौरवमेव दोष इति वाच्यं सर्वत्र विशिष्टशक्ति
कल्पनापेक्षया क्वचित्प्रतिबंधकभावकल्पनस्यैव लघुत्वात् किंच पदपदार्थभेदेन कार्यकारणभेदाद्यत्र यत्रो
द्देश्यविधेयभावेन शाब्दान्वयः सर्वसिद्धस्तत्प्रयोजकानुपूर्वीविरहादेव प्रकृते तदायादनासंभवात्प्रतिबध्यप्र
तिबंधकभावकल्पनापि प्रतनयवयाटशांफलेक्वचित्सिद्धं तादृशस्यैवाय त्रि संभवतीति वदंतीत्यत आह संगच्छ
ते चेति विशिष्टशक्तिस्वीकारपक्षवारुणाधिकरणसंगतिर्नान्यथा पूर्वपक्षस्यैव निर्दलत्वादिति भावः न देवाविश

दध्यसमर्थोपसादिता ॥

भू॰
सा॰ द॰
१५९
156

अन्यथा समुदायशक्त्यनभ्युपगमे वाक्यादिति अरुणस्य वाक्यात् भिन्नप्रकरणे निवेशो हि करणतयावगतानि
प्रकरणाम्नातानि विशेष्यन्तयानूद्य विशेषणभूतो गुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन विधीयेत तथा च येन द्रव्येण यत्किंचित्
क्रियते तेन तादृशकेनेति सर्वत्रत्याशयः पर्यवस्येत् न चासौ शंका संभवति तद्वाक्ये याज्ञानीत्रयाणामेवामूर्तत्वा
त् लत्तलयाद्रव्यवाचकत्वेन त्रयाणामेवावशिष्टमिति भावः उपसंहरति तस्मादिति जैमिनीयैरवश्यमभ्युपे

अन्यथारुणयापिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणपदवदितरयोरप्येकाहृत्वादिगुणमात्रवाचक
तयामूर्तत्वात्क्रीणातौ करणत्वासंभवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्येव वाक्याद्भेदशंकाया असंभवादित्यादि प्रपंचितं वि
तं मयूखेन तस्मात्समासशक्तिर्यत्नो जैमिनीयैरवश्यमभ्युपेयः इत्यास्तां विस्तरः राजपुरुष इत्यादौ रा
जा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः ॥

यदत्तु यसंहारेण तत्र नैयायिकोक्तदूषणोद्धृतेः सयुक्तिकत्वं ध्वनयति कथं तर्हीति चेदित्थं विशिष्टशक्त्यनभ्युपग
मे सर्वापत्तीनामुद्धृतत्वात्समासेऽर्थवत्त्वाभावनिबंधनप्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिः पदं रदुषणमवशिष्यते त
दपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वपक्षे विधायकत्वपक्षस्येव सयुक्तिकतया तेरुपगमे नोक्तदूषणप्रसक्तेः तथा
हि प्रातिपदिकसंज्ञाविधायिका सूत्रद्वयी अर्थवदधातुरप्रत्ययः कृत्तद्धितसमासाश्चेति तत्राद्येन दृष्ट्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रा

तिपदिकत्वेपिहि

नीयेन तत्सिद्धसंभवात् अप्रयसोदाहरणमयुक्तमत्रसाधुशब्दस्वरूपेणैव वृक्षत्यादितत्समुदायोपिईषद्समासमयटत्वा
दिमतियद्वादिशब्दलक्षणयामपिसमुदायस्यार्थवत्त्वाभावादेतत्सूत्राविषयत्वात्किं तत्र सूत्रविषयत्वेनैवतस्य तंद
र्थस्तु धातुप्रत्ययभिन्नमर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञमिति अधातुरप्रत्ययपदयोरर्थवच्छब्दस्वरूपरूपविशेष्य
पदत्वावत्त्रैकत्वेपिन विशेषणनिष्ठत्वेन तयोः परवल्लिंगमित्यनुशासनेन तयोः पुल्लिंगतायाएवबोधनात् शक्ति
लक्षणान्यतरसंबंधेनार्थोपस्थापकत्वरूपार्थवत्त्वस्यधातुप्रत्ययोरक्षतत्वयातत्त्वावत्त्वेनायपर्युदासद्वयं प्र
त्ययोतपर्युदासस्तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेऽर्थवत्त्वाभावादेवानतिप्रसंगेनादरणीयः एवंचलिङ्गयगादिश
ब्दानामप्रत्ययानामर्थवत्त्वाधातुत्वोपकृराणोपगवादिशब्दानांधातुप्रत्ययभिन्नानामर्थवत्त्वोऽश्रियदादिशब्दानाम
धातूनामर्थवत्त्वोप्रत्ययस्वरूपाणांराजपुरुषादिसमस्तपदानामपिधातुप्रत्ययभिन्नानामपिप्रमाणाभावेना
र्थस्यानामुक्तसूत्रेणप्राप्तोसंज्ञाविधानेकृत्तद्धितेतिसूत्रं प्रणिनिनायपाणिनिः अर्थवदित्यस्यतत्वात्रा
नुवृत्तिरनर्थकानामपिकेषांचित्संज्ञाविधानमेतदारंभान्वयोजनाभावाच्चात्रकृत्तद्धितेनप्रत्ययग्रहणपरिभाष
यातदंतग्रहणेसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणइतिनुकाचित्कंज्ञापकसिद्धं नसर्वत्रेतिपरिभाषणात् तद्धितग्रहणेनतो
क्तयुक्तानतद्धितांतमात्रपरंतथापत्यातिप्रातिपदिकपदवाच्यत्वरूपलसत्ताविच्छेदकाकांतेवरूपटवदृत्यादावप्याप्याप

मू॰
सा॰ द॰
१५७
157

त्रेः किं तत्स्वार्थबद्धितत्पूर्वं तत्स्वार्थबद्धितोत्तरत्वान्यतरसंबंधेन तद्धितविशिष्टप्रकृतित्तद्धितो भवद्घटितसमुदायपरमि
त्यादौ तत्प्रकृत्यनुसंधानाभावप्रसंगः वस्तुतस्तु संग्रहार्थं तद्धितघटितसमुदायमात्रपरतायां पचतकीत्यादावतिव्याप्ते
र्नैतथाभिहितं मूलके नोपदेशमित्यादौ कृत्तद्धितपरिभाषया समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञातिप्रसक्तिस्तु न तस्या
गतिरनेन तरहितसूत्रस्यानेनग्रहणं ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति क्वाचित्कत्वाभ्युपगमे नैवातिप्रसंगस्य परिहार्यत्वात् न
ह्याच समासग्रहणस्याप्रामयकत्वेन विधायकतया राजपुरुषस्त्यादिवाक्यस्यार्थवत्त्वाभावेपि प्रातिपदिकसंज्ञानुपप
त्त्यभावात्समासपदकार्यीभावाभ्युपगमेनिष्प्रमाणकं अतएव नवाक्यस्य माकोशादितो न स्वशक्त्यपरिच्छेदात् य
त्र तु कोशादि शक्तिग्राहकमस्ति तत्र समासेपि तां तन्निवारयामो यथायं कजरथ्यनरादिपदेएवं च वाक्ये शक्त्य
भावे नैव प्रातिपदिकसंज्ञानतिप्रसमेस्तद्ध्याहृत्तिफलाभवेन समासग्रहणस्य नियमार्थत्वासंभवाच्च शक्ति
ग्राहकशिरोमणिनाप्रथमं शक्तिग्रहात्कथं समस्यानर्थकत्वमिति तु न व्यवहारेण प्रथमं तत्र शक्तिग्रहेप्यावा
पोद्वापाभ्यां प्रत्येकं शक्तिग्रहेण समुदायशक्तिग्रहे चं दस माध्यमिकाल्पपरिमाणग्रहे ज्योतिः शास्त्राधीनश
तयोजनस्थूदश्रतिपास्थितस्यग्रहसंभवात् प्राथमिकग्रहस्याबलवत्त्वात् ॥ ॥

एवं च प्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्य्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निमिति दिक्केवचत्रुति विभावनीयं युक्तिं चतुरैरि-
ति समानार्थत्वानुरोधादिति विक्रियमाणस्य यद्विशेष्यकयत्प्रकारकबोधजनकत्वं विग्रहस्य तत्तद्विशेष्यकत-
त्प्रकारकबोधजनकत्वं समानार्थकत्वं तदनुरोधादित्यर्थः विग्रहवाक्यान्तर्गतराजशब्दस्य राजसंबन्धिलाक्षणिक-
त्वात्त्वोक्तसमानार्थकत्वहानिः राज्ञः पुरुष इत्यस्य तत्संबन्धप्रकारकबोधजनकत्वात्त्वोक्तसमानार्थकत्वमिति न तस्य

चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थकत्वानुरोधात् यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरि-
ति सूत्राल्लभ्यत इति प्रथमान्ते पक्षे वाक्यं चित्रा गावो यस्येति संभवत्येव षष्ठीति समासविधानाद्राज्ञः पुरु-
ष इति च पक्षे वाक्यं भवत्येव तथापि तस्य न विग्रहत्वं भिन्नार्थत्वात् किं नूक्तस्यैवेति मीमांसकाल्लप्रसंगात्त्रि-
रस्यति व्याख्यानेन तद्धितरूक्तौ यत्किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्य्ययः ॥

विग्रहत्वमेवं चित्रा गावो यस्येत्यत्रापि बोध्यमिति भावः सूत्रादिति अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रादित्यर्थः
तत्र शेषे बहुव्रीहिरित्यधिकाराच्चषपदार्थः प्रथमान्तस्यैव संभवति यद्यपि विशेषणं विशेष्येणेति प्रथमा-
न्तस्यापि समास उक्तस्तथापि तत्र प्रथमापदोल्लेखेनेति तस्य शेषत्वमक्षतमिति भावः उक्तस्यैव चित्राणां गवा-
मयमित्यादेरेवेत्यर्थः एवकारेणोक्तप्रथमान्तस्य विग्रहत्वमव्यवच्छेदः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१५८
158

उपदर्शकपदस्यविवरणंयत्किंचिदर्थबोधकमिति आख्यातेमितिनिर्द्दिष्टमित्यर्थः तत्र आख्यातघटितेविवरणे
व्यत्यासमेवदर्शयति तथाहीत्यादिना ननुतिपःकर्तृलाक्षणिकतयाऽक्षैर्दीव्यतीत्यत्राप्यात्तकरणकव्यापाराश्र
यत्वस्यैवबोधात्समानार्थकत्वभंगस्तत्राधीत्यतआह कृत्प्रत्ययइति कारकाणां कर्त्रादीनां प्राधान्यंप्रख्यावि

नहिकृतोर्थःकिंचिदर्थबोधकंविवरणमाख्याते तत्रविपर्ययोदृष्टः तथाहिअक्षैर्दीव्यतिकुंभंकरोतीत्य
त्रात्तकरणिकादेवनानुकूलाभावनाकुंभोत्पत्त्यनुकूलाभावनेतिबोधः आक्षिकःकुंभकारइत्यादाव
त्तकरणकव्यापाराश्रयः कुंभोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयइतिबोधः कृत्प्रत्ययेकारकाणामाख्यातेतभा
वनायाः प्राधान्यंवदतोमीमांसकस्यापिगुणप्रधानभावांशव्यत्यासेनविवरणत्वबाधकइतिनात्रपा
त्तिकस्यचित्रागावोस्येत्यस्यविग्रहत्वेबाधकमितिभावः ननूक्तरीत्यासर्वत्रसमासेशक्तिरस्तुचतथा
विग्रहस्ताधयिषष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः ॥
शेष्यत्वमित्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःप्रत्ययार्थः प्रधानमितिसिद्धांतात्प्राधान्यानुरोधेनतेनभावना
याआख्यातार्थत्वोपगमादितिभावः नबाधकमितिसमानविविधविषयबोधजनकत्वस्यैवविवरणतायांतं
त्रत्वंतन्तुप्रकारत्वादिनिवेशापितत्रेतिभावः ॥ ॥ १५८

शक्तिमत्वेति एकार्थीभावविशेषादित्यर्थः सिद्धान्तसिद्धिरिति सिद्धान्तस्य मीमांसितार्थस्य सिद्धिरनुष्ठाने प्रयोगित
मित्यर्थः तथाहि निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रूयते तत्र किं कर्मधारय उत षष्ठीतत्पुरुषो वेति संदे
हे कर्मधारये पूर्वं विद्याध्ययनकल्पनप्रयुक्तगौरवात् षष्ठीतत्पुरुषे उपपदद्वयलक्षणाकल्पने गौरवात् षष्ठीतत्पुरुषस्यैव
लाघवादिति पूर्वपक्षे तत्पुरुषस्यापि पूर्वपदलाक्षणिकतया कर्मधारयापेक्षया गुरुत्वाल्लाघवात्कर्मधारयय

शक्तिमत्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादत आह पर्य्यवसन्नाद्बोधाविरु
द्धमाक्रत्तणस्थिते शक्तिग्रहे तु अंतरंगत्वबहिरंगत्वचिंतनम् पर्य्यवसंस्थासोशाद्बोधस्तु तस्मादविरुद्ध
स्थासौत्तणस्तु तदानीं तत्र लाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः ॥

वा पूर्वं विद्याध्ययनस्योत्तरकालकल्प्यत्वेन तादृशगौरवस्य फलमुखत्वयाऽदोषत्वादिति सिद्धान्तितं विरु
द्धेन भवन्मतेन तत्पुरुषस्वीकारे गौरवानवकाशादिति भावः लाघवमिति निषादस्थपतिपदजन्यबोधा
व्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिशक्तिग्रहेति ष्ठांतरंगवहिरंगभावचिंतनप्रयुक्तलाघवमादाय निषादस्थपत्यधि
करणसंगतिर्हंत्राविकार्थीभाववादिमत इत्यर्थः ॥ ॥

मूः
सा· द·
१५९
159

निषादरूपइतिस्थपतावित्यनेनान्वयि निषादरूपेस्थपतावित्यर्थः निषादानांस्थपतावितिनिषादसंबंधिस्थप
तावित्यर्थः तत्रषष्ठ्यर्थसंबंधांतर्भावेणैकार्थीभावाभ्युपगमात् निषादस्वामिकइतिनिषादाभिन्नस्थपतिस्वा
मिकेपुंसीत्यर्थः तत्रान्यपदार्थांतर्भावेणसमुदायशक्तेः स्वीकारादिति नानार्थेइत्यस्यकृत्स्नानेकार्थोपस्थितेर्
ज्ञातायामितिशेषः न्यायेनेत्यस्यकतात्पर्यमितिसंदेहइतीतिशेषः तत्कल्पनायां तात्पर्यकल्पनायां
पूर्वोपस्थितार्थएवेति समासघटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमात्रविषयककर्मधारयीयशक्तिग्र

हयंभावः निषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्रनिषादस्थपतिपदेसमासशक्तिप्रवृत्तेनिषादरूपेनिषादानांस्थप
तौनिषादस्वामिकेपुरुषांतरेचसर्वत्रशक्तत्वान्नानार्थे नानार्थेतात्पर्याद्विशेषावगतिरितिन्यायेन
तत्कल्पनायांपदद्वयेनपूर्वोपस्थितएवोपस्थितिलाघवात्कल्प्यते ॥

हसंतरंगत्वेतत्वेनप्रथमोपस्थितार्थएवोपस्थितिलाघवान्निषादस्थपतिशब्दस्यनिषादरूपस्थपतावन्यथे
मवधार्यते ननुबहिर्भूतपदार्थविषयकबहिरंगशक्तिग्रहोपस्थापितेतदुपस्थितेर्विलंबितत्वादित्याखंड
लार्थः इदमपिनिरुक्तन्यायेनास्वरूपसामर्थ्यस्यग्रंथकर्त्तमतत्वेवीजं अन्यथाजहत्स्वार्थायांपदानामानर्थक्या
त्प्रत्येकपदकृत्स्नार्थोपस्थितेरसंभवेनतन्मूलकशक्तिग्रहस्यांतरंगत्वादिकथनमसंगतंस्यादिति ॥ १५५

ननु हरिणा संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादिना संयोगादीनामेव विशेषावगतिहेतुत्वं बोध्यते न तात्पर्यस्येत्यत आह परेषामपीति
नैयायिकादीनामपीत्यर्थः तथा च नानाशक्त्युपस्थापितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णये न निरस्ते संदेहे
तन्मात्रार्थविषयकान्वयबोधजनकाहनिशहार्थस्यानुच्छेद इति भावार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्संयोगादीनामपि तात्पर्य
ग्राहकतायामुपयोगोऽवसीयते इति नोक्तदोष इति भावः उभयोरत्वादिति तथा च यथा तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिपद
स्य लक्षणया यष्टिधरबोधकत्वं तथा प्रकृते उपस्थितिलाघवपरिगृहीततात्पर्यानुपपत्त्या निषादस्वरूपस्य पति

परेषामपीहनितात्पर्येवष्टीः प्रवेशायेत्यादौ लक्षणयाऽदुर्वारत्वात्तात्पर्यमेव कल्पकोटावशिष्यत इति दिक्

इति भूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ॥

बोधकत्वं निषादस्य पतिशब्दस्येति भावः ननु जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे बहुव्रीहेरन्यपुरुषोन्तरंग इति व्यवहारो न यु
क्तः बहिर्विषयकपदार्थविषयकबोधजनकत्वं हि बहुव्रीहेर्बहिरंगत्वं न चात्र पक्षे तत्संभवति अन्यपदा
र्थेपि विशिष्टशक्तिसत्त्वेन स्वपदार्थबोधकत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थमात्रवि
षयकत्वस्वरूपीयशक्तिग्रहापेक्षया बहुव्रीहिघटीपशक्तिग्रहस्य स्वघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्तबहि
र्भूतान्यपदार्थविषयकत्वेन बहिरंगतया तादृशव्यवहारस्योपपत्तेः एतेन षष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयो लघीर

भू० सा० द० १९०

160

पातितिव्याख्याने कर्मधारयदीयशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषादिपदीयशक्तिग्रहस्य तद्घटकपदस्वार्थरू
पाधिकविषयतायागुरुत्वादिति ननुनिषादस्थपतिमित्यत्र स्थपतिशब्दः स्वामिपर्य्यायः श्रेष्ठपर्यायो वा
उभयथाप्यसौ गुणवचनः निषादशब्दश्च जातिवचनः तथा च जातिगुणयोः कर्मधारये गुणस्यैव पूर्वनिपा
तनियमान्निषादस्थपतिशब्दस्य कर्मधारयत्वे निषादस्थपतिमित्युक्तं स्थपतिनिषादमित्येव स्यात् किं चोभया
प्यपि स्थपतिशब्दार्थस्य नित्यसंबंधिसापेक्षत्वेन षष्ठीसमास एव न्याय्य इति कर्मधारयत्वोक्तिर्गगनकुसुमायमा
नेत्यत आह दिमिति तदर्थेऽस्ति तत्पवास्य रसालिंगदर्शनाच्चेति सूत्रेण हेत्वंतरत्वोक्तेर्न दोषः शावराचार्य्यस्तु
त्राष्येहृष्टेहि निषादानामेवोपकारकं भवति नार्य्याणामेवं च तन्निषादानामेव स्वामितितद्याचख्यौ तथा च
कर्मधारयत्वे लिंगान्निर्णीते स्थपतिशब्दस्य राजदंतादित्वात्परनिपातोऽपि बोध्यः एवं पाकोत्तानिहत्निरप्यर्थ
तो निषादानामेव स्वत्वलाभादुपपत्त्या लाघवादिविचारस्तु कथंचित्संबंधमात्रेणोपपन्न इति सर्वमन
वद्यम् इति भूषणसारदर्पणे समासशक्तिनिरूपणं ॥ ॥

प्रसंगादिति समासशक्तिनिरूपणे स्फुटतया: शक्तेरुपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः अगृहीतवृत्तिकपदात्पदार्थोपस्थितेः शाब्द
बोधस्य चानुदयात्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकपदार्थोपस्थितिं प्रति तद्बुद्धिं च प्रति तद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिमत्पदज्ञानं कारणं वृत्त्या
पदजन्यपदार्थोपस्थितिस्तु तत्स्वरूपबोधजनने व्यापारः तां विना तेन तदनुत्पत्तेः तत्र वृत्तिमज्ज्ञानं ज्ञायमानं पदं अती
तानागतशाब्दानुसंधानाद्बोधानुदयप्रसंगात् वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा च तत्रार्थे पदसंकेतः शक्तिः यद्यपि ल
क्षणारोपिता क्रियेति सूत्रेण सांशासंकेतितेऽर्थेऽव्यवहितार्थनिष्ठः शक्यघटितपरंपरापलक्ष्यार्थनिष्ठा सम्बन्ध
व्यापारो लक्षणेत्यर्थः केवललक्षणाया अपि संकेतात्मकत्वमुक्तं वृत्तिकृता तथापि तादृशसंकेतग्रहात्पूर्वं मे

शक्तिप्रसंगात्तस्याः स्वरूपमाह इंद्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा अनादिरर्थैः शब्दानां संबंधो
योग्यता तथा इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां ॥

वस्तुशक्यगोचरोऽनुभूतसंस्कारसहितलाक्षणिकपदज्ञानमात्रेणोपस्थितेर्लक्ष्यार्थे शक्यार्थव्यवहितः संकेतोऽव्य
वधानेन गदस्मृतेः उपस्थितेऽर्थे ननु ज्ञानसंभवात् स च वक्त्रीश्वरस्यैवेति व्यक्तीभविष्यत्युपरिष्टात् न चोभयथाप्यर
सो वृत्तिः पदार्थोपस्थित्यनुपयोगात् किंतु सांतरार्थनिष्ठतया गृह्यमाणो न पदवृत्तात्पर्याभिधेयोऽसौ पदजन्यशा
ब्दबोधोपयोगितामात्रेण पदे समारोप्यत इति न कश्चिद्विरोधः स चेदं पदमिममर्थं बोधयत्विति अस्मात्पदादयम
र्थो बोद्धव्य इति चेच्छारूपस्तत्राधुनिकसंकेतः परिभाषा तथा चार्थबोधकं पदं पारिभाषिकमिति व्यवह्रियते य

थाशास्त्रकारादिसंकेतितेनदीवृद्ध्यादिपदेष्वीश्वरीयःसंकेतःशक्तिस्तयाचार्थबोधकंपदंवाचकमितिव्यवह्रियते
लक्षणाहिशक्यसंबंधःतत्कल्पिकाचमुख्यार्थबाधोन्वयीनतात्पर्यानुपपत्तिः तथाहिगंगायांघोषइत्या
दौगंगापदस्यघोषाभाववत्प्रवाहार्थकत्वेनतीरतात्पर्यकत्वेनुत्रीतेतात्पर्यविषयीभूततीरबोधेनवती
रस्मृतिंविनानुपपद्यमानेनतल्लक्षणास्वीक्रियते साचगंगापदनिरूपितवृत्तिज्ञानेविनानुपपद्यमानात्तटशाब्द
त्तिज्ञानमात्रप्रतीतितज्ज्ञानविषयेगंगापदनिरूपितावृत्तिर्नशक्तिस्तस्यास्तत्रासंभवादतस्तीरस्मारिका
गंगापदनिरूपितातीरेकाचिदन्यावृत्तिःकल्प्यतेसाचगंगापदशक्यसामीप्यरूपासैवतेनरूपेणगृह्यमाणा
तीरस्मारकत्वनुभावयतिचेति शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणा उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्रासंभवात् ना
पिस्वबोध्यसंबंधः समासशक्तिनिरूपणेऽक्रमुक्तेः यद्यपीश्वरेच्छायाःतन्मात्रविषयिण्यागंगापदजन्यबोधवि
षयत्वत्वेनेच्छाविषयत्वस्यतीरेबाधात्तत्रातिरिक्तलक्षणायांमानाभावः शक्त्यैवतीरबोधोपपत्तेः एवंतस्याये
वात्कटपदात्कटोद्दव्यमहस्याकारकेच्छयाःघटेपिसत्त्वादतिप्रसंगश्च तथापिगंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्यती
एतावताभावेनगंगापदजन्यबोधविषयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनेच्छैवगंगादि
पदानांशक्तिःप्रवाहादौशक्तिस्तीरादिनिष्ठविशेष्यताख्यासुगंगादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारता
निरूपितत्वविशेषितत्वमालादृशविषयतात्वेनतादृशप्रकारतानिरूपितत्वमापित्सुष्ठविषयतात्वेन

तिनलक्षणोच्छेदापत्तिर्नैवातिप्रसंगो नापि विषयत्वलक्षणसंबंधस्य पदे जन्यजनकभावसंबंधे च सत्वात्तत्र तत्र वा
चत्वव्यवहारप्रसक्तिः केचित्तु शक्तिर्नेश्वरेच्छारूपोक्तातिप्रसंगात् किंतु घटपदकरणकत्वविशिष्टघटबोधविष
यकेच्छासावविशिष्टा तस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् घटे ईश्वरेच्छासत्त्वेपि घटपदकरणकत्वविशिष्टघटबोधविष
यकेच्छात्वेन तत्र तदनभ्युपगमान्नातिप्रसंगः न चैवं वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तदादिपदवाच्य
त्वस्य तथात्वादित्याहुस्तन्न एकस्यैव समवायस्य घटीयत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसंबंधतावदेकस्या एवेच्छाया घ
टाद्यवच्छेदेन घटादिपदसंबंधतासंभवादिति ॥ लक्ष्योपस्थितिनियामकः स च संबंधः सादृश्यातिरिक्तः शुद्ध
लक्षणेति व्यवह्रियते सादृश्यात्मकस्तु गौणीति शुद्धाप्युपादानलक्षणत्वाभ्यां द्विधा उपादानत्वं च स्वस्यार्थ
संसृष्टान्यार्थोपस्थापकत्वं यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ इयमेवाजहत्स्वार्थेति व्यवह्रियते लक्षणत्वं
नशक्याविषयकार्थोपस्थापकत्वं यथा गंगायां घोष इत्यादौ गंगानिरूपितसामीप्यादेस्तीरमात्रोपस्था
पकत्वात् व्यवह्रियते चेयं जहत्स्वार्थेति अन्ये पुनरारोपाध्यवसानाभ्यां शुद्धा गौणी च द्वैविध्यमामनंति
तत्र विषयस्यानपह्नुताभेदारोप्योपस्थापकत्वमारोपः यथा शुद्धौ तु गौर्वाहीक इत्यादौ विषयस्यापह्नुताभे
दारोप्योपस्थापकत्वमध्यवसानं यथा पुरिदं गौरयमित्यादौ तस्मादिच्छैव शक्तिरिति नैयायिकाः प्रीमां

मू॰
सा॰द॰
१८२

182

सकाशत्वान्नानार्थकपदस्योक्तयुक्त्यावाचकत्वपरिहारेपीश्वरानंगीकर्तॄणां शाब्दबोधानुपपत्तेरीश्वरसंकेतस्य न शक्तित्वे
न विवक्षायामीश्वरीयत्वमनुपादेयं एवं चाधुनिकसंकेतज्ञानादपि शाब्दबोधोपपत्त्यातादृशसंकेतस्य वृत्तिता
निर्वाहः आधुनिकसंकेतत्वेन तात्पर्यस्यापि वृत्तित्वप्रसंगस्तन्न पदार्थोपस्थितिनियामकसंकेतस्यैव वृत्तित्वेन
तात्पर्यज्ञानस्यातस्यातथात्वात् तस्य साक्षादेव शाब्दजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्षणात्
वृत्त्योपस्थितार्थ एव प्रकरणादिना वक्तृतात्पर्यावधारणात् तत्पुरुषसंकेतितनतडुत्तरितडित्यादिपदेष्वा
धुनिकसंकेतस्य तत्पुरुषवाक्यादितः प्रागवधारणेन पदार्थोपस्थितिप्राक्काले तत्स्मरणसंभवात्पदार्थस्मा
रकतया तस्यापि वृत्तितानपायादिति चेदेवमपि संकेतस्य संबंधत्वे मानाभावेन तिप्रतियौगिकतया तदसं
भवेन च पदार्थोपस्थापकत्वासंभवेन वृत्तित्वानिर्वाहात् तस्मात्पदपदार्थयोः पदार्थान्तरसंबंध एव
वाच्यवाचकभावः इति वदन्ति इदमेवमतं नव्यनैयायिकैरादृतं तदेतन्नानामतनिराकरणपरतां मू
लस्याविष्कुर्वन्नाह तस्याः स्वरूपमिति ॥

तस्याः शक्तेः स्वविषयेऽस्तीति स्वजन्यबोधविषयेऽस्तीति मूलस्य पदार्थस्तमेवाह वाच्य इत्यस्तीति वाच्यत्वमयं दृष्टान्तवादिप्रत्य
त्नविषयस्याप्युपलक्षणं अनादिरिति अनादित्वं स्वभावसिद्धत्वं तच्च स्वप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वं सर्वं
ये तत्स्वजन्यबोधसमानाकारबोधवत्त्वमतएवस्यस्याधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावादिति यत्तेनानादित्वमजन्यत्वं
तच्च तद्बोधकारणतावच्छेदकतयोग्यताविशेषणं कारणत्वस्य कार्य्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वव्यवच्छिन्नकार्य्याधिकरणवृत्त्य
भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यातिरिक्तपदार्थस्यवाग्नत्वत्वेनाव्याप्तत्वेनकत्वादिति तिरस्ते बोधकारण
तैवेति यद्यपि बोधकारणत्वस्य घटादावतिव्याप्त्यादिदमनुपपन्नं तथापि ज्ञायमानशब्दस्य करणत्वमिति मताव

स्वविषयेषु वाच्यत्वेषु घटादिषु यथा मादियोग्यतानदीयवाच्यत्वकारणतानथाशङ्कानामप्यर्थः सहृतद्बोध
कारणतैव योग्यतासैव शक्तिरित्यर्थः ननु बोधकारणत्वमनादि भूजं नु शक्तिराधुनिकदेवदत्तादिपदे तद
भावात् अन्यथापि त्रादिसंकेतात्तानेप्यन्वयबोधप्रसंगः ॥

ष्टेमेतत्तथोक्तं यदन्ता
तस्यैव करणत्वमिति मतेनयो
ग्यतापदं कारणीभूतज्ञानविषयत्वपरं तथाच कारणीभूतज्ञानविषयत्वमेव शक्तिरित्यर्थात्त्र दोषः संकेतज्ञानमे
तरशक्तिग्रहणासंभवेनतस्यावश्यापेक्षणीयतयातस्येव शक्तित्वमस्तु तद्धेतोरितिस्यापादित्याशंकते नन्वि
ति अनादिभूमिति स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्ववोधवृत्त्वविशिष्टमित्यर्थः तत्र हेतुमाह आधुनिकेति इ
दानींतनसंकेतितेत्यर्थः तदभावात् निरुक्तानादित्वाभावादित्यर्थः तथाच तादृशविशेषणस्यतत्राभावेन

तत्र शुक्तिविशिष्टाभावात्संकेतकगोव्यभिचारादित्यर्थः ॥

मू॰ सा॰द॰ १६३
163

लाक्षणिकेति तदभावादित्यनेनान्तरं बोध्यं अतिव्याप्तेश्चेति तस्यापि तीरादिपदार्थबोधयोग्यत्वादित्यर्थः अतिव्याप्तिक
र्थं तत्स्वीयत्वासत्त्वपाते: शाक्यलाक्षणिकयोर्भेदानुपगमादिति बोध्यं तत्र बोधकारणत्वमेव शक्तिस्तस्यानादित्वोक्ती
र्त्तनेनत्वघटादिपदाभिप्रायेणेत्यत आह अन्यथेत्यस्य किंचेत्यादिः अन्यथा संकेतनिरपेक्षस्यैव बोधयोग्यत्वस्वीकाराद्
बोधोपयिकत्वे इत्यर्थः पित्रादिसंकेतितेति देवदत्तादिपदमिममर्थं बोधयत्विति संकेतात्तात्तेनेपीत्यर्थः आ
वश्यकत्वात् योग्यताज्ञानोपपत्तये अवश्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः सचेति संकेतश्चेत्यर्थः संकेतस्य स्वरूपेणाप

लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति संकेतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यस्तथा चावश्यकत्वात्स्य एव शक्तिरस्तु स एवाभिधेति केचित्त्रा
देर्गवादौ चेत्सा स्यादेवेति चेत् उच्यते संकेतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसंगात् नापि सा
मान्यतो ज्ञातः अप्रमेयत्वादिनाज्ञातेऽपि बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः गवादिपदे षष्ठीस्वरी
पसंकेतत्वेन ॥

पदार्थोपस्थित्यादिहेतुत्वं सामान्यतो वा विशेषरूपेण वेति विकल्प्याह्र दूषयति उच्यत इत्यादिना स्वरूपेणेति स्व
नरूपेण संकेतत्वेन दंडत्वादिना दंड इव घटे इत्यर्थः ज्ञानाविषयपदस्वरूपसम्बोधे हेतुरिति सम्पादितार्थः अगृ
हीतशक्तिकादिति अज्ञातसंकेतादित्यर्थः बोधप्रसंगादिति संकेताग्रहेऽपि संकेतस्य स्वरूपतः सत्त्वविद्यमानत्वादि
त्यर्थः सामान्यइति साधारणधर्मेणेत्यर्थः। संकेतत्वादिनरहितधर्मेणेति यावत् संकेतत्वेनेति पश्चरास्मदीयसंके

तस्मात्तहितिधर्मप्रकारकं संकेतज्ञानमित्यर्थः ॥

तज्ज्ञानसत्त्वानामिति संकेते ईश्वरीयत्वमविदुषामित्यर्थः मीमांसकैरीश्वरानङ्गीकारेण तद्घटितोक्तरूपेण संकेतज्ञानसत्त्वे
षामसंभवाद्व्यतिरेकव्यभिचारेण तस्य कारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः लौकिकपदमनधीतशास्त्रपरं ईश्वरस्य शास्त्रैकसम
धिगम्यत्वादिभावः यद्यपि संकेतत्वेन तज्ज्ञानकारणतायां नेश्वरीयत्वेनास्मदीयत्वेन वा संकेतनिवेशो येनेश्वरज्ञानस्या
प्यपेक्षा तथापि तत्त्वेन निवेश इत्यभिमानेनेदमुक्तमिति बोध्यम् ननु शक्तिग्रहरूपकारणाभावान्नेषां बोधोपि कथ
मत आह तत्तदर्थेति अर्थधीजनकेति अर्थबोधजनकतानिरूपितताया विषयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकता। ततोपी,

तज्ज्ञानसत्त्वानां लौकिकमीमांसकानां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधोदयेन व्यभिचारात् नचा
र्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञाने तथात्ततोपि लाघवेनार्थधीजनकत्वेन हेतुतायामस्मन्मते क्षतिरिति
वेः नचाधुनिकदेवदत्तादिपदे संकेतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारस्त ॥

दकतात्तयेत्यर्थः तज्ज्ञाने संकेतज्ञाने तथा हेतुः ततोपीति अर्थधीजनकतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्ना
वच्छेदकत्वायेत्तयार्थधीजनकत्वस्यैव लाघवेन हेतुतौचित्ये न वैयाकरणाभिमतार्थसिद्धेरित्यर्थः अत एव नानार्थस्य
लेनानुगतप्रकरणादीनां न हेतुता नानात्वेनोरितिन्यायात् तात्पर्यग्राहकत्वेन तेषामनुगमे च तदपेक्षया तात्पर्यज्ञानस्यैव
हेतुत्वेनेत्यपत्रोक्तमिति संकेतज्ञानादेवेति एवकारेणार्थधीजनकत्वज्ञानव्यवच्छेदः व्यभिचारः व्यतिरेकव्यभिचारः ॥

तत्रापि संकेतज्ञानमात्रादर्थबोधस्थलेपीत्यर्थः इच्छाग्रहे इति तत्पदविशेष्यकतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छारूपसंके
तविषयकग्रह इत्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिविषयकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनिय
मादिति भावः स्वातन्त्र्येणेति इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः बोधकताज्ञानमिति इदमेतदर्थबोधकमित्याकारकमि
त्यर्थः अन्यथेति इच्छांशेविशेषणीभूतार्थधीजनकत्वविषयकत्वेनबोधकताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्व इत्यर्थः

त्रापीदंपदमिममर्थंबोधयत्वितीच्छाग्रहे तदर्थबोधकत्वस्यावगाहनेन व्यभिचाराभावात् न च स्वातन्त्र्येण
बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यं अन्यथा नेदं तद्धीजनकमिति ग्रहवतोस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोनेनेति ॥

इष्टापत्तिनिराकरणायाह नेदं तद्धीजनकमितीति अस्माच्छब्दादितियतच्छब्दजन्यैतत्कर्तृकबोधविषयोयमर्थ इ
त्याकारकग्रहवत इत्यर्थः पदविशेषैकार्थधीजनकत्वाभावग्रहे विषयमात्रेपदांशेऽर्थधीजनकत्वावगाहिन इदं पद
मर्थधीजनकत्वेन बुद्धमनेनेति ज्ञानासंभवात्तदपहायास्मादिति तथा वै तादृशज्ञानग्राह्याभावानवगाहितया
त्र तस्याः प्रतिबंधकत्वासंभवेनैतादृशज्ञानस्यसंभवेन किंचिद्बाधकमिति भावः ॥

जानत इति उक्तज्ञानाश्रयस्येत्यर्थः तन्नुहायत्नेरिति कर्त्रंशे विशेषणतायत्तज्ञानस्यापि बोधकत्वग्रहात्मकत्वापत्तेरित्यर
र्थः इदंपदमिममर्थं बोधयत्विति संकेतग्रहस्य तन्मते बोधकत्वावगाहित्ववदेतस्यापि तथात्वसंभवादिति भावः ननू
क्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेपि तत्तत्पदांशेर्थबोधकत्वे विषयीकर्त्रंशे हशाकं तद्विषयधिया बोधांशे यदजन्यत्वस्या
र्थांशे च तादृशबोधविषयत्वस्य विषयीकरणादिति कथं पदांशेऽर्थधीजनकत्वावगाहित्वमापाद्यते यदि च ता
दृशज्ञानस्य तथात्वेपि तुल्यवित्तिवेद्यतया पदांशेर्थधीबोधकत्वावगाहनात्तद्दोष इति विभाव्यते एवमपि पदां

जानतस्तन्नुहायत्नेरिति वाच्यं ॥

शे तस्यार्थबोधकत्वावगाहित्वं दुर्लभमेव तत्प्रतिबंधकीभूतस्य ग्राह्याभावावगाहिनो नेदं तद्धीजनकमिति ज्ञान
स्य जागरूकत्वात् तुल्यवित्तिवेद्यतया तज्ज्ञाने मानाभावाच्च न च पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववदर्थनिष्ठपदजन्यबो
धविषयत्वमपि शक्तिरुभयत्र तानदपि पदार्थोपस्थिते रन्वयबोधस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वात् कार्यतावच्छेदक
कोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशात्परस्परजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ व्यभिचार इति वाच्यं तथा सति ग्राह्याभावाग
नवगाहिनो नेदमर्थधीजनकमिति ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेनोपन्यासस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न ॥ ॥

भू॰
सा॰ द॰
१८५
165

तादृशज्ञानस्योभयविषयशक्तिग्रहं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबंधकत्वमित्याशयेन तस्याभिधाने नानुपपत्त्यभावादिति
समापन्ने बोधे नेति अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदिततिरस्कृतनिर्णयात्मकप्रतिबंधकसद्भावे नेत्यर्थः इदमुपलक्षणमयम
र्थोनैतत्पदबोध्यइत्याकारकज्ञानस्यापि तस्याप्युक्तोभयविषयशक्तिग्रहप्रतिबंधकत्वस्याविनिगमनाविरहेणसं
भवात् तदुद्धारासंभवादिति यदाविशेष्यकस्यार्थविशेष्यकत्वावाशक्तिग्रहस्यासंभवादित्यर्थः अन्यथा बाधग्रह
स्यतत्रप्रतिबंधकत्वानभ्युपगमे भ्रांतिजस्येत्यत्र दोषाभाववत्त्वस्य लक्ष्यते भ्रांतत्वापत्तिरिति भ्रमविषयस्य तदभावव
तितद्वत्त्वस्य भ्रमविषयकज्ञानेनाप्यवगाहनसंभवादिति भावः अत्रेदं चिंत्यं ज्ञानज्ञानस्य ज्ञानलक्षणया ज्ञानविष

तेदेतद्दीनत्वकमितिग्रहवतो बाधेन परग्रहे ज्ञानतोपि तदुद्धारासंभवात् अन्यथा भ्रांतिजस्यापि भ्रांतत्वापत्ति
रिति ॥

यविषयकत्वेपि तत्त्वरजतत्वाभाववति रजतत्वप्रकारकत्वमवगाहते किंतु ज्ञानांशे रजतत्वाभा
ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन रजतत्वप्रकारकत्वे रजतत्वाभाववद्विशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानवानहमित्ये
वानुव्यवसायात् ननु रजतत्वाभाववति रजतत्वज्ञानवानिति अनयवतासूर्य्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वेप
दपक्षकानुमानेनावगतेपिनेतरपदार्थेभिमतसंसर्गसिद्धिः ज्ञानेन तत्पदार्थेनासंख्येविषयीभूतसंसर्गस्यावि
षयीकरणादित्यस्वरसात्पदार्थपक्षकानुमानमेव वनारिंतं तथाच संकेतज्ञानस्यार्थधीजनकत्वविषयकत्वे
पिपदांशेनेतत्स्याविषयीकरणादाभुक्तिकदेवदत्तादिपदे संकेतमात्रहेण बोधजनके बोधकत्वाशक्तिवादिम

नेत्यभिकाण्डुर्वीरपर्वतेति ॥

१८५

तद्ग्राहकमाह इदंचेति शक्तित्वेनाभ्युपेतंबोधकत्वमेवेत्यर्थः पित्रादिसंकेतज्ञानादिति पित्रादीत्यादिपदादुत्तमाप्त
व्याकरणादिरूपशक्तिग्राहकसंग्रहः कार्य्यतावच्छेदकेऽव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च नसंकेतज्ञानादीनांशक्तिग्रहेव्य
रस्यरेव्यभिचारइति भावः पूर्वोक्तंलाक्षणिकोच्छेदापत्तिमिष्टत्वेनपरिहरति नापीति शक्तीति शक्तिग्राहक
व्यवहारादिनाशक्यइवलक्ष्येपिबोधकत्वस्यग्रहादित्यर्थः ननुलक्षणानंगीकर्तृनयेशक्यलक्ष्यव्यवहारान्नपप

इदंचार्थधीजनकत्वेपित्रादिसंकेतज्ञानाद्गृह्यतेः नलक्ष्यज्ञानात्पूर्वंनबोधः नापिलाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्ट
त्वात् शक्तिग्राहकस्यमुख्यलक्ष्यसाधारणत्वात् किंच प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानंगत्वाच्छाब्द
बोधंप्रतिशक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणंवाच्यंतथाचकारणभावद्वयकल्पनेगौ
रवंस्यादस्माकंपुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैवहेतुतेति ॥

त्तिःव्यवहर्तृव्यभेदस्यतत्रप्रयोजकत्वादतोनार्थधीजनकत्वंशक्यलक्ष्यसाधारणंशक्तिः किंतुलक्ष्यव्यावृत्ताःसं
केतादिरूपैवसातथाचलक्ष्योपस्थितयेशक्यसंबंधरूपालक्षणावृत्तिरप्यवश्यमभ्युपेयेत्यतआह किंचेति
शाब्दबोधानंगत्वादिति तदजनकत्वादित्यर्थः घटादिपदागृहीतशक्तिकस्यघटपदश्रवणेप्रत्यक्षादिनोपस्थिते
पिघटेशाब्दबोधानुदयादन्वयव्यभिचारेणप्रत्यक्षाद्युपस्थितेःशाब्दबोधाहेतुत्वादित्यर्थः ॥

लाघवमिति तथा च लाघवसहकृतेनोक्तप्रमाणेन लक्षणायाः शक्यार्थधीजनकत्वस्य शक्तित्वसिद्धौ वृत्तिद्वयांगीकारेप्यति
रर्थकः शक्यलक्ष्यव्यवहारस्य प्रसिद्ध्याप्रसिद्धिनिबंधनत्वेनैतदनुपपत्तिरपीति भावः शक्त्यतिरिक्ते ह्यभ्युपगमे
शाब्दबोधवृत्तिज्ञानयोः कार्यकारणभावव्यवस्थैव च इत्याह अपि चेति व्यभिचारो व्यतिरेके न मे बोधपदादयति
शक्तिजन्योपस्थितिं विनापीति अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनेति नत्वस्वध्वंसानधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वेन

लाघवम् अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य मम मते के व्यभिचारः शक्तिजन्योपस्थितिं वि
नापि लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात् न चाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तदुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छे
दकं तदुपस्थितित्वं च कारणतावच्छेदकं ॥

तिस्वाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वं अत्र स्वपदं शक्तिज्ञानादिजन्योपस्थितिपरं लक्षणाज्ञानजपदार्थोपस्थितिप्रा
गवृत्तिशक्तिज्ञानजशाब्दबोधादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यं एवंच शाब्दबोधानंतरं लक्षणाज्ञानजपदार्थोपस्थि
तिजशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय सत्यंतं लक्षणाज्ञानजउपस्थितिजशाब्दबोधे स्वोक्तसंबंधेन शक्तिज्ञानजो
पस्थितिवैशिष्ट्याभावान्न कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति न व्यभिचार इति भावः ॥ ॥

अनेन कार्य्यकारणभावप्रसंगादिति स्वत्वस्य तन्त्रघटकविशेषं तत्तत्पदानन्तर्गतत्वेन तद्घटितान्याव्यवहितोत्तरत्वस्याप्यनन्तर्ग
तत्तत्पदानेन संबंधेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशात् कार्य्यकारणभावानंत्यमिति भावः ननु स्वव्य
वहितोत्तरत्वेन स्वत्वघटितत्वे येनोक्तदोषः प्रसज्येत अप्रसिद्धपदघटितसंबंधस्याप्रसिद्धसंबंधत्वाभावेनैवानतिप्रसंगे
तत्त्वस्य परिचायकमात्रत्वादत आह किं चेति उपस्थितिप्रतीत्यापि नापूर्वोक्तदूषणसमुच्चयः हेत्वन्तरेऽत्यस्य वाच्यत्वमिति शे
षः प्राग्वदेवेति यथा शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थित्यापि शाब्दबोधजननान्नान्वयव्यभिचा,

अनेन कार्य्यकारणभावप्रसंगात् किं च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुत्वे
तिव्यभिचारे गौरवं च प्राग्वदेवेति द्रष्टव्यं नचेदं यदमेतदर्थबोधजनकमिति शक्तिज्ञानकार्य्यकारणभाव
कल्पनेऽपि पदतदर्थभेदेन कार्य्यकारणभावकल्पने गौरवं तत्रापि समानं ॥

नान्वयजन्योपस्थितेर्हेतुतायां व्यभिचारस्तथा शक्तिज्ञानमेतदेकलापि लक्षणाज्ञानेन पदार्थोपस्थितिजननात्तस्य त
दुपस्थितिहेतुतायां व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तदुपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वांगीकारेण गौरव
मिति भावः सामान्यतः शक्तिज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोर्हेतुताकल्पनयैक शक्तिज्ञानादपरपदार्थोप
स्थितिशाब्दबोधयोरायत्त्याशक्तिज्ञानमात्रस्य न हेतुत्ववादिनापि तत्तत्पदार्थोपस्थितितच्छाब्दबोधयोस्तत्तत्पदीयत
त्तदर्थशक्तिग्रहत्वेनैव हेतुतावाच्यातथा च पदपदार्थभेदेन कार्य्यकारणभावावश्यकत्वे का स्वत्वघटने गौरवमित्याशंका

विरहे नवेति ॥

ननुतत्तत्पदतत्तदर्थभेदेनापिकार्य्यकारणभावोपिनसंभवति घटपदशक्तिग्रहंविनापिकलशपदाद्घटोपस्थितिशाब्द
बोधयोरुदयेनव्यभिचारादतआह परस्परेति नवापिसाम्यात् तवापि लक्षणास्वीकर्त्तुरपिवृत्तित्वंशक्तित्वापेक्षया
पदिलिप्सुनिर्वक्तुमशक्येनतदोक्तरीत्याकार्य्यकारणभावकल्पनापिस्यात्तदेवतुनसंभवतीत्याह शक्तिलक्षणान्यतर
त्वस्येति शक्तिभिन्नत्वेसतिलक्षणाभिन्नत्वंयत्नाद्भिन्नत्वरूपस्येत्यर्थः शाब्दबोधानुकूलेत्यादिपदपदार्थसंबंधत्वस्य

परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेचसुतरामितिवाच्यं शक्तिग्रहानुरोधेनतत्तत्पदतत्तदर्थ
भेदेनकार्य्यकारणभावानंत्यस्यतवापिसाम्यात् लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावकल्पनागौरवंपरंतवातिरि
च्यते अथवृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैवशाब्दबोधेहेतुतावृत्तिज्ञानत्वेनचपदार्थोपस्थितिकारणतेत्येवंमयावाच्य
मितिचेन्न शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्यशाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसंबंधत्वस्यचाकार
णतानवच्छेदकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्यगुरुत्वात् ॥

परिचायकतयाप्रदर्शितं ता[illegible] त्वमात्रस्यैवसम्यक्त्वात् नचते
नरूपेणनिवेशः संभवतिबोधकताभिन्नस्यास्माभिः पदपदार्थयोः संबंधत्वानंगीकारादितिभावः गुरुत्वादिति बो
धजनकतात्वमपेक्ष्यगुरुत्वादित्यर्थः इदंचकारणत्वमखंडोपाधिरित्यभिप्रेत्य अन्यथानन्यथासिद्धत्वेसतिकार्या
व्यवहितपूर्ववृत्तित्वावच्छिन्नकार्य्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वापेक्षयानिरुक्तवृत्तित्वस्यैवलघु

द्वितीयकल्पेयथाश्रुतेदूषणमाह शाब्दहेतुत्वेति हेतुतावच्छेदकोपस्थितिमंतरेणहेतुतायाऽग्रहत्वेनपदार्थोपस्थितेः
प्राक्शाब्दहेतुपदार्थोपस्थितिघटितस्योक्तरूपहेतुत्वकार्यकारणभावग्रहासंभवादित्यर्थः समापीति लक्ष
णांगीकर्त्तुरपीत्यर्थः शक्तिरपीति शक्यसंबंधरूपलक्षणायाःशक्तिघटितत्वात् ज्ञानस्यविषयतः शक्तिविषय
कत्वेनतेनरूपेणकारणतायांव्यभिचाराप्रसक्तेः कार्याधिकरणेकारणतावच्छेदकधर्मावृत्तित्वाभावस्यैवव्यभि
चारपदार्थत्वादितिभावः विषयमनिवेश्यैवयदि शक्तिज्ञानस्यपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोश्चकार्यकारणभा

शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्यपदार्थोपस्थितिहेतुत्वेरज्ञानेतद्घटितकार्यकारणभावग्रहस्यासंभवात् अथ
समापिशक्तिज्ञानत्वेनैवहेतुता शक्यसंबंधरूपायां लक्षणायांशक्तेरपिप्रवेशादितिचेन्न शक्तिज्ञान
पदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभावेसमानविषयकत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथागंगानीरयोः ॥

वःस्यात्स्यादप्युक्तप्रकारः सघवनसंभवतीत्याह शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योरिति समानेति तदर्थविषयको
पस्थितिंप्रतितदर्थनिरूपिततत्पदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेनहेतुताया अवश्यकल्पनीयत्वादित्यर्थः आवश्यक
त्वमेवदर्शयति अन्यथेत्यादिना अन्यथा शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योःकार्यकारणभावेकार्यतावच्छेद
ककारणतावच्छेदककोटौसमानविषयकत्वानिवेशेइत्यर्थः ॥ ॥

मू॰
सा॰ द॰
१९८
148

संबंधाग्रहवतन्तु इत्यनेनतदानीं लक्षणाज्ञानसत्वं दर्शयति गंगापदेइति प्रवाहरूपार्थनिरूपितबोधकत्वरूपशक्तिगंगा
पदेज्ञाततइत्यर्थः तीरबोधप्रसंगइति तीरोपस्थितेस्तद्वारकतच्छाब्दबोधस्यचापत्तिरित्यर्थः ननुशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थि
त्योः कार्य्यकारणभावोविषयमन्तर्भाव्यैवोपस्थितिशाब्दयोस्त्विति प्रसंगनिरासायतद्घटितः सः तथाचतच्छाब्दबोधेतत्प्र
दीपवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्हेतुतयातद्वृत्तिज्ञानजन्यतीरोपस्थित्यभावादेवनतीरशाब्दबोधापत्तिःदत्तासंभवोत
आह स्यापिचेति इत्यादि पदस्यतोपदवृत्तिज्ञानजन्यबोधपयन्तयेत्यादि स्तनेवांकविषयकत्वमादायघटमानयेतिवाक्यादि

संबंधाग्रहवतोगंगापदशक्तिज्ञानतोपिगंगायांघोषइतिवाक्यात्तीरबोधप्रसंगः शक्तिज्ञानस्यहेतोःसत्वात्
स्यापिचघटमानयेतिवाक्यंइत्यादि तंचस्मरतोघटादिपदेभ्योघटादेर्गतादिमिपकस्यचसमूहालंबनस्मरणेव
वतोघटानयनवद्यदिपकस्यापिशाब्दबोधापत्तिः समूहालंबनरूपायापदार्थोपस्थितेर्वृत्तिजन्यत्वस
त्वात् तथाचविषयतयाशाब्दबोधेप्रतितदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरितिवाच्यंएवंचलक्षणा
यामपिशक्तिज्ञानत्वेनहेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति ॥ मूहस्यालंबनेविषयोयस्माइत्य

तिसमूहालंबनेति पदार्थस
र्थः बोधापत्तिरिति तद्वद्दृष्टापत्तिःस्वनुभवविरोधादितिभावः वृत्तिजन्योपस्थितिरिति तदंशविषयकवृत्तिज्ञानज
न्योपस्थितीत्यर्थः तथाचवृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानांसमानविषयकत्वेनकार्य्यकारणभावस्यावश्यक
त्वमितिभावःउपसंहरतिएवंचेति एतेनेति तदंशविषयकशाब्दबोधेतदंशविषयकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतु

लक्षणेतेत्यर्थः ॥

१९८

शक्तिप्रयोज्येवेति लक्षणज्ञानस्यापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुता शक्तिज्ञानजन्योपस्थिताविव लक्षणज्ञानजन्योपस्थिता
वपि शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न काचिदनुपपत्तिरिति भावः अनतिप्रसक्तेति जन्यतज्जन्यसाधारणस्यानुगतानतिप्र
सक्तस्य दुर्निर्वचत्वादित्यर्थः जन्यजन्यत्वरूपस्य तस्योपादाने साक्षाज्जन्योपस्थितेरसंग्रहः साक्षाज्जन्यत्वस्योपादाने
जन्यजन्योपस्थितेरसंग्रहः स्वरूपसंबंधात्मकस्य तु तस्योभयसाधारण्ये प्रागेवासंभवीति भावः अत्राहुः अर्थ
बोधजनकत्वस्य वाच्यवाचकपदनिष्ठस्य वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकशक्तित्वसंभवेपि न कार्य्यकारणभाव

यत्ते न शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिरिति न लक्षणज्ञानकार्य्यकारणभावान्तरं समायातीति परास्तम् प्रयोज्य
त्वस्यानतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वादिति प्रपंचितं भूषणे ॥

कल्पनायां लाघवागौरवादिविचारचर्चामयस्य विचारासहः तथाहि शाब्दबोधं प्रति पदशक्तिज्ञानस्य हेतुतेति
निर्विवादं सा च भवदुक्तकार्य्यजनकत्वस्य शक्तित्वेन संभवति तद्रूपायास्तस्याः शाब्दधीजनकतायामनव
च्छेदकत्वात् तस्यापि स्वावच्छेदकत्वे घटं प्रत्यपि घटकारणत्वेन दंडस्य कारणतास्यादिति सर्वसिद्धान्तभंगः किं
च प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदर्शनात् प्रयोज्यप्रवृत्त्यानुमिते तदीयघटानयनादिज्ञाने उपस्थितत्वाच्छब्दस्यैव हेतु
तायामवधारितायामसंबद्धस्याकारणत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानस्य संबंधस्य जनकतारूपत्वासंभवः स्वयमुप

मू॰
सा॰ द॰
१६५
169

प्रयमानत्वेनागृहीतस्यागृहीतमप्रशाकत्वात् यदि चास्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इदं पदमेतदर्थबोधं जनयत्वित्याद्या
कारके स्वरेच्छाविषयत्वस्यापि गंगापदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितशाब्दबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्य
त्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य शक्तित्वाभ्युपगमे लक्षणो
च्छेदो नैयायिकमतेपि गंगायदा नीरबुद्धिर्भवत्वितीच्छायामगवतोपि संभवात् तादृशेच्छीयनिरूढत्वावच्छेदकता
पात्तीरेपि सत्त्वात् किंच निरूढेच्छाविषयत्वस्य शक्तित्वे प्रवाहविशेष्यकबोधे गंगापदजन्यत्वप्रकारतानि
रूपितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वसंबंधावच्छिन्ना
वच्छेदकत्वप्रकारकप्रवाहविशेष्यकनिर्णयत्वेन हेतुतायां कारणतावच्छेदकगौरवं च ननु शक्तिज्ञानस्य
शाब्दबोधे यद्यतिरिक्तकारणत्वं स्यात्तदेव कारणतावच्छेदकगौरवसंभावना तदेव न लक्षणप्रकार्यकारणभावेनै
वतिर्वाहात् तथाहि घटपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यव
च्छेदकतानिरूपिताधेयतासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वावद्घटवान् इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तादृशावच्छेदकतावा
न्घट इति बोधस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधयाकारणता सर्वसंमता तत्र निर्णयत्वं यदि तादृ
शावच्छेदकत्वाभावाप्रकारकत्वे सति तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकत्वं तदा तादृशावच्छेदकत्वाभाववान्घटस्तादृ

१६५

दृशावच्छेदकत्वं वा घट इत्यादिसमूहालंबनासंग्रहः नापि घटे तादृशावच्छेदकत्वाभावाप्रकारकत्वे सति तत्र ता
दृशावच्छेदकत्वप्रकारकत्वं समुच्चयासंग्रहप्रसंगात् नापि घटत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वाभावाप्रका
रकत्वे सति तत्र तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकत्वं समानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावावगाहिसंशयसं
ग्रहापत्तेः अतो घटत्वावच्छेदेन तादृशाभावाप्रकारकत्वे सति घटत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्व
प्रकारकत्वं सामानाधिकरण्येन निर्णयत्वं वक्तव्यं तदवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्य्यतावच्छेदकं च तत्सामा
नाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकताविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं तथा सति भाविज्ञानमप्रमेत्यप्रमाणग्रहानन्तरं
घटत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभाववान् घट इति ज्ञाने ततो घटत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वा
वगाहिनिर्णयस्य ततो घटत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिसत्त्वे सामा
नाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वनिर्णयस्य व्यभिचारापत्तेः अतः सामानाधिकरण्येन तन्निर्णयविशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वमेव तत्कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यं अवच्छेदकावच्छेदेन तन्निर्णयस्यापि कारणे वैशि
ष्ट्यमेव कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यं अन्यथोक्तस्थले यवज्जायमानायाः सामानाधिकरण्येन तादृशविशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहिबुद्धेरवच्छेदेन तन्निर्णयकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वप्रसंगात् तथा च तादृशावच्छेदकत्वा

मू० सा० द० १७०

170

यगाहिनिर्णयवैशिष्ट्याङ्केनित्वस्य शाब्दबोधे सत्वात्तातिरिक्तकार्यकारणभावइति कारणतावच्छेदकगौरवस्याच
म्रइतिचेन्न उक्तस्थले द्वितीयक्षणे सामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधानु
पगमेत्तत्तिविरहात् क्षणविलम्बे तावच्छेदकावच्छेदे तादृशावच्छेदकत्वावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबो
यस्यैवोपगमाद्वैशिष्ट्यस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वासम्भवादतिरिक्तकार्य्यकारणभावस्य शाब्दबोधेऽप्यावश्यक
त्वात्कारणतावच्छेदकगौरवं द्रष्टव्यमेव तीरनिष्ठावच्छेदकतया तादृशविशेष्यत्वहृन्नवच्छेदकतानिरू
पितत्वेपि न तस्यास्तादृशावच्छेदकतात्वेन तीरादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धावच्छेदक
तात्वेनैवेति न लक्षणोच्छेद इति तु स्वशिष्यप्रतारणमात्रं उक्तरीत्याबोधकत्वस्यैव बोधकताघटितेस्वरूपावि
षयत्वस्यापि दुर्ग्रहत्वात् ज्ञानादिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहाच्च न तस्य शक्तित्वमिति विभाव्यते तत्स्व
रूपपदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारनियामकः संबन्धः पदार्थान्तररूपः शक्तिः स्वतन्त्रएववाच्यत्वंप
दानसमवायितया वस्यत इति वदता दीधितिकारेणापि शक्तेः पदार्थान्तरत्वमेवाङ्गीकृतं तस्य च लक्षणा
हृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धतया लक्षणेऽपि तयेलक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकः एवं च तज्ज्ञानस्य हेतुताक
ल्पनप्रयुक्तगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमन्यथानुपपत्तेश्च अथवा शक्तिलक्षणज्ञानयोरेकयव कार्यका

रणभावः तथाहि तद्घटत्वप्रतिशक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितनत्पदनिष्ठप्रकारतानिरूपितनद
र्थनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन कारणत्वं शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेन वा पदप्रकारकेणाने शक्तेः संसर्गत्वात् श
क्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः परेषामभिर्ननिवेशपत्ते तेन शक्यसंबंधेन पदप्रकारकज्ञानस्यापि क्रोडीकरणात् पर
न्तु पदप्रकारतानिरूपितनासांसर्गिकविषयतानार्थप्रकारतानिरूपितेन शक्तिसंबंधेन पदाभावप्रकारकबुद्धेश्च
निवर्त्यत्वेन लक्षणाज्ञानस्यैवं च मरणाख्यव्यवहारोपि स्वरसतः संगच्छते तस्मान्निरूढलक्षणायाश्च ग्राहकं व्याक
रणादि तदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्य
तः सिद्धपदस्य वृद्धा इति अत्र शक्तिपदं निरूढलक्षणायाश्चाप्युपलक्षकमिति नैयायिकाः यत्तस्त्वमतेलः
कर्मणीत्यादिसूत्रेण लाघवमहत्कृते न कृतावेशाशिनेकत्वे रीतिः पूर्वमकृतं तथा गुणेप्युक्तादयः पुंसीत्यादिको
शेनापि लाघवाद्गुणे शक्तिः शुक्लादिपदानां गुणाश्रयेतु निरूढलक्षणा न शक्तिरनेकगुणानां शक्यतावच्छे
दकत्वे गौरवादेवमन्यत्रापि लक्षणायां निरूढत्वं च अनादित्वं तदपि स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वं
ससमानकालिकत्वं उपमानस्य सादृश्यपादिज्ञानात्मकस्यातिदेशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयपादिर्गवयादिपदवा
च्यइत्याकारकशक्तिपरिच्छेदकत्वं आप्तवाक्यं वेदमेतद्वाचकमित्यादि तस्मात् आप्तस्य प्रकृतवाक्यार्थयथा
र्थज्ञानवान् व्यवहाराद्यथा केनचित्प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यवृद्धेन घटे आनीते पार्श्वस्थो बालो

मू॰
सा॰द॰
९२
171

घटानयनरूपं कार्य्यं घटकर्मकानयनसाध्यं व्यवहारे व्यवहर्त्तृज्ञानस्य प्रयोजकत्वादित्यनुमिमीते अनंतरं त
द्धेतुजिज्ञासायां तद्धेतुत्वेनोपस्थिते शब्दमेवावधारयति तस्य चार्थासंबद्धस्य तज्जनकत्वानुपपत्त्यार्थेन साकं
पदसंबंधं शक्त्याख्यं निश्चिनुते यद्यपि प्रथमं वाक्यस्य वाक्यार्थे सोवधारितस्तथापि घटं नय गामानयेत्या
द्यावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकपदे शक्तिग्रहे तेन सहस्रदायेत्तद्धहस्याप्रामाण्यमवधार्य्यत इति नैयायिकाः प्रत्येक
पदशक्तेर्बोधयत्वेरिति तदाशयः अन्येन्तु वाक्यार्थे निरूपिता शक्तिर्वर्त्तनपदे त्वाहुः। यत्तु समासवादे वि
शेषितं वाक्यशेषात्तु यवैर्जुहोतीत्यादौ यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्याणां प्रयोगात् कंगौ म्लेच्छानां प्रयोगात्तु श
क्तिरिति संदेहे यत्रान्या ओषधयो म्लायंते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठंतीति वाक्यशेषेण दीर्घशूकविशिष्टे शक्तौ
निर्णीतायां कंगौ पदवनां शक्तिभ्रमात् प्रयोग इति निर्धार्य्यते विवरणस्य यथा शक्तिग्राहकत्वं तथापात्वर्थेति
रूपेणउक्तं प्रसिद्धपदसमभिव्याहारस्यापि क्वचित् शक्तिपरिच्छेदकत्वं यथा सहकारतरो मधुरं पिको
रौतीत्यादौ प्रसिद्ध सहकारादिपदसान्निध्येन पिकादिपदानां शक्तिः कोकिलादौ निर्णीयते सैषा शक्तिर्नाना
र्थेषु संयोगादिना नियम्यते तदुक्तं संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता अर्थः करणं लिंगं शब्दस्यान्य
स्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति शब्दार्थस्यानवच्छे
दे संदेहे सति तन्निरासद्वारा विशेषस्मृतेर्निर्णयस्य जनकाः संयोगादय इत्यर्थः उपस्थितानामनेकेषामेकतरस्मा ९२

त्रार्थनानार्थनिर्णयद्वारा नानार्थविषयकबोधजनका इति भावः सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति क्रमेण संयोग

विप्रयोगोदाहरणे रामलक्ष्मणावित्यादौ साहचर्य्येणोभयोर्युगपदेव नियमनमिति नान्योन्याश्रयः साहचर्य्यं

च सादृश्यस्य दृश्ययोरेव सहप्रयोगनियमात् रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधेन शक्तिनियमनं अंजलिना

जुहोतीत्यंजलिना सूर्य्यमुपतिष्ठत इत्यादौ जुहोत्याद्यर्थवशादंजलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपरत्वं सैंधवमानये

त्यादौ तु प्रकरणेन तन्निर्णयः अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यादौ तेजो वै घृतमिति घृतस्तुतिरूपात् लिंगादक्ताशब्द

स्य घृतसाधनाञ्जनपरत्वं रामो जामदग्न्य इत्यादौ जामदग्न्यपदसन्निधानेन परशुरामः अभिरूपाय कन्या देयेत्या

दावभिरूपतरायेति सामर्थ्यादवगम्यते पश्यतिं च परशुनेत्यादावौचित्यात् परशुपदस्य छेदनार्थत्वं भात्यत्र

परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपादेशात्परमेश्वरपदस्य राजार्थबोधकत्वं चित्रभानुर्भातीत्यादौ चित्रभानुपदं रात्रौ

वह्नेर्बोधकं दिवा सूर्य्यस्य मित्रे भातीत्यत्र व्यक्तेर्लिंगादपि सहृदेते सूर्य्यप्रतीतिः स्थूलपृषतीमनड्वाहीमित्यत्र

स्वरात्तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः आदिना सत्वमनवरणत्वादि लसिक्तमित्यत्र हृजार्थकः कर्मप्रवचनीयः सवि

क्रमित्यत्रोपसर्गोन्यार्थः प्रणायक इत्यादौ प्रणयनकर्तृबोधो णत्वात् प्रनायक इत्यादौ प्रगतनायकदेशस्य तदभा

वादिति इंद्रियाणां स्वविषयेष्वित्यादौ हरिवाकस्यान्वयमर्थः इंद्रियाणि यथा चान्तःविषयेषु घटादिषु अनादिः पु

मू॰
सा॰ द॰
१७२
172

उत्कटप्रयत्नानपेक्षतायोग्यतातदीयावात्त्वप्रकारतावच्छेदकधर्मवत्स्वरूपालितयार्थैः साकं पदानामपि संबंधएवयोग्य
तातत्स्वाद्वोधजनकत्वावच्छेदकधर्मोऽनुवोधजनकत्वमेवेतिनतद्विरोधः पदपदार्थयोर्यः सशाक्तेयः प्रा
द्वः सोऽर्थं इतिनीतरेतरात्म्यासमूलं तादात्म्यं भेदव्याप्तकमस्ति अतएवतस्यवाचकःप्रणवः ओमित्येकाक्षरं
ब्रह्मेत्यादौपतदर्थयोरुभयोर्भेदाभेदयोरुक्तत्वाविवक्षयाषष्ठीप्रथमाभ्यामुल्लेखः सएवसंबंधःशक्ति
रितिसंकेतःपदार्थांतरवेतिभट्टमतंतन्नसम्यक् भेदाभेदयोरुभयोःपरस्पराभावरूपतयाविरुद्धत्वेनतत्
योरेकत्रावस्थानासंभवात् घटपदनाशेपिघटस्योपलभ्यमानत्वान्नयोस्तादात्म्यस्यात्यंतमसंभावितत्वाच्चनचया
करके पाकश्यामेपि पाकोत्तरमिदानीं नश्याम इतिप्रतीतेर्भेदो न विरुद्धाविति वाच्यं अन्यथाप्यवृत्तीनां तेषामेकाव
च्छेदेनविरोधानयायात् अतएवतत्रदेशकालाद्यवच्छेदकभेदे नैवभेदप्रतीतिरिति घटोयं नश्यामोहतोनक
पिसंयोगीति पाकप्राक्क्षणावच्छेदेन श्यामतादात्म्यापलोघटः पाकोत्तरक्षणावच्छेदेन श्यामभिन्नरस्यावच्छेदकभेदादेवयकस्मि
न्भेदाभेदयोःप्रतीतिरितित्ववच्छेदकाभेदप्रतीतिः किंचिदानानीमयंनश्यामोमूलेनायंकपिसंयोगीत्येवनह्यात्रनतथा अस्मिन्नर्थेयंश
ब्द इतिभेदप्रतीतिसमकालिकोमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिप्रतीनावच्छेदकाभानात् किंत्वभेदवादे घटपदनाशे घटनाशाप
त्तिरेवंशब्दवदर्थस्यापिश्रोत्रेंद्रियग्राह्यतायाघटवच्छटशब्दादेःश्रोत्रेंद्रियाग्राह्यतायाश्चापत्तिरितिवज्रव्याकोपः
नचात्यंतभेदेघटः पटइत्यस्यतनाभेदेघटोघटइतिसामानाधिकरण्यदर्शनाद्भेदाभेदवादोपपत्तिरितिवाच्यंश १७२

ह्ये घट इत्याद्यननुभवाच्च घटो न घटो न शब्द इत्याद्यननुभवाच्चाभेदस्यैवासिद्धेः ॐमित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षरपदस्य
स्य तत्प्रतिपाद्ये निरूढलक्षणया सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति तत्प्रतिपादितादात्म्यसाधिकात्तस्मान्नादात्म्य
शक्तिवादपक्षस्त्याय्यात मनोरमप्येवेत्याधिकमन्यत्रोपपाद्यं ॥ सा च शक्तिस्त्रिधा रूढिर्योगो योगरूढिश्चे
ति अवयवार्थाप्रतीतौ या समुदायनिरूपिता अर्थबोधिकानन्यदनिरूपिता सा तदर्थे रूढिर्यथा मणिनूपुरा
दौ प्रत्येकप्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे या शक्तिः सा योगशक्तिः यथा पाचकपदघटकधात्वर्थप्रत्यययोः
पाके तत्कर्तरि च अश्वगंधादिपदात्तु कदाचित्समुदायनिरूपितौषधिविशेषरूढिशक्त्यौषधिबोधः कदाचि
दश्वगंधोयस्यामिति व्युत्पत्त्या वाजिशालादिबोधोऽवयवशक्त्येति कदाचित्तस्य यौगिकत्वं कदाचिद्रू
ढत्वमिति तस्य पृथग्रूढियोगापहारिणीति न प्रकारान्तरभावे लाक्षणिकेन तदा निशालीबोधश्च य
दे पत्रावयवार्थशक्तिसहकृता समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिरित्युच्यते यथा पंकजादिपदे तत्र
पंकाधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मबोधात् पद्मस्यानुपपत्तिप्रतिसंधानादिकं विना बोधान्न लक्षणावसर इ
त्यादि प्रपंचितं पूर्वमेव गंगायां घोष इत्यादौ तु गंगापदस्य तीरे शक्यसंबंधरूपलक्षणाग्रहे तदाहितसंस्कारज
न्यतीरस्मृत्या तीराधिकरणकघोषशाब्दबुद्धिः न च लक्षणाव्यवहारान्यथानुपपत्त्या शक्त्यतिरिक्ता या लक्षणा स्याश्रव
णमस्ते यत्वात् अन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानं च तद्बीजं यथोक्तं कविभिराकांक्षतमपि यथा वदन्तेतस्यावदर

भू॰
सा॰ द॰
१२३

123

नेमूखममखेभातिचाव्यासाभित्यत्रतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नवदनत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवदनत्वावच्छिन्न
विशेष्यताकबोधोनसंभवति अभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशा
ब्दबुद्धौविषयतावच्छेदकभेदस्यनेत्रत्वादितिवदनार्थकवदनपदनिरूपिताकांक्षानवदनपदेतत्रवदनप
दमाह्लादकलक्षकं नतूपस्थिताह्लादकस्याभेदान्वयोवदनइति अनुशासनबोधितैतिराकांक्षत्वमपिक्वचि
त्रहीजं यथाकृत्स्नसीतापरित्यागः सरत्नाकरमेखलांबुभुजेपृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलामित्यत्र
भुजिधातोरवनवाचकस्यात्मनेपदनिराकांक्षनयावाच्यार्थंबुद्धौप्रतिबद्धायांभुजिनास्वार्थेपालनसंबंधिर
शासनेलक्ष्यते आत्मनेपदसमभिव्याहृतभुजिनावच्छेदेनाख्यातोपात्तकर्तृत्वेनपालनवृत्तित्वरूपा
योग्यत्वरूपनैराकांक्षस्यभुजोनवनइतिसूत्रेणप्रतिपादनात् तत्रकेवलपदेनतत्कालिकरामाभिन्नपृ
थिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वयोगिव्यक्तिरभिधीयते एवंप्र
कारेणचपृथिव्यन्ययोगव्यवच्छेदः एवंचतत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्या
भावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्यस्त्रीकर्मकभोगकर्त्तार
माभिन्नः पृथिवीपालइतिवाक्यार्थबोधः क्वचिच्च मानांतरलभ्यत्वेप्रतिबंधिकायाः सिद्धेः सत्वा
दनाकांक्षत्वं यथारामोस्मिसर्वंसहइत्यादौरामत्वस्यसर्वंसहत्वानुपपादकत्वाद्रामपदस्यराज्यभ्रंशपित्र १२३

रणप्रवासदारक्षसनडुःखानुभवितारिलक्षणा प्रत्ययवरामोस्मीतिवाक्यार्थः सर्वसहत्वेहेतुः तथाच तात्पशाद्दुःखानुभ
विता सर्वसहत्वनाश्रयत्वइतिबोधः द्विरेफोमधुरंरौति द्विकः कूजतिकाननइत्यादौतुमुख्यार्थबाधएवलक्षणाबीजं
तथाहि येन पुरुषेण द्विरेफादिपदस्य प्राणिविशेषे शक्तिर्नगृहीता गृहीता वा द्विरेफो यत्रेति व्युत्पत्त्या यद
विशेषे सा लक्षणा वाचस्य प्राणिविशेषस्य कमधुरारावकर्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयत्वानुपपत्त्या द्विरे
फपदेन रेफद्वयघटितपदवाच्यत्वरूपलक्षणयोपस्थिते प्राणिविशेषे मधुरारावकर्तृत्वान्वयः प्रत्ययवतस्त्र
लक्षितेन लक्षणेति व्यवहारः स्वघटकरेफद्वयलक्षितेन भ्रमरपदवाच्यत्वरूपवान्तस्याः द्विरेफपदेन लक्षणया भ्रम
रपदमुपस्थाप्यते तेन च प्राणिविशेषोपस्थितिरिति न सम्यक् प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेस्तत्र प्रत्ययार्थान्वयासं
भवात् भ्रमरपदजन्यमधुकरोपस्थितौ द्विरेफपदरूपप्रकृतिजन्यत्वाभावात् भ्रमरपदे लक्षणाया
मपि तत्तेन तदुपस्थितिरुक्तरीतिसैवार्थप्रत्यायकत्वादिति न कश्चित् एवं द्विकः कूजति कानने इत्यादावपि
बोध्यं एवं गंगायां हरति वैयाघ्रं च स्नापीनावगाहितेत्यत्र गंगापदवाच्यप्रवाहस्य पानकर्मत्वासंभवादतो गंगा
पदेन शक्त्या प्रवाहः स्मर्यते तेनावयवावयविभावरूपसंबंधग्रहाहितसंस्कारसहकृतेनोद्बुद्धं तज्जलस्मरणं
तेन तस्य पानकर्मत्वान्वयबोधः तात्पर्यानुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणाबीजं तदुक्तापकत्वेनैव नैरर्थक्याद्यादीना
मुपयोगः प्रत्ययवक्षष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिप्रभृतिपदानां यष्टिधरे लक्षणा यष्टिभिः प्रवेशनकर्मत्वान्वयावा

मू॰
सा॰ द॰
१७५

175

योऽपि भोजनादिप्रकरणोक्तौ तात्पर्यविषयभोजनानादिप्रयोजनकप्रवेशनकर्मत्वस्य तत्रानुपपन्नत्वात् एवं
कुन्ताः प्रविशन्तीत्युक्तिर्विशेषणीयान्तीत्यादावप्यस्ति ननु छत्रिविशिष्टस्य पदद्वयवृत्तेर्न वाक्यतया कथं तस्य लक्षणास्वशक्या
प्रसिद्धेः किंच नात्रैकसार्थवाहित्वं लक्षणावच्छेदकं यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकांक्षाविर
हादिति चेत् सत्यं संबंधित्वेन शक्यमतः प्रत्ययेष्वेकसार्थसंबंधित्वेन लक्षणा छत्रपदे तात्पर्यग्राहकमित्यभ्युपगमादु
क्तदोषाप्रसंगादिति ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किंमित्यनवच्छिन्नाभिधानं प्रयोजनं तिशसायोपावनत्वादिप्रतिपत्त्यपेनादि
तरिहेत त्रहत्त्रिविनातत्प्रतीतेरप्यसंभवाद्व्यंजनापि तत्तोपाहृत्तिरवश्यमंगीकरणीया अतएवावलानोऽत्रियं हत्वावारिवा
हैः सहानिशं तिष्ठेति च पलायत्त्र सकाले समुपागत इत्यत्राशक्तानोऽत्रियमपहृत्य पुंश्चलो जलवाहकैः समं रमं
त इत्यतात्पर्यविषयरूपयथीनालिंगितस्याप्यर्थान्तरस्य प्रतीतिः साचार्यद्वारिकापि भ्रम धार्मिक विस्रब्धं सोऽद्य श्वा
मारितस्तेन गोदातीरनिकुंजप्रतिष्ठितनिसर्गदृप्तसिंहेनेत्यादौ प्रतिभाजुषां सहृदयानां वक्तृबोध्यबोद्धृवैशिष्ट्यस्य सहू
त्रौ सिंहप्रतीत्या तेन रेखभीरुभ्रमणयोग्यत्वस्य गोदावरीतीरे प्रत्यपादितिचेन्न रूढ्या नालिंगितार्थस्य केवलयोगेन प्रती
त्यसंभवेऽपि लक्षणया तस्याः सूपपादत्वात् पावनत्वादिप्रतीतिर्विशिष्टलक्षणयापि शुद्धलक्षणमेवानुपपत्तिपरिहारे
तविशिष्टे सेतितन यष्टीः प्रवेशयेत्यादावगतेः लिंगजस्य लैंगिकबुद्ध्यापि वाच्यार्थवैयंजनिकबुद्धेर्गतार्थत्वात् वस्तुतस्तु

गालिप्रदानादेरिवेतो न ख्यातात्पर्य्यमवगम्यते न तत्त्वपर्वोपोनमिति वाँवाये व्यभिचारपत्तयर्मनयो संदेहे वा तेभ
वान्नत्रैयालंकारिकैर्यजनोल्लासाभ्युपगमात् अतएव विहत्मानशाजहंसेत्यादाह्निष्टपरंपरितरूपकस्थलेम
ख्येहंसस्यैवाहार्य्याभेदान्वयः शाह्लोवन्क्रमविना सरटशलक्षणयान्नसाटश्यत्त्वैयोसाधारणधर्मज्ञानेनासिंस्व
मानस्यवासित्वग्रहेनैकार्थोपस्थितिरूपः श्लेषस्तत्रानेकार्थतात्पर्य्यज्ञानेनतत्रराजहंसस्साटश्यधीरित्यन्योन्याश्र
यइतिकेचिन्तत्प्रलपितममास्तम यदिपुनराननुभाविकोलोकानांस्वरसवाहीशाब्दमर्मन्थंप्रत्येमीतिप्रमायल
दावैयंजनिकीवुद्धिर्गीर्वाणगुरूणामप्यशक्यवारणेतिव्यंजनाहृत्तिसिद्धिरयमन्यूहैवं लाक्षणिकपदेनानुभाव
कमितिसंप्रदायः स्वशक्यानुभवं प्रत्येवयदानोकारणत्वेइतरपदार्थेनसहस्वशक्यानुभावकत्वेनल्क्षमाहोमव्यप
दादेवतीरानुभवादशक्यादशकोपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतोमतेसजन्योपस्थितिसंबंधेनैवपदस्यानुभा
वकतथातस्याप्यत्तीरेऽभावान्नस्यानुभावकत्वमितिनिन्मूले नचतन्नसंभवतेशक्योपस्थिततीरादेरयकृत्य
र्थेनयातत्रप्रमयार्थोन्वयासंभवात् वृत्तन्तलाक्षणिकपदमदेशपविधेयभावेनानुभवाजनकमित्येवनदर्थः उ
देश्यविधेयभावेनान्वयेशक्तिमत्वस्यैवप्रयोजकत्वात् अतएवलत्त्यार्थस्यविधेयतयाऽभानान्नविधीयपरःशाह्
र्थइतिसंगच्छते किंचतेनसंयोगस्यपटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकेत्वंतः पटंकरोतीतिसर्वलाक्षणिकेऽन्वयानुभवो
पलायापत्तेर्लाक्षणिकंपदमननुभावकमेवेतिताटश्यवादस्याकिंचित्करत्वमित्याद्यन्यतोवधार्य्यमित्युक्तंविस्तरेण

भू॰
सा॰ द॰
१२५
175

स्वोक्तनिकृष्टमतमवलंब्यमूलमवतारयति नन्वेवमिति एवं बोधकत्वस्यैव शक्तित्वे तत्रापि अपभ्रंशरूपभाषा
यामपि स्यादिति शक्तिः पदार्थान्तरमिति मतेन तद्वाहन्तु तस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः इष्टापत्तावाह तथा चेति
नापभ्रंशितवैतत्स्वोक्तितं वैरतिनिषेधविध्याविषयत्वापत्तेः इष्टापत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः हीयेति अपभ्रंशानां
बोधकतारूपशक्तिमत्त्वाभावप्रतिपादनेन साधुत्वस्याव्यवस्थानिर्वचनेन चेत्यर्थः अनुमानेनेति अनुमानम

नन्वेवं भाषादिनो बोधदर्शनाद्बोधकतारूपाशक्तिस्तत्रापि स्यात्तथा च साधुतापि स्यात् शक्तत्वस्यैव साधुता
या व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशंक्य हि पा समाधत्ते असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते वाच
कत्वाविशेषेपि नियमः पुण्यपापयोः असाधुः गाव्यादिः अनुमानेन साधुशब्दमनुमाय वाचको बोधकः कै
श्चिदिष्यते तथा च लिपिवत्तेषां साधुस्मरणप्रबोधप्रयोगे न तु साक्षाद्वाचकत्वमिति न साधुत्वमिति भावः उक्त
हि वाक्यपदीये साधुत्वमानेन ॥

मुतेः गाव्यादीनामपभ्रंशानां गवादिपदविर
त्र स्मृतिरनपख्यानामात्रेहानमिति
हतित्वेन तु ततः प्रकृतिस्मरणसंभवात् अनयव वत्यन्तितेषां साधुस्मरणप्रबोधप्रयोग इति अनुमायेति स्वखेत्यर्थः सा
त्वादपभ्रंशानां बोधकत्वं तु तयनत्कल्पेः साधुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः तत्र हरिसंमतिमाह उक्तं हीति ते
अपभ्रंशाः अनुमानेनेत्यादिन्यादि असाधोः साधुप्रकृतिकतया तत्साधुप्रकृतिकतया तत्सादृश्येन साधुष्ठित्यसस्म

॥ १२५

प्रत्याययन्ति गवादयोऽर्थबोधकारणानीत्यर्थः तथा च साधुशब्दस्य तावेवासाधूनामप्रयोगो न तु तेषां सांतत्याद्बोधकत्व
मिति न शक्यत्वरूपं साधुत्वं तेषामिति भावः पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवादिशब्दतादात्म्यप्रकारकत्वा
न्नविषयतामापद्यैवेत्यर्थः गोपदे ऽज्ञारणीये केनचित्कारणाद्यदि वेन गावीत्युच्चारिते न किन्तु गोपदमेवेदमिति
तत्तादात्म्येनभासमानागावादिशब्दा एव गवादिरूपार्थस्य प्रकाशकास्त्वार्वेऽत्यर्थः एवकारेण तत्त्वेन बोधकत्व
व्यवच्छेदस्तादात्म्यागतिष्ठात्रभ्रमरूपाभिप्रायानपूर्वीकत्वेन वास्तवतादात्म्याभावात् यत्तु शब्दार्थयोस्तादा

त्म्यमयोत्पत्तिहेतवः तदात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः न विशिष्टैरनुगम्यन्ते पर्यायाइव
साधवः ते यतः स्मृतिमात्रेण तस्मात्सात्तादवाचकाः ॥

त्म्यं शक्तिरिति मतावष्टम्भेन तादात्म्यमुपगम्यैवेत्यस्यावतारणं तन्मयेव तादात्म्यस्य शक्तित्वेपि शब्दनिष्ठशा
ब्दनिष्ठतादात्म्यत्तानस्यार्थबोधाजनकत्वात् किन्त्वपभ्रंशानां साधुशब्दतादात्म्यभ्रान्त्यार्थधीजनकत्वमि
ति पक्षान्तरमप्यत्रयानुपपादनस्यैव सम्यक्त्वमिति विभावनीयं अवाचकत्वे हेतवः न शिष्टैरिति यतस्तेऽसा
धवः पर्यायाइव शिष्टैः स्मृतिशास्त्रेणानुशासने न नानुगम्यन्ते न प्रतिपाद्यन्ते ऽतो वाचका इत्यर्थः अन्यथा
साधवः पर्यायाइवापभ्रंशा अपि शास्त्रेण प्रतिपाद्येरन्निति भावः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१७९

176

तेसाधुष्वनुमानेनेत्यर्द्धेनोक्तमर्थं विशदयति वृद्धेवेत्यादिना तदुत्तरमेवास्य पाठस्सूचितः अवधकमितिभावः एणक्रियाविशेष
णे तद्विदां साधुविदां तेन अपभ्रंशेन साधौ व्यक्ते स्मृतेहतिनिर्णयः शाब्दबोधो भवतीत्यर्थः एवं साधुशब्दस्येव बोधकत्वे सा
धुव्यवहितः साधुस्मृतिद्वारकः अभिधीयते बोध्यत इत्यर्थः उक्तमेवार्थं द्रढयितुमाशङ्कते नन्विति तेषामिति साधु
पर्यायाणां एकत्वात् एकजातीयत्वादित्यर्थः तथाचैकजातीयत्वप्रयुक्तशक्तिकल्पना अस्य स्थाने तत्र देशभिन्नेष्वप
वृद्धेवेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः अम्बाम्बेति अवधकं तद्विदां तेषां व्यक्तं भवति निर्णयः एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योय
पभ्रंशः प्रयुज्यते तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयत इति ननु अपभ्रंशानामवाचकत्वे किं मानं शक्तिकल्प
कस्य व्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्तत्र तत्तद्देशभेदेन भिन्नेष्वनन्तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् न च पर्याय
तुल्यताशङ्का तेषां सर्वदेशैकत्वाद्विनिगमनाविरहे न शक्तिकल्पना तथा अपभ्रंशेन तथा अन्यथा भा
षाशब्दानामपि पर्यायतया गणनापत्तेः एवं च शक्तमेव साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकानां मतं तदेत
न्मतेनैव दृष्टम् इदानीं स्वमतमाह वाचकत्वाविशेषेपीति अयं भावः अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोधः एव त
दपभ्रंशेषु शक्तिकल्पनमित्यर्थः शक्तिमत्त्वाविशेषात् नाभ्रष्टानामिव भाषाशब्दानामपि कोशादौ पर्यायेष्वप्रतिपादनेऽसा
दिति भावः अपभ्रंशाद्यपरेक्षोक्तरीत्या साधुपयादिनत्वात्र शक्तिस्वीकारः साभिनिवेशमात्रप्रयुक्तः इत्याशङ्कां नि
राचिकीर्षुरुक्तप्रकारसंभवं दर्शयति अयं भाव इत्यादिना ॥

१७९

3

नानिति साक्षन्निस्पर्थः तथाचानेषांसाधुशब्दानन्नभवेन तत्स्मरणेन तत्र शाब्दबुद्धिरुपपादयितुमशक्येति भावः न
नु स्मृतिकल्पनासंभवेप्यसाधौ साधुतादात्म्यभ्रान्त्यासास्तूपपादेत्यत आह तेषामसाधोरबोधाच्चेति विशिष्टबुद्धौ विशे
षणज्ञानस्य हेतुतयासाधोरज्ञाने तादात्म्यसंबंधेन साधुभ्रान्तिरप्यसंभवतु किंकेनक्रमकारस्यासंभवादपभ्रंशस्यापिवा
चकतावश्यकीति भावः शक्तिभ्रमादिति स्वार्थेतिरूपितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशेभ्रमादित्यर्थः किंबोधकत्व

तानविदुषामपियां मन्वते बोधात् तेषांसाधोरबोधाच्च शक्तिभ्रमात्तेभ्यो बोधइत्यपितबोधकत्वस्याबाधेन तत्त्वस्य
स्याभ्रमत्वात् ईश्वरेच्छाशक्तिरिति मतेपि सन्मात्रविषयिण्यास्तस्याअबाधात् शक्तेःपदपदार्थयोरितायाः ॥

रूपशक्तिभ्रमात्तत्र बोधउपपाद्यते किंचेश्वरेच्छारूपशक्तिभ्रमात्तत्र नाद्यः यत्तस्माह बोधकत्वस्येति द्वितीयेत्वाह ई
श्वरेच्छेति सन्मात्रेत्यत्रमात्रपदेकृत्स्नार्थकं अपभ्रंशाज्जायमानबोधस्य सर्वांशभवत्वेनतयाबोधजनकत्वस्यबाल्लवि
कस्यतत्रसत्त्वेनबोधकत्वेनेच्छायास्तत्रसंभवात्तत्रभ्रमत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वेविषयबाधस्यैवतंत्रत्वादितिभावः ननुलात्त
णिकव्यावृत्तस्यबोधकत्वेनिच्छावत्त्वस्यापभ्रंशेऽभावाद्भ्रमत्वंस्तूपपादमतआह शक्तेरिति ॥

भू॰
सा॰ द॰
(७७)
177

असमासंभवाच्चेति तत्पदविशेष्यकतत्तदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तत्पदविशेष्यकत्वेन ग्रहीतायाश्चान्यपदविशे
ष्यकत्वासंभवेन भ्रमत्वासंभवादित्यर्थः इदं चेच्छाशक्तिरिति पक्षाश्रुतिप्रायेणेति रुक्तेर्बाविभ्यपदविशेष्यकत्वासंभ
वेन भ्रमत्वासंभवादित्यर्थः इदं चेच्छाशक्तित्वाभिप्रायेणेति रुक्तेर्बा विशेष्यत्वरूपायाः लाक्षणिकत्वापभ्रंशेष्वनभ्यु
पगमेन तत्स्यात्तत्र भ्रमेवाधकाभावादिति तथा च तत्र शक्तिभ्रमेण बोधस्योपपादयितुमशक्यतया बोधानुपप
त्त्याभावायामपि शक्तिरावश्यकीति भावः पारंपर्यादित्यस्यार्थं ब्रूते विगुणेष्विति हेतुगर्भविगुणेषु करणपाटवरू

असमासंभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीये पारंपर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु प्रसिद्धिमागता येषु तेषां
साधुरवाचकः दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्यय इति अ
वाचकः अबोधकः बुद्धिविपर्ययः पतयव वाचकानान्व इति विपर्यय इत्यर्थः ॥

पे अभिधातृवैगुण्यस्यापभ्रंशतियामकत्वात् दैवीति संस्कृतरूपेत्यर्थः व्यवकीर्णेति उच्छिन्नानहम्बीकाकृतेत्य
र्थः अनित्यदर्शिनो शब्दानित्यत्ववादिनो नैयायिकानामिति यावत् वादे वाचकताविचार इत्यर्थः ननु तेषां साधुर
वाचकत्वमसंगतं यस्मिन्नर्थे अपभ्रंशाः प्रयुज्यन्ते तस्य साधुवाच्यत्वस्य सर्वसंमतत्वादत आह अबोधक इति अ
वच्छिन्नः साधुर्नबोधक इत्यर्थः साधुस्मरणमत्र बोध इति न किंत्वपभ्रंशा एव तत्र साक्षाद्वाचका इत्यर्थः ॥ (७७)

अतएव दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमित्यस्य संगतिस्तस्य साधुतादात्म्यारोपेणापभ्रंशानां बोधकत्वोपपादनपरत्वात्तथा च कथ-
मपभ्रंशानां वाचकत्वमत आह किंचेति वितिगमनाविरहादिति बोधकत्वाविशेषात्साधुतादात्म्यारोपं विनापि
तत्तो बोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः नाखिलभाषाणां दोष इति शक्तिवाचक इत्यर्थः ननु सकलदेशशिष्टपरि-
गृहीतत्वमेव विनिगमकमत आह किंचेति अवच्छेकमत आह किंचेति अवच्छेदिकेति जनकतावच्छेदिकेत्यर्थः

किंच विनिगमनाविरहादपि भाषायां शक्तिः न च तासां नानात्वं दोषः संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्रै-
कत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात् किंचानुपूर्व्येवावच्छेदिका सा च पर्यायेष्वपि भाषाया-
मप्यानुपम्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः ॥

कस्तयोरिति साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वं तु न विनिगमकं तथा सति शव-
तिर्गतिकर्मा कंबोजेषु प्रयुज्यते विकारमेवैनमार्य्या भाषन्त इति भाष्योक्तरीत्या तत्तद्देशनियतसंस्कृतेषु
शक्तिसिद्धिर्नापत्तेः वाचकस्यैव जनकतायामासकारिकाणां प्राकृतभावोदाहरणस्यासंगतत्वापत्ते-
श्च अतएव तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासत्तिः संदिग्धशक्तत्वप्रत्ययः न चासौ भ्रमः बाधकाभावादि-

उपसंहरति तथा चेति एवं अपभ्रंशानामपि शक्तत्वे साधुतास्यादिति साधुत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः साधुभिर्भाषि
तव्यमिति साधुनैव प्रयुञ्जीतेति विधिरित्यर्थः नासाधुभिरिति नापभ्रंशितवै नम्लेच्छितवै इत्यादिनिषेधविधिरित्य
र्थः जनकतावच्छेदिका जातिः तत्र प्रमाणं त्वेकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्येकः पूर्व
पदयोरिति सूत्रस्थभाष्यपठितश्रुतिः सम्यग्ज्ञातः साधुत्वेन ज्ञातः यदिह परिनिष्ठितं तत्साधुरित्यर्थापत्तिलभ्य

तथा च संस्कृतत्वव्यञ्जकाभावाच्छब्दाः शक्ता एव न च पर्यायतया भाषाणां गणनानापत्तिः साधूनामेव कोशादौ वि
भागाभिधानात् न त्वेवं तेषां साधुतास्यादत आह नियम इति पुण्यजनकत्वबोधाय साधुभिर्भाषितव्यमिति
विधिः पापजनकत्वबोधनाय नासाधुभिरिति निषेधः तथा च साधुत्वं पुण्यजनकतयोग्यत्वं पापजनकतयो
ग्यत्वमसाधुत्वमिति तत्र जनकतावच्छेदिका च जातिः तज्ज्ञापकं च कोशव्याकरणादि एवमेव राजसूर्यादे

वाक्ये न च तत्र शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणानुसंहितः सुप्रयुक्तः शिष्टोच्चरित्या प्रयुक्त इति तदर्थः ते हे
लयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति श्रुतिश्च यदि तकत्वादिना सा कार्यतावच्छेदकजातित्वाभावो विभाव्यते
तदा त्वसाधुत्वादिकमुपाधिरिति भावः तदनुमापकमिति तद्व्यंजकमित्यर्थः व्याकरणादीत्यादिपदाच्छि
ष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः एवमेवेति तत्तदर्थपुरस्कारेण तत्तच्छब्दस्य व्याकरणस्मृत्या प्रतिपादनादेवेत्यर्थः ॥

फलाजनकत्ववदिति तत्क्रियाधिकारिकर्त्तृकस्यैव तस्य फलश्रवणादिति भावः साधुत्वमिति गवाद्यर्थपुरस्कारेणैव प्र
रिनिष्ठतगवादिशब्दानां साधुत्वेन स्वर्गफलकत्वादिति भावः तत्राधुनिकदेवदत्ताद्यर्थपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां
शास्त्रेऽव्युत्पादनात्तेषां देवदत्तादौ साधुता न स्यादत आधुनिकेति व्युत्तरमिति बोधवदाद्यनन्तरं तस्य व्युत्तरं च तच्छब्दे
ना पुरुषस्य नाम कुर्यात्तद्धितमिति भाष्यस्य स्वरसेनेत्यर्थः तत्तद्देशभाषानुसारेण क्रियामाणानाम पैञ्जी
केञ्जीत्यादिनाम्नां तच्छास्त्राव्युत्पन्नत्वाद साधुत्वमिष्टमेवेति भावः तत्त्वं सत्तागुणपुरस्कारेणाव्युत्पादनात्तत्र तेषां

फलाजनकत्ववद्वादिशब्दानां नां स्याद्दौ साधुत्वमिति संगच्छते आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि व्युत्त
रमित्यादिभाष्येणाव्युत्पादनात्साधुत्वं पर्वं च पस्पाशायत्रार्थे व्याकरणेनाव्युत्पादितः स तत्र साधुरिति
पर्यवसितं गोणानां तद्गुणेऽव्युत्पादनात्तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ साधुत्वमेव ॥

कानां लाक्षणिकार्थपुरस्कारेणाव्युत्पादनात्तत्र तेषामसाधुत्वं स्यादत आह गोणानामिति निरूढलाक्षणिक
कानां नीलादीनामित्यर्थः गुणे नीलादौ व्युत्पादनादित्यस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः गुणे शुक्लादयः पुंसि
स्यादिकोशेन चेत्यादिः तत्पुरस्कारेणेति नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः शक्यार्थबोधानन्तरमन्वयानुपपत्तिप्रति
संधाने तैर्लाक्षणिकार्थोपस्थापनाच्छक्यार्थोपस्थितिनिर्वंधनं निरूढलाक्षणिकानां साधुत्वमक्षतमेवेत्याशयः ॥

भू॰
सा॰ द॰
१७९
179

आधुनिकेति अनुशासनमनवगृहीतार्थे स्वकल्पितयत्किंचित्संबंधवशात्तदुपस्थापकानामित्यर्थः अतिरिक्तेति द
र्शनात्तद्वारणायमनिसंकेतातिरिक्तशक्तिग्रहेत्यर्थः विषयशब्दाध्याहारेणव्याचष्टे संबंधोविषयइति तथाचापमेतत्संबं
धीतिव्यवहारेसंबंधोविषयइदमत्रयोग्यमितियोग्यतांप्रतियोग्यतव्यवहारेयोग्यताविषयोयतोतस्तद्व्यवहारादति
रिक्तशक्तिग्राह्येतिसमुदितार्थः तत्रदृष्टान्तोमातापुत्रादियोगवदिति पृष्ठायमेतत्संबंधीतिव्यवहारस्तयोजन्य
जनकभावतिष्ठायकस्तद्वदित्यर्थः अन्येत्विममित्यंव्याचक्षते संबंधिशब्दे अयमेतितत्संबंधीतिव्यवहारे योग्यतां

आधुनिकलाक्षणिकानांत्वसाधुत्वमिष्टमेव अतएवब्राह्मणायदेहीत्यर्थेब्राह्मणदेहीत्यादिकंलक्षणया
प्यसाधुरित्यादिप्रपंचितंभूषणे अतिरिक्तशक्तिग्रहोपायमाह संबंधिशब्दे संबंधोयोग्यतांप्रतियोग्यता
समयायोग्यतासंवित्मातापुत्रादियोगात् ॥ संबंधोविषयः योग्यता प्रतियोग्यतासंबंधं प्रतियोग्यतावि
षयइतिसमयाद्व्यवहारात् योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः घटपदमत्रयोग्यमेतत्संबंधीतिव्यवहारात्साग्रा
(ह्ये)त्यर्थः इतिवैयाकरणभूषणसारेशक्तिनिरूपणं ॥

प्रति अर्थंबोधजनकतावच्छेदकरू मेवतत्स्वरूपयोग्यताव्यवहार
निरूपितोयःसंबंधस्तान्यतरस्तोन्योवासएवयोग्यतापरपर्यायः विषयइतिशेषः साचानादिःस्वव्यवहारपरंप
रायाअस्मदादिसमयात्त्रिज्ञायते ततजनकत्वमेवशक्तिरेतज्जननेयंयोग्यइतिव्यवहारात् अतएवैतद्धेसतिप्रम
यहेतत्वसंबंधेउपपद्यते शब्दस्यार्थेयतस्तस्मात्संबंधोस्तीतिगम्यतइत्यत्रेनोक्तार्थएवविशदीकृतइति इतिभूषणसारद

शक्तिनिरूपणं ॥
१७९

पदं चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदादिति निरुक्तौ यद्यपि नामार्थनिरूपणानन्तरमवसरसंगत्योपसर्गार्थस्से
व निरूपणमुचितं तथापि प्रायशो वाक्यजन्यबोधे क्रियायाः प्राधान्यादुद्देशक्रममनादृत्य प्रथममाख्यातार्थनिरू
पणवदन्यानुपसर्गनिपातार्थयोर्मध्ये नञ्स्वरूपनिपातार्थस्य वाक्यार्थविशेष्यत्वादसमस्तनञर्थस्यापि नामार्थवि
शेष्यतायामव्युत्पाद्यविशेष्यमाणत्वात् प्रथमं नञर्थनिरूपणमिति निपतनयन्नाह नञर्थमाहेति यद्यप्येतावदसेवसा
मासे खलु भिन्नैवेत्यत्र व्यवस्थापितं तत्वे नसमासशक्तिप्रस्तावे। घटइत्यादिसमासघटकतया स्वतन्त्रस्य नञोर्थो निरूप

नञर्थमाह नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वं नञ्योत्यं नह्यसोप्यतिसर्ववत् नञ्समासेः
परस्योत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिद्धा नीतिशेषः अतएवारोपितत्वं नञ्योत्यमित्यभ्युपेयमिति
शेषः अयंभावः असर्वइत्यादावारोपितः सर्वइत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याबाधात्सर्वनामता हि द्यति अत
स्यातिसर्वइत्यत्रैवसा तस्यात् ॥

णमपेक्षानर्हतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपप्रसंगादित्याह नञर्थमाहेति अधिकमग्रे वक्ष्यते नञ्समासे अघटइत्या
दौ अतएवेति सर्वनामत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः सर्वनामत्वानुपपत्तिमेव प्रकटयति अयंभावइत्यादिना अन्यथेति
समासान्तर्गतनञोभेदार्थकत्वाभ्युपगमइत्यर्थः नञर्थभेदस्य प्रतियोगितया योगितयोत्तरपदार्थान्वयिनोनुपयोगि
तया समभिव्याहृतपदार्थेन्वयोगिकारेइतियावत् तानस्यादिति असर्वइत्यादौ सर्वपदार्थभेदे गुणीभूतत्वात्सर्वना

संज्ञाकरणेतयोगितप्रष्टविशेष्यतादिमिभावः ॥

भू॰
सा॰ द॰
१८०

नन्वसर्वइत्यादौप्रतियोगितयाभेदान्वयात्सर्वइतिबोधाभ्युपगमात्सर्वांशेसम्प्राप्यान्यत्रानिरस्तमाह घटोनास्तीत्यत्रेति तस्यनञ
र्थस्य दर्शनादिति उक्तबोधस्यसर्वानुभवविरुद्धत्वादघटमानयेत्युक्ते प्रतियोगितयाभेदवत्त्वस्यघटेसत्त्वात्तदानयनबोधाय
त्रिविधाय ननुतथापिअघटःपटस्तत्रघटभिन्नःपट इतिसर्वजनप्रसिद्धबोधानुपपत्तिरतआह अस्मदीत्याचेति सः
घटभिन्नइतिबोधः मानसइतिशाब्दबोधोत्तरकालिकइत्यर्थः नत्वशाब्दइत्यपसिद्धपर्वेतिभावः नन्वसर्वइत्यत्र
सर्वांतस्यसर्वनामसंज्ञाभावेकागतिरतआह तथाचेति अत्रचेति आरोपितत्वेनञ्द्योत्यमितिनिपत्तेचेत्यर्थः निष्क

घटोनास्तीत्यादावभावविषयकबोधेतस्यविशेष्यतायाअदर्शनात् अस्मदीत्याचसम्प्रार्थ्योबोधोमानसः त
थाचासर्वस्मापित्याप्रसिद्धिप्रसंगइति अत्रचारोपितत्वमारोप्यविषयत्वं आरोपमात्रमर्थोविषयत्वेतुसंसर्गं
इतिनिष्कर्षः द्योत्यतोक्तिर्निपातानांद्योतकत्वमभिप्रेत्यघटोनास्त्यब्राह्मणइत्यादावारोपबोधस्यसर्वानुभववि
रुद्धत्वात्मतांतरमाह अभावोवातदर्थोस्तुभाष्यस्यतुतदाशयात् विशेषणंविशेष्योवान्यायतस्त्ववधार्यतां ॥

र्थइति विषयत्वस्यसंसर्गमर्य्यादयैवलाभादनत्यलभ्यारोपस्यैवनञर्थत्वंयुक्तं ननुआरोपविषयत्वविशिष्टस्यगौरवादि
तिभावः ननुआरोपस्यवाच्यत्वेमूलेतस्यद्योत्यत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेत्यतआह द्योत्यत्वोक्तिरितिवाच्यस्यापितस्यविशेषणतेवना
भावार्थत्वविशेष्यतेतिसत्त्वपित्वंतथोक्तिरितिभावः घटोनास्तीत्यपिसमासांतर्गतस्यैवनञआरोपार्थकत्वंमूले
उक्तंतथापिघटोनास्तीत्युक्तिरत्रैवतत्राप्यारोपस्यारोपस्यानुभवइतिदृष्टांतप्रदर्शनायेतितदोषइत्यवधेयं नञ्

द्योत्यमित्यत्रनञोविशेषणतयाबोधस्थितत्वाव्यवहितत्वाच्च ॥

तदुक्तत्वगमर्शित्वं कथमिति शंकाभूदित्याशयेनाह तदर्थो नञर्थ इति तथा च सर्वनाम्नामव्यवहितप्रधानपरामर्शि
त्वमित्युत्सर्गमात्रं प्रधानाव्यवहितत्वयोस्तत्रानैयत्यात् किं तु बुद्धिस्थपरामर्शित्वमित्येव नियमः तच्चाव्यवहितवि
शेषणसाधारणमयीति न दोष इति भावः साधारण्येनेति प्रकृते ऽर्थपदस्य नञ्जन्यप्रतीतिविषयमात्रपरत्वादि
ति भावः योग्यार्थस्य विशेष्यतया बोधस्य प्रायशो नञ्भवाद्यात्मकत्वयत्नयबोधितत्वमिति विभावनीयम् नञ्वाच्य
त्वादिति यद्यपि तत्र पदार्थप्रधानत्वेन नञ्समासस्य ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति नञः प्रयोगात्तु नञर्थवि

तदर्थः नञर्थः अर्थपदं वाच्यत्वयोग्यत्वयोः साधारण्येन कीर्तनाय भाष्यस्येति तथा च नञ्सूत्रे भाष्ये
निवृत्तपदार्थक इति निवृत्तं पदार्थो यस्य नपुंसके भावे क्तः अभावार्थक इत्यर्थः यत्र निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्निति त्र
त्यर्थः सादृश्यादध्यारोपितब्राह्मण्यः तत्क्रियादयोस्येति कैयटस्तत्र आरोपितब्राह्मण्यस्तत्क्रियादेर्नञ्वाच्यत्वा

त ॥

शिष्टस्यानयनं भविष्यति कः पुनरसौ नञर्थो निवृत्तपदार्थकः ब्राह्मणदृष्टगुणस्य गौरादेर्दर्शनाद्दृष्टोप
देशाद्वा ब्राह्मणोयं ब्राह्मणोयमध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इति ततोऽब्राह्मणोयमि
ति प्रयुंक्ते अतस्तद्दृष्टगुणदर्शनाद्दृष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वकमेव न ब्राह्मण इति प्रयु
क्ते न तु पंकालवर्णमापणोपस्थं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति यद्यपि तेवस्तुतत्त्वे तस्य निर्ज्ञानं भवतीति

मू॰
ता॰ द॰
१८१
181

नञ्सूत्रभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तार्थस्यैव साधुत्वं प्रतीयते तथापि नञ्सूत्रभाष्यस्याभावप्रत्यत्वे योग्यानुपलब्धेरिदं तत्त्वप्रति
पादनपरतयाप्युपपन्नेनैतद्दर्शननिर्भरः अन्यथा घटान्यत्ववति रूपधर्मिणि पटे घटारोपासंभवेन नञा घट इति प्रयोगानु
पपत्तेर्घटो न पट इत्यत्राप्युक्तस्थल इव कथंचिदारोपसंभवेन चास्मै नञोऽपि भेदार्थकत्वानुपपत्तेश्चेति नञो
भावार्थकत्वप्रतिपादनायनिष्ठत्वपदस्य भावकत्वं तत्त्वमावश्यकमिति भावः नच ब्राह्मणमानयेत्यादौ न
ञो भेदार्थकत्वे ब्राह्मणभिन्नस्य घटस्याप्यानयनापत्तिः नचेष्टापत्तिः तथा सति न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते
लोष्टमानीय कृती भवतीति भाष्यविरोधादिति वाच्यं घटत्वेन घटमात्रार्थकघटपदात्मकरणादिना सन्निहि
त घटव्यक्तिबोधवदब्राह्मणपदादपि ब्राह्मणभिन्नत्वेन क्षत्रियादेरेव तेन बोधसंभवात् किंच प्रतियोग्यभा
वान्वयोस्तुल्ययोगक्षेमाविति नोक्तिबोधात्केनैव समभिव्याहारे यद्धर्मावच्छिन्ने येन संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नस्य प्रका
रतया भानं नञ्समभिव्याहारे तद्धर्मावच्छिन्ने तत्संबंधावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नाभावः प्रकारतया भासते यथा भूतले
घटो नास्तीत्यादौ एवं चासति विशेषदर्शने समानविभक्तिकत्वरूपाकांक्षावशान्नञ्समभिव्याहारे घटः पट इत्या
दौ घटे प्रकारतया तादात्म्येन पटस्य भानात् घटो न पट इत्यादावपि नञ्समभिव्याहारे घटे तादात्म्येन नञस्तादात्म्येन
पटाभावबोधकत्वं समुचितं अन्यथायं पट इत्याकारकभ्रमदशायामयं न पट इत्याकारकवाक्यात्तद्बोधापत्तेः
घटो न पट इत्याकारकवाक्यजबोधस्य पटारोपविषयो घट इत्याकारकस्य विभिन्नविषयकस्य तादृशबोधाप्रति

१८१

वधत्वात् नब्राह्मणौ रैनैरुपद्धुत निमित्यादौ त्वभेदेन सान्ताद्विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरिव नञर्थभेदद्वारा विशेषणवि
शेष्यभावापन्नार्थकयोरपि प्रातिकयोः समानविभक्तिकत्वनियमात्साधुत्वं अतएव घटो न नील इत्यादावपि वयत नि
भुयेयजामहे करोति नानूयाजेष्वित्यत्र प्रथमायाः अप्रसक्तिः अत्रापि नञ् नप्रसज्य प्रतिषेधार्थकः किन्तु पर्युदासा
र्थकः नञा भेदबोधे समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वा तन्त्रत्वात् तस्य च प्रकृते सत्त्वात् विरुद्धविभ
क्तिराहित्यं च क्वचिद्विशेष्यपदे विशेषणपदीयत्व क्वचिच्च विशेषणपदविशेष्यपदीयत्व तच्च विशेषणवाचकपदात्मकप्रकृ
तिकविभक्तिविभाजकप्रथमात्वाभाववत्त्वस्य घटितकत्वे तेन चैत्रो न पचतीत्यादौ वैयाकरणमते चैत्रे पाककर्तृत्वे
नञा भेदबोधनेऽपि न तन्त्रतिर्नैवा न लोके पचतीत्यादौ व्यभिचारः घटो न नील इत्यादौ तु भूमयापि वियमेव उक्तवाक्ये यजर
तिशब्दो यागस्वरूपयागार्थवाचकः तथा चानूयाजभिन्नेषु यागेषु येयजामहे इति शब्दवन्मन्त्रं करोति इत्युच्चारयति इ
त्यर्थः अत्र नञोऽन्योन्याभावबोधनेऽनूयाजभिन्नेषु येयजामहे पदवन्मन्त्रप्रयोगरूपैकार्थविधानसंभवेनैकविधेया
र्थकत्वमुपपद्यते अन्यथा यागेषु येयजामहे पदवन्मन्त्रविधानम् अनूयाजभिन्नेषु तन्निषेधविधानमिति द्विविधविधेया
र्थकत्वरूपवाक्यभेदापत्तेर्येयजामहे इत्यादेरनर्थकत्वकल्पने गौरवाच्चेति अयमेव शास्त्रीयविहितप्रतिषिद्धत्वात्मो
ऽशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेर्नानूयाजेष्वित्यत्र नञः पर्युदासार्थकत्वं तथाहि क्रियायाः कारकसाकाङ्क्षत्वाद्वि
तिगमनाविरहेण सकलकारकविशिष्टा प्रतियोगिभूताभाव नामदिशाभावस्य विधिस्तत्र वाच्यः एवं चोद्देश्य
स प्रतियोगिनः प्रसिद्ध्यर्थं तत्त्वात्मिरपेक्षिता प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिश्च विदायागतो यथा न कलञ्जं भ

मू॰
सा॰ दा॰
१८२

182

त्तयेदिति तत्र कलंजभक्षणादेरागतस्येष्टसाधनत्वावगमाप्रसक्तायाः कलंजभक्षणभावनायां निषेधशास्त्रेण नि-
वृत्तिविधयत्वे वगते स्वर्थात्तद्विषयकलंजभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वात्ते पान्नतो निवृत्तिः प्रकृते च ये यजामहे शास्त्रा
देवस्य एवं च निषेधस्य शास्त्रविषयत्वे न प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यान्निषेधेन विधेरत्य-
न्तबाधायोगाद्विकल्प एव प्राप्नोति विकल्पे च प्रथमं व्रीहिलब्धे नेयवशास्त्रस्य प्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीतप्रा-
माण्यपरित्यागो वेदस्य विपर्यासरूपप्रामाण्यजनकत्वासंभवात् ततः प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य
स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागात्मकं परित्यक्तप्रामाण्योपादाने व्रीहिशास्त्रस्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागात्मा त्य-
क्तप्रामाण्यस्वीकार इति चत्वारो दोषा एवमन्येऽपि यथाकथंचिद्दोषपादने न चत्वारो दोषा इष्टदोषगुरुत्वविक-
ल्पप्रसक्तौ तन्नजनुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदो बोध्यते अस्मिन्पक्षे ये यजामहे नकर्तव्यतया प्रतीयते यजतिषु
ये यजामहं करोतीत्यनेनैव तस्य विधानात् किं तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहस्यानूद्यतस्यानुयाजव्यति-
रिक्तविषयता बोध्यते तथा च सामान्यशास्त्रस्य विशेषविधिसापेक्षत्वात्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्तवि-
षयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु ये यजामहा कर्तव्यतया प्रतीयते अनुयाजेषु तस्य न कर्तव्यतया प्राप्तो न प्रति-
षिद्ध इति न विकल्प इति न च नञा निषेधबोधनेऽपि पदशाहेणार्थवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण य-
जतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधात्र विकल्प इति वाच्यं परस्परनिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः

९ परित्यागरूपोऽप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः पुनस्तृतीयप्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृतप्रामाण्य ८२

पदशास्त्रेण हवनीयशास्त्रानपेक्षणाद्बाध्यबाधकभावव्यवस्थितिः निषेधशास्त्रस्य तु प्रसिद्ध्यर्थमस्ति विध्यपेक्षा
सक्तेदि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् तेन नञ्बाधासंभवात् किन्तूक्तरुत्या विकल्प एव विहितप्रतिषिद्धत्वात् नास्मि
न्षोडशिरष्टकलत्तनाप्रसंगश्च विधेर्हि विज्ञायते पदन्तु याजेष्वयेयजामहकरणे तत्कस्य तेनोपकारो भवति
निषेधात्तु न करणादन्नवदनाकरणादिवद्दर्शपूर्णमासयोः सचोपकारोऽदृष्टरूप एवेत्यतो पि विक
ल्पो न युज्यते उक्तः तत्र निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्यामा
वबोधसंभवेन विकल्पाप्रसक्तेः विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ब्राह्मणेभ्यो दधि दा
तव्यं कौण्डिन्यायन दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च नञ्तत्रापि पर्युदास एव ननाबोध्यते नञ्पर्युदास
बोधने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्येव तयोः समानवचनत्वस्यापि तन्त्रत्वया
तस्य च प्रकृतेऽभावेन पर्युदासबोधनासंभवात् अन्यथा महतो राज्ञो न महतो राज्ञ इत्यादाविव मह
तो राज्ञो न महतो राज्ञ इत्यादावपि महद्भेदः प्रतीयेत एको न द्वाविति वक्तव्यं चित्त्वसमर्थनेपि द्वितीयस्य
दातव्यमित्यस्यानैरर्थक्यप्रसङ्गः ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्यायनेत्येतावतैव कौण्डिन्यभिन्नब्राह्म
णसंप्रदानकदधिदानबोधसंभवादित्यन्यत्र विस्तरः प्रकृतमनुसरामः ॥

मू॰
सा॰ द॰
१८३
183

अन्वयेनेति आरोपितब्राह्मणस्य हि त्वयादेर्नञ्वाच्यत्वे इत्यर्थः आरोपितत्वस्य नञर्थत्वे इति यावत् सादृश्यादेरित्या
दिना ऽल्पत्वादेः परिग्रहमाणस्य संग्रहः नञभावस्य तद्वाच्यत्वस्य सर्वसंमतत्वेनेष्टापत्तिसंभवात् अब्राह्मण
इत्यादिरारोपितो ब्राह्मणः पापाभावो धर्मिण्यो ऽल्पोदरा गवाच्चेतरे पशवो ऽप्रशस्ता धर्मा विरुद्ध इति क्रमेणार्थः ननु सा
दृश्यादेर्वाच्यत्वे कथं तत्र तद्बोधो न स्यादाह नन्विति भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणबोधानन्तरभाविमानसबोधमभि

अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः यत्तु सादृश्यमभावस्तदन्यत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ
र्थाः षट् प्रकीर्तिता इति पठित्वा ऽब्राह्मणः अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवो ऽन्ये गोभ्यः अधर्मः इत्युदा
हरंति तत्रार्थिकार्थकथनमभिप्रेत्येति स्पष्टं विशेषणं प्रतियोगीनीति शेषः तथा च सर्वपदे सर्वनाम
ता ऽनेकमन्यपदार्थे सत्यनेनैकया सत्र नागणगयेत्यादावेकशब्दप्राधान्यादेकवचननियमः अब्राह्मण
इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषत्वं अत्वं भवस्तदहं भवामि इत्यादौ पुरुषवचनव्यवस्थाप्युपपद्यते ॥

प्रेत्येत्यर्थः ब्राह्मणबोधस्य ब्राह्मणपदोपादानमात्रेण संभवाद्भेदप्रतियोगित्वेन ब्राह्मणबोधनाय पदब्रा
ह्मणपदोपादानेन तत्सादृश्यादिनान्तत्रिपर्वोपार्थ्यमित्यूह्यमूलकत्तत्रियादिबोधस्य भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इति
शाब्दबोधो न स्यादेवं संभवादिति भावः तद्बोधे शाब्दत्वप्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वात्तल्लक्षणया सादृश्यबोधस्य

१८३

इति बहवः नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वये साधकमाह तथाचेति एकवचनमित्याद्युपपद्यत
इत्यनेनान्वयि सर्वनामसंज्ञेति संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादय इति सिद्धान्तात्सर्वाद्यर्थस्य नञर्थभेद
विशेषणत्वेऽप्राधान्यात्तदनुपपत्तिरिति भावः अनेकमित्यादावेकभिन्नमिति बोधे स्वीक्रियमाणे एक
प्रतियोगिकभेदवतिद्वित्वस्य बहुत्वस्य वानियमेन सत्त्वात्तद्द्योतनाय द्विवचनबहुवचनयोरापत्तिरयो
ग्यत्वादेकवचनानापत्तिश्चेति भावः नन्वहं त्वामिति तत्त्वमयीत्यर्थः इदं च प्राचीनमताभिप्रायेण
पुरुषेति तिबादित्रित्रिकसंकेतितपुरुषस्येत्यर्थः वचनेति एकवचनादिरूपेणेत्यर्थः अत्रेम
वसीत्यत्र त्वन्मतेऽप्याख्यातार्थभावनायाः प्रथमान्तार्थेऽन्वयेन तत्रैवाख्यातार्थसंख्याया अन्वयोऽभ्यु
पगन्तव्यः भावनान्वयिनि संख्यान्वय इति नियमात् तथा चायुवां भवथोऽयूयं भवथेत्यादौ युष्म
दर्थप्रतियोगिकाभावे नञर्थे द्वित्वाद्यन्वयायोग्यत्वाद्द्विवचनाद्यनुपपत्तिरिति भावः अनुपप
त्तिपरिहारस्तु तन्मतेऽपि वक्ष्यते अन्यथेति नञर्थाभावस्योत्तरपदार्थाविशेषणत्व इत्यर्थः ॥

भू॰
सा॰ द॰
१८४
184

विशेष्यत्वेऽहमिति यावत् पुरुषव्यवस्था न स्यादिति युष्मद्युपपदे इत्यापत्तिविषयतया शेषे प्रथमइत्यस्यैव सर्वत्र प्रसक्तेरित्य
र्थः नानुपपन्नमितीति तथा चोक्तव्यवस्थासलभेतिभावः ननु नञर्थभेदस्य प्रतियोगितयोत्तरपदार्थान्वयेऽघट
मानयेत्यादौ घटस्यापि भेदप्रतियोगितोत्तरस्याप्यान्वयनापत्तिरतआह मूले विशेष्यो वेति विशेषणे कोत्तया
माऽहमूषणत्सारे प्रतियोगिनीति उत्तरपदार्थरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तथा चोत्तरप

अन्यथा त्वदभावो मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्वयेन युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्यस्येति
इत्थं सत्ता पुरुषव्यवस्था न स्यात् अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयैककर्तृकाभवनक्रिये
त्यन्वयबोधात्सामानाधिकरण्येनानुपपन्नमिति भावः विशेष्येवेति प्रतियोगिनीति शेषः अयं भा
वः गौणत्वेपि नञ्समासे पत्वत्वदोः स्यलोपो कोरजञ्समासेहलीति ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञानानुपपन्ना॥

दार्थप्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञर्थ इत्यर्थः ननु तर्हि उत्तरपदार्थप्राधान्याऽऽक्र
ष्टषणगणप्रसक्तिरत आह हार्येभाव इति गौणत्वेपीति नञ्सूत्रस्य घटके तदादर्थस्य नञर्थभेदांशे विशेष
णत्वेपीत्यर्थः ज्ञापकादिति नत्सूत्रस्य नञ्समासग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः ॥

नामेव प्रपंचयति अत्र सः शिव इत्यत्र न तद्दोषः इति तदन्ते न हि सर्वनाम्नि तत्र दोषः इति तल्लोपो विधीयते नन्वत्र तत्पुरुषे तद्गते
तद्दोषः उपसर्जनतया सर्वनामत्वादेवानतिप्रसंगे व्यर्थं नञ्समासग्रहणं गौणेपि सर्वनामता स्यादनेन चरितार्थ
मिति भावः ननु तत्र सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणमत्र किं प्रमाणमनत्र आह अकोरिति यः सर्वनाम्नः सर्वनामविहिताक
ज्संभवे न तद्विशेषणात् सर्वनाम्नोरेव तयोर्ग्रहणमेतत्र किं तदर्थं गतम् संख्याभिधायि सोलोप इति व्याख्याने त्वारे

अत्र सः शिव इत्यत्र लोपवारणाय नञ्समास इति विशेषणं न च तत्र उह्रस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वात् अ
कोरित्यकज्व्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात् तथा च नञ्समास इति ज्ञापकमेव वचं अनेकमन्य
पदार्थे इत्यादावेकवचने विशेष्यानुरोधात् स्वामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यतो न यत्नमानं स्वग्रहणमे
कवचनान्तमेव किं चानेकशब्दादिवचनोपादानेव इत्वनो एकवचनोपादाने इह योर्वर्ज्यश्रीहिर्नेति सिद्धो दिन
मध्यसंग्रहायैकवचने जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा सेव्यते व्येत्यत्रापि पोषये नि विशेष्यानुरोधात् ॥

पस्य तत्त्वार्थत्वादिमतानुसारेणेति भावः विशेष्यानुरोधादि अत्र सति विशेष्यानुशासने विशेषणवाचकप
दयोः समानवचनत्वनियमादिति भावः ननु विशेष्यानुरोधस्य वचननियामकत्वे वर्षा हेमन्त इत्यादावप्येकव
चनान्तता यत्निरत आह किं चेति औत्सर्गिकं वेति वा शब्दो वा च अत्र सति विशेष्यानुशासने इति निदयमेवविशे
षणाद्यकस्य तेदोषाप्रसक्तिः स्त्रियां भूम्नि वर्षाः इत्यमरस्य नित्यबहुवचनान्तताप्रतिपादकस्य सत्त्वात् ॥

मू॰
सा॰ द॰
१८५

185

नन्वत्र गतान्यसंख्यासत्त्वे विशेष्यगतसंख्यागतसंख्यया वचनं भवतीत्यनुपलब्धेः कथमेतदित्यत आह प्रत्येकमिति
अन्यथा वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानपदेन वाप्यारोपितैकत्वेनोपस्थितायां योषायामनारोपितैकत्वार्थकैकवचनानुप
पत्तेः समस्तैकभिन्नत्वेनोपस्थितासु प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनायैकवचनोपपत्तिरिति भावः अत एवेति अनेकशब्दस्यैक
भिन्नद्विबह्वर्थप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः स्तूपयामिति एकशेषासमर्थत्वेन दुरुपपादमिति भावः मायोदारिह नेत्वेद
लिष्टनीति प्रयोगे जनकस्याप्याहार्यं प्रत्येकं स्थितत्वयबोधार्थैकवचनं अनेकाजनताश्रागतानामन्यस्य स्ववासनामा

प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनायैकवचनं ननु त्वत्र परार्थप्राधान्यप्रयुक्तं अत एव यस्यत्वेकेजन्तलयेरिति भूयया दम
अनेन भवसीत्यादौ युष्मदस्मद्द्वित्रेलत्तलणनत्वयोनकः तथापि भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्या
नुरूपस्य वस्यावहित्वाश्रयिका भवनक्रियेति बोध्यः ॥

त्वकल्पितमेव साधुत्वं न तु पुरुषस्यात्र परार्थप्राधा
न्येतत्तत्सार्वत्रिकं अर्हैपिप्पलीत्यादौ व्यभिचारादिति भावः यद्यपि जहत्स्वार्थावृत्तिरितिवादि नो समासघटक
पदानामर्थविचारोऽनेनानभिमतत्वप्रतिपादकस्तथापि तदर्थे निरूपणीये नञित्यादिसूत्रप्रामाण्यात्कल्पितकेन र
स्मिन्मतनिरासार्थं तथाभिधानमिति विभावनीयं अत्वं भवसीत्यादिना तदहं भवामीत्यादिपरिग्रहः नद्वित्रेलत्त
लेति इदं तु नैयायिकमते स्वमते तु शक्तैव तेषां बोधकत्वं लक्षणाहत्रेरनभ्युपगमस्योक्तत्वात् अत्वं भवसम्तरं
भवामीत्याद्यारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्तन्ममासे सर्वत्रोत्तरपदस्यापि भिन्नत्वात्तणिकत्वमेव युक्तमित्यवधेयं